ACADEMIA SCIENTIARUM SOCIALIVM ET POLITICARVM DACOROMANA

INSCRIPTIONES DACIAE ET SCYTHIAE MINORIS ANTIQVAE

edendas curaverunt

D. M. PIPPIDI et I. I. RUSSU

SERIES PRIOR

INSCRIPTIONES DACIAE ROMANAE

Volumen I

PROLEGOMENA HISTORICA ET EPIGRAPHICA
DIPLOMATA MILITARIA • TABVLAE CERATAE

Collegit, commentariis indicibusque instruxit, Dacoromanice vertit
IOANNES I. RUSSU

Praefationem scripsit
STEPHANUS PASCU
Academiae Reipublicae Socialistae Romaniae sodalis
Sectionis Scientiarum Historicarum praeses

IN AEDIBVS ACADEMIAE REIPVBLICAE SOCIALISTAE ROMANIAE
BVCVRESTII • MCMLXXV

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE

INSCRIPȚIILE ANTICE DIN DACIA ȘI SCYTHIA MINOR

Colecție îngrijită de

D. M. PIPPIDI și I. I. RUSSU

SERIA PRIMĂ

INSCRIPȚIILE DACIEI ROMANE

Volumul I

INTRODUCERE ISTORICĂ ȘI EPIGRAFICĂ
DIPLOMELE MILITARE • TĂBLIȚELE CERATE

Adunate, însoțite de comentarii și indice, traduse în românește de
IOAN I. RUSSU

Prefață de
Acad. prof. ȘTEFAN PASCU
Președintele secției de științe istorice

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
• BUCUREȘTI 1975

CONSPECTVS VOLVMINIS

CUPRINS

PRECUVÎNTARE

Din vremea cînd romantismul a fost înlocuit cu pozitivismul, istoricii au pledat și s-au străduit să așeze la temelia studiilor lor izvoarele; izvoarele de toate categoriile, interne și externe, singurele care conferă acoperire afirmațiilor. Deducțiile logice, oricît de inteligent formulate — lipsite de datele și faptele esențiale — pot fi crezute și de asemenea contestate. De aceea istoricii s-au străduit să adune, în colecții valoroase, argumentele izvoarelor. Arheografia a devenit o disciplină de capitală importanță pentru studierea tuturor problemelor istorice și mai cu seamă a celor de însemnătate primordială.

Între acestea este și romanizarea Daciei și, implicit, continuitatea daco-romană și formarea poporului român și a limbii române. Probleme de căpătîi fără a căror lămurire științifică multe din epocile următoare nu se sprijină pe fundamente trainice. Dovezi cu privire la romanizarea Daciei și a dacilor s-au adunat și pînă acum prin strădaniile arheologilor. Fiecare din acestea și mai ales toate la un loc constituie argumente prețioase. Printre cele mai importante, dacă nu chiar cele mai importante sînt inscripțiile antice de pe teritoriul României descoperite pînă acum, care au fost folosite însă numai parțial sau prea puțin, fiind dispersate în diferite muzee sau în diferite publicații. Pentru importanța lor am socotit că adunarea într-un corpus este o datorie științifică și patriotică în același timp; o datorie față de poporul român care a înfruntat vitregiile vremurilor, dar nu și-a părăsit pămîntul strămoșesc. Sigiliul Romei a fost atît de puternic înrădăcinat, încît valurile în migrație nu l-au putut înlocui. Corpus-ul de inscripții va constitui confirmarea cea mai temeinică a acestei afirmații.

Ca un vechi desiderat și obiectiv de seamă al studiilor privind teritoriul de sub stăpînirea romană, corpus-ul va fi o publicație omogenă care grupează într-un ansamblu unitar, după principii verificate, ilustrînd cu mijloace tehnice moderne, toate i n s c r i p ț i i l e *lăsate de stăpînirea și populația provincială în decursul celor aproape 17 decenii de putere militar-politică efectivă și de mai multe secole de cultură romană intensă în teritoriile din stînga Dunării de Jos și din Dobrogea. Precum este știut și îndeobște recunoscut, epigrafele reprezintă cele mai elocvente, explicite și obiective documente (alături de textele literare-istorice, sau chiar mai*

mult decît ele, cu deosebire atunci și acolo unde acestea din urmă apar lacunoase ori total deficiente), nu numai prin faptul că relativ numeroasele inscripții variate constituie unicate, piese exclusive, singulare, de caracter general sau local; dar și fiindcă înscrisurile (oricît de scurte și „laconice" ar fi sau ar părea să fie) „vorbesc" despre autorii și mediul lor social-economic într-un mod mult mai circumstanțiat, explicit, direct decît alte izvoare, evident mai mult decît cele nescrise, ori chiar decît monedele și medaliile (oricît de numeroase în „tezaure" sau ca piese izolate larg răspîndite ar fi fost acestea).

După o muncă intensă de cîțiva ani, cu sprijinul constant al Academiei Republicii Socialiste România și al Academiei de Științe Sociale și Politice și prin înmănunchierea forțelor de specialiști, se începe editarea — cu mijloace adecvate — a corpus-ului Inscripțiile antice din România. *Prezentul volum I este precedat de două studii, necesare în prealabil, elaborate de prof. I. I. Russu (recunoscut specialist al problemelor), unul înfățișînd pe scurt organizarea, structura și istoria dezvoltării vieții romane în Dacia; al doilea importanța și istoricul epigrafiei în această zonă periferică dunăreană și carpatică a lumii greco-romane; după care urmează materialul epigrafic în totalitatea lui, mai întîi diplomele militare privind direct în ansamblu sau indirect provincia carpato-danubiană, apoi tăblițele cerate. Volumul al II-lea va cuprinde materialul litic, tegular, ceramic, metalic (întregul „instrumentum") din Dacia romană, începînd cu zona ei de sud-vest (Banatul) și continuînd spre est și nord-est, cu teritoriul contingent al județului Hunedoara și restul Daciei Superior; deosebit va fi prezentat teritoriul Daciei Porolissensis, ca și cel din limitele Daciei Inferior (Malvensis) extracarpatică din Oltenia și Muntenia, teritoriu care (cu toate că fusese o importantă parte a Daciei libere a regelui Decebalus) la început, timp de peste un deceniu, pînă prin a. 119/120, aparținea nu provinciei romane Dacia, ci Moesiei Inferior. Seria a II-a va cuprinde inscripțiile din Scythia Minor (Dobrogea); deosebit vor fi grupate inscripțiile „tîrzii" din sec. IV—XIII.*

Metoda și criteriile de prezentare a materialului epigrafic, ca și programul de elaborare a corpus-ului de inscripții antice din România se află indicate pe scurt mai jos (la sfîrșitul cap. II).

Astfel grupat și ilustrat, însoțit de note, comentarii, întregiri pertinente sau cele mai probabile, cu traducerea în limba română și indices, materialul epigrafic se va înfățișa într-o publicație unitară și omogenă ca cel mai valoros și autentic rezervor documentar pentru munca dificilă și complexă, de mare răspundere, a reconstituirii structurilor și evoluției societății și a culturii romane în Dacia veacurilor II și III, pentru cunoașterea și înțelegerea mai corectă și concretă a romanității puternic înrădăcinte pe meleagurile provinciilor carpato-dunărene.

Dintre membrii Sectorului de istorie veche și arheologie al institutului (care au colaborat la adunarea și redactarea, în primă fază, a materialului din teritoriul Daciei Superior, intracarpatică), pentru prezentul volum au contribuit — cu material documentar, bibliografie, ilustrație — în primul rînd prof. I. I. Russu, ajutat de prof. N. Lascu și de cercetătorii N. Gudea și V. Wollmann.

Hărțile (Imperiul roman, Dacia provincie) au fost întocmite de cartograful clujean Șt. Poenaru, după indicațiile științifice ale membrilor colectivului de redacție. Desenele pieselor epigrafice (diplome militare și tăblițe cerate) au fost făcute, majoritatea și cele mai bune, de C. Smarandache; pentru diplomele militare și tăblițele cerate existente în colecțiile Muzeului național maghiar (Magyar Nemzeti Múzeum) la Budapesta, fotografiile (executate de Zs. D. Erdőkürti) ne-au fost puse la dispoziție cu dărnicie și promptitudine de conducerea muzeului, prin dr. L. Kovrig Ilona (șef de secție). Pentru aceste prețioase ajutoare le adresăm mulțumirile colectivului nostru de muncă.

Cluj-Napoca, 1 decembrie 1974

Acad. prof. ȘT. PASCU
Președintele secției de științe istorice a Academiei Republicii Socialiste România

NOTĂ PRELIMINARĂ

Utilizarea și înțelegerea justă, pertinentă a importantului material documentar pe care-l constituie inscripțiile Daciei romane (cu întreaga lor valoare și semnificație social-istorică, cu implicațiile politice, militare, economice și culturale în genere) pot fi făcute în mod eficient — dacă nu chiar exhaustiv — numai plasînd și integrînd totul direct în cadrul firesc și autentic geografic, cronologic și demografic, social-economic și militar-politic în care acest material a fost produs și cunoscut avînd o funcționalitate, ca un rezultat și creație directă a societății respective, a oamenilor și colectivităților cu care era concrescut organic. La rîndul lui, atare cadru politic-militar și social-istoric nu poate fi reconstituit și înțeles fără materialul său documentar echivalent, în primul rînd cel epigrafic; este aici evident o interdependență dialectică indestructibilă, ce nu poate fi pierdută din vedere. În consecință, potrivit unei vechi tradiții verificate (referindu-ne mai ales la elaborarea marelui CIL, III, mommsenian cu prefață istorică generală și „introduceri" locale, pe provincii și așezări), este înfățișată în prezentul volum nu numai istoria dezvoltării disciplinei epigrafice în Dacia (cap. II), ci în prealabil și schematic (cap. I) începuturile, organizarea administrativ-militară, districtele în diferitele etape, orînduirea urbană, structurile social-economice, demografice și alte aspecte esențiale, indicîndu-se trăsăturile și problemele principale în profilul „daco-roman" al provinciei carpato-dunărene. Totul este trasat, evident (fără a se anticipa nimic, nicio ipoteză eventual inutilă, prematură ori hazardată) în felul cum apar lucrurile în etapa actuală a documentării epigrafice, care nu va fi definitivă, urmînd cu probabilitate sau cu certitudine să fie modificată — poate chiar în esența ei — prin amplificări în viitor, cu descoperirile care vor să vină, cum observau, în veacul trecut, cu viziune profetică, dar foarte concretă și firească, Șt. Moldovanu la 1853 (infra, p. 50) și Th. Mommsen la 1873 „plura, quae adhuc in terrae sinu latent, aetas in apricum proferet" (CIL, III, p. V): materiale arheologic-epigrafice care zac astupate în pămînt și în ruine, sau prin ziduri și substrucții de clădiri, în alte locuri îndosite ori prin arhive, depozite și la unii în „sertare", deocamdată inaccesibile sau chiar pierdute pentru știința istorică a zilelor noastre.

I

OCUPAREA DACIEI ORGANIZAREA ȘI DEZVOLTAREA PROVINCIEI

Antagonismul secular dintre împărăția romană (cu hotarul-limes statornicit pe linia Dunării) și statul geto-dac din arcul carpatic ajunse la scadență prin acțiunea militară de mari proporții organizată și dusă pînă la capăt, cu excepțională tenacitate, consecvență și competență de către unul din marii căpitani ai Romei antice și ai istoriei universale, împăratul Marcus Ulpius Traianus (98—117)[1]. Cu hotărîrea fermă (urmărită neabătut timp de aproape un deceniu) de a elimina definitiv la Dunăre pericolul militar-politic geto-dac prin supunerea acestui popor dîrz, puternic ancorat în glia sa ancestrală din Carpați („Daci montibus inhaerent", Florus), Ulpius Traianus a realizat ideea veche de peste un veac în programul politic roman la Dunărea Inferioară: de a supune puterii romane „neamul de oameni inaccesibil, greu de atacat", cum era considerat încă din vremea lui Octavianus Augustus[2], cînd contactele „daco-romane" cunoșteau o intensitate deosebită, continuînd și mai strîns pînă la începutul ostilităților din a. 101 și următorii[3]; zdrobind ultima rezistență armată a acelei „gens aditu difficillima", împăratul Traianus a înființat provincia nord-dunăreană ce-i poartă numele: Dacia Traiana, prin care se puneau temeliile romanității carpato-dunărene, prelungire și anexă firească a romanității balcanice și ponto-danubiene. Cucerirea teritoriului din stînga Dunării de Jos era nu numai o necesitate obiectivă militară-politică și economică de caracter prioritar, ci chiar o condiție esențială a securității și stăpînirii însăși a romanilor în zona Dunării Inferioare și Medii, mai ales în Peninsula Balcanică, permanent

[1] Roberto Paribeni, *Optimus Princeps. Saggio sulla storia e sui tempi dell'imperatore Traiano*, Messina, 1926, vol. I, 340 p., II, 320 p.; N. Lascu, *Preabunul împărat*, în *Transilvania* (Sibiu), 1941, p. 185—191; D. Tudor, *Traianus*, București, Editura științifică, 1966 [broșură de popularizare]; RE, S. X (1965), 1032—1102 *M. Ulpius Traianus* (R. Hanslik); Horia Ursu, *Traian*, București, Editura Albatros, 1971, 166 p. Walter Hatto Gross, *Bildnisse Trajans*, Berlin, 1940, 141 p., 48 pl.

[2] Pasajul arhicunoscut rezumînd acel „bellum Dacicum" la istoriograful Florus, II 28: „Daci montibus inhaerent. inde Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius iunxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. visum est Caesari Augusto gentem aditu difficillimam summovere. misso igitur Lentulo ultra ulteriorem reppulit ripam; citra praesidia constituta. sic tum Dacia non victa, sed summota atque dilata est". În vremea cînd scria istoricul, Dacia (cu „Dacorum gens nunquam fida", Tacit. *Histor.* III 46) era nu numai „summota atque dilata", ci „victa et... Romana", după vechiul deziderat și obiectiv al politicii romane la Dunărea de Jos.

[3] Despre contactele numeroase, variate și intense, însoțite de penetrația romană în Dacia înainte de a. 101, v. în general: H. Daicoviciu, *Dacia de la Burebista la cucerirea romană*, Cluj, Editura Dacia, 1972; I. Glodariu, *Relații comerciale ale Daciei cu lumea elenistică și romană*, Cluj, Editura Dacia, 1974 (cu amplă documentare și bibliografie exhaustivă). I. H. Crișan, *Burebista și epoca sa*, București, Editura Enciclopedică, 1975, 478 p.

amenințată la sfîrșitul veacului I e.n. de un adversar puternic, dîrz, redutabil, condus cu îndemînare și deosebită energie consecventă de unul din cei mai de seamă oameni politici și strategi ai lumii „barbare" și chiar ai antichității, regele geto-dac Decebalus[4]. Se cunosc, fiind îndeobște recunoscute în istoriografie, marile calități politice și militare, capacitatea de organizare și prestigiul cu forța de atracție pe care o reprezenta această excepțională căpetenie între „clanurile" libere din nordul Dunării de Jos și de Mijloc, ca și între provincialii traco-getomisieni din dreptul fluviului, din provinciile „balcanice" ale imperiului; Decebalus constituia o gravă amenințare permanentă și slăbire considerabilă a pozițiilor romane în Moesia și Peninsula Balcanică. În tot cursul veacului I e.n., frămîntat de lupte interne ori condus de „principes" majoritatea mediocri, imperiul roman n-a putut să întreprindă acțiuni eficiente contra daco-geților, menținîndu-i (spre sfîrșitul secolului) în situația de „clientes", relații care însă nu erau respectate corect de nici una dintre părți. Victoria lui Tettius Iulianus la a. 88 (lîngă „Tapae", în Dacia) fu urmată de o pace: Decebalus acceptă situația de „client" al imperiului primind din partea romană subsidii, meșteri și arhitecți cu tehnicieni, prin care a reorganizat în forme superioare puterea defensivă a țării sale, ridicînd nivelul de viață, conștiința și capacitatea de rezistență a poporului geto-dacic, combativitatea lui. Atare situație este curmată de intervenția energică, perseverentă a împăratului Ulpius Traianus, pornit categoric, implacabil spre lichidarea forței politice-militare a dacilor și anexarea țării lor la imperiu.

Despre războaiele de cucerire a Daciei carpatice de către romani există o bibliografie abundentă și variată; se menționează aici numai lucrările cele mai de seamă și mai recente[5], dintre care mai clară și precisă rămîne cea întocmită de C. Patsch. Din considerente de economie grafică, aici nu vor fi prezentate decît etapele de desfășurare a operațiilor militare și numai poziția Daciei și a populației autohtone în cursul campaniilor traianee.

În ultimii ani ai veacului I, Decebalus își consolidase situația fără însă a putea să elimine total disensiunile interne, tendințele centrifuge ale unora dintre semințiile („gentes") daco-getice, al căror separatism se va intensifica în chip firesc sub loviturile armelor romane contribuind în largă măsură la slăbirea coerenței și puterii de rezistență în ultimele războaie daco-romane, la înfrîngerea definitivă a forțelor dacice. Dar regele dac găsea un reazem în alianța prețioasă cu bastarnii și roxolanii; dacă marcomanii și quazii erau cîștigați deocamdată pentru imperiu, în schimb Decebal atrage de partea dacică pe burii germanici ca și pe alți aliați[6], organizează recrutări în rîndul provincialilor: ostași „mulți și din cei mai buni", ca și meșteșugari, constructori, tehnicieni de valoare împreună cu dezertori numeroși erau atrași în Dacia liberă de abilitatea diplomatică și politică a regelui geto-dac, care le asigura fără îndoială situații avantajoase. Față de imperiu, regele păși dîrz, energic, mai ales în timpul schimbărilor de împărați la Roma, unde guvernatorul Germaniei Superior, generalul Marcus Ulpius Traianus, este făcut caesar în a. 97 și succesor al lui Cocceius Nerva (96—98), în ian. 98. Încă pe cînd era numai „moștenitor al tronului", Traianus începe o largă serie de preparative militare: masivă deplasare de trupe dinspre Germania în Moesia și mișcări pe toată linia Dunării și în Peninsula Balcanică, vizite de inspecție în provinciile danubiene (iarna 98/99), încheierea lucrărilor de construcție a marii șosele strategice pe malul drept al fluviului, prin Porțile de Fier-Cazane[7], construcții militare (castre) în Moesia Superior, reorganizarea transporturilor pe uscat și pe apă, concentrarea de trupe (legiuni, auxilia) în Moesia Superior și Inferior, în vederea ofensivei generale asupra puternicului bastion geto-dacic din Carpați. Marele organizator, strateg și „restaurator al disciplinei militare"[8] înființează două noi legiuni cu nume propriu împărătesc: II Traiana și XXX Ulpia.

[4] Király Pál, *Decebalus (haláia 1800-ik évfordulójának emlékére)*, în HTRTÉ, XVIII 1908, p. 1—17; I. I. Russu, *Decebal regele Dacilor*, în *Transilvania*, 1941, p. 456—466; *IstRom*, I, p. 297—314 (Daicoviciu); D. Tudor, *Decebal, regele erou al dacilor*, București, Editura științifică, 1964, 62 p. A. Decei, *Adevăratul chip al lui Decebal*, în *Magazin istoric*, VIII 1974, nr. 6, p. 2—8. R. Vulpe, *Apulum*, XIII 1975, p. 71—33.

[5] Dintre vechile lucrări, în afară de ale lui Dierauer, De la Berge, A. D. Xenopol (*Les guerres daciques de Trajan*, în *Revue Historique*, Paris, 1886; reprodus în *Etudes historiques sur le peuple roumain*, Iași, 1887, p. 9—56); V. Vaschide, *Histoire de la conquête de la Dacie*, Paris, 1903; Király P., *A dák háboruk története, Trajanus oszlopának képei alapján*, în *ErdM*, XXII 1905, p. 468—486), cele mai cuprinzătoare (în afară de monografiile despre Columnă) sînt: R. Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 215—340; B. W. Henderson, *Five roman emperors, Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Traian*, Cambridge, 1927, p. 245—307 (*Trajan and Dacia, the conquest and the annexion of Dacia*); C. Patsch, *Beitr*, V/2, p. 52—233; *IstRom*, I, p. 301—316; articole popularizatoare (dar cu ținută științifică): R. Vulpe, *Eroica rezistență a dacilor în munții Sarmizegetusei*, în *Viața militară* (București), sept. 1965, p. 20—23; *Epopeea unui popor viteaz: Dacii*, în *Știință și tehnică*, sept. 1966, p. 16—18, oct. 1966, p. 6—7, 30; *Capturarea surorii lui Decebal*, în *Viața militară*, sept. 1966, p. 22—24 și *Sargetia*, IV, 1966, p. 75—94; *IstDobr*, II, p. 81—97; R. Syme, *Pliny and the Dacian Wars*, în *Latomus*, XXIII 1964, p. 750—759 (= *Danubian Papers*, București, 1971, p. 245—252); A. Bodor, *Contribuții la problema cuceririi Daciei*, în *ActaMN*, I 1964, p. 137—160; H. Daicoviciu, *Notes sur la première guerre dacique de Trajan*, în *ActaMN*, VII, 1970, p. 109—124 = *Dacia de la Burebista* ..., p. 303—335. *InscrPannDac*, p. 117—125 („bella Dacica Traiani"). Bibliografia despre Columnă, infra nota 18. I. Glodariu, în *MemD*, p. 151—163 (acțiunea maurilor lui Lusius Quietus).

[6] Cass. Dio, LXVIII 8, 1. R. Vulpe, *Les Bures alliés de Décébale dans la première guerre dacique de Trajan*, în *StCl*, V 1963, p. 223—247.

[7] „Tabula Traiana", CIL, III 1699 = 8267 = ILS, 5863 și celelalte epigrafe privind construirea șoselei pe malul drept al fluviului: *InscrLatIug*, nr. 55—66 (cf. recenzia cu mici completări și rectificări bibliografice: SCIV, XV 1964, p. 155); despre „iter conditum per feras gentes, quo facile ab usque Pontico mari in Galliam permeatur", Aurelius Victor, *De caesaribus*, 13, cf. *ActaMN*, VII 1970, p. 132 (Daicoviciu), care-l consideră identic cu drumul de-a lungul Dunării, nu cu cel mai nordic prin Dacia și zona Crișului—Aquincum etc. SCIV, XXII 1971, p. 317. A doua „Tabula Traiana" a fost descoperită în a. 1969 la Carataș (Novi Sip, Djerdap, la capătul sudic al canalului, 20 km în aval de prima), cu textul „Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) / Nerva Traianus aug(ustus) Germ(anicus) / pont(ifex) max(imus) trib(uniciae) pot(estatis) V p(ater) p(atriae) cos. IIII / ob periculum cataractarum / derivato flumine tutam Da/nuvi navigationem fecit", *ArchIug*, IX 1968 (1971), p. 83—89 (*The new Tabula Traiana in Djerdjap*, de P. Petrović), ultimele trei rînduri avînd însemnarea „din cauza pericolului cataractelor, abătînd cursul fluviului, (Traianus) a făcut ca navigația pe Dunăre să fie asigurată". In reluare, piesa epigrafică e publicată în JRS, LXIII 1973, p. 80—85 (J. Šašel). Cf. M. Gabričević, *Strassenbau in der Donja Klisura des Eisernen Tores im Licht der neuentdeckten Inschrift*, în *Arheološki Vestnik* (Acta Archaeologica), Ljubljana, XXIII 1972, p. 408—415.

[8] Plinius, *Epist. ad Traianum*, 29: „conditorem disciplinae militaris firmatoremque".

În dreapta Dunării de Jos erau staționate nouă *legiuni:* I Adiutrix, XIII Gemina, XIV Gemina și XV Apollinaris în Pannonia; II Adiutrix, IV Flavia și VII Claudia în Moesia Superior; I Italica și V Macedonica în Moesia Inferior; XI Claudia era adusă din Germania Superior, ca și I Minervia. Adăugîndu-se un număr de *vexillationes* din legiuni renane și din Orient, efectivele legionare participante activ la campania în Dacia (din primele momente ale ostilităților) au fost evaluate la 70 000—80 000 de ostași (RE, XII 1282); în număr aproape echivalent ca efective erau *auxilia;* la cele din Moesia (direct și în primul rînd angajate contra dacilor) se fac în anii 99 și 100 lăsări la vatră; astfel: în Moesia Superior la 14 aug. 99 (cum arată diploma militară, fragment descoperit la Alba Iulia, DiplD XXVI) și în mai 100 (CIL, XVI 46), la cele din Moesia Inferior la 14 aug. 99 (CIL, XVI 44 și 45), în total din vreo 40 de formații auxiliare, care se completează cu încorporări de efective proaspete ce trebuiau antrenate și temeinic instruite în vederea campaniilor din Dacia. Numărul și numele exact al unităților auxiliare angajate împotriva daco-geților la a. 101 și 105 nu pot fi stabilite din lipsa de date sigure și complete; sigur sau foarte probabil este numai că au participat toate sau majoritatea formațiilor staționate în Dacia la a. 110 (DiplD I—III; venite din Moesia Superior), respectiv în teritoriul Daciei Inferior de mai tîrziu (sudul Daciei, Oltenia—Muntenia, DiplD X, XIII), care în primul deceniu după cucerire și anexare aparținea militar-administrativ la Moesia Inferior. Se adăugau impozantului corp expediționar puternice formații „etnice" de germani (quazi, marcomani), sarmați (iazygi) și mauri, ca și asturi din Spania și eventual alți asemenea „aliați" (foederati) ai Romei; în sfîrșit, formații de gardă și de escortă ale marelui cartier general roman și ale comandamentelor de mari unități; încît totalul forțelor imperiale romane depășea efectivul de 100 000, evaluate de unii eruditi chiar la vreo 200 000[9], cifră ce face impresia de a fi cam exagerată; mai probabil rămîne un efectiv între 100 000 și 150 000 de ostași. Era un conglomerat militar într-o varietate impresionantă de trupe și contingente eterogene, dar deplin coordonate, din tot imperiul Romei, ca rezultat al unei mobilizări generale de mari proporții, necesitate rezultînd din condițiile în care urmau să se desfășoare acțiunile, din terenul, distanțele, dar mai ales forța și valoarea combativă a adversarului geto-dac din Carpați, rezistența dîrză la care se aștepta și de care s-a izbit timp de patru ani chiar cea mai redutabilă forță armată a lumii antice organizată de întreaga împărăție romană.

[9] Ritterling, RE, XII 1282: „hatte Trajan bei Eröffnung der Feindseligkeiten im J. 101 nicht weniger als 10 Legionen zur Verfügung: ausser den neun, die am Ende Domitians in den Donauprovinzen standen (I Adiutrix, I Italica, II Adiutrix, IV Flavia, V Macedonica, VII Claudia, XIII Gemina, XIV Gemina, XV Apollinaris) die zwei neugegründeten (II Traiana und XXX Ulpia) sowie eine vom Oberrhein herangezogene (XI Claudia); als weitere Verstärkung traf noch im Winter 101/2 die leg. I Minervia aus Niedergermanien bei dem Operationsheere ein (Philologus, LXV, 232). Die übrigen Legionen der Rheinheere werden wenigstens durch Vexillationen vertreten gewesen sein; vielleicht auch einige des Orients. Allein an Legionen werden die gegen die Daker aufgebotenen Streitkräfte mindestens 80—90 000 Mann gezählt haben. Dazu mehr als die gleiche Zahl reguläre Auxilia, zahlreiche Aufgebote und Zuzüge von germanischen, sarmatischen und maurischen Völkerschaften, sowie die hauptstädtischen Truppen. Die gesammte Streitkraft wird nicht unter 200 000 Mann zurückgeblieben sein, eher diese Zahl überschritten haben". Numărul și numele exact al unităților participante direct la operațiile campaniilor din Dacia nu pot fi stabilite; un tabel cu unitățile care au participat sigur sau probabil: Paribeni, *Optimus Princeps*, I, p. 226—236. Greșit în cartea diletantică a medicului L. Rossi, *Trajan's Column and the Dacian Wars*, London, 1971, p. 92—97 (cf. recenzia critică în *RevRHist*, XII 1973, p. 351—360 = *StCom*, 18, 1974, p. 141—149).

Un spirit practic, organizator de geniu și gospodar eminent cum era Ulpius Traianus și-a asigurat în prealabil nu numai baza materială cu toate mijloacele tehnice și umane, ci și o conducere de prim rang: comandamentul suprem a fost reorganizat, în fruntea provinciilor limitrofe cu Dacia au fost promovate elemente de elită, ca *legati augusti propraetore:* Glitius Atilius Agricola în Pannonia, G. Cilnius Proculus în Moesia Superior, Manius Laberius Maximus în Moesia Inferior; șef de stat-major general era Lucius Licinius Sura, praefectus praetorio Tib. Claudius Livianus, iar „comes expeditionis Dacicae" era și împăratul de mai tîrziu Publius Aelius Hadrianus. Sînt numiți noi comandanți de legiuni, la înălțimea sarcinilor ce-i așteptau.

Primul război (a. 101/2). Ocuparea sudului țării. Grosul forțelor armate romane era dislocat în Moesia Superior; trecerea Dunării se face prin două puncte: Lederata (Rama) și Dierna (Orșova). Coloana sub comanda împăratului trece prin Berzobis și Aizis[10], unindu-se cu cea din est pe rîul Tibiscus (Timiș) spre a pătrunde în Transilvania. Acțiunea romană este oprită de rezistența și fortificațiile dacice, probabil la așa-numitele „Porți de Fier" ale Transilvaniei; cu aceasta se încheie prima fază a campaniei (a. 101) din primul război daco-roman, întrerupt și de evenimentele din Moesia (Dobrogea). Teritoriul străbătut de armatele romane în stînga Dunării — corespunzînd zonei de est a Banatului, eventual și vestului Olteniei — fu ocupat și organizat militărește de romani, care înalță un monument în cinstea eroilor căzuți în lupte (Cass. Dio, LXVIII 8, 2); populația se supune, geto-dacii fac act de închinare (Columna Traiană, scenele *XXVII, XXX*). În iarna 101/2, ostilitățile continuă în Moesia Inferior prin marea invazie a coaliției daco-sarmatice (roxolane) peste Dunăre (scenele *XXXI, XXXII, XXXVII, XXXVIII*), pătrunzînd adînc în interiorul provinciei, atacînd castre și orașe, făcînd mari ravagii prin provincia pontică; numai intervenția personală a lui Ulpius Traianus cu un puternic corp de armată duce la zdrobirea acțiunii „barbare" și curățirea Moesiei de invadatori. În primăvara 102 acțiunea ofensivă este reluată în direcția cetății-capitale Zermizegetusa (regia, lîngă Grădiștea de Munte, 1200 m altitudine); rezistența dacică este dîrză, ostilitățile se întrerup prin tratative de pace, care eșuînd, atacul principal roman se îndreaptă pe valea Oltului (sau a Jiului) spre sistemul de cetăți dacice în Munții Hunedoarei. Cum se ilustrează pe Columnă, romanii incendiază sate *(LVII, LIX)*, dar și construiesc: castre *(LIII, LVI, LVIII)*, drumuri *(LII, LVI)*, poduri *(LVI, LVIII)*, diverse clădiri *(LX—LXIII, LXV* etc.). După lupte în care nu pot să facă față, dacii

[10] Singurul fragment din „jurnalul de campanie" al împăratului, celebrele cuvinte „Traianus in I Dacicorum: inde Berzobim, deinde Aizim processimus", citat de gramaticul Priscianus (în sec. al VI-lea), *Institutiones Grammaticae*, VI 13, p. 205, ed. M. Hertz (reprodus și de H. Peter în *Historicorum Romanorum reliquiae*, II, p. 117; *IzvIstRom*, I, p. 484).

se repliază, grupe de nobili se supun, urmare a defecțiunilor și discordiilor între clanuri și grupări de geto-daci; totuși acțiunea ofensivă romană se izbea de rezistența în puternicele fortificații pe stînci, cu valuri și ziduri masive, apărate cu dîrzenie de vajnicii războinici munteni. După o luptă cruntă (scena *LXXII*), coloanele romane ajung în fața cetății principale: Zermizegetusa, pe care regele nu mai încearcă inutil să o apere, preferă să capituleze depunînd armele cu întreaga oaste *(LXXIV)*. După o întîlnire personală cu Ulpius Traianus, Decebalus face act de închinare, iar o solie dacică la Roma acceptă condițiile păcii: predarea tuturor armelor și mașinăriilor de război; extrădarea meșterilor și dezertorilor; demolarea tuturor fortificațiilor; evacuarea teritoriilor ocupate de romani în Dacia; completa racordare a politicii externe dace la cea romană; refuzul de a oferi azil vreunui dușman al imperiului și de a primi în serviciu geto-dacic ostași romani. Tratatul s-a încheiat în toamna anului 102; spre supravegherea și aplicarea lui, în Dacia era lăsată o armată de ocupație: garnizoane în localități mai mici și o legiune (IV Flavia) în Zermizegetusa, capitala țării [11]. Printre unitățile de ocupație lăsate par să fi fost legiunile XIII Gemina, I Minervia, împreună cu unele auxilii.

Teritoriul din Dacia ocupat și anexat de romani la provincia Moesia este organizat în grabă: se continuă intens lucrările de construire a drumurilor, castrelor și altor edificii pentru adăpostirea și deservirea forțelor de ocupație; iar pentru ca teritoriul să fie și mai solid legat cu imperiul (ca și în vederea unor acțiuni viitoare de mai mare anvergură) se construiește grandiosul p o d de piatră peste Dunăre la Drobeta-Turnu Severin, la care au lucrat cîteva unități militare (cărămizi ștampilate cu numele lor): patru cohorte auxiliare (I Cretum, II Hispanorum Cyrenaica, III Brittonum, I Antiochensium), eventual flota dunăreană și legiunile V Macedonica, VII Claudia; începute în a. 102, lucrările de construcție (după planurile și sub conducerea marelui arhitect Apollodor din Damasc) erau terminate în 105; la 101 fusese săpat un canal pentru navigație și pentru siguranța navelor în zona Porților de Fier (Cazane) [12].

Războiul al doilea. Ocuparea întregii țări (a. 105/6). Acceptarea condițiilor de pace și aplicarea lor de către Decebalus era o soluție momentană pentru ieșirea din situația gravă; el nu se simțea (în curînd) obligat să le respecte pe mai departe după ce romanii — fixați puternic pe malul stîng al Dunării (în Banat, Oltenia, Muntenia) — construiesc podul

---

[11] Cass. Dio, LXVIII 9, 7: ... τὸ στρατόπεδον ἐν Ζερμιζεγεθούσῃ καταλιπών, τήν τε ἄλλην χώραν φρουραῖς διαλαβών. Nu poate fi vorba aici de vreo aluzie ori confuzie cu Ulpia Traiana Sarmizegetusa (colonia Dacica) romană de mai tîrziu, (cum greșit, după C. Daicoviciu, susține printr-o argumentare aleatorie H. Daicoviciu, *MemD*, p. 111—116), ci evident de cetatea-capitală a Daciei lui Decebalus, pe Muntele Grădiștei (la sud de Orăștie); RE, S. XIV (1974), 612.

[12] Bibliografia mai nouă (inclusiv datele istorice și tehnic-arheologice) asupra podului traianeic de lîngă Drobeta: D. Tudor, *OltR*³, p. 60—72 (², p. 53—64); *Drobeta*, București, Editura Meridiane, 1965, p. 25—32 „podul lui Traian"; în special *Podurile romane de la Dunărea de Jos*, București, Editura Academiei, 1971, p. 53—153 (= *Les ponts romains du Bas-Danube*, București, Edit. Acad., 1974, p. 47—134); Al. Bărcăcilă, *Ultimele pile de pe malul romănesc ale podului lui Traian și scena CI de pe Columna Traiană*, în SCIV, XVII 1966, p. 645—661. Datele asupra marelui proiectant și arhitect-constructor Apollodorus Damascenus: P.I.R.², I, p. 179, nr. 922; cf. supra, nota 7.

de piatră la Drobeta, al cărui rost, ca și obiectivele politicii romane față de Dacia, de independența ei, apăreau evidente, ca o gravă provocare militar-politică. Regele geto-dac începu febrile pregătiri de reînarmare, primind pe dezertori, refăcînd fortificațiile, chemînd cu patosul disperării pe șefii popoarelor învecinate la luptă comună contra Romei [13]; totodată, sancționează drastic pe dacii filoromani. Riposta imperiului este declarația de război; în iunie 105, Ulpius Traianus pleacă din Roma prin Brundisium (Brindisi) [14] spre Dacia în direcția Drobeta. În zona muntoasă (prin nord-estul Moesiei Superior), o mare grupă de daci se supun (scena *XC*; altă grupă în *XCI*). Lucrările de construire a șoselei reîncep la stînga Dunării, în prelungirea podului care era de acum o poartă romană larg deschisă spre interiorul Daciei carpatice și un excelent mijloc de control al teritoriului. Al doilea război l-a condus Traianus „mai mult cu prudență decît cu grabă" [15]; unii contemporani și părtași numeau această campanie „secunda expeditio qua universa Dacia devicta est" [16]. Defecțiunile reîncep: dintre daci mulți părăsind pe rege se alătură romanilor (Cass. Dio, LXVIII 11, 1), fapt care determină pe Decebalus să ceară din nou pace; tentativa lui de a suprima prin asasinare pe Ulpius Traianus eșuează; acesta pornește acțiunea decisivă pe două direcții, posibil *a)* pe valea Cernei și Timișului, *b)* pe valea Jiului, cel mai de timpuriu prin iunie—iulie 106 (ostașii romani seceră grîu, scena *CX*). Cetatea-capitală Zermizegetusa este înconjurată, dar unele grupe de geto-daci reușesc să iasă din încercuire *(CXXII)*, iar alte grupe de populație se supun. Trupele asediatoare pătrund în cetatea de scaun, ocupînd totul, și sărbătoresc biruința prin aclamarea lui Traianus ca „imperator" *(CXXV)*. După ciocniri mărunte, sinuciderea și capturarea lui Decebalus, lichidarea ultimelor rezistențe ale unor grupuri izolate, dacii cedează peste tot; în fața armatelor (praetorieni, legiuni, auxilia) împăratul ține ultima alocuțiune din campania dacică *(CXXXVII)*, după care este înfățișat transportul capturilor prețioase *(CXXXVIII)* [17].

---

[13] Cass. Dio, LXVIII 11: „din pricină că mulți daci trecuseră de partea lui Traianus, precum și din alte pricini, Decebalus, ceru din nou pace. Dar el nu se înduplecă a preda armele și pe sine însuși: el strîngea în văzul tuturor oșteni și îndemna la război pe vecini, spunîndu-le că, dacă-l vor părăsi pe dînsul, și ei se vor primejdui; că mai sigur și ușor își vor păstra libertatea luptînd împreună cu el, înainte de a da nenorocirea, și că de-i vor lăsa pe daci să piară, mai tîrziu, nemaiavînd aliați, vor păți-o și ei ..." (trad. *IstRom*, I, p. 303).

[14] A. Degrassi, în *Rendiconti Pontif. Accad. Romana di Archeol.*, 22, 1946—1947, p. 167—183 (*IstRom*, I, p. 309), repetat în cartea aceluiași *Scritti vari di antichità*, Roma, I, 1962, p. 567—581; Ch. Picard, în *Revue des études latines* (Paris), XXXV 1957, p. 299—303. Cf. JRS, LIX 1969, p. 256 (în legătură cu monografia lui F. J. Hassel, *Der Trajansbogen in Benevent: ein Bauwerk des römischen Senates*, Mainz, 1966).

[15] Cass. Dio, LXVIII 14, 1.

[16] AJA, XXXVII 1933, p. 567 (= *AnnEp*, 1934, 2 = *RangRömH*, p. 295): „C. Caelio C. fil. Ouf(entina tribu) Martiali, praef(ecto) coh(ortis) I Raetorum quae tendit in Raetia, trib(uno) leg(ionis) XIII Gem(inae) quae tendit in Dacia, in quo tribunatu donis militaribus donatus est ab imp(eratore) caesare Nerva Traiano aug(usto) Germanico Dacico et copiarum curam adiuvit secunda expedition[e] qua universa Dacia devicta est, proc(uratori) provinc(iae) Achaiae, proc(uratori) ferrari[ar(um), L. Gel]lius Menander amicus", inscripție descoperită la Corint în Grecia. E. Groag, *Die Reichsbeamten von Achaia bis auf Diokletian*, Wien, 1939, p. 145.

[17] Cf. *Sargetia*, IV 1966, p. 97—106; *StCl*, XIV 1972, p. 117—121.

Înfrîngerea și subjugarea geto-dacilor, după suprimarea lui Decebalus, cu anexarea țării lor era un succes militar roman de importanță mondială la nivelul vremii, iar efectul psihologic și politic asupra altor popoare și populații „barbare" a fost considerabil, prestigiul imperiului era mult sporit. Încheierea campaniei și anexarea Daciei (DACIA CAPTA, pe monede) erau urmate nemijlocit de organizarea ei ca provincie romană, sub directa îndrumare a împăratului biruitor.

Un aspect social-istoric important (esențial chiar) al acțiunii militare romane în Dacia carpatică îl constituie atitudinea forțelor imperiale față de adversarul geto-dacic și de populația civilă, situația acesteia în cursul ostilităților, în etapele înaintării și ocupării teritoriului. Este știut, fiind demonstrat în detalii (fără însă a fi epuizat întregul material documentar disponibil inclusiv argumentele și analogiile utile), că populația civilă, ca și cea mai mare parte a forțelor armate ale geto-dacilor, nu au fost măcelărite și exterminate, dar nici alungate (în afara provinciei constituite) ori tîrîte în robie (spre a lăsa un vid social-demografic ce să fie umplut cu „coloniști"), cum o dovedesc cu prisosință izvoarele literare-istorice, epigrafice, numismatice și arheologice-figurative (în primul rînd Columna lui Traianus)[18], care vor trebui supuse unui nou examen mai amplu, arătîndu-se mai concret și circumstanțiat cum populația geto-dacică sub stăpînirea romană a provinciei apare mai puțin în inscripțiile locale, și mai mult — dacă nu aproape exclusiv — în materialul arheologic din mediul rural ori din castrele auxiliare ale trupelor de ocupație.

Provincia Dacia a avut extinderea și organizarea stabilite personal de către împăratul biruitor și ctitor Marcus Ulpius Traianus împreună cu statul său major, imediat după încheierea victorioasă a celui de-al doilea război daco-roman (în a. 106, fiind „universa Dacia devicta"): *Dacia augusti provincia,* constituită printr-un act special, decretul-lege împărătesc *(lex provinciae,* al cărui text dispărut este pînă azi total necunoscut). La început, anume în primul deceniu după suprimarea regelui Decebalus și capitularea ultimelor formații răzlețe de geto-daci rezistenți și partizani, teritoriul ocupat de romani la stînga Dunării de Jos era mult mai întins decît hotarele cunoscute, „clasice" ale provinciei carpatice și cuprindea — în afară de întreaga Oltenia, Banatul și Transilvania, deopotrivă tot teritoriul Munteniei (județele Olt, Teleorman, Ilfov, Ialomița, Brăila, Buzău, Prahova, Dîmbovița, Argeș), cu o parte din sudul Moldovei, aceste din urmă teritorii anexate inițial la provincia Moesia Inferior, dar evacuate majoritatea prin anii 117/8 de către Aelius Hadrianus, cedate sarmaților roxolani, în situația gravă intervenită după moartea lui Ulpius Traianus; atunci, succesorul acestuia era aproape gata să abandoneze întregul teritoriu din stînga Dunării Inferioare. Din sudul Moldovei, a fost menținut sub ocupație numai colțul de jos dintre Prut și Siret—Dunăre[19]. În ce privește extensiunea granițelor provinciei Dacia (anterior „divizării" în Dacia Superior și Inferior) din primul deceniu, s-a preconizat, apoi s-a afirmat categoric că o vastă zonă de sud-est a Daciei lui Decebalus (corespunzînd aproximativ cu districtul Dacia Inferior de mai tîrziu, după a. 119), adică și valea Oltului în Transilvania, a fost alipită Moesiei Inferior[20]; ceea ce s-a verificat prin observarea mai atentă a grupelor de unități auxiliare staționate la a. 110 „in Dacia" (atestate în două diplome ale acestui an, „sunt in Dacia sub D. Terentio Scauriano"), cel puțin 28 de auxilia, între care însă nu figurează nici una din cele care formau armata Daciei Inferior, cel puțin 13 unități în diplomele militare (a. 129 și 140; în realitate însă desigur mai numeroase). În consecință, Oltenia (poate pînă la prima „divizare" a Daciei, deci între a. 102/6 și a. 119) aparținea la Moesia Inferior, provincie din care (în ofensiva generală asupra geto-dacilor) trupe auxiliare fuseseră împinse către nord și nord-vest pe linia Oltului[21]. În ce măsură vestul Olteniei și o parte (?) din Banat ar fi aparținut Moesiei Superior, s-a discutat mult, dar pînă acum fără vreun rezultat concret, sigur[22]. Se poate admite că între a. 106 și 118, în stînga Dunării, armata romană se ridica la un efectiv de două (cel puțin, sau trei) legiuni și vreo 40—45 unități auxiliare.

Hotarele stabilite sau „restabilite" în a. 118/9 pentru provincia (provinciile) Dacia erau cele care s-ar părea că au rămas neschimbate pînă la evacuarea organizată de către împăratul Domitius Aurelianus (a. 271 sau următorii), cu lărgirea intervenită probabil sub Septimius Severus (193—211), sau încă sub Aelius Hadrianus (?), prin mărirea teritoriului

[18] *Daco-geții în Dacia romană,* în *ContHd,* p. 39—56. După W. Froehner, un studiu amplu și amănunțit asupra reliefelor Columnei lui Traianus a dat C. Cichorius, *Die Reliefs der Trajanssäule,* vol. II—III (I n-a apărut), Berlin, 1896, 1900, text și planșe (cu destul de bune reproduceri fototipice). Critică și completări: E. Pedersen, *Trajans dakische Kriege nach dem Säulenrelief erzählt,* Leipzig, 1899, 1903; K. Lehmann-Hartleben, *Die Trajanssäule,* Berlin-Leipzig, 1926, text și planșe (la p. 50—63 *Gesandte und Gefangene* tratează scenele cu „barbari" în fața împăratului roman); C. — H. Daicoviciu, *Columna lui Traian,* București, Editura Meridiane, 1966, 36 p., 74 pl. Cf. și Patsch, *Beitr,* V/2, p. 66—128. P. G. Hamberg, *Studies in roman imperial art,* Uppsala, 1945, p. 104—159. G. A. Mansuelli, *Osservazioni sull'iscrizione della Colonna Traiana,* în *Epigr,* XXI 1969, p. 124—132. G. Lugli, *La tomba di Traiano,* în *OmD,* p. 333—338. F. B. Florescu, *Die Trajanssäule* (vol. I), *Grundfragen und Tafeln,* București (Editura Academiei) — Bonn, 1969, 160 p., 78 fig. în text, 130 pl., cu date și schițe tehnice utile, dar cu interpretarea greșită (tendențioasă, chiar diletantică, pe care și-o putea permite un etnograf „arheolog" improvizat (medic veterinar) care a făcut același lucru la scenele pe metope și creneluri ale monumentului triumfal din Adamclissi [cf. *StCl,* V 1963, p. 430—437; *ActaMN,* III 1966, p. 423—426, VII 1970, p. 112—116]) a tuturor „barbarilor" dușmani ai romanilor ca... daco-geți, adică nu numai a celor care apar evident ca atare, dar și a iazygilor, germanilor etc. care luptă contra romanilor pe scenele Columnei. Ion Miclea, *Columna,* cuvînt înainte de acad. Z. Stancu și dr. H. Stancu; studiu și comentariu arheologic de R. Florescu, Cluj, Editura Dacia, 1971, 219 p., cu superbă ilustrare fotografică. Despre monografia medicului Rossi asupra Columnei, supra, nota 9.

[19] N. Gostar, *Cetățile dacice din Moldova și cucerirea romană în nordul Dunării de Jos,* în *Apulum,* V 1965, p. 137—147; *Danubius* (Galați), I 1967, p. 107—113 (castrul și așezarea romană la Barboși, lîngă Galați pe Siret).

[20] B. Gerov, *Klio,* XXXVII 1959, p. 210: „... die kleine Walachei (Oltenia), vielleicht ohne ihren westlichen Teil, wo die Verbindungslinie von Drobeta durch den Surdukpass nach Siebenbürgen verlief, zwischen dem zweiten dacischen Krieg Traians und der sogenannten ersten Teilung Daciens, also in der Zeit von 106—119, Bestandteil von Moesia Inferior blieb, indem untermoesische Truppen jenseits der Donau den Alt (Olt) entlang vorgeschoben wurden. Der Raum, der östlich vom Alt zwischen der Donau und den Transylvanischen Alpen liegt — die Grosse Walachei —, wurde in dieser Zeit (106—119) unter die Kontrolle des untermoesischen Heeres, später (nach 119) vielleicht sowohl unter die der untermoesischen wie auch des unterdacischen Heeres gestellt...".

[21] Cf. și AISC, II 1933—1935, p. 250; SCIV, IV 1953, p. 550 (Daicoviciu).

[22] *ActaMN,* I, 1964, p. 172—175 etc.

provinciei și deplasarea *limes*-ului de pe Olt spre est cu o fîșie de teren, lată între 10 (la gura Oltului) și, la nord, vreo 50 km, între Dunăre și Carpați (colțul nord-vestic al Munteniei): așa-numitul „limes Trans-Alutanus". Despre extensiunea geografică, limitele reale, topografia arheologică a provinciei Dacia, datele cele mai ample și amănunțite în ansamblu pînă acum se află indicate sumar în *Tabula Imperii Romani*, fasc. L 34 (1968) și L 35 (1969), cuprinzînd teritoriul Daciei romane la nord de paralela 44°, amplificate cu datele despre Dacia Inferior [23]; hărțile acestor lucrări și textul-repertoriu (alfabetic), ca și alte lucrări monografice (de ex. *OrTrgSate*, 1968), arată în mod sinoptic, sintetic și sugestiv — dar schematic și foarte condensat — tocmai densitatea a ș e z ă r i l o r și localităților, adică desimea însăși a locuirii, mulțimea populației provinciale. În lipsa unei demarcații prin semne (borne, *termini*) ori lucrări de teren bine distincte cu excepția unor porțiuni în nord-vest (*limes* pe Meseș) și la nord de Someș, iar la sud-est „limes Trans-Alutanus" (respectiv linia Oltului între Carpați și Dunăre), granița provinciei carpato-dunărene poate fi considerată cu aproximație pe o linie convențională în aparență (sau „imaginară") la distanță de 8—10 sau chiar 15 km înafara centurii de castre auxiliare, care aveau unele avanposturi (turnuri, „burgi", ori simple puncte improvizate de observație și pază). În ce privește apartenența unor fîșii largi de teren din vestul Banatului [24], zona de la vestul Munților Apuseni (în Crișana) [25], ori cea din est (vestul Munteniei) sau sud de Olt (Făgăraș—Brașov) [26], ca și unele „teorii" mai vechi (nelipsite de tendențiozitate politică și propagandistică) urmărind restrîngerea teritorială a provinciei romane Dacia [27], cercetările cu ample discuții nu s-au încheiat, rămîn larg deschise pentru a continua poate încă multă vreme.

Provincia Dacia și districtele provinciale. În strînsă corespondență și dependență de comandamentele teritoriale (regiuni militare, respectiv corpuri de armată) din provincie sau din diferitele districte în etapele dezvoltării organizatorice a armatelor de ocupație, provincia (sau provinciile) Dacia se prezintă în vreo patru (sau cinci) faze astfel:

A. — DACIA simplă și singură apare ca provincie organizată, mai întîi în cel mai vechi document epigrafic ce o menționează: DiplD I, din 11 august 106, prin care se acorda cetățenia romană înainte de termen unui contingent de ostași din Cohors I Brittonum miliaria (în urma comportării lor excepționale în campania ultimă de combatere și subjugare a geto-dacilor) „quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano"; apoi la 17 februarie 110 (DiplD II) și 2 iulie 110 (DiplD III), menționînd în total 5 *alae*, 22 *cohortes* și formația de *Pedites Singulares Britannici* (existînd desigur și alte unități auxiliare, din care însă nu s-au făcut lăsări la vatră în a. 110, la datele respective); în aceeași provincie Dacia se aflau și legiuni, cel puțin două, adică cele atestate direct prin numeroase documente epigrafice: XIII Gemina și IV Flavia Felix. Ca extensiune teritorială, provincia Dacia cuprindea tot teritoriul intracarpatic ocupat de armatele romane, inclusiv — se pare — tot cursul superior al Oltului și probabil o fîșie din nord-vestul Olteniei cu castrele din Drobeta — Turnu Severin și Bumbești (jud. Gorj). Primul guvernator al Daciei a fost D. Terentius Scaurianus (menționat în cele trei diplome militare citate), care a întemeiat prin „colonizare" — *deductio* capitala Colonia Ulpia Traiana Dacica; el poate fi considerat alături de împăratul Ulpius Traianus ca un adevărat ctitor al provinciei carpato-dunărene [28]. Al doilea guvernator cunoscut cu numele este Caius Avidius Nigrinus, între a. 112 și 117, după inscripții [29], urmat de Caius Iulius Quadratus Bassus (mort în Dacia, probabil pe front) [30] și în sfîrșit Quintus Marcius Turbo (DiplD VII) [31]. Cum s-a arătat, zona de sud-est a Daciei lui Decebalus (adică provincia Dacia Inferior, după a. 120) aparținea la provincia Moesia Inferior.

B. — Prin a. 119/120 (sub guvernatoratul excepțional asupra Daciei al lui Q. Marcius Turbo), din teritoriile extracarpatice (anexate după 102, resp. 106 Moesiei Inferior) este constituită provincia procuratorială Dacia I n f e r i o r avînd numai trupe auxiliare, guvernată de un procurator praesidial; atestarea expresă „Dacia Inferior" este numai din a. 129 (DiplD X) și apoi din a. 140 (DiplD XIII, cît permite documentarea epigrafică disponibilă pînă acum); dar existența ei este sigură începînd din a. 120, cînd apare atestată „corespondenta" ei.

Dacia S u p e r i o r (DiplD V, VI, ambele din 29 iunie 120), care în realitate nu era altceva decît „vechea" Dacia inițială organizată la a. 106, adică teritoriul geto-dacic intracarpatic (supra, A), iar mai tîrziu corespundea cu extensiunea Daciei Superior (Apulensis, după a. 166) + Dacia Porolissensis (după a. 123). Avînd o singură legiune (XIII Gemina), Dacia Superior era guvernată de un *legatus augusti* de rang pretorian.

---

[23] Despre Dacia Inferior (aproximativ Oltenia, vestul Munteniei și sud-estul Transilvaniei): D. Tudor, *Tabula Imperii Romani, Drobeta — Romula — Sucidava* (București, Editura Academiei, 1965, 25 p., cu nota-recenzie critică *ActaMN*, II 1965, p. 651—654, Daicoviciu).

[24] D. Protase, *Legiunea IIII Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului de vest la Provincia Dacia*, în *ActaMN*, IV 1967, p. 47—70; C. — H. Daicoviciu, *Noi considerații asupra Daciei Malvensis*, *ibid.*, p. 73—81; *CongrEpigrV*, p. 343—347.

[25] De ex. S. Dumitrașcu, *Contribuții la cunoașterea graniței de vest a Daciei romane*, în *ActaMN*, VI 1969, p. 483—491.

[26] I. Bogdan-Cătăniciu, *Despre sud-estul Transilvaniei în epoca romană*, în *ActaMN*, VI 1969, p. 477—481.

[27] Hotarul de apus al Daciei romane între Mureș și Crișul Repede era trasat de Szilágyi J. (Budapest), în *Közl*, III 1943, p. 91 și 94 prin: centrul localității Alburnus Maior (Roșia Montană) — Petrești (Petrid, Peterd) — Gilău (Gyalu, jud. Cluj) — Poieni (Sebesváralja, jud. Cluj), lăsînd în afara provinciei teritorii cu descoperiri romane, tentativă evident eronată, cum s-a arătat la timp (AISC, IV 1944, p. 316—320, Daicoviciu). Pe aceeași pîrtie mergeau considerațiile asupra „așezărilor și populării" teritoriului în epoca romană, formulate de László Gy., *Erdély településtörténetének vázlata szent István koráig*, în *ErdM*, 1943, p. 371—390 (= *Erdélyi Tudományos Füzetek*, nr. 167), lacunoase cu unele greșeli rezultînd mai ales din zelul de a stabili „spații nelocuite" (din cauză că nu au fost semnalate ori autorul ignorează descoperiri arheologice pertinente).

[28] Despre Terentius Scaurianus: RE, V A, 669—672; *ActaMN*, VII 1970, p. 511—513 (JRS, LX 1970, p. 151); *ReichsbD*, p. 9—10; RE, S. XIV 757—758 (Eck).

[29] *ReichsbD*, p. 10—11; *ActaMN*, III 1966, p. 430.

[30] *Abhandlungen der Preuss. Akad.*, 1932, 5, p. 40—41; *AnnÉp*, 1933, 268 = 1934, 176; *InscrPannDac*, p. 122, nr. 191; *EpigrSt*, 9, 1972, p. 30; *DacPannInf*, p. 37.

[31] Toată bibliografia amplă despre Marcius Turbo este citată și utilizată în *DacPannInf*, p. 36—41.

în vremea lui Aelius Hadrianus, cursul superior al Oltului, sau cel puţin zona geografică a castrului auxiliar de lîngă Hoghiz (jud. Braşov) aparţinea la Dacia Superior, după cum dovedeşte inscripţia onorifică (pe un monument fragmentar, bază de statuie?) pusă acestui împărat de o „vexillatio“ a legiunii XIII Gemina şi descoperită la mijlocul veacului al XIX-lea în ruinele acelui castru de pe malul Oltului. Posibil la sfîrşitul domniei lui Hadrianus sau în vremea lui Antoninus Pius, valea Oltului ardelean a fost ataşată la Dacia Inferior (Malvensis de mai tîrziu), cum indică numele trupelor auxiliare staţionate în castrele din această zonă: Cohors II Flavia Numidarum la Feldioara (com. Ucea, jud. Braşov), Cohors II Flavia Bessorum la Cincşor (jud. Braşov), ambele pe malul de nord al Oltului, Cohors III Gallorum la Hoghiz, Ala Palmyrenorum la Boroşneu, Coh. III Bet. (?) la Olteni şi Coh. I Hispanorum la Breţcu (jud. Covasna); erau unităţi auxiliare pe care diplomele militare ale Daciei Inferior le menţionează ca staţionînd în această provincie (cel mai tîrziu sub Marcus Aurelius, cum rezultă din inscripţia cohortei III Gallorum din Hoghiz). Primul guvernator al Daciei Superior a fost Iulius Severus atestat la 29 iunie 120 (DiplD V, VI), dar şi la 126 (DiplD VIII, IX)[32]; după el apar menţionaţi epigrafic: Q. Aburnius Caedicianus, Cn. Papirius Aelianus, C. Iulius Bassus, Q. Mustius Priscus (DiplD XIV, a. 144), C. Curtius Iustus, M. Sedatius Severianus, L. Annius Fabianus, Tib. Iulius Flaccinus, M. Statius Priscus, P. Furius Saturninus[33]. Împărţirea Daciei în numai două provincii (Inferior şi Superior) nu pare să fi durat mai mult de trei ani (poate abia doi), căci în a. 123 constatăm o nouă modificare:

C. — Între a. 120 şi 123 se detaşează din Dacia Superior zona la nord de Arieş şi de Mureş: provincia procuratoriană Dacia P o r o l i s s e n s i s, în care au staţionat cel puţin 18 unităţi auxiliare; prima atestare este din 10 august 123 (DiplD VII): „sunt in [Dacia Po]rolis(s)ensi sub Livio Grapo [proc.?]“, care era foarte probabil primul guvernator-comandant al armatei auxiliare din acest district provincial; la a. 133: „sunt in Dacia Porolissensi sub Flavio Italico“ (DiplD XI), la 157/8: „[in Dacia Poroliss]en(si) sub Macrinio [Vindice]“ (DiplD XVII), iar la 164: „in Dacia Porolissensi sub Sempronio Ingenuo proc(uratore)“ (DiplD XVIII—XXI). Aceste diplome nu menţionează însă toate unităţile staţionate în cuprinsul Daciei Porolissensis.

Zona-provincie centrală — cea mai întinsă şi mai importantă — Dacia S u p e r i o r (Apulensis, după a. 166?) avea (după înfiinţarea Daciei Porolissensis), pe lîngă legiunea XIII Gemina, o armată auxiliară formată din 4 *alae*, 12 *cohortes* şi vreo 10 *numeri*, majoritatea din primele două categorii *(alae, cohortes)* fiind menţionate în diplome — a. 144: „sunt in Dacia Super. sub Mustio Prisco“ (DiplD XIV); a. 157: „[in Dacia Supe]r(iore) sub Statio Prisco [leg(ato)]“ (DiplD XV); a. 158: „in Dacia Super. sub Statio Prisco leg(ato)“ (DiplD XVI).

Zona de sud-est a Daciei rămîne mai departe cu aceeaşi numire de

[32] Despre Sextus Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus: *ReichsbD*, p. 19—20; *EpigrSt*, V 1968, p. 116—119 (cu bibliografie mai amplă).

[33] Despre aceşti guvernatori ai Daciei Superior: *ReichsbD*, p. 20—28; 35—36; Furius Saturninus şi *ActaMN*, IX 1972, p. 464—465 (a. 160—161).

Dacia I n f e r i o r (după 166/7 Malvensis), avînd trupe auxiliare ce vor fi fost cam aceleaşi cu cele stabilite în această parte imediat după cucerirea Daciei lui Decebalus şi care apar atestate nominal majoritatea în a. 129 — „in Dacia Inferiore sub Plautio Caesiano“ (DiplD X), şi a. 140 — „in Dacia Inf. sub Aquila Fido“ (DiplD XIII): 13 (14) unităţi *alae, cohortes, numeri;* înafară de acestea, desigur şi altele, unele cunoscute abia cu litera iniţială a numelui lor (pe material tegular stampilat).

D. — După a. 166 se produce o modificare substanţială în compunerea garnizoanelor Daciei, prin aducerea legiunii V Macedonica la Potaissa (Turda, în Dacia Porolissensis); situaţia între a. 167 şi 271 este:

— Dacia P o r o l i s s e n s i s are o legiune (V Macedonica), al cărui *legatus* senatorial era guvernatorul districtului în calitatea de comandant (subordonat lui *legatus Daciarum trium)* al tuturor formaţiilor auxiliare (probabil tot cele din perioada anterioară, C, dintre anii 123 şi 166), formînd „exercitus Daciae Porolissensis“[34];

— Dacia A p u l e n s i s era fosta Dacia Superior din perioada 123—166 (C), cu aceleaşi trupe;

— Dacia M a l v e n s i s[35], fosta Dacia Inferior, în situaţii identice; din secolul al III-lea este cunoscutul guvernator al provinciei Marcus Aurelius Cassianus, *vir egregius, praeses provinciae Daciae Malvensis*, IG, X/II, 1, nr. 147 (= CIL, III 13704 = ILS, 9009; din Thessalonice); el poate să fie mai curînd simplu procurator financiar; cf. AIIA, XVII, 1974, p. 43—45.

Cele trei provincii Dacia *(Daciae tres)* erau puse sub comanda-guvernatorat suprem a unui *legatus augusti* de rang consular (fost consul): *legatus Daciarum trium,* situaţie ce a rămas neschimbată pînă la evacuarea provinciei de către Domitius Aurelianus (în cartea lui A. Stein, *ReichsbD*, p. 37—76, se află repertoriul cronologic al guvernatorilor, la

[34] Piese tegulare cu stampila EX D P, la Napoca (Cluj), CIL, III, 8063; *ActaMN*, I 1964, p. 206—207; la Potaissa (Turda), *ProblMuz* [1964], p. 25—26; *Dacia*, VIII 1964, p. 145—160 *(Exercitus Daciae Porolissensis et quelques considérations sur l'organisation de la Dacie romaine*, M. Macrea); la Romita (jud. Sălaj) un fragment [E]X D P descoperit în săpătura lîngă castru, la 1970 (inform. N. Gudea, Cluj).

[35] La mijlocul veacului al II-lea este atestată *civitas Romulensium Malvensium* („curator civitatis Romulensium Malvensium“) în celebra inscripţie onorifică mult controversată — pînă în a. 1969 — din Sevilla Spaniei, pusă în cinstea colonelului Sextus Iulius Possessor: CIL, II 1180 = ILS, 1403; D. Tudor, *În amintirea lui C. Giurescu*, Bucureşti, 1944, p. 526; *OltR*², p. 135—145 (³, p. 211—214); H. Nesselhauf, *Madrider Mitteilungen*, IV 1963, p. 180—184 *(AnnÉp*, 1965, 237). Fotografia după un excelent mulaj al inscripţiei CIL, II 1180 a fost publicată în *Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos*, Madrid, 61, 1955, p. 592—593, pl. VII, şi în *Magazin istoric* (D. Tudor, după Garcia Bellido), Bucureşti, III 1969, nr. 3, p. 5 şi nr. 9, p. 22; F. Vittinghoff, *ActaMN*, VI 1969, p. 131—147; C. Daicoviciu, *ActaMN*, VII 1970, p. 125—129 (cf. *LapidMBan*, nr. 12). Alte atestări epigrafice ale „Malvei“, fie localitatea (Romula-Malva, lîngă Reşca, jud. Olt): *colonia Maluese ex Dacia*, CIL, XVI 144, CIL, VI 1149 = ILS 1107; fie provincia: *praesidem prov. Daciae Malvensis* (inscripţia citată în text, din Thessalonice, unde el figurează şi ca epitet de unitate auxiliară din armata Daciei: *cohors I F M Bryttonum Malvensis*); *Numerus Surorum Malvensium*, în CIL, VIII 9381 = ILS, 2763; *Dacia*, XVII 1973, p. 172—176, pl. II (M. P. Speidel); AIIA, XVII 1974, p. 45. În legătură cu etimologia posibilă indo-europeană a toponimului getic *Malva*, cf. *SprThrD*, p. 127.

care rămîn de făcut unele rectificări şi adăugiri potrivit cu amplificarea documentării epigrafice din ultimele trei decenii).

Caracteristicile ocupaţiei romane. Înstăpînirea romană asupra Daciei aducea transformări radicale în condiţiile, modul şi concepţiile de viaţă, o modificare esenţială a structurilor şi evoluţiei societăţii prin întreruperea formelor politice-statale şi în mare parte a culturii materiale şi spirituale geto-dace, introducîndu-se rînduieli sclavagiste înaintate, un nou mod de producţie, împreună cu toate formele de organizare şi orientare economică, socială, culturală proprii acestora. Cea mai mare parte a teritoriului locuit de daci a fost cuprinsă între hotarele provinciei *(limes)*, integrată imperiului roman; în afara „limesului Daciei", geto-dacii liberi (numiţi şi „mărginaşi", nesupuşi de romani) îşi continuau formele proprii, originale şi tipice ale epocii a doua a fierului (La Tène) evoluate, în strînsă legătură şi relaţii economice, culturale, dar şi în frecvente conflicte militare cu provincia Dacia; în aceleaşi teritorii din nord şi vest, ca şi din est de „limes Daciae" se aflau şi alte triburi sedentare traco-geto-dace, ca şi de alt neam (sarmatice, celtice, germanice etc.). Ocupaţia romană aducea, este adevărat şi îndeobşte recunoscut, un real progres în felul de organizare, în cultura materială şi spirituală, în tehnica şi procesul de producţie, în felul de viaţă; dar era în acelaşi timp un regim de împilare, jefuire şi de aspră exploatare materială a păturilor de jos, producătoare, ale societăţii, mai ales a maselor de locuitori şi truditori băştinaşi subjugaţi, expropriaţi în propria lor ţară strămoşească. Faptul mai presus de toate caracteristic stăpînirii romane asupra Daciei în tot timpul existenţei sale ca provincie este un regim sever de ocupaţie m i l i t a r ă organizată minuţios, dezvoltată şi menţinută ferm pînă în cele mai mici amănunte; era factorul esenţial de susţinere a dominaţiei imperiale (comparabil eventual cu osatura şi sistemul nervos al unui organism biologic); ca atare, factorul militar constituia evident elementul principal şi indispensabil al structurilor romane, al romanităţii în ansamblu, şi fără de care nu se poate imagina nici măcar existenţa şi persistenţa întregii provincii carpato-danubiene (ca şi dealtfel a oricărui teritoriu cucerit prin arme, ţinut sub ocupaţie, mai ales în zonele periferice ale Imperiului roman, aşa-numitele „provincii imperiale"). Factorul militar (din toate categoriile prezente în provincia Dacia) se oglindeşte masiv şi deosebit de semnificativ în materialul epigrafic al Daciei, care în măsură prevalentă aparţine unităţilor militare, lucrărilor şi construcţiilor făcute de acestea pentru apărarea provinciei, comandanţilor sau ofiţerilor, gradaţilor sau ostaşilor din unităţi sau familiilor şi aparţinătorilor acestora, care toţi aveau o situaţie materială şi culturală superioară masei mari a populaţiei provinciale; ca atare se manifestă mai mult prin construirea şi inaugurarea de construcţii, aşezarea de pietre cu inscripţii onorare, votive, funerare etc.

Sub puternica pavăză a unei maşinării militare bine organizate, condusе expeditiv şi eficient, împreună cu un excelent aparat administrativ-fiscal şi vamal, de control şi exploatare economică intensivă (pus în picioare şi acţionat în grabă febrilă de nişte organizatori şi gospodari de prim rang cum erau numai romanii în antichitate), s-a dezvoltat în cadenţă susţinută întreaga viaţă provincială — de esenţă general romană şi totuşi avînd pregnante nuanţe locale tipice în marea sinteză social-etnică şi economică, politică şi culturală-religioasă „carpato-danubiană" (în ce priveşte mai ales fondul social-etnic autohton, traco-geto-dacic) — în mediul urban, militar şi de cazarmă, ca şi în cel rural din Dacia carpatică, realităţi care se reflectă în primul rînd şi în modul cel mai pregnant cu deosebire în bogatul material epigrafic al provinciei organizate de Ulpius Traianus. Precum s-a relevat, „autoritatea statului roman la apogeul puterii şi al extensiunii sale teritoriale nu s-a mulţumit să intervină numai în ce priveşte organizarea politică şi militară; ea s-a preocupat într-o formă decisivă şi fecundă de toate aspectele vieţii interioare a provinciei; ... aparatul de stat s-a adeverit aici mai viguros şi eficient decît în oricare altă parte a vastului imperiu. Fără îndoială, Roma a făcut un efort suprem spre a transforma acest teritoriu într-o citadelă vie şi puternică a romanităţii ..." [36]; situaţia faptică ce rezultă din toate probele documentare abundente, deosebit de nuanţate, verificîndu-se în mod pregnant în primul rînd prin dimensiunile grandioase ale materialelor şi vestigiilor arheologice lăsate de cele 17 decenii ale stăpînirii imperiale efective: este imensul material constructiv şi arhitectonic, arheologic în sensul larg şi general, epigrafic, gliptic, numismatic, artistic şi ornamental etc., produse şi unelte variate care (în măsura în care nu s-au distrus şi pierdut, ori încă „n-au apărut" din ruinele şi de sub scoarţa Terrei; respectiv n-au dispărut prin comerţ, însuşite de colecţionari particulari, uneori lipsiţi de etică ştiinţifică) vor trebui să fie regrupate, studiate integral după cuviinţă, analitic şi comparativ, din punct de vedere tehnic, analogic şi social-istoric. Semnificaţia lor pentru noul curs al vieţii în Dacia romană nu poate fi trasată ori măcar rezumată în cadrul acestei note preliminare, existînd vechi sau mai recente prezentări analitice destul de amplu documentate, sinteze mai mult ori mai puţin reuşite asupra aspectelor principale în structura şi procesul dezvoltării vieţii sociale şi economice, ca şi a evenimentelor militar-politice privind provincia Dacia în veacurile II—III, a teritoriului după evacuarea de către armata romană şi administraţia dependentă [37]. Aici nu pot fi decît enunţate cîteva a s p e c t e ale dezvoltării şi structurilor social-economice, ale instituţiilor şi formelor specifice în provincia carpatică, ale cadrului larg instituţional, ale realităţilor care se oglindesc în epigrafe mai mult şi mai nuanţat decît în alte categorii de materiale documentare.

Întreaga *o r g a n i z a r e* militară, civilă-administrativă şi economică a provinciei daco-romane a fost făcută după criteriile şi legile generale

---

[36] *TransAnt*, p. 126; cf. în general şi *OltR*, *OrTrgSate*, *ViaţaDR*, passim.

[37] Despre istoria şi dezvoltarea social-economică şi culturală a provinciei Dacia rămîn de consultat deocamdată cele două monografii citate (inegale ca plan, conţinut, structură, dimensiuni) arheologice — epigrafice — istorice consacrate: cea pentru spaţiul intracarpatic *(TransAnt*, 1945, p. 126—165, *Organisation intérieure de la province: la vie de province*) şi pentru cel extracarpatic, Oltenia—Muntenia de vest *(OltR)*; de asemenea sinteza sumară în *IstRom*, I, p. 345—417, *Dacia în timpul stăpînirii romane*, cu amplă bibliografie din care — despre organizarea şi desfăşurarea procesului de muncă, de producţie şi circulaţia bunurilor în general — se poate utiliza monografia de valoare (cu toate că este învechită, cu lacune şi erori) a lui V. Christescu, *Viaţa economică a Daciei romane*, Piteşti, 1929. *OrTrgSate* (1968); *ViaţaDR* (1969). G. Forni, *La provincia della Dacia e la politica romana*, în *Accademia Nazionale dei Lincei*. Roma, CCCXXI, 1974, p. 89—104.

în imperiu, de drept public și privat, prin transpunerea și implantarea sistemului de guvernare, administrare și exploatare economică a perioadei Principatului. În consecință, este firesc și necesar să găsim în provincia nord-dunăreană carpatică un aparat administrativ și militar tipic roman, împreună cu toate structurile provinciale, începînd de la forul suprem: guvernatorul *(legatus augusti propraetore,* resp. *procurator, praeses;* un fel de prim-ministru și comandant militar atotputernic), pînă la treapta cea mai de jos a serviciilor de stat imperiale sau municipale, din „întreprinderi" economico-administrative. Materialul epigrafic local (sau din afara provinciei) atestă tot felul de slujbași și numeroase „birouri (servicii)", pe care nu va fi cazul, nefiind nici posibil și util, a le înșira și repeta în detalii aici, și care se găsesc la locul și categoria de inscripții ce le conțin; instituțiile romane au funcționat intens și eficient timp de aproape 17 decenii, asigurînd nu numai întreținerea, exploatarea și drenarea resurselor materiale și a energiilor umane, dar și propagarea felului de viață roman, a romanității, realizînd treptat și pe încetul „dizolvarea vechilor uniuni de ginți și, odată cu ele, nimicirea ultimelor rămășițe de sine stătătoare locale și naționale" (Engels). Natural, un studiu temeinic și exhaustiv (pe măsura întregului material documentar disponibil, în primul rînd cel epigrafic) al structurilor și organizării, al armatei, administrației, al populației pe grupe etnice-teritoriale după proveniența lor, ca și al elementelor de cultură materială și spirituală (culte religioase, practici etc.), o amplă monografie sistematică va trebui să clasifice toate elementele documentare existente, supunînd unei analize aprofundate ansamblul informațiilor ce pot să fie utile pentru cunoașterea tuturor formelor și conținutului social-etnic și cultural în provincia Dacia, atît elementele social-etnice și de cultură imigrate, cît și cele autohtone traco-dace. Sînt marile capitole ale structurii și istoriei provinciale ce pot să fie abia „enunțate" aici.

Guvernarea și administrația. Guvernatorul *(legatus augusti)* Daciei (ori procuratorii în districtele provinciale, pînă la constituirea guvernatoratului suprem al „celor trei Dacii") era reprezentantul împăratului în dubla calitate de *a)* comandant al forțelor militare și totodată *b)* șef suprem al aparatului administrativ-economic al provinciei. Investit cu *imperium,* el avea puteri discreționare în cele două mari domenii de activitate și de acțiune; guvernatoratul civil era în funcție de comandamentul militar, inseparabil de acesta în perioada Principatului [38]. Pentru exercitarea atribuțiilor ce-i reveneau în cadrul magistraturii civile în provincia sa, legatus augusti avea — pe lîngă comandamentul său militar — un grup de ajutoare și slujbași organizați într-un *officium assessorum* (un fel de minister sau departament), unde se concentrau toate funcțiile ce asigurau desfășurarea ansamblului activităților și manifestărilor publice, paza ordinii, administrația și securitatea întregii provincii [39], relațiile economice și sociale dintre provincie și vecinii barbari. La intrarea în funcție, guvernatorul primea din partea împăratului *mandata principis,* instrucțiuni generale și de principiu privind administrația provinciei sale, unde el guverna în virtutea acestui mandat (încredințare) și comanda toate forțele armate staționate aici prin puterile supreme incluse în *imperium.* El avea *puteri judiciare,* iar ca magistrat suprem, în momentul intrării în funcțiune, el dădea (în baza lui *ius edicendi,* ca praetorul la Roma) un edict în care preciza programul său de guvernare și care era o importantă sursă de drept public. Avînd jurisdicția asupra tuturor locuitorilor provinciei și pentru a ușura administrarea justiției (și a nu purta prea mulți oameni pe drumuri lungi), guvernatorul trebuia să facă în fiecare primăvară o deplasare în diferite centre și unghere ale provinciei, organizînd instanțe civile locale. În materie criminală, guvernatorul avea jurisdicție asupra locuitorilor provinciei sale; dar dreptul de viață și de moarte al cetățenilor era limitat de *ius provocationis ad populum,* iar cei condamnați pentru crimă capitală trebuiau să fie trimiși spre judecare la Roma. De sub jurisdicția guvernatorului erau sustrași centurionii, ofițerii ecvestri, decurionii, municipiile, senatorii.

Armata de ocupație era principalul mijloc de menținere și dezvoltare a sistemului politic, administrativ și economic al provinciei. Trupele auxiliare și districtele-comandamente ale Daciei (provinciilor Dacia) se află schițate sumar supra, p. 19—21. Armata Daciei se compunea din trei categorii de formații:

— unități din cetățeni, *legiones,* din care în Dacia au staționat mai mult timp: XIII Gemina (toată durata provinciei), IV Flavia, I Adiutrix, VII Claudia, I Italica, V Macedonica; vexillationes din X Fretensis, XXII Primigenia, ca și elemente izolate (ofițeri, gradați, ostași) din alte legiuni; cercetarea va trebui să calculeze sau măcar să evalueze efectivele legiunilor pe etape în cursul celor 17 decenii de ocupație romană;

— formații de gardă (escortă) și pază: *Singulares* (legati augusti, consularis), *beneficiarii* (stationarii);

— auxilia, de trei feluri: *alae* (regimente-divizioane de cavalerie), atestate în total în număr de 16, permanente peste vreo 10; *cohortes* (regimente-batalioane de infanterie), atestate în total vreo 50, dar staționînd mai mult timp vreo 35—40; *numeri* (miliții etnice), atestate mai mult de 15.

Repartizarea lor numerică este schițată mai sus, după împărțirea militar-administrativă a districtelor provinciale ale Daciei romane, iar atestarea formațiilor auxiliare în diplomele provinciilor, mai jos, cap. III. Un aspect important al organizării și istoriei militare este „baza materială" a armatei, în primul rînd castrele-cetăți, fortificațiile anexe (limes Daciae), ca și drumurile militare; ele necesită un studiu amănunțit și amplu, incluzînd toate noile rezultate importante și valoroase, cu deosebire la castrele din apropierea frontierei și linia extremă de turnuri

[38] Cf. în general Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht,* ed. a III-a, Leipzig, II, 1 (1887), *Die Povinzialstatthalterschaft,* p. 239—271; 2, p. 1087—1095, *Die Verwaltung der kaiserlichen Provinzen.* A. Bouché-Leclercq, *Manuel des Institutions romaines,* Paris, 1931 (retipărit după ediția din a. 1886), p. 195—217, *Administration des provinces* (p. 202—208, *Les gouverneurs des provinces*). P. Negulescu, *Histoire du droit et des institutions de la Roumanie,* tome Ier *(période daco-romaine),* Paris, 1898, p. 60—84, *Le gouverneur de la province.* RE, XII (1924), col. 1133—1149 *Legatus,* 1143—1149 *Legatus Propraetore* (Premerstein); *ReichsbD,* p. 9—76.

[39] „Congruit bono et gravi praesidi curare, ut pacata atque quieta provincia sit quam regit", *Digesta,* 1, 18, 13; lucru important, chiar esențial mai ales într-o provincie periferică expusă loviturilor externe și interne cum era Dacia.

și posturi pentru observație. Armata și militarii în societatea provincială vor trebui studiate în perspectiva raporturilor armatei cu populația civilă în Dacia, observînd și relațiile familiale ale militarilor, serviciul lor fiind adesea o profesiune ereditară. Important este și capitolul elementelor autohtone geto-dace recrutate în formațiile militare staționate aici (legiuni, auxilia), din care au fost avansate și „vărsate" în alte formații din imperiu și la Roma. Mai ales din punct de vedere al procesului de romanizare și al demografiei provinciale va trebui observat mai atent marele număr de *veterani* și stabilirea lor în localitățile de lîngă castre, sau în orașe, la sate etc., ca și legăturile lor strînse cu unitățile militare din care s-au eliberat.

Orînduirea romană și **cursul vieții provinciale** trebuie să fie cercetate in chip exhaustiv mai ales în optica materialului epigrafic al Daciei și a celui descoperit în afară, așezînd în primul plan aspectele fundamentale în organizarea locală, civilă-administrativă și economică, și anume în ordinea proporțiilor și calității documentării, astfel:

— organizarea economic-fiscală, juridică și socială;

— organizarea și viața urbană, dezvoltarea orașelor și, paralel, inseparabil, marea operă constructivă, atît pe plan militar (castre, burguri, drumuri militare etc.), cît și pe cel civil: marile clădiri din orașe, cît și din mediul rural, de caracter economic, social sau cultural (basilici, temple, amfiteatre etc.);

— procesul de producție în variate domenii de activitate: meșteșugărească, extractivă, agricultura, creșterea vitelor ș.a.;

— circulația produselor, comerțul intern și schimburile cu provinciile învecinate și cu restul imperiului;

— religia romană oficială (divinități greco-romane), cultul morților, după tradițiile italice și provincial-romane, deosebite de cultele eterogene (orientale, celtice, germanice etc.);

— cultura intelectuală, scrisul, literatura.

În studiul componentelor social-etnice ale p o p u l a ț i e i în provincia Dacia, cercetarea va trebui să urmărească și să delimiteze determinînd în mod circumstanțiat cei doi factori principali alcătuitori:

— elementul etnic *traco-geto-dacic* (autohtonii), care poate fi constatat printr-o serie de documente precise și concrete: izvoarele istorice scrise (în primul rînd cele referitoare la campaniile de cucerire a Daciei), reliefurile Columnei lui Traianus, monedele și medaliile, etnonime (triburi) geto-dace în provincie menționate în *Geografia* lui Ptolemeu, toponimia Daciei romane, materialul arheologic (în special ceramica din așezările rurale și din castrele de trupe auxiliare), unele antroponime în inscripțiile locale (din care însă majoritatea erau traco-moesi din sudul Dunării). Ca dovezi „indirecte" pentru prezența populației geto-dace în interiorul provinciei pot fi considerate și recrutările, respectiv formarea din nou a unor unități auxiliare (cohortes Dacorum) în timpul lui Aelius Hadrianus și Marcus Aurelius, deci pînă în a doua jumătate a secolului al II-lea. De importanță deosebită este prezența unor numeroase grupe de „geto-daci liberi" la hotarele de est, nord și vest ale provinciei Dacia, și raporturile lor cu această provincie;

— elementele *imigrate* (eterogene), grupe, indivizi izolați, și culte religioase aduse de aceștia, răspîndite și împămîntenite deopotrivă și în alte zone ale imperiului; în provincia Dacia se constată mai mult sau mai puțin numeroase elemente imigrate din toate provinciile și zonele Imperiului roman, astfel în primul rînd din Italia, Africa de nord-vest, Hispania, Britannia, Gallia, Germania, zona Alpilor, Pannonia, provincii vestice (nedeterminate), Illyria, Dardania, Bosporul cimmerian, Moesia și Tracia, Grecia și în sens mai larg zonele ellenistice, Asia Mică, zonele iraniene, zonele semite-syriene, Egiptul, ca și numeroase elemente evident imigrate din teritorii necunoscute; în acest amestec social-etnic trebuie avuți în vedere și militarii, unitățile auxiliare cu nume după compoziția etnică, precum și cei izolați în cadrul formațiilor militare ale Daciei, sau veteranii care au antroponime „barbare" sau indicația obîrșiei etnic-teritoriale.

Ca un corolar al acestei analize integrale a materialului documentar epigrafic și arheologic-figurativ disponibil azi pentru Dacia — material care oricît ar fi ori ar părea că este amplu și variat, nu poate să înfățișeze în chip exhaustiv structura și toate componentele populației în provincie — se va obține un cadru minimal pentru *conglomeratul social-etnic*, cu *amestecul demografic* și procesul de propagare-extensiune a *romanizării*, stabilind cîteva aspecte esențiale ca:

— elementele „romane" din imperiu (cu obîrșia etnică nedeterminată),

— raporturile între diferitele „nationes" și pături sociale (în măsura în care asemenea „detalii" pot fi sesizate ori măcar întrevăzute din materialul documentar atît de lacunos și laconic al provinciei carpatice),

— limba latină între provinciali,

— „greco-orientalii" și idiomul grecesc,

— populația traco-geto-dacică,

— romanizarea illyrilor și a traco-geto-dacilor,

— romanizarea în Dacia carpatică, inclusiv și poate în primul rînd aportul elementelor militare (ostași activi sau veterani) la procesul romanizării.

Întreaga organizare și structură social-etnică și economică a Daciei trebuie fundamentată în egală măsură pe documentarea epigrafică și totodată pe cea arheologică, adică pe topografia arheologică a întregii provincii, pe o prezentare a materialului arheologic în ansamblul său, mult mai amănunțit și circumstanțiat decît apare în *Tabula Imperii Romani*, L 34 (1968), L 35 (1969), sau în lucrările monografice anterioare asupra dezvoltării așezărilor urbane sau rurale și a descoperirilor arheologice-epigrafice (de ex. *OrTrgSate*, 1968, bazată în parte pe „Repertoriul arheologic").

Istoria militară și social-politică a Daciei în cadrul larg al imperiului și în relațiile cu provinciile învecinate sau mai îndepărtate, ca și cu popoarele „barbare" din vest și nord-est, în decursul celor 17 decenii de prezență oficială romană este foarte puțin și lacunos cunoscută din cîteva știri literare disparate, unele chiar fortuite, din texte epigrafice și date oferite de materiale numismatice. În trăsăturile lor generale,

aceste date vor fi înşirate pe scurt, după ordinea cronologică a împăraţilor romani şi a guvernatorilor provinciei carpatice [40]. Este ştiut ca un lucru firesc că scriitorii-istoriografi ai antichităţii romane au consemnat (în lucrări generale, majoritatea păstrate în manuscrise fragmentar, unele dispărute integral şi chiar cu nume cu tot) privitor la Dacia numai evenimentele ce aveau vreo legătură cu persoana împăratului, cu personaje importante ori cu situaţia generală a împărăţiei. Participarea (prin vexillationes, militari, individual etc.) formaţiilor staţionate în Dacia la acţiuni de campanie în afara provinciei vor trebui să fie cercetate în cadrul istoriei militare a tuturor unităţilor şi comandamentelor provinciei carpatice.

Sub Ulpius Traianus (98—117), primul deceniu al istoriei Daciei este ocupat de organizarea provinciei, aşezarea pe baze noi a tuturor rînduielilor, a vieţii locale, angrenarea teritoriului în ansamblul imperiului; guvernatorul provinciei cunoscut în primii ani este D. Terentius Scaurianus. Dintre evenimentele militare este de relevat răscoala iazygilor în a. 106—107, potolită de guvernatorul Pannoniei Inferior, P. Aelius Hadrianus. În a. 112 pe monedele imperiale în loc de „Dacia capta" (cucerită, învinsă) apare inscripţia, simbolizînd între altele pacificarea şi stabilitatea, DACIA AVGVSTI PROVINCIA. După moartea împăratului cuceritor şi ctitor de ţară Traianus intervine marea criză la Dunărea de Jos şi în Dacia (*DacPannInf*, p. 35—56), soluţionată de

P. Aelius Hadrianus (117—138), care izbuteşte să restabilească situaţia disperată şi prestigiul puterii romane, prin generali energici şi capabili, ca Iulius Quadratus Bassus, urmat de Q. Marcius Turbo, guvernator simultan al Daciei şi Pannoniei Inferior, calitate în care înfrînge şi supune pe iazygi şi pe dacii liberi din nordul şi vestul provinciei Dacia; erau potoliţi de asemenea roxolanii sarmaţi din teritoriul Munteniei, care de fapt este evacuat în majoritate de trupele romane. Se dă o nouă organizare provinciei carpatice prin crearea Daciei Inferior, iar „vechea" Dacia din a. 106 este numită Dacia Superior; între 120 şi 123 din aceasta este detaşată Dacia Porolissensis (supra, p. 20). Împăratul Hadrianus a vizitat în a. 117/8 şi 124 Dacia, fiind onorat cu monumente de colonia Ulpia Traiana Dacica (numită acum şi Sarmizegetusa, după vechea capitală a Daciei libere Zermizegetusa, cetatea de scaun pe un munte lîngă Grădiştea Muncelului); sînt ridicate la rangul de *municipium* Drobeta (Turnu Severin) şi Napoca (Cluj). Sistemul defensiv este reorganizat, consolidat, după riscul prin care trecuse provincia de a fi evacuată la abia un deceniu după constituire. Linia politică fu urmată şi de succesorul său

T. Aelius Antoninus Pius (138—161), a cărui domnie este pacifică prin excelenţă. Dar în părţile Daciei se menţionează invazii ale dacilor (geţilor) liberi: „războaiele provocate de nebunia geţilor" (Aelius Aristides, *Orat*, XXVI 70), pe la a. 143; acţiunile din anii 157—158 erau conduse de energicul M. Statius Priscus. Se fac mari construcţii

[40] Expuneri asupra istoriei provinciale a Daciei se află în monografiile citate: *TransAnt* (1945), p. 91—126, 165—187; *OltR*³, p. 36—45; *ViaţaDR*, p. 29—106, 436—445. Rezumatul de mai jos este dat în linii generale după *IstRom*, I, p. 447—459, şi *ReichsbD*, cu foarte puţine adaosuri.

în provincie; unele castre sînt refăcute cu ziduri de piatră (de ex. la Gherla, ala II Pannoniorum, în a. 143); amfiteatrul din Porolissum, deteriorat de vechime, este refăcut în a. 157 (CIL, III 836). În Dacia se aduc noi trupe auxiliare, ca de ex. cohors I Cannanefatium din Germania Inferior. Este sigur că unele detaşamente ale unităţilor Daciei au participat la acţiuni în apropierea graniţelor provinciei sau la distanţe mai mari. Drept urmare şi răsplată pentru biruinţe asupra dacilor liberi şi pentru activitatea pozitivă, utilă în legătură cu provincia Dacia, împăratul Antoninus poartă şi titlul „Dacicus" (CIL, VIII 12513, 20424). Pacificarea provinciei carpatice şi stabilitatea situaţiei în această zonă par să fie indicate şi prin faptul că au fost lăsate la vatră numeroase contingente din trupele auxiliare (la a. 140 în Dacia Inferior, DiplD XIII; la a. 144 în Dacia Superior, DiplD XIV; pe la a. 157 şi 158/9 în Dacia Superior, DiplD XV, XVI; Porolissensis, DiplD XVII) (*ActaMN*, IX 1972, p. 463—471); cf. DiplD XXXa.

Sub Marcus Aurelius Antoninus (161—180), în primii ani de domnie comună cu Lucius Verus, se fac în Dacia masive lăsări la vatră din trupele auxiliare (a. 164, Dacia Porolissensis, DiplD XVIII—XXI). După campania contra parţilor, începe la 166 războiul îndelungat şi greu cu marcomanii, quazii, sarmaţii şi alte popoare nesupuse, între care se aflau desigur şi geto-dacii liberi din afara provinciei; acţiuni care au afectat profund şi Dacia, cel puţin zona ei de nord, unde se vor fi desfăşurat mai intens atacurile sarmaţilor şi dacilor, ca şi ale germanilor. Pentru consolidarea apărării provinciei carpato-dunărene spre nord este adusă aici legiunea V Macedonica din Moesia Inferior, iar Dacia în trei mari districte (Porolissensis, Apulensis şi Malvensis) este pusă sub comanda-guvernatorat al unui *legatus augusti* de rang consular: *legatus trium Daciarum* (supra, p. 21). Dintre guvernatorii cei mai de seamă în cele două decenii sînt generalii Sextus Calpurnius Agricola, M. Claudius Fronto, Sextus Cornelius Clemens, personalităţi de seamă ale conducerii militare şi politice a Imperiului roman. Se pare că în cursul războaielor zise „marcomanice", barbarii au pătruns în interiorul Daciei provocînd distrugeri grave şi dezordine; însuşi guvernatorul provinciei, M. Claudius Fronto, cade în luptele cu „barbarii" pe la a. 170, după unele succese militare efemere („post aliquod secunda proelia adversum Germanos et Iazyges ad postremum pro r(e)p(ublica) pugnans ceciderit", CIL, VI 1377=ILS, 1098). Sub guvernatorul Cornelius Clemens, prin a. 171—172 sînt cunoscute mişcările germanilor astingi care au făcut încercarea de a se aşeza în Dacia; dar, refuzaţi de comandamentul roman, se îndreptară contra costobocilor traci, pentru a fi la urmă înfrînţi de lacringi. Se pare că o parte dintre barbari au fost totuşi aşezaţi în teritoriul Daciei romane. Un fapt semnificativ este convenţia dintre imperiu şi sarmaţii iazygi aşezaţi între Dunăre şi Tisa, ca şi la est de acest fluviu, şi care au obţinut din partea comandamentului roman dreptul excepţional de a face comerţ cu sarmaţii roxolani traversînd teritoriul provinciei carpatice. La sfîrşitul domniei lui Marcus Aurelius cei mai remarcabili guvernatori ai Daciei au fost C. Arrius Antoninus, urmat imediat de

Helvius Pertinax, împăratul roman de mai tîrziu (a. 193), atestați împreună pe o inscripție tegulară-grafit, descoperită la Malva în Oltenia [41].

L. Aurelius C o m m o d u s (180—192) încheie pacea cu barbarii și se întoarce de la Dunăre la Roma. Importantă, profund semnificativă pentru Dacia apare condiția impusă vecinilor buri germanici „de a nu se stabili și a nu paște turmele lor la mai puțin de 7,5 km de granițele provinciei" (Cass. Dio, LXXII 3), ca și supunerea de către guvernatorul Sabinianus a unei mari grupe de 12 000 daci liberi (alungați din locurile lor de alți „barbari" în mișcare); este posibil ca unii dintre ei să fi fost așezați în provincie. Lupte cu dacii liberi se menționează în afara Daciei, iar în interiorul provinciei au avut loc mișcări și agitații ale populației („in Dacia imperium eius recusantibus provincialibus", HistAug).

Sub L. Septimius S e v e r u s (193—211), Dacia cunoaște o stabilitate mai îndelungată, economia ia avînt, viața urbană este înfloritoare, se ridică la rangul de *municipium* Potaissa, Porolissum, posibil și Dierna, Tibiscum și Ampelum. La Apulum se deosebesc două orașe: colonia Aurelia (sub Marcus Aurelius) și municipium Septimium (cu numele după împăratul Severus); apoi Drobeta și Potaissa sînt făcute *coloniae*. Sistemul defensiv al provinciei este consolidat, fiind probabil acum organizată și linia numită „limes Transalutanus". Împăratul apare onorat în numeroase monumente epigrafice singur sau împreună cu cei doi fii ai săi (Caracalla și Geta) [42].

M. Aurelius Antoninus C a r a c a l l a (211—217), ajuns singur suveran, după asasinarea fratelui său P. Septimius Geta, continuă opera de consolidare la castre, drumuri și alte lucrări de construcție, venind personal în Dacia la a. 213 (sau 214), unde tratează cu dacii liberi, luînd ostateci de la ei [43]; intervine în conflictele dintre vandali și marcomani. Împăratul este onorat prin numeroase monumente epigrafice și sculpturale, ca și mama sa împărăteasa Iulia Domna, și menționat în inscripții de clădiri (mai ales la castre de unități auxiliare: Porolissum, Inlăceni etc.), cu statui (la Buciumi-Sălaj ș.a.). Popularitatea lui în rîndul trupei este ridicată mai ales prin sporirea soldei (stipendium) de la 500 la 750 denari anual pentru ostașii legionari și în măsură corespunzătoare pentru auxiliari și alte formații, de gardă, escortă și jandarmerie. În anii de după Caracalla, stabilitatea și chiar prosperitatea provinciei se mențin în general, cu toate schimbările de domnie la scurte intervale: M a c r i n u s (217—218), E l a g a b a l (218—222), iar sub syrianul

[41] D. Tudor, *Nouvelles données épigraphiques relatives à C. Arrius Antoninus, consularis Daciae et Dalmatiae, et à P. Helvius Pertinax, consularis Daciae*, în *Revue des études sud-est européennes*, București, XI, 1973, p. 415—422. Cf. L. Balla, *Factio in Pertinacem. A propos du premier séjour de P. Helvius Pertinax en Dacie*, în *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, VII, 1971, p. 73—76.

[42] Balla L., *A Severusok és Dácia*, în *Debreceni Déri Múzeum évkönyve*, 1969—1970 (1972), p. 89—106; *Acta Classica Univ. Scient. Debrecen*, VI, 1970, p. 61—69. A. Birley, *Septimius Severus. The African Emperor*, Londra, 1971.

[43] A. Bodor, *Împăratul Caracalla în Dacia*, în *MemD*, p. 39—50, amplă expunere cu bibliografie bogată, dar ignorează (sau nu citează, considerînd-o lipsită de interes pentru prezența lui „Caracalla în Dacia") inscripția din castrul Buciumi (Sălaj) atestînd ridicarea unei statui împăratului de către unitatea auxiliară de aici, Cohors II Nervia Brittonum miliaria Antoniniana (SCIV, X 1959, p. 311 = *AnnÉp*, 1960, 361).

M. Aurelius S e v e r u s A l e x a n d e r (222—235) între inovațiile mai de seamă în provincia Dacia este organizarea în forme noi a „parlamentului" provincial (concilium Daciarum trium; cf. *ActaMN*, III 1966, p. 153—170, C. Daicoviciu, „Severus Alexander și provincia Dacia").

C. Iulius M a x i m i n u s (Thrax, 235—238) poartă lupte grele cu dacii liberi și cu sarmații (Dacicus, Sarmaticus, Germanicus). În preajma Daciei apar în acești ani noi inamici ai imperiului: gepizii, carpii aliați cu goții, care-și îndreaptă atacurile mai ales spre Moesia și Thracia, fără să ocolească însă cu totul provincia carpatică. Dintre lucrările de construcții organizate de Maximinus Thrax în Dacia este de menționat repararea șoselei dintre Zutoru (Optatiana) și Bologa (miliarul de lîngă Almașu Mare, a. 236, CIL, III 8060, dispărut; *ActaMN*, V 1968, p. 452); cîteva texte epigrafice îl onorează și în Dacia pe împăratul traco-roman în cursul scurtei sale domnii de abia trei ani [44].

Sub M. Antonius G o r d i a n u s (238—244), atacurile barbare se intensifică, o coaliție puternică lovește imperiul în Moesia și Dacia (dar nu este deloc sigur că tezaurele monetare ascunse în acești ani au vreo legătură directă ca de la cauză la efect cu atacurile carpilor, goților ș.a., cum este interpretat de mulți numismați fenomenul ascunderii de tezaure). Multe dedicații împăratului în Dacia arată popularitatea și chiar „cultul imperial" organizat de autorități (cf. de ex. *ActaMN*, V 1968, p. 457—459).

M. Iulius P h i l i p p u s (Arabs, 244—249) a avut de purtat grele lupte cu carpii la Dunăre, biruindu-i în a. 247, lîngă *castellum Carporum*, poate prin estul provinciei Dacia: „Victoria Carpica" pe monede și titlul „Carpicus Maximus" luat de către împărat [45]. Sub presiunea și loviturile acestor barbari traci și ale altor elemente coalizate contra imperiului, se pare că armata Daciei Inferior (Malvensis) a fost nevoită să abandoneze linia avansată de apărare la est de Olt, așa-numitul „limes Transalutanus", stabilindu-se pe malul Oltului. Carpii par să fi pătruns și în interiorul provinciei Dacia, de unde au luat oameni în robie, chiar din Apulum, dintre care unul, romano-egipteanul G. Valerius Sarapio, scăpat și revenit acasă pune prinos de recunoștință la Apulum lui „Iupiter cel prea bun și mare" (fiind „a Carpis liberatus"). Stabilitatea stăpînirii și înflorirea culturii romane nu erau afectate prea mult de atare incursiuni prădalnice ale barbarilor (oricît vor fi fost de pustiitoare și frecvente), iar numeroasele construcții și inscripții puse de trupe și de municipalități exprimau atașamentul provinciei față de suveran; nu poate fi vorba de o „decadență" în ansamblul provinciei carpatice, cîtă vreme apar (ca mai înainte și ca mai tîrziu) monumente epigrafice deosebit de frumoase și îngrijite, precum este, de exemplu, dedicația pentru împărat și cea pentru împărăteasa Marcia Otacilia Severa, puse la Napoca (*Dacia*, VII—VIII 1941, p. 313, nr. 1—2; Muz. Cluj, cu litere monumentale „din epocă bună", clasice). Filip Arabul acordă Daciei dreptul de a bate monede de bronz, în a. 246: PROVINCIA DACIA (SCN, V 1971, p. 145—159). Importante lucrări de construcții și fortificații se fac între altele la Romula-Malva, unde au fost aduse și unele detașamente militare

[44] A. Bellezza, *Massimino il Trace*, Genova, 1964, 242 p.; cf. și articolul *Obîrșia și sfîrșitul lui Maximinus Thrax*, în SCIV, 20 1968, p. 237—244.

[45] I. Piso, *Războiul lui Philippus cu carpii*, în *MemD*, p. 301—308.

externe din legiunea VII Claudia, XI Claudia, XXII Primigenia. Dificultăţile mari interne ale imperiului sporesc mereu, în primul rînd din cauza anarhiei militare şi a războaielor civile, a atacurilor barbare cu incursiuni prădalnice adînc în interiorul provinciilor, perturbări grave care toate se repercutau dureros asupra situaţiei din Dacia, chiar dacă aceasta era ceva mai adăpostită şi ferită de lovituri directe decît Moesia învecinată.

Messius Traianus Decius (249—251) luptă cu dacii liberi (Dacicus Maximus) şi cu alţi barbari; la Porolissum i se pun inscripţii onorare, iar la Apulum el este numit „restitutor Daciarum" (CIL, III 1176), însemnînd că era considerat ca unul din cei mai vrednici apărători şi protectori ai provinciei carpatice, care pe monede ia epitetul de bun augur mai mult ca o dorinţă optimistă decît ca reflectînd integral o realitate social-economică „DACIA FELIX". În marea luptă cu goţii lîngă Abrittus (la Razgrad, în Moesia Inferior, a. 251; trădat probabil de generalul său Trebonianus Gallus, legatus Moesiae Inferioris), împăratul Decius cade împreună cu aproape întreaga sa armată, iar „trădătorul" proclamat împărat

C. Vibius Trebonianus Gallus (251—253), în situaţia gravă încheie pacea cu goţii, reuşind să-i îndepărteze de hotarele romane; în timpul lui se cunosc lucrări de reparaţie a drumurilor, între Apulum şi Micia (miliarul CIL, III 8061; Muz. Cluj)[46]; semnificativă apare o dedicaţie a oraşului Apulum pentru fiul-coregent, scrisă cu litere frumoase, din a. 252: „Imp(eratori) caes(ari) C(aio) Vibio Afinio Gallo Veldumiano Volusiano p(io) f(elici) aug(usto) pontif(ici) max(imo) trib(unicia) pot(estate) II, patr[i pa]triae, cos. II, procos., ordo col(oniae) Aur(eliae) Ap(ulensis) Chrysop(olis) numini eius d(evot-)" [47].

Sub Aemilianus (253), Valerianus (253—259) şi fiul său Gallienus (253—268), cu toate dificultăţile interne şi asalturile desperate ale barbarilor prădalnici la aproape toate hotarele imperiului, stăpînirea romană în Dacia carpatică se menţine fermă (de ex. dedicaţii împăraţilor, construcţii de temple etc.).

Claudius II Goticus (268—270) înfrînge pe goţi în marea bătălie lîngă Naissus (269), dar din cauza situaţiei precare în zona balcanică, pentru scurtarea frontului de apărat şi spre consolidarea limesului dunărean, Dacia este evacuată de armata, administraţia şi o parte a populaţiei din ordinul împăratului Domitius Aurelianus, prin a. 271 sau următorii.

---

[46] Cf. ceva mai recent: RE, VIII A (1958), 1984—1999 (R. Hanslik).

[47] *Apulum*, X 1972, p. 209—218; *CongrEpigrVI*, p. 490; *StCom*, 18, 1974, p. 35.

II

ÎNSEMNĂTATEA ŞI DEZVOLTAREA EPIGRAFIEI ÎN DACIA

(Păstrarea, descoperirea, valorificarea inscripţiilor)

Epigrafia antică, „disciplina sau ştiinţa înscrisurilor (inscripţiilor)", *Epigraphikè*, termen grecesc antic, compus din cuvintele ἐπὶ + γράφ- „scriere, zgîriere a unor semne sau litere pe un obiect (material)" (germ. *Inschriftenkunde:* în primul rînd, ceea ce ne interesează aici este cea greco-romană), se ocupă cu totalitatea materialelor şi obiectelor scrise (resp. „imprimate", ştampile pe materii plastice, turnate în metal) ce s-au păstrat şi transmis — integral sau parţial, fragmentar — direct din vechime, în felul şi forma cum erau modelate de antici, fiind monumente, produse meşteşugăreşti, unelte de producţie, obiecte diverse etc., pe materie dură care a rezistat celor 15—16 veacuri de intemperii, coroziune, uzură, degradare; pe piatră (marmură), metale, ceramică, tăbliţe cerate pe lemn, unelte de lemn, chiar şi produse din piele ş.a., graffiti pe ziduri sau vase, cărămizi după ardere etc. Nu intră în sfera epigrafiei monedele şi medaliile (numismatica), nici textele pe papyri („hîrtia" din trestie a anticilor; papyrologia).

Bibliografia epigrafiei romane (latine, în limba latină) este abundentă, în mai multe limbi europene; suficient să fie menţionate aici cîteva „tratate"-monografii, două ceva mai vechi, unul recent:

René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, Paris (*Bulletin épigraphique*, 1884—1885; ed. a II-a, 1890; ed. a IV-a, 1914);

Herrmann Dessau, *Lateinische Epigraphik*, în *Einleitung in die Altertumswissenschaft* (A. Gercke—E. Norden), Leipzig, I 10 (1925), p. 1—37, cu indicaţii mai ample de surse bibliografice;

după Cagnat este orientată *Római feliratţan*, de A. Buday [1], Kolozsvár (Cluj) 1914, 420 p.[2];

E. V. Fedorova, *Latinskaia epigrafika*, Moscova, 1969, 371 p. (p. 301—322 amplă bibliografie).

De menţionat din apariţiile postbelice: Hilding Thylander, *Études sur l'épigraphie latine (Dates des inscriptions, noms et dénomination latine. Noms et origine des personnes)*, Lund, 1952.

---

[1] Buday Árpád (1879—1936, originar din Luduş, jud. Mureş), arheolog şi epigrafist, cu studii de specialitate în Cluj şi în Rusia (a. 1902—1903), călătorii de studii în Germania (a. 1909—1910); profesor la Universitatea din Cluj şi la cea din Szeged; autor de săpături arheologice privind perioada romană în Transilvania (Porolissum, Apahida, jud. Cluj etc.) şi de articole şi studii arheologice şi epigrafice (*ErdM*, *Dolg* ş.a.).

[2] Cf. recenzia critică ce i-a făcut A. Alföldi, *ArchÉrt*, XXXIV 1914, p. 430—431, ca şi răspunsul „cu cîntec" al lui Buday, în *Dolg*, VI 1915, p. 124—131, în sensul (la început) că „Alföldi András" ar fi fost un „pseudonim", ori că acest autor real (începător în numismatică) este numai un substituit al altui autor din Budapesta.

Importantele surse documentare ce sînt inscripţiile antice se prezintă, şi este necesar să fie studiate, ilustrate şi utilizate în consecinţă, sub două aspecte, esenţiale ambele, inseparabile: *a*) t e x t u l latinesc (respectiv grecesc în unele zone ale Imperiului roman, puţine piese în Dacia), ca produs şi formă de expresie a limbii respective, avînd un conţinut şi o structură cu destinaţie şi semnificaţie social-istorică, economică, demografică, filologic-lingvistică etc.; *b)* piesa a r h e o l o g i c ă în sine cu acelaşi rost politic, militar, social-economic (ca monument arhitectonic, din construcţii, ornamental, onorar, votiv religios, funerar, unealtă de producţie, document politic, act juridic, obiect casnic sau de podoabă ş.a.), deci un produs meşteşugăresc sau artistic-monumental de valoare variabilă ce se poate să fi avut (potrivit destinaţiei sale) elemente de sculptură, figuraţie etc. Publicarea pieselor epigrafice izolate sau în colecţii din ultima vreme pune în lumină — în chip natural şi necesar — ambele aspecte, nu numai înscrisul (textul cu grafia şi stilul său), cum se făcea mai demult pînă în secolul al XIX-lea şi cum a făcut aproape în general *Corpus inscriptionum Latinarum.*

În ce priveşte Dacia romană — mai mult chiar decît oricare altă provincie a împărăţiei — este necesar să fie relevat faptul cunoscut de altfel şi repetat mereu în trecut că materialul ei epigrafic, variat şi relativ abundent în cadrul restrîns de spaţiu şi de timp (a. 106—271/2) al ocupaţiei romane efective, constituie mijlocul principal, adesea exclusiv al d o c u m e n t ă r i i directe asupra realităţilor administrative, social-etnice, demografice, economice, antroponimice, cultural-religioase, filologic-lingvistice şi mai ales militar-politice care se reflectă mai mult în inscripţiile antice; deci a structurilor şi a întregii vieţi interne, sub toate aspectele multiple, ca şi a relaţiilor teritoriului cu restul lumii romane. În acelaşi timp, epigrafele — ca remarcabile monumente şi produse de tehnică şi artă meşteşugărească — oglindesc mai ales nivelul dezvoltării c u l t u r a l e, prin s c r i e r e, a scrisului şi cititului în diferite zone şi pături ale populaţiei provinciale, indicînd deci difuzarea şi pătrunderea limbii latine în provincie. Dar din punct de vedere paleografic (formele literelor, stilul şi ductul scrierii, elemente locale specifice etc.), inscripţiile Daciei au fost prea puţin sau deloc studiate după cuviinţă, în ansamblu şi în amănunte, spre a se arăta, sub toate aspectele, elementele şi dezvoltarea scrisului roman, nu numai a celui corect, urban şi monumental, artistic şi elegant, ci şi a nuanţelor pe care le ia în păturile mai de jos ale populaţiei, unde grafia are adesea forme singulare, ciudate, excentrice, chiar neînţelese, cu deosebire în mediul rural şi la periferia provinciei. Aici mai ales apar produse epigrafice pentru noi aberante, confuze, cu litere deformate în context obscur, ce prezintă adesea dificultăţi serioase de lectură din cauza echivocului formelor, sau a conţinutului şi a abrevierilor, rămase „nedezlegate", neînţelese, „enigmatice" şi suspecte chiar pentru epigrafiştii versaţi cu lungă experienţă. În atare situaţie, reproducerea în fotografie sau în desen fidel va soluţiona saù măcar poate să uşureze mult lectura şi tîlcuirea justă a epigrafelor ce nu apar limpezi şi „elocvente" la prima vedere, va oferi cea mai fidelă, autentică, valoroasă icoană a dezvoltării şi extensiunii limbii latine populare, deci a romanităţii şi culturii mediteraneene greco-latine în teritoriile din stînga Dunării de Jos.

Despre începuturile şi d e z v o l t a r e a preocupărilor, explorării şi studiilor epigrafice, pînă la etapa de constituire în cadru riguros pe baze strict ştiinţifice a disciplinei istoriografice care este e p i g r a f i a latină, există o bibliografie destul de amplă, din care va fi suficient să menţionăm cîteva titluri principale [3]; cît priveşte epigrafia provinciei Dacia, aveam trei cercetări istorice mai de seamă, de valoare inegală, ce vor fi apreciate şi utilizate după cuviinţă [4]. Materialul epigrafic al Daciei romane — prin vechimea, valoarea documentară şi monumentală, specificul său — a interesat şi preocupat intens pe foarte mulţi anticari şi erudiţi, istorici şi arheologi, chiar pe literaţi şi numeroşi umanişti din ultimele cinci veacuri, în care din vremea Renaşterii pînă azi se profilează etapele de evoluţie ascendentă şi procesul de cristalizare a epigrafiei „daco-romane". Începuturile (modeste ca orice început) în epigrafia provinciei carpato-dunărene datează din secolul al XV-lea, constînd — ca şi în celelalte provincii romane vechi — din simpla c o p i e r e şi eventual adunarea şi punerea la adăpost a pieselor litice (ori ceramice, metalice) purtînd înscrisuri vechi, nişte materiale găsite atunci întîmplător la suprafaţa solului şi pe care timp de peste un mileniu nu se ştie să le fi luat cineva în seamă, să le noteze, să aibă vreo grijă de ele. Cum releva între alţii diplomatul francez J. Bongars trecînd prin Transilvania la a. 1585 (infra, p. 40), inscripţiile romane se aflau risipite, pierdute ori vizibil expuse la intemperii în diverse locuri, în cîmpurile de ruine unde se năruiseră aproape total majoritatea puternicelor construcţii ale provinciei, dislocate în decursul celor vreo 13—14 veacuri după evacuarea aureliană. Aici, într-o zonă periferică, stăpînită şi cultivată direct de imperiu timp de abia 17 decenii în veacurile II—III, mai mult decît în oricare altă provincie imperială, în urma intemperiilor şi distrugerii naturale, în timpul migraţiilor, războaielor şi incendiilor, prin arături şi scormonituri, tasarea şi nivelarea solului de ploi, zăpezi, îngheţuri, în atmosfera de paragină şi nepăsare generală a unei populaţii sărăcite şi dezorganizate, an de an şi veac de veac construcţiile

---

[3] Istoria epigrafiei latine în general: H. de la Blanchère, *Histoire de l'épigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du „Corpus" (redigées* [sic] *sur les notes de L. Renier)*, Paris, 1887, 64 p.; R. Cagnat, *op. cit.*, p. XIX—XXVII (bibliographie de l'épigraphie latine); H. Dessau, *op. cit.*, p. 1—9. Pentru fiecare zonă sau provincie a Imperiului roman rămîn foarte valoroase şi utile introducerile istorice şi bibliografia la fiecare volum CIL, cu materialul respectiv.

[4] Ackner—Müller, în „Vorwort" la *InschrDac*, p. III—XX (expunere sumară, cam expeditivă, cu multe lacune chiar pentru data apariţiei sale);

Th. Mommsen, *De Dacicarum inscriptionum auctoribus*, în CIL, III, p. 153—160, strălucită analiză migăloasă, făcută de un prestigios maestru, a manuscriselor (din sec. XV—XVIII) şi a tuturor autorilor cunoscuţi marelui erudit acum un veac; expunerea noastră de mai jos se bazează pentru materialul pînă la 1873 pe această analiză penetrantă, amplificată în CIL, III, p. 1373—1374 (A. Domaszewski), cu mici adaosuri proprii, completînd lacunele din CIL, III;

Buday Arpád, *A római felirattan fejlődésének története*, în *Római felirattan* (1914), p. 11—19 („a magyarföldi római feliratos emlékeket kik és mikor ismertették"), compilaţie pripită după CIL, III, p. 153—160, cu numeroase lacune şi unele deformări mai ales de antroponime. Cf. repertoriul bibliografic al lui Torma C. (citat infra, nota 20; care pregătea publicarea unui „corpus al inscripţiilor Daciei romane"); iar mai recent: M. Macrea, în *ActaMN*, II 1965, p. 141—160 (*Cercetările privind epoca romană în Transilvania de la început pînă în zilele noastre*, cu bibliografie mixtă ceva mai amplă).

romane şi resturi din ele (pustii, nelocuite şi „neîntreţinute") au „dispărut" pe încetul sub glii, nisip adus de vînt şi de inundaţii, sub vegetaţia naturală şi culturile agricole, sub alte clădiri şi aşezări medievale ori moderne. Erau astfel făcute una cu pămîntul castrele şi alte fortificaţii mai mici, oraşele şi sediile, staţiunile, bazilici, ateliere, terme, temple, amfiteatre şi alte construcţii publice, poduri, ca şi tot ce forţa organizatorică romană ridicase cu braţele şi sudoarea trupei şi a meşteşugarilor, a robilor şi mai ales a maselor de localnici geto-daci, făcînd totodată să înflorească producţia şi cultura timp de 17 decenii pe meleagurile provinciei carpato-dunărene. În asemenea condiţii maştere, apare numai firesc, întru totul necesar ca — în faza de recesiune social-economică a perioadei prefeudale şi a feudalismului timpuriu — să se fi nimicit şi pierdut în cea mai mare parte documentaţia scrisă a provinciei.

Probabil din primii ani după evacuarea oficială a Daciei de către armata romană şi desigur în tot decursul evului mediu, dar atestat documentar-arheologic începînd mai ales din secolul al XIII-lea, localnicii exploatează din plin ruinele romane găsite aproape de suprafaţa solului, fără a fi necesare „săpături" mai în adînc, la Ulpia Traiana (Grădiştea Haţegului), Apulum, castrul legiunii XIII Gemina, la Turda, Căşeiu etc., scoţînd din ele blocuri de piatră şi de marmură (unele epigrafice), utilizate la construirea de biserici (sec. XIII—XIV şi urm.), în monumente de arhitectură romanică şi gotică: Densuş, Strei, Strei-Sîngeorgiu, Tuştea, Alba Iulia, Vad (jud. Cluj) etc.; multe au fost transportate pe la castele, palate, conace boiereşti în judeţele Hunedoara, Alba, Cluj ş.a.m.d., unele chiar în afara Transilvaniei (la Buda de către regele Matia Corvinul şi în alte ţări; cf. cîteva citate în acest sens: *ActaMN*, II 1965, p. 142—143). Săparea şi scormonirea ruinelor de castre şi oraşe romane a continuat asiduu, neîntrerupt tot evul mediu şi în epoca modernă pînă în zilele noastre cu scopul practic-gospodăresc: pentru obţinerea pietrei aflate gata fasonată în ziduri, de unde mult mai uşor şi mai simplu decît din cariere putea să fie utilizată la construcţii ori chiar la pavarea drumurilor ce se făceau în secolele XVIII—XIX. Din asemenea „exploatare" a cîmpurilor de ruine romane ca excelente cariere de piatră finisată au rezultat multe materiale epigrafice şi sculpturale, expuse şi existente în clădiri feudale, biserici, conace, ori în parcuri, grădini, locuri virane, unele însă pierzîndu-se în chip definitiv, dar rămînînd textul copiat în manuscrise ori publicat în cărţi începînd din secolul al XVI-lea. Multe dintre piese au fost atunci, ca şi mai tîrziu, sparte, mutilate, utilizate în clădiri şi gospodării, acoperite cu tencuială, marmura arsă pentru fabricarea varului [5], pe măsură ce ieşeau la iveală (după cum continuă să iasă şi în zilele noastre şi vor apărea în viitor), pe încetul, adesea întîmplător şi în stare deteriorată, cu mari lacune. Tot acolo însă, adăpostite sub scoarţa telurică, bine acoperite şi tasate cu pămînt unele inscripţii litice, ca şi ceramice ori din bronz, s-au păstrat foarte bine aproape sau chiar întregi. Colectarea, încadrarea tematică şi cronologică a întregului material epigrafic bine păstrat ori fragmentar ce trebuie integrat şi „restaurat" erau şi continuă a rămîne sarcinile de bază ale epigrafiei, care din aceste în-

[5] De ex. la Ulpia Traiana în veacul al XVIII-lea; cf. Seivert, *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea*, Viena, 1773, p. 20; Ackner—Müller, *InschrDac*, p. XI.

scrisuri a oferit şi mai ales poate să ofere azi şi în viitor blocuri şi cărămizi solide, bine călite, pentru munca de reconstrucţie istoriografică a societăţii şi culturii antice din Imperiul roman şi, pentru noi, în primul rînd din Dacia.

Cea dintîi premisă şi baza din care a plecat epigrafia provinciei Dacia era deci (cum s-a spus) munca de c u l e g e r e şi semnalare a textelor antice, în fruntea cărora stau inscripţiile lapidare, risipite şi avariate, chiar nebăgate în seamă pînă tîrziu de tot de către oamenii locului, preocupaţi de grijile existenţei lor cotidiene grele în feudalism mai mult decît de monumente istorice şi de vestigiile antichităţii. Din cîteva duzini sau aproape 100 de piese epigrafice cunoscute în „bibliografia" manuscrisă la începutul veacului al XVI-lea pentru Dacia, se formează mici „culegeri" în manuscrisele ardelene ce se transmit în „corpus"-urile generale epigrafice europene ale vremii, după ce se amplifică pe încetul numărul lor prin noi descoperiri; în secolele XVII—XVIII prevalează însă mereu rutina „copiatului" de texte epigrafice dintr-un manuscris sau volum în altul; noile achiziţii dintre a. 1600 şi 1800 erau relativ destul de reduse la număr, alternînd în publicaţii cu cele vreo 6—7 duzini de texte fictive, scornite (infra, p. 55), ori repetarea comodă după „colecţiile muzeale" din palate şi conacele feudalilor ardeleni, de pe la biserici, căci explorarea de teren şi culegerea de „noi" texte epigrafice din sate ori de prin ruine la mari distanţe unele de altele nu era o treabă tocmai uşoară şi plăcută în condiţiile rudimentare de viaţă şi cu mijloacele de călătorie în feudalism, lucru pe care putea să-l facă mai uşor vreun intelectual localnic, diplomat apusean ori cleric ceva mai răsărit şi instărit.

Cel mai vechi „copist" de inscripţii romane în Dacia pare să fi fost un autor anonim „Antiquissimus", care în secolul al XV-lea adună o serie de inscripţii din Pannonia şi opt din Dacia (Apulum), majoritatea interpolate sau fictive. Cîteva piese din Dacia au fost copiate şi de Antonius Bonfinius, istoriograful aulic al regelui Matia Corvinul, ca şi de un Appianus (CIL, III, p. 155).

Primul care a întocmit o culegere (sylloge) epigrafică sistematică în Dacia a fost la începutul veacului al XVI-lea clericul Ioan M e z e r z i u s, arhidiacon la Cojocna (jud. Cluj, prin a. 1504—1516) şi canonic la Alba Iulia [6]; colecţia cuprindea vreo 120 de texte din Apulum, Ulpia Traiana, Cluj-Napoca, Turda, Aiud, Zlatna, Abrud, Sebeş, Orăştie, cîteva din Oltenia, Orşova, Caransebeş, ca şi din alte provincii romane; ea a fost cunoscută de mai mulţi erudiţi occidentali, aflînd astfel o largă difuzare în cursul veacului al XVI-lea, în primul rînd prin Stephanus T a u r i n u s (Stieröchsel), *Stauromachia id est cruciatorum servile bellum, quod anno ab orbe redempto post sesquimillesimum quarto decimo et Pannoniam et collimitaneas provincias valde miserabiliter depopulaverat* (Viena, 1519); Philippus M o r e de Csula (Ciula, sat în jud. Hunedoara; evident român de origine, din aristocraţia hunedoreană maghiarizată în secolele XV—XVI), „praepositus Agriae, protonotarius apostolicus", consilier al regelui Ungariei Ludovic, la a. 1521 a dus în Veneţia — unde se afla

[6] Despre Ioan Mezerzius (Megyericsei, „din Megyericse, Megyericeanul"), mort în a. 1516, înafară de CIL, III, p. 153—156, cf. şi A. Buday, *ErdM*, 1907, p. 111—129; *DolgSz*, IV 1928, p. 297—299.

în misiune diplomatică — un exemplar din „corpus“-ul epigrafic al lui Mezerzius, prin el materialul ajungînd cunoscut umaniștilor Robertellus, Manutius, Clusius; Mariangelus A c c u r s i u s avea un manuscris corect (în biblioteca Ambrosiana); un altul se afla în Codex Leidensis; în Codex Vindobonensis; la Wolfgangus L a z i u s un manuscris la Viena; la D a t i u s Florentinus. Erau deci vreo nouă-zece autori la care s-au păstrat și transmis epigrafele „mezerziene“ în Italia și Germania, „autori mezerzieni“ studiați comparativ de Mommsen (CIL, III, p. 153—155) și utilizați în mod exhaustiv la publicarea inscripțiilor respective. Marele savant și critic a stabilit că Ioan Mezerzius a copiat inscripțiile cu remarcabilă „acribie“ păstrînd și ordinea rîndurilor de text; dar el are și inscripții interpolate, împreună cu texte integral fictive clasificate la locul lor de către Mommsen.

În cercul „autorilor mezerzieni“ trebuie enumerat și eminentul erudit, scriitor, poet, istoriograf, episcop și prelat în Ungaria Antonius V e r a n c i c i (Verancsics, Wrancius, Verantius, 1504—1573, născut în Sebenico-Dalmatia, de obîrșie bosniac-croat), care este și autorul unei valoroase monografii *De situ Transsylvaniae, Moldaviae et Transalpinae*, în *MonHHist*, II, irók (scriptores), II, Pest, 1857, p. 119—151; pe lîngă materialul manuscris provenit din „fondul epigrafic“ al lui Mezerzius, a copiat personal texte epigrafice din Dacia, utilizate de editorii CIL, III, după cuviință (cf. CIL, III, p. 1373—1374); în *MonHHist*, VI, p. 174, Verancici scria: „in Transsylvania passim ubique, in Transalpina circa ripas dumtaxat Istri Romanorum visuntur vestigia sive inscriptionum sive numismatum, sive urbicorum aedificiorum et imaginum tam hominum quam ... Deorum imortalium, praesertim Mercurii, Apollinis et Jovis Optimi Maximi, quibus et domus mea spectabilior est, ut votiva praetermittam simulacra...“ (cf. DiplD XXV). Materialul epigrafic autentic și falsele date de Taurinus (Stieröchsel) au fost cuprinse de Georgius R e i c h e r s d o r f f e r (magistrat sas în Sibiu, diplomat și erudit remarcabil la mijlocul veacului al XVI-lea), în *Chorographia Transilvaniae quae Dacia olim apellata*, Viena, 1550, în capitolul I, fără vreun aport personal.

Mihail S i g l e r, preot sas în Ardeal, istoriograf (1535—1585), a întocmit o culegere de inscripții, din care o parte s-a păstrat într-un codice la Vatican: „inscriptiones Romanae ex statuis et marmoribus hinc inde in Transilvania erutis collectae per Mich. Siglerum secret. reip. Cibinien.“, zece piese fără indicarea locului descoperirii lor; culegerea a fost utilizată de Gruterus și de alții.

Un codex Ambrosianus C. 61 inf. f. 128—138 are șapte inscripții din Apulum, copiate corect aici pentru prima dată (CIL, III, p. 156).

Între călătorii apuseni — misionari, negustori, militari, diplomați — care au străbătut țările românești în a doua jumătate a veacului al XVI-lea lăsînd însemnări sau descrieri amănunțite, cu informații valoroase, loc important ocupă francezul Pierre L e s c a l o p i e r; „spre deosebire de alți drumeți, animați de diferite preocupări sau legați de anumite sarcini, tînărul parisian, student sîrguincios al universității din Padova, a făcut în anul 1574 o călătorie lungă din Veneția la Constantinopol, străbătînd la înapoiere Țara Românească și Transilvania, numai din plăcerea de a se instrui și a cunoaște lumea; el avea, mai mult de

formă, o misiune diplomatică la curtea princiară din Alba Iulia“. Despre voiaj, el a redactat un foarte important și interesant „jurnal“ intitulat *Voyage fait par moy, Pierre Lescalopier l'an 1574 de Venise à Constantinople par mer jusques à Raguse et le reste par terre et le retour par Thrace, Bulgarie, Walach, Transilvanie ou Dace, Hongrie, Allemagne, Friul et Marche Treuisane jusques à Venise*, descriind locurile străbătute, orașele, populația, legendele și obiceiurile, starea economică, forme politico-sociale; dă informații asupra materialelor epigrafice observate în Dacia ardeleană. Jurnalul a fost publicat și comentat în a. 1921 de F. Cleray, după care l-au utilizat unii istorici români. Editarea integrală a părții din text referitoare la țările române, două capitole (*Luptele dintre moldoveni și munteni în 1574* și *Voiajul lui Lescalopier în Țara Românească și Transilvania*), a fost făcută de un medievist român bucureștean [7]. Noua ediție reproduce textul în limba franceză a timpului (savurosul stil arhaic, ce se citește cu plăcere), însoțindu-l de excelente comentarii, explicații ample, identificări de localități, printr-o vastă documentare în sursele și bibliografia istorică-literară, arheologică și epigrafică. Partea privind istoria veche a țării noastre, materiale epigrafice și informații arheologice cuprinse în valorosul manuscris francez din secolul al XVI-lea, au rămas necunoscute nu numai lui Th. Mommsen, O. Hirschfeld, A. Domaszewski (nefiind deci utilizate la publicarea inscripțiilor în CIL, III), dar și altor arheologi-epigrafiști. P. Lescalopier reproduce 24 de inscripții latine din Dacia (trei false, după Reichersdorffer), între ele una integral necunoscută din altă sursă, iar alta cunoscută numai pe jumătate; epigrafele erau din patru localități ardelene (Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, Zlatna, Alba Iulia, Cluj-Napoca), copiate cu unele erori explicabile fie prin lipsa de inițiere și pregătire în materie (firesc în secolul al XVI-lea, la un jurist modest, simplu amator de antichități), fie prin starea mediocră de conservare a materialelor epigrafice. În manuscrisul din Montpellier, majoritatea inscripțiilor au identificarea cu numărul lor din colecția lui Gruter (*Inscriptiones antiquae*, 1603; ed. a II-a, 1707); editorul român din 1960 face identificarea corectă și necesară cu numărul din CIL, III. În ordinea din manuscris și din ediția românească (p. 450—461) sînt următoarele epigrafe romane: CIL, III 1321 (Lescalopier adaugă la început pe firescul „D(is) M(anibus)“ al epitafelor, iar numele AELIVS îl scrie abreviat AEL); 1323 (copiată cu erori); apoi importanta informație nouă (p. 451) „en une maison d'un habitant de ce lieu (Zlatna) ou y a peu de maisons une pierre rompue comme suit

LLINI
E ET NICOLVMEA TE
ALAN. HADRIANI
RNVS PRIMICENIVS“

[7] Paul I. Cernovodeanu, *Călătoria lui Pierre Lescalopier în Țara Românească și Transilvania la 1574*, în *Studii și materiale de istorie medie* (București), vol. IV, 1960, p. 433—463, în baza unui microfilm executat după manuscrisul de la sfîrșitul veacului al XVI-lea păstrat la Montpellier (Franța). Cf. comentariul și rectificările noastre în *SCȘIași*, Istoria, XIII 1962, p. 150—152. Textul lui Lescalopier este reprodus și în colecția *Călători străini despre țările române*, II, București, 1970, p. 436—444.

care era evident o piesă „inedită, nouă", putînd să fie întregită în primele trei rînduri; CIL, III 1057, 1045 (ambele cu erori); 1081, 987, 1312. La Turda, călătorul francez plasează două „inscripţii", ambele false: CIL, III 66* şi 72* (din Ulpia Traiana), iar la Mănăştur (cartierul de vest al oraşului Cluj-Napoca) spune (p. 458): „Vng italien fermier du monaster de Colosuar (Clujmănăștur) me... bailla les inscriptions cy apres transcriptes qui se trouvent en diuers lieux de ce pays" şi anume falsa CIL, III 69* (Ulpia Traiana), autenticele CIL, III 860 (=JÖAI, V 1902, Bbl. 98, Cluj-Napoca; Muz. Cluj-Napoca), 1070 (Alba Iulia), 1452 şi 1443 (Ulpia Traiana; în varianta nr. III din CIL, III), 1266 (Zlatna; descoperită la Abrud), 1317 (Zlatna; descoperită din nou în a. 1959 la Abrud; existentă în Muzeul istoric-arheologic din acest oraş), 1088, 1101, 984 şi 1015, pe care Lescalopier o dă cu textul mai amplu, adăugînd PRO Salvte DNI N SANCTISSIMI ANTONINI PII AVGVSTI, care nu figurează în CIL, III 1015; deci această parte este evident „inedită"; CIL, III 1537 (Ulpia Traiana), 1125 (Alba Iulia).

Cu un deceniu mai tîrziu, alt francez eminent Jacques Bongars (Iacobus Bongarsius)[8], om de aleasă cultură umanistă, trecînd prin Transilvania în călătoria sa la Constantinopol în a. 1585, copiază 30 de inscripţii la Alba Iulia, două la Sibiu, două la Aiud şi una la Turda, transcrise cu toată acribia, păstrînd ordinea rîndurilor, ligaturi, „punctuaţie" etc. (dar reproduce şi cîteva răsunătoare texte fictive): *Rerum Hungaricarum scriptores varii historici geographici*, Frankfurt, 1600 (fol.), p. 617—628, Appendix ad res Hungaricas in qua Transylvaniae inscriptiones veteres nonnullae et annales exscripti de templis Leutschoviensi et Coronensi (=ed. J. G. Schwandtner, Wien, 1746, p. 778—881); la p. 619—620 (=875), după cîteva observaţii despre populaţia românească (Walachi), explică motivul pentru care publică inscripţiile din Dacia: să atragă atenţia şi să stîrnească interesul faţă de atare materiale risipite şi expuse distrugerii în mijlocul indiferenţei generale a localnicilor, „neque enim alio haec a me fine publicantur, quae tanti non aestimem, ut aut typographi proelum, aut lectoris eruditi oculos tenere debeant. Sed fore spero, ut post haec viderint, pauca de innumeris antiquitatis litteratae fragmenta, ab homine alieno edita, exsurgant, qui sparsas et turpiter iacentes inscriptiones veteres, religiose colligant, et loca ipsa, quaeque in iis memorabilia atque miranda, fideliter exponant hactenus et ipsis Hungaris velut obvia, et exteris hominibus tamquam ad observandum operosa nimis, indicta, aut leviter sane dicta..."; p. 883: „sed et haec, libere profiteor, a nobis proferuntur, ut aliorum excitemus diligentiam: ne forte tot egregia antiquitatis monumenta, quae tota Transilvania proiecta iacent, iaceant diutius exposita, et temporis et barbarorum hominum iniuriae...". Materialul epigrafic „bongarsian" a fost utilizat de Gruterus în colecţia sa şi plenar de Mommsen în CIL, III.

Dintre cei care citează ori utilizează inscripţii din Dacia în acest interval de timp este de menţionat şi marele filolog Scaliger (amintit de Gruter), între ale cărui texte trei piese din Alba Iulia sînt cunoscute

[8] Jacques Bongars, din Orléans (1554—1612), diplomat şi erudit, a fost „agent" al regelui francez Henric al IV-lea pe lîngă Sfîntul Imperiu

numai prin el; Carolus Clusius (pe lîngă materialul epigrafic copiat din „corpus"-ul lui Mezerzius) avea textul cîtorva inscripţii copiate la Alba Iulia, în colecţiile voievodului ardelean şi a cancelarului Kováchoczy, de către Menabenius şi Theobald Hogeland în a. 1587 şi 1591.

Un loc de frunte în etapa începuturilor epigrafiei din Dacia ocupă Stephanus Zamosius (Zamoscius) — Szamosközy[9], eminent cronicar-istoric ardelean (?1565—1612), autor al unei serii valoroase de scrieri istorice redactate în limba latină şi o parte în ungureşte[10]. Prima lucrare de erudiţie („primitiae laboris mei") era din domeniul antichităţilor Daciei romane, pentru care Zamosius manifesta o puternică pasiune din tinereţe, aducînd unele servicii preţioase epigrafiei latine: *Analecta lapidum vetustorum et nonnullarum in Dacia antiquitatum*, redactată şi tipărită în a. 1593 la Padova (Patavium), unde autorul ardelean se afla pentru studii la vechea universitate[11], după ce studiase doi ani la Heidelberg. La universitatea patavină, „celebră nu numai ca loc de formare a oamenilor de ştiinţă, dar şi ca excelentă şcoală a manierelor şi moravurilor nobile"[12], a studiat dreptul şi ştiinţele politice (a. 1591—1594); dar Zamosius simţea o mai puternică atracţie pentru cercetările istorice, în care mai tîrziu a dat lucrări de valoare. Pasionat admirator al antichităţii romane, el redactează — după întoarcerea din călătoria la Roma (toamna 1591) şi poate la Napoli — în carnavalul din 1593, lucrarea asupra Daciei, opuscul (249 p. in 16°) de erudiţie remarcabil pentru vremea sa, scris într-o latină corectă, elegantă. Cartea urmărea scopul de a prezenta publicului şi eruditilor timpului o imagine geografică-istorică şi culturală a Daciei romane pe baza textelor epigrafice, a ştirilor istorice-literare, a materialului arheologic şi numismatic; ea s-a bucurat de o bună primire între contemporani, fiind reeditată în curînd la Frankfurt (ca anexă la cartea lui W. Lazius *Reipublicae Romanae commentarii*, 1598; cu unele erori de tipar), servind ca bază, punct de plecare pentru studiile asupra Daciei antice în veacurile XVII—XVIII. *Analecta* se întemeia în primul rînd pe materialul arheologic şi epigrafic notat de Zamosius (prin a. 1585—1589) în călătoriile sale prin Transilvania, unde „nos vix vel exiguam titulorum qui in Dacia supersunt, partem huc congessimus, nec nobis potestas fuit omnia colligendi" (pref., p. 11 a). Comentariile lui istorice şi interpretarea informaţiilor literare antice sînt, fireşte, în

[9] I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy şi însemnările lui privitoare la români*, Cluj, 1928, p. 7—92, cu bibliografia mai veche citată acolo, la care se adaugă: Szinnyei J., *Magyar írok*, XII (1908), p. 362—363; Bagyary S., *Adalék Szamosközy István életrajzához*, în *Századok* (Budapest), XLI 1907, p. 80—81; Vass M., *Szamosközy István életéhez*, în *Századok*, XLIII 1909, p. 146—150, cu răspunsul şi observaţiile lui Bagyary, *ibid.*, p. 316—320; şi ale noastre în *Revista de istorie*, Bucureşti, 1975.

[10] Editate pentru prima dată în *MonHHist*, XXI, XXVIII, XXIX şi XXX (Budapest, 1876—1880) de medievistul budapestan Szilágyi Sándor. La acestea se adaugă prima sa lucrare de arheologie, epigrafie şi anticariat, *Analecta* (1593), analizată pe scurt mai jos (rezumînd cele spuse în *ActaMN*, III 1966, p. 439—446).

[11] Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, I, 1915, p. 96, 100—102 (matricola studenţilor din Ungaria). La Padova îşi va fi latinizat numele unguresc, cum observă un erudit secui în sec. al XVIII-lea, Alex. Kovásznai (J. Benkő, *Transilvania*, II, p. 602). Cf. Veress E., *Fontes rerum Hungaricarum*, III, *Rationes curiae St. Báthory*, 1918, p. 23, 24, 60, 107 etc.: numele gentiliciu (de familie) Szamosközi frecvent în secolul al XVI-lea.

[12] Bagyary, *Századok*, XLI 1907, p. 81.

majoritate fără valoare ori azi total inutile, față de materialul epigrafic — parte autentic, parte fals — pe care-l prezintă. Precum s-a observat, Zamosius a copiat și reprodus un număr restrîns de inscripții autentice, la care a găsit de cuviință să adauge o serie de produse proprii, texte fictive, ticluite de autor și prezentate ca „inscripții romane antice". Caracterul eronat al unor texte a fost relevat mai demult: J. C. Orelli (*Inscriptiones Latinae,* I 1828, p. 66) observă: „quae ex eius Analectis laudantur saepe sunt vitiosa, meliora tamen Lazianis". Dar majoritatea textelor fictive ale lui Zamosius au fost (înainte și după Orelli) reproduse și citate de erudiți ca autentice, pînă cînd Mommsen a stabilit la 1873 (CIL, III, p. 158) că Zamosius „publică" un număr aproape egal de texte confecționate la Padova, al căror caracter de falsuri este evident: „certissima stultae fraudis indicia prae se ferentes", observa marele epigrafist și critic german. Gruparea epigrafelor autentice și „false" adoptată de Mommsen în CIL, III nu este însă absolută și definitivă, fapt recunoscut de însuși „Nestorul epigrafiei latine", spunînd că „aruncă între cele false cîteva texte care deși în felul cum apar azi nu puteau nicidecum să existe în realitate, par totuși să fie alcătuite pe baza unui fragment genuin" (CIL, III, p. 158). În *Analecta,* Zamosius are 61 epigrafe din Dacia, pe care Mommsen le-a repartizat în două grupe aproximativ egale: *a)* autentice, în număr de 32 (unele avînd omisiuni și erori), *b)* false, în număr de 29, din care însă patru au fost dovedite autentice sau interpolate: *Analecta,* p. 77 = CIL, III 38* (din Turda); p. 64 = CIL III 74* (Bretea Română); p. 26=CIL, III 82* (la Cîrnești, Hunedoara, evident din Ulpia Traiana); p. 86a=CIL, III 88* (Bretea Streiului, simplu epitaf al unui veteran), care pot fi integral sau parțial autentice (*ActaMN,* III 1966, p. 441—446) și vor fi cuprinse în I.D.R.

După întoarcerea din Italia în Transilvania (a. 1594), Zamosius s-a ocupat numai incidental cu arheologia și epigrafia Daciei romane, fiind prea mult angajat în vîltoarea luptelor și agitațiilor din țara sa la sfîrșitul veacului al XVI-lea; trecînd pe plan secund studiul antichităților (în care își formase o specializare la studiile juridice în Italia), el părăsește cu totul apucătura urîtă de a falsifica inscripții romane, pe care o deprinsese la Padova și la Roma, sub influența nefastă a „specialiștilor" italieni din a doua jumătate a veacului al XVI-lea. Adunînd material documentar pentru istoria Transilvaniei, Zamosius a mai notat cîteva inscripții romane din Dacia (Cluj-Napoca, Zlatna, Alba Iulia) pe care nu le cunoscuse la 1593. În *Hebdomades,* el reproduce trei inscripții din Cluj-Napoca: *MonHHist,* XXIX, p. 81—83, cuprinse de Mommsen în CIL, III 862, 869=7665 și 854=7657 (=*Dolg,* IV 1913, p. 101; *ActaMN,* III 1966, p. 447; Mommsen nu cunoștea din lucrările istorice ale lui Zamosius decît *Analecta*); din jud. Alba reproduce (*MonHHist,* XXIX, p. 61) epitaful lui M. Ulp. Hermias (CIL, III 1312), în alt loc (*MonHHist,* XXX, p. 429) un altar votiv (CIL, III 7840), iar din Alba Iulia un alt prinos (CIL, III 1071; azi în Nationalbibliothek la Viena). Examinarea critică a laturii privind antichitatea — îndeosebi inscripțiile — în opera lui istorică ni-l arată pe St. Zamosius ca un harnic și merituos activist în domeniul epigrafiei, arheologiei și istoriei vechi a Transilvaniei. Cu toate că în tinerețe, la a. 1593, el s-a lăsat ispitit și a practicat urîtul nărav al compunerii și utilizării textelor fictive, a inscripțiilor false, Zamosius rămîne, prin aportul pozitiv din *Analecta* și informațiile din *Istoria Transilvaniei,* un precursor al arheologiei și epigrafiei științifice a Daciei romane, iar prima sa lucrare de arheologie-epigrafie a Daciei a servit ca bază și sursă de inspirație multor erudiți și istoriografi din veacurile XVII—XVIII.

Un copist „Puteanus" a trimis cîteva transcrieri de inscripții (unele false) lui Gruterus, păstrate în manuscrisul suplementului acestuia (CIL, III, p. 156), iar din a. 1598 este de menționat seria de epigrafe din Dacia reproduse în cartea *Reipublicae Romanae in exteris provinciis, bello acquisitis, constitutae, commentariorum libri duodecim,* auctore Wolgango Lazio Viennens. Austriaco, medico et Rom. regis historico. Francofurti ad Moenum, 1102 p., la p. 923—932: „Romana vestigia per Dacias", inclusiv unele texte fictive care circulau în „bibliografia" vremii.

La începutul veacului al XVII-lea, marele poet și umanist silezian Martin Opitz (Opitius, mort la 1639), profesor la gimnaziul organizat de Gabriel Bethlen în Alba Iulia, a ținut cursuri de literatură în a. 1622—1623, cînd a copiat texte epigrafice din Alba Iulia și Zlatna, la care s-au adăugat altele ce i-au trimis mai tîrziu în Germania prietenii lui rămași în Transilvania. Copiile lui M. Opitz au fost transmise mai multor erudiți și umaniști apuseni, care le-au reprodus ori utilizat în lucrări epigrafice; transcrierile lui erau de foarte bună calitate: „exempla Opitzii optima sunt versuumque ordinem nexusque litterarum accurate imitantur, ut non sine causa ipse de iis ad Gruterum sic scribat: *mea marmora fide optima descripsi, ultra modum fere curiosus; etiam fracta et semesa accipies, ne quid patiar a me desiderari*", observă maestrul Mommsen (CIL, III, p. 157), care le-a analizat și utilizat cu sagacitatea-i unică[13].

Un aport original a adus medicul Fridericus Monavius (1592—1659, profesor la Greifswald), care în timpul cît a zăbovit în Transilvania prin a. 1634—1636 a copiat vreo 40 de texte epigrafice, unele direct de pe pietre, altele după Opitz; „culegerea" lui s-a risipit, dar unele materiale din ea au ajuns la Reinesius și Gudius, fiind utilizate de aceștia, deci în oarecare măsură salvate pentru știință, puse în circuitul european și cunoscute lui Mommsen (CIL, III, p. 157).

Iohannes Tröster, *Das alt und neues teutsche Dacia. Das ist neue Beschreibung des Landes. Siebenbürgen,* Nürnberg, 1666, citează și utilizează cîteva inscripții din Dacia, autentice și false.

Valoroase și importante servicii a adus arheologiei și epigrafiei romane a Daciei italianul Aloysius Ferdinand Marsili din Bologna[14], care prin a. 1690 a notat și desenat monumente, ruine, castre și inscripții din zona Dunării, publicate mai tîrziu în grandioasa monografie *Danubius Pannonico-Mysius, observationibus geographicis, astronomicis, physicis perlustratus et in sex tomos digestus* ab Aloysio Ferd. com. Marsili,

---

[13] La bibliografia despre Opitz, de adăugat: Dr. Ilie Dăianu, *Poetul silezian Martin Opitz și românii din Transilvania,* în *Apulum,* II 1943—1945 (1946), p. 374—385.

[14] D. Adameșteanu, *Il primo archeologo della Romania Luigi Ferdinando Marsigli* (1658—1730), în *Roma* (Rivista di studi e di vita romana), 1942, extras 9 p.; *OltR*[3], p. 14.

Hagae-Amstelodami, I 1726, II 1726, p. 118—138 și planșe, unde redă un număr de inscripții și reliefe, în forme precise, utile pentru arheologie și epigrafia din Dacia ardeleană, Oltenia și Muntenia, utilizate eficient de Mommsen în CIL, III și de alți cercetători.

Din prima jumătate a veacului al XVIII-lea este de menționat preotul sas Georgius Soterius (Schochter), din Criț (mort la 1723), care a alcătuit o colecție epigrafică după alți autori sau după originalele descoperite și descrise de el, *De rebus Romanorum in Dacia*, cu deosebită grijă și fidelitate (cf. *InschrDac*, p. X).

Samuel Köleséri de Keres-Eer, *Auraria Romano-dacica*, Cibinii (Sibiu), 1717, citează cîteva inscripții pentru problema mineritului antic în Dacia; lucrarea manuscrisă „analecta antiquitatum Dacicarum" a fost utilizată de Seivert; dar Mommsen îl considera „pessimus tamen auctor Koeleserus est finxitque totum titulum n. 59* neque quidquam cogitans nisi aurarias Dacicas tamquam novus Mida quidquid attigit aurarium fecit..." (CIL, III, p. 157).

Excepționale merite pentru epigrafia Daciei și-a cîștigat italo-austriacul Iosephus (Giuseppe) Ariosti, nobil din Siena, căpitan în armata austriacă a lui Carol al VI-lea; zăbovind la Alba Iulia, prezent la lucrările de construcție a fortificațiilor pe „Cetate" în care s-au găsit numeroase epigrafe și piese sculpturale romane, el le-a copiat și trimis compatrioților săi, mai ales lui Scipio Maffei, care a exoperat din partea împăratului austriac aprobarea ca mai multe pietre cu inscripții descoperite de Ariosti să fie transportate în a. 1723 cu bărcile pe Mureș, Tisa și Dunăre la Viena; dintre ele o parte s-au scufundat cu barca în Tisa la Seghedin, celelalte au ajuns la Viena, unde majoritatea au fost zidite cu textul în afară în pereții sălii festive Barock din Hofbibliothek (azi numită Nationalbibliothek), unde se păstrează[15]; o parte s-au pierdut tot acolo în Viena (sparte și aruncate de zidarii puși la munca grea de încastrare a pietrelor epigrafice daco-romane sus în zidurile palatului împărătesc vienez). Toate inscripțiile pe care le-a găsit în Transilvania, Ariosti le-a copiat cu multă grijă într-o colecție manuscrisă păstrată la Viena, Verona și Veneția (trei exemplare în italiană, unul tradus în latină de Fr. Tobias, a. 1754; Viena). Titlul dat culegerii sale de Ariosti este: „Inscrizioni antiche trovate e raccolte tra le rovine delle quattro principali colonie Romane della Transilvania [Ulpia Traiana, Apulum, Abrud — Zlatna, Turda] dal conte Gioseppe Ariosti nobile Bolognese, Ferrarese e Senese, capitano d'infanteria nel reggimento Gaier, e parte di esse dal medesimo condotte in Vienna d'Austria per comando della sacra Cesarea Cattol. Real Maesta di Carlo VI Imperatore de'Romani l'anno MDCCXXIII". Culegerea se compune din trei părți: *a)* epigrafele aduse la Viena (47 de piese „parte felicemente qui tratte"), *b)* cele vreo 14 pierdute pe drum, scufundate în Tisa, *c)* o grupă lăsată în Dacia (52 de piese, „parte più sgraziatamente mandate a male e seppellite sotto

[15] E. Groag, *Die römischen Inschriftsteine der Hofbibliothek*, extras din *Oster- und Pfingstbeilage 1913 der Wiener „Montagsrevue"*; G. Winkler, *Die römischen Inschriftsteine der österreichischen Nationalbibliothek*, în *Biblos (Österreichische Zeitschrift für Buch- und Bibliothekswesen)*, 20, Wien, 1971, p. 203—208, face un excelent istoric al începuturilor și organizării colecției epigrafice din fosta Hofbibliothek vieneză.

fabbriche dal tempo che cominciai a raccoglierle per mio genio fino a quello, che V.M. si è degnata comandarmi la collezione e trasporto delle medesime in Vienna"). Valoarea colecției ariostiene a fost relevată cu toată autoritatea și competența de Mommsen (CIL, III, p. 158): „sylloga bona est et magni momenti cum propter lapides non paucos, quos habet, hodie deperditos, tum quod de origine titulorum Dacicorum hodie servatorum Vindobonae ex ea potissimum constat". Copiile ariostiene au fost utilizate de mulți erudiți în veacul al XVIII-lea, integral cu eficiența obișnuită de către Mommsen în CIL.

Franciscus Fasching, *Vetus Dacia ex probatis scriptoribus deprompta*, Claudiopolis (Cluj), 1725, 93 p., și *Nova Dacia*, Claudiopolis, 1743, 168 p., preia aproape tot materialul epigrafic după Zamosius *(Analecta)*, inclusiv toate piesele fictive („falsae"). Contemporan, Paschale Garofalo (Caryophili) a scris o *Dissertatio epistolaris* (Viena, 1737) despre Băile Herculane, cu inscripțiile descoperite aici, reproduse de Andrei Hamilton (care asistase la săpături).

Merite remarcabile pentru istoria și chiar pentru epigrafia Daciei romane are la mijlocul secolului al XVIII-lea Andrei Huszti[16] prin cartea sa despre Dacia veche și nouă *(Ó és Újj Dacia)*[17], în care formulează pregnant unele teze istoriografice ingenioase (parțial valabile chiar și azi) asupra situației etno-demografice și romanizării Daciei, citînd și utilizînd multe inscripții; lucrarea lui manuscrisă *Dacia Mediterranea, id est Transilvania vetus a primis suis incunabulis usque ad seculum post n. Chr. nonum historice deducta ... vetustissimis Romanorum monumentis marmoribus incisis exornata* este un „corpus" cu 172 de piese (după Ariosti ș.a., puține adaosuri personale).

Între cei care au lăsat ori transmis însemnări epigrafice în Transilvania sînt de menționat Laurentius Weidenfelder (1693—1755), preot în Mănărade și Cisnădioara (*InschrDac*, p. XIII; CIL, III, p. 158), ca și călugărul iezuit Ioan Fridvaldszky, care în cartea intitulată *Inscriptiones Romano-Transilvanicae honoribus comitis Andreae ab Hadik oblatae ab Iosepho Thoroczkay de Thoroczko* (Claudiopolis — Cluj, 1767) și în același an în *Mineralogia magni principatus Transilvaniae* reproduce numeroase texte (unele fără nici o indicație) după Bongarsius, Zamosius, Köleséri, Ariosti, puține din însemnări proprii.

Maiorul austriac Sylvius J. Hohenhausen, după ce a străbătut zona Hațegului, unde a notat numeroase materiale epigrafice și sculpturale, le-a publicat într-un volum cu titlul exagerat și pretențios *Die Alterthümer Daciens in dem heutigen Siebenbürgen*, Viena, 1773, cu

[16] Huszti András (?1700—1755) a studiat la Aiud, Cluj și Frankfurt/O.; scriitor, istoriograf eminent, teolog reformat (calvin) și jurist, profesor de drept la Cluj.

[17] Titlul complet al cărții (publicate pe cheltuiala sa de către Dienes S.) este *Ó és Újj Dacia, az az Erdélynek régi és mostani állapotjáról való Historia, a mellyben ele adattatik ennek az országnak Régi és mostani lakosainak eredete, nevekedése és némellyneknek el-enyészése a' magyar királyok, vajdák és fejedelmek alatt valo állapottyával* egybe Huszti András által, mellyet mutató táblával megbövitve, maga költségén ki-adott Dienes Sámuel, Bétsben [în Viena Austriei], 1791-ben, 294 p.; cartea a fost redactată la Cluj prin a. 1740, tradusă în ungurește după moartea autorului.

unele confuzii de topografie și localizare a pieselor, în fruntea cărora a plasat o superbă serie de inscripții false din cele mai stridente; Hohenhausen a lăsat și un manuscris, *Sammlung derer Trümmer Dacischer Alterthümer. Original-Entwurf* (cod. Monacensis), consultat și utilizat în München de Mommsen, care aprecia pozitiv și pe bună dreptate aportul personal adus epigrafiei de harnicul maior austriac „auctor supra quam credas ineptus tamen non plane spernendus est, cum habeat quaedam imperite quidem, sed cum fide ex lapidibus excepta" (CIL, III, p. 158).

Cea mai importantă culegere epigrafică din veacul al XVIII-lea pentru Dacia este a lui Ioan Seivert[18], *Inscriptiones monumentorum Romanorum in Dacia Mediterranea,* Viena, 1773, întocmită după Lazius, Bongarsius, Zamosius, Troester, Fridvaldszky, după „fișe" ale lui Georgius Soterius, Ariosti, Huszti, Hohenhausen ș.a., ca și de pe la prieteni ai săi din Transilvania; el ignorează însă colecțiile generale epigrafice ale lui Gruterus, Muratori, Maffei, care de fapt reproduc inscripții după unii informatori din Transilvania. Seivert însoțește textele epigrafice cu comentarii ce sînt azi în cea mai mare parte lipsite de valoare științifică, cu conjecturi aberante; culegerea sa are și un indice. Apreciat pozitiv, lăudat și apărat în *InschrDac,* p. XIII—XIV, dar critic și obiectiv în CIL, III, p. 158.

La sfîrșitul veacului al XVIII-lea trebuie menționat Franz Griselini („mehrerer Akademien Ehrenmitglied" etc.), care în *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte,* vol. I, Viena, 1780 (versiunea italiană sub titlul *Lettere odeporiche,* Milano, 1780, vol. I) reproduce epigrafe din Banat (Băile Herculane; făcînd și unele interpolări). În jurnalul de călătorie făcută în a. 1780, cînd a trecut și prin Transilvania, Domenico Sestini (*Viaggio curioso-scientifico-antiquario per la Valachia, Transilvania e Ungheria fino a Vienna* fatto da Domenico Sestini socio de più Accademie, Firenze, 1815) a notat cîteva inscripții, majoritatea din Apulum (Alba Iulia).

Continuînd tradiția micilor „depozite" de inscripții și sculpturi romane organizate la palatele princiare, la castele și conace ale proprietarilor feudali, în a doua jumătate a veacului XVIII-lea încep în Transilvania să se formeze, amplificîndu-se, mai multe colecții de antichități la unele școli, instituții, parohii sau particulari mai înstăriți; astfel, la colegiul reformaților în Aiud (dezvoltat mai tîrziu într-un mare muzeu istoric-arheologic al orașului); la Avrig (jud. Sibiu) în castelul guvernatorului-mecenat Samuel Brukenthal (1721—1803), numeroase monumente epigrafice și sculpturale romane din zona de sud a Transilvaniei (majoritatea aduse în secolul al XIX-lea în marele Muzeu Brukenthal din Sibiu); G. Aranka (1737—1817) la Tg. Mureș ș.a. Interesul, dragostea pasionată și preocuparea de studiul materialelor arheologice romane sporește considerabil în perioada „luminismului"; acțiunea de colectare, publicare cu studii și comentarii a inscripțiilor romane se intensifică și se lărgește în tot teritoriul Transilvaniei și Banatului; de menționat, de ex.,

[18] Iohannes Seivert (1735—1785), sibian, a fost preot în Gușterița, începînd din a. 1771.

revista provincială *Parnassusi Időtöltés,* I—VII, Sibiu, 1793—1800 („Benkö Ferencz N. Enyedi histor. natur. professor által esztendönként ki-adott"), care conține și materiale epigrafice romane autentice și valoroase (majoritatea cunoscute lui Mommsen și incluse în CIL, III), unele însă cunoscute numai din revista aiudeană, lipsind în CIL, III, ca de ex. epitaful din Sărățeni (jud. Mureș) în vol. VI, p. 3 („publicat" de noi din nou în *ActaMN,* I 1964, p. 185—186); în vol VII, p. 92—95, este publicată pentru prima dată diploma militară descoperită în satul Turea (jud. Cluj; achiziționată la 1798 de Muzeul din Aiud), DiplD XXIV.

Marele numismat vienez Ioseph Eckhel (1737—1798) a colectat numeroase texte epigrafice, în manuscrise păstrate la Muzeul din Viena, din care un număr de zece din Alba Iulia, una din Zlatna, trimise de un oarecare Rochel, pe la a. 1814. La începutul veacului al XIX-lea pot fi menționate numele a doi merituoși erudiți vienezi care au adunat și publicat materiale epigrafice din Dacia ori le-au lăsat în manuscris: P. Koeppen și Anton Steinbüchel, directorul Cabinetului imperial de numismatică și antichități din Viena, care, după ce a publicat în 1828 diploma militară descoperită lîngă Domașnea (DiplD XVII), a inițiat prin organele administrative (adresîndu-se guvernatorului Transilvaniei) o vastă acțiune pentru punerea la adăpost (în construcții, biserici etc.) și copierea inscripțiilor romane din Dacia ardeleană, ce urmau să fie cuprinse de el într-un *Corpus inscriptionum antiquarum imperii Austriaci.* Copiile de inscripții primite din Transilvania de Steinbüchel au fost văzute la Graz și utilizate de Mommsen („quae in Dacia collegit ipse mihi exhibuit", apreciindu-le ca „exempla accurate facta pleraque optime delineata continentque titulos minime vulgares", CIL, III, p. 159), în total vreo 50 de piese epigrafice, toate cuprinse în CIL, III, partea I (N. Lascu, *Știri din arhivele clujene referitoare la inscripțiile romane din Transilvania,* în *ActaMN,* V 1968, p. 137—142).

Indicații arheologice-epigrafice cu caracter strict local conține *Cronica Banatului* de Nicolae Stoica de Hațeg (Studiu și ediție D. Mioc), București, 1969, p. 77, semnalînd la Petnic (jud. Caraș-Severin) inscripția votivă văzută ulterior de mai mulți și publicată în CIL, III 1574 printre cele de la Mehadia; p. 78: în Băile Herculane „să zice «La Comorîște», de unde mai multe pietri inscripții s-au desgropat și [în anul] 1767 la Baia Mare s-a adus..."

În prima jumătate a veacului al XIX-lea au desfășurat o activitate meritorie pe plan local, adunînd și chiar publicînd texte epigrafice: Ignatius Reinbold, „doctor chirurgiae" în Zlatna, care a lăsat un frumos și valoros „album" arheologic-epigrafic cu *Monumenta Romana quae anno 1836 in facie loci delineavit, nunc vero* [a. 1842] *ad usum musei Transilvanici noviter descripsit,* 15 „planșe" cu desene corecte a 73 de inscripții din Alba Iulia, 8 din Micești-Alba, 4 din Partoș-Alba Iulia, 1 din Pătrînjeni și 39 din Zlatna (manuscrisul lui Reinbold se păstrează la arhiva din Biblioteca Universității Cluj, A 764); colecționarul transilvănean Lugosi Fodor András (Andrei Fodor Lugojeanul), medic în Deva, care a lăsat două lucrări tipărite în limba maghiară: *Gyüjteménye némely Marosnémeti és Veczeli határon kiásott Római sir- és emlékköveknek* și *Mehadia* (Cluj, 1844), de valoare științifică foarte scăzută,

la fel ca și manuscrisul său arheologic-epigrafic, utilizat de Mommsen, păstrat în Arhiva Muzeului ardelean, Cluj, A 754 (cf. SCIV, 23, 1972, p. 648 bibliografia despre Fodor A.). Tot din zona hunedoreană este de menționat numele lui Adam V á r a d y, colecționar anticar, care a copiat și salvat numeroase piese epigrafice din județul Hunedoara, mai ales din Micia (Vețel), comunicîndu-le lui Mommsen (CIL, III, p. 160).

O remarcabilă figură de erudit și colecționar ardelean a fost Iosif K e m é n y (1795—1855), proprietar în satul Luncani (Grind, jud. Cluj, pe malul Arieșului), care a făcut servicii importante epigrafiei romane a Daciei, copiind și adunînd piese epigrafice în colecția-muzeu din conacul său, văzute și studiate de J. F. Neigebaur și de alții la mijlocul veacului al XIX-lea (date bio- și bibliografice la Veress E., *Gróf Kemény József*, Cluj, 1933, 118 p.; I. Winkler — A. Hopârteanu, *Moneta antică la Potaissa*, Muz. Turda, Cluj, 1973, p. 27—42: colecția monetară a lui J. Kemény). În același sens a activat Dionysius T h a l s o n, preot militar la Alba Iulia, unde a copiat și publicat numeroase inscripții de valoare ieșite la iveală în ruinele vechiului Apulum pe la mijlocul veacului trecut (toate piesele epigrafice cunoscute și integrate în CIL, III).

Încă din al patrulea deceniu al veacului apar în revista sibiană *Transsilvania* (periodische Zeitschrift für Landeskunde, redigiert von Jos. Benigni v. Mildenberg und Carl Neugeboren) materiale arheologice și epigrafice romane; astfel, în vol. I 1832 (Ackner), II 1833 (I. C. Schuller, Ackner), III 1838 etc.; de asemenea în revista clujeană *Nemzeti Társalkodó*, 1831, p. 134—137 (descoperiri romane la Ilișua) ș.a.

Merite deosebite în publicarea și interpretarea unor materiale epigrafice are eminentul numismat și muzeograf austriac, membru al Academiei vieneze, Joseph A r n e t h (1791—1862), publicînd mai întîi un valoros corpus de *Zwölf römische Militärdiplome*, Wien, 1843, între ele două din Dacia (DiplD X și XVII), cu comentarii interesante și ingenioase pentru vremea sa; la 1853 publică altă diplomă din Dacia (DiplD XV), iar la 1851 și 1862 seriile de *Archaeologische Analekten*, în *SBAkWien*, VI 1851, p. 280—293; XL 1862, p. 309—362, cîteva inscripții din Dacia (Banat), cu comentarii și ilustrare corespunzătoare.

Cunoscutul filolog și istoriograf, om politic și activist pe tărîm cultural-național August Treboniu L a u r i a n (1810—1881; profesor la universitate, membru al Academiei la București, reprezentant de frunte al curentului latinist extremist) a adus idei și contribuții de seamă la cunoașterea materialului epigrafic din zona Olteniei și Banatului; în articolul *Istriana* din revista sa *Magazin istoric pentru Dacia*, București, vol. II, 1846, p. 65—128, după o călătorie pe linia Dunării în stînga și în dreapta fluviului, a înregistrat și comentat o serie de inscripții importante; în a. 1845 „se folosi de timpul vacanței din vara trecută [1845] spre a vizita acestu ținut interesant al Dunării dimpreună cu alți doi soți", plecînd din Giurgiu prin Pietroșani, Crivina, Zimnicea, Rusciuc, Șiștov, Turnu Măgurele, Roșiori, Flămînda, Nicopole, Islaz, Reșca (Romula), Craiova, la mănăstiri pe valea Jiului, Strehaia, Orșova, Băile Herculane, unde semnalează diverse vestigii antice: cetăți vechi, materiale arheologice, copiază inscripții direct după monumente ori reproduce textele după alți autori; erau contribuții de seamă la cunoașterea mate-

rialului epigrafic al Daciei, pe care Mommsen le cita (în CIL, III „Lauriani Mag. II") alături de ale celorlalți erudiți și exploratori europeni, apreciind deci după cuviință munca și aportul entuziastului istoriograf și filolog latinizant ardelean la București. Scopul călătoriei și al publicării rezultatelor ei epigrafice în a. 1846 era indicat în concluzie: „să le insuflăm [românilor adevărați] gustul și dorința de a cerceta antichitățile străbunilor, de a le scoate la lumină și de a le lăsa dreptu tezauru de cunoștințe istorice următoriloru lor"; „părțile Daciei noastre sunt toate pline de monumente romane, străinii le caută cu cea mai mare diligență și-și adornează scrierile lor cu dînsele. Noi locuitorii acestui pămînt clasic și strănepoții acelor oameni mari nu trebuie să fim indiferenți, noi ce am moștenit și țara și limba și numele de la dînșii" (semnat A.T.L., *MagIstDac*, II, p. 127—128).

Unele merite pentru arheologia și epigrafia Daciei romane are consulul și consilierul juridic al Prusiei la București, Johannes Ferd. N e i g e b a u r (1783—1866), care, făcînd o călătorie arheologică în Transilvania la a. 1847, a notat cu sîrguință (dar nu peste tot cu destulă atenție și competență) și a descris multe monumente, materiale arheologice, epigrafice și numismatice, cam tot ce a văzut ori i s-a relatat, copiind și după Kemény, Ackner, Reinbold, Thalson etc.; o parte din inscripții le-a comunicat lui W. Henzen la Roma (publicate în *Bullettino dell'Istit. Corisp. Archeol.*, 1848), iar după revoluție a grupat tot materialul adunat în cartea sa *Dacien aus den Ueberresten des klassischen Alterthums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen. Topographisch zusammengestellt*, Kronstadt [Brașov], 1851 (310 p.), un repertoriu general arheologic cu materiale variate nu toate transcrise fără erori, unele repetate de două sau trei ori, din cauza felului nesistematic de lucru al unui amator de antichități, dar foarte pasionat de aceste materiale; chiar prin asemenea muncă neglijentă și lacunoasă, el a salvat de pieire și totală ignorare multe monumente și materiale arheologice-epigrafice, din care nu puține au dispărut ori s-au distrus complet în anii următori, parte în vîltoarea anului 1848 următor după periegheza neigebauriană în Dacia ardeleană (*InschrDac*, p. XVII—XVIII; CIL, III, p. 159). La p. 301—310 cartea conține un copios repertoriu de „Literatur über die klassischen Alterthümer Daciens", întocmit în colaborare cu J. Kemény.

Descoperirile și studiul tăblițelor cerate, infra, p. 165—256.

În serialul de *Annotațiuni despre Țara Hațegului*, publicate în revista brașoveană *Foaia pentru minte, animă și literatură*, 1853, nr. 34—36, 38—40, 42; 1854, nr. 36—39, Ștefan M o l d o v a n u[19] aducea o seamă de contribuții valoroase la arheologia și epigrafia Ulpiei Traiana (Sarmi-

[19] Ștefan Moldovanu (1813—1900) a fost „vicar foraneu" la Hațeg în anii 1852—1857, iar în ultima parte a vieții preposit capitular al episcopiei române a Lugojului; despre viața și activitatea sa: I. Radu, *Enciclopedia română* (C. Diaconovich), Sibiu, III (1904), p. 314 și în *Istoria vicariatului greco-catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913, p. 127—128. Numeroase documente și scrisori necercetate, din care ar putea să rezulte lumină și pentru latura arheologică-epigrafică a muncii lui meritorii, se află în arhiva fostei episcopii din Lugoj; figura lui Șt. Moldovanu apare „ca a unui om disciplinat, spirit foarte organizat, cumpănit și priceput în ale administrației bisericești", cum îi caracterizează pe scurt D. Șt. Rațiu într-o scrisoare ce ne-a trimis la 5 septembrie 1951. — *Dacia*, I, 1924, p. 246 (Daicoviciu).

zegetusa); erau o specie de „reportaje arheologice", corespondențe cuprinzînd descrierea locurilor, monumentelor (biserici, cetăți în ruină etc.) și a descoperirilor mai de seamă notate în decursul „visitațiunilor" în satele vicariatului, unde vicarul avea răgaz să observe terenul cu suficientă atenție, să fie informat de intelectualii localnici și de plugari, care, în chip firesc, pe pămînturile muncite din vremuri imemoriale, au prilej să facă descoperiri arheologice și epigrafice mai înainte ca specialiștii arheologiei oficiale să afle de existența multor materiale documentare și de artă antică ce se pierdeau ori se distrugeau din cauza lipsei de grijă și interes în orînduirile trecute. Provocat de atare inerție și indiferență, Șt. Moldovanu dorea să facă cunoscute publicului românesc și eruditilor vremii relictele trecutului roman, „după cum se afla acelea încă în fundamentele sau ruinele sale dinpreună cu inscrisele ce se păstrează pe pietrele aflătoare aici și cu numele ce le poartă pînă astăzi în gurile locuitorilor, îmi iau volnicie a le comunica cu onoratul public, cu patriotica încredere provocînd pre cei bine adapați întru invetiaturile arheologice și istorico-geografice, ca din amorea ce au catra patria și natiune se reverse lumina preste întunecatele acestea morminte [monumente] și se insufle cuventu petriloru acestoru mute, ca acestea în locul străbunilor noștri spre o glorioasă imitațiune" (FMIL, 1853, nr. 35, p. 361). Nota caracteristică a corespondențelor arheologice ale lui Șt. Moldovanu este admirația pentru ruinele antice din metropola daco-romană Ulpia Traiana (Sarmizegetusa), care nu fuseseră și nu erau nici la mijlocul veacului al XIX-lea scormonite ori săpate decît spre a fi distruse și jefuite de către căutătorii de comori și podoabe, de materiale pentru construcție. În aceste mormane și movile de ruine întrezărea Șt. Moldovanu cu admirabilă clarviziune, confirmată de săpăturile arheologice ulterioare: „cîtă adîncime de anticități pentru toate ramurile scientifice și industriale a secolului de atunci zace aici neatinsă..." (FMIL, 1853, nr. 35, p. 270). Valoroasele reportaje arheologice ale lui Șt. Moldovanu au fost gustate la timpul lor, desigur cu mult interes și folos, de către cititorii *Foii pentru minte;* dar au rămas necunoscute multor arheologi și epigrafiști de seamă, care ar fi putut scoate din cuprinsul lor un material documentar prețios pentru antichitățile romane din *Țara Hațegului.* Eminentul epigrafist și arheolog ardelean al Daciei, Carol Torma, care pregătea (fără a fi izbutit să încheie și să publice) un „corpus" al întregului material epigrafic al provinciei Dacia, nu cunoștea *Annotațiunile* lui Moldovanu, nu le menționează în repertoriul arheologic-epigrafic al Daciei [20], deși cunoștea și utiliza în largă măsură publicațiile românești arheologice și istorice în legătură cu Dacia antică și cu problema etnogenezei românilor. Nici merituosul explorator și istoric al perioadei romane a județului Hunedoara, Gabriel Téglás [21], nu pomenește nicăieri (dovadă că nu le cunoștea) articolele arheologice ale lui Șt. Moldovanu, despre care prima mențiune în bibliografia de specialitate pare să fie la I. Marțian,

[20] C. Torma, *Repertorium ad literaturam Daciae archaeologicam et epigraphicam (Repertórium Dacia régiség- és felirattani irodalmához),* Budapest, 1880, 191 p., cu introducere în latinește și ungurește, note și comentarii în ungurește.

[21] Téglás Gábor, *Hunyadvármegye története,* Budapest, I, 1902, p. 41—211 (epoca romană).

în repertoriul arheologic al Transilvaniei [22]. Dar informațiile arheologice din *Annotațiunile despre Țara Hațegului* privitoare la alte localități, ca și datele epigrafice au trecut aproape neobservate, chiar dacă unele din ele erau unice, exclusive, nefiind cunoscute altor exploratori contemporani ai antichităților regiunii (M. I. Ackner, A. Fodor, J. F. Neigebaur etc.); astfel unele descoperiri fortuite în satele românești ale Hațegului au scăpat, în chip firesc, atenției eruditilor de mai tîrziu, ca și lui Th. Mommsen, A. Domaszewski ș.a. Șt. Moldovanu a copiat și reprodus în cuprinsul articolelor sale din FMIL un număr de 38 de inscripții (copiind, după moda vremii, și cîteva texte fictive, CIL, III 69*, 70*), din care însă cinci sau șase texte necunoscute altor autori: două de caracter onorific, trei funerare, una aducînd o nouă informație cu privire la asociațiile meșteșugărești din „metropola" Daciei; celelalte prezintă simplu interes prosopografic și onomatologic; ele au fost din nou „publicate" și analizate cu comentariile de rigoare la a. 1963 (SCIV, XIV, p. 441—448), cînd s-a arătat că, prin asemenea modeste dar foarte utile contribuții, Ștefan Moldovanu se plasează între cei mai vrednici adunători de material epigrafic la mijlocul veacului al XIX-lea, ca un erudit și explorator ce merită și poate să fie pus alături de majoritatea cercetătorilor contemporani din Transilvania în domeniul arheologiei și epigrafiei romane a Daciei.

În *Die römischen Inschriften in Dacien,* gesammelt und bearbeitet von Michael J. Ackner und Friedrich Müller [23], Wien, 1865, au fost publicate inscripțiile Daciei (în continuarea lui Seivert și Neigebaur, cu puține contribuții personale), urmărindu-se, cum și-au propus și afirmă autorii în prefață (p. XX): *a)* revizuirea critică a textului, *b)* stabilirea cît mai exactă a locului descoperirilor, *c)* lectura inscripțiilor și, în măsura putinței lor, întregirea lacunelor, *d)* indices complete cu mate-

[22] Iulian Marțian, *Archaeologisch-praehistorisches Repertorium für Siebenbürgen,* în *Mitteilungen der Anthropol. Gesellschaft,* Wien, XXXIX 1909, p. 321—358, în special p. 353; ediția românească, cu întregiri și modificări, dar și cu unele omisiuni: *Repertoriu arheologic pentru Ardeal,* Bistrița, 1920, p. 51, nr. 58. Năsăudeanul Iulian Marțian (1866—1937), ofițer în armata austro-ungară, autodidact în arheologie, istorie și filologie, are merite remarcabile ca explorator al antichităților ardelene și entuziast colecționar, publicist de seamă; v. notița biografică în ACMIT, IV 1938, p. 458 (Daicoviciu); AIIN, VII 1939, p. 866—868 (I. E. Naghiu). Desigur din repertoriul lui Marțian a aflat C. Daicoviciu despre *Annotațiunile* lui Șt. Moldovanu, pe care le-a utilizat cu succes în munca de săpătură și de cercetări la ruinele Ulpiei Traiana Sarmizegetusa, *Fouilles et recherches archéologiques à Sarmizegetusa,* în *Dacia,* I 1924, p. 224—263. Al. Ferenczi, *Săpăturile arheologice la Poiana Selei,* în *Dacia,* I, p. 263—272, încă utilizează și discută informațile lui Șt. Moldovanu despre ruinele din Poiana Selei (lîngă Ulpia Traiana — Grădiștea Hațegului).

[23] Mihail J. Ackner (1782—1862), scriitor eminent, naturalist, arheolog și istoriograf sas, profesor de liceu în Sibiu și preot luteran în Gușterița (lîngă Sibiu); a realizat o importantă și valoroasă colecție arheologică (majoritatea materialului se află în Muzeul Brukenthal, Sibiu), a făcut cercetări de teren scriind numeroase studii, articole, notițe arheologice și epigrafice în reviste (cf. supra, p. 48; JCC, MCC, AVSL ș.a.). Despre Ackner: J. C. Schuller, în *Oesterreichische Wochenschrift* (Beilage zur Wiener Zeitung), I, 1863, p. 97—101; J. Trausch, *Schriftsteller-Lexikon oder biographisch-literärische Denk-Blätter der Siebenbürger Deutschen,* Kronstadt (Brașov), I, 1868, p. 1—8; *Enciclopedia română* (Diaconovich), Sibiu, I, 1898, p. 28. Colaboratorul lui Ackner, Friedrich Müller (1828—1915), a fost profesor în Sighișoara.

rialul dispus din diferite puncte de vedere importante istoriografic. Din aceste principii-desiderata frumos enunţate nu a fost realizat nici unul de către cei doi harnici şi entuziaşti autori, care au lucrat prea puţin ordonat, nefiind specializaţi în epigrafie şi disciplinaţi în munca sistematică; pe lîngă acestea, nu au făcut explorări temeinice de teren în Transilvania şi Oltenia. Rezultatul strădaniei lor a fost o compilaţie de materiale în baza lui Seivert şi Neigebaur, rearanjate cu cîteva contribuţii utile şi noi descoperiri. După aprecierea severă dar obiectivă a lui Th. Mommsen (CIL, III, p. 160) „sylloge diligentius quidem facta est et doctius elaborata quam Neigebauriana, sed cum editores nec data opera Daciam peragrarint nec in deperditis titulis redierint ad veros auctores qui latent fere manu scripti in bibliothecis longinquis, rem magis incoharunt quam absolverunt". Utilizarea materialului arhivistic consultat în acelaşi timp de Mommsen le era în majoritate complet necunoscut. Adevărat că ordinea t o p o g r a f i c ă a materialului epigrafic este corectă în linii mari, plecînd dinspre sud (Dunăre) către nord; dar cea t e m a t i c ă, după conţinut şi destinaţie, este inconsecventă şi confuză. Erorile principale (din *InschrDac*) se grupează în trei categorii mai de seamă: *a*) *texte* din afara provinciei Dacia, nr. 1—9, 12, 15, 35, 55, 151, 208, 373, 475, 575, 770, 842—855, 866, 878, 866; *b*) inscripţii false (ori suspecte, a căror falsitate a fost stabilită ulterior de Mommsen; puţine dintre ele erau „suspectate" chiar de Ackner — Müller, după alţi autori), peste 50 de piese, nr. 46, 61, 64, 69, 72, 77, 82, 84, 85, 91, 140, 142, 150, 151, 153, 156, 157, 168, 170, 175, 177, 178, 197, 198, 202, 326(?), 328, 333, 408, 443, 449, 461, 501, 542, 633, 650, 658, 663, 664, 670, 674, 677—679, 681, 709, 725, 726, 774, 775, 813, 866; *c*) repetări de texte cu numere curente diferite (identitatea ori „asemănarea" remarcată de autori numai la cîteva dintre cazuri), astfel nr. 22=396; 27=36; 66=228; 70=369; 113=482; 121=123; 146=615, 211=616; 213=256; 249=507; 268=924; 278=297; 317=319; 331=332; 370=656; 386=562; 587=720; 601=719; 859+860 formează o singură piesă.

Fiind în cea mai mare parte o culegere prin copiere mecanică, reproducerea unei bibliografii lacunare, prin puţinătatea materialului din arhive, *InschrDac* (avînd textul epigrafic antic în litere capitale, lectura „desfăşurată" şi unele mici, modeste comentarii) nu a izbutit decît în măsură redusă să fie o lucrare „mai de încredere pentru istoria locală străveche" („ein verlässlicheres Quellenwerk für die älteste Geschichte des Landes", *InschrDac*, p. XXIII), speranţă ce s-a dovedit imediat la apariţie ca iluzorie. Faţă de prezentarea grafică în aparenţă foarte îngrijită şi chiar agreabilă (tipar frumos), dar cu erorile numeroase ce conţine şi lipsurile semnalate, acest „corpus" epigrafic ardelean al Daciei romane — rod al muncii respectabile a celor doi venerabili erudiţi saşi — merită respectul actualităţii şi al posterităţii, oricît de modestă ar fi fost contribuţia lor originală, atît ca material, cît şi ca metodă şi critică epigrafic-istorică; tocmai prin această din urmă slăbiciune a structurilor ei, cartea nu s-a impus ca un instrument mult „mai de încredere", fiind după abia opt ani înlocuită aproape integral de CIL, III al lui Th. Mommsen.

Activitatea de explorare (la început fără sistemă şi fără ordine) şi adunarea de materiale arheologice romane — între ele numeroase in-

scripţii — s-au desfăşurat pe teritoriul O l t e n i e i şi vestul Munteniei (Dacia Inferior-Malvensis) în deceniile 4—5 destul de intens, după *Istriana* lui A. Treboniu Laurian (supra, p. 48—49), sub îndrumarea şi impulsionarea mai ales a potentaţilor localnici, ca de ex. banul Mihalache G h i c a, din preocuparea de a-şi îmbogăţi colecţiile arheologice personale (cf. cele observate la DiplD X); apoi de maiorul D. P a p a z o g l u şi de publicistul Cezar B o l l i a c etc. (v. de ex. A. I. Odobescu, *Anticuităţile judeţului Romanaţi*, Bucureşti, 1878; *OltR*³, p. 12—22); iar în ultimele decenii ale veacului cu mai multă metodă şi criterii ştiinţifice de către Gr. G. Tocilescu.

Prin anii '60—'70 ai secolului o intensă activitate arheologică şi epigrafică se desfăşura în Transilvania şi Banat, începîndu-se explorări mai întinse, chiar săpături sistematice (ca cele executate la castrul roman de lîngă Ilişua, jud. Bistriţa-Năsăud); sporesc descoperirile şi achiziţiile de material epigrafic prin săparea pămîntului în scopuri agricole ori constructive, demolarea de construcţii medievale şi lucrări gospodăreşti etc.; se îmbogăţeşte sensibil nu numai cantitatea inscripţiilor romane, dar în chip firesc şi valoarea cu conţinutul lor calitativ. Materialul este publicat şi studiat în periodicele de limbă română, maghiară şi germană. Este suficient a releva aici numai publicaţiile principale cu material arheologic-epigrafic: AVSL, *ArchKözl*, *ErdM*, *ArchÉrt*, *Archivu* lui Cipariu ş.a., ca şi numeroase ziare (cf. multe citate în „repertoriul" lui C. Torma, supra, nota 20), a căror înşirare integrală nu poate să fie făcută aici, şi nici chiar la bibliografia fiecărei piese epigrafice. Dintre exploratorii epigrafiei în această perioadă mai trebuie să fie menţionaţi din nou aceiaşi C. T o r m a[24], H. F i n á l y[25], T. C i p a r i u[26], care în *Anuarul* gimnaziului din Blaj şi în revista sa *Archivu pentru filologia şi istoria* prin anii 1867—1870, a publicat materiale epigrafice, arheologice şi numismatice primite din partea corespondenţilor săi din satele Transilvaniei, sau comentarii despre tablele cerate şi diplome militare, de ex. *ArchFilolIst*, nr. III, 15 martie 1867 — VIII, 15 septembrie 1867 (despre tablele cerate); XVI, 5 iulie 1868 (stelă-epitaf din Ulpia Traiana); XVII, 10 august 1868, p. 326 diploma CIL, XVI 50, p. 329 DiplD II;

[24] Carol Torma (1829—1897, mort la Anzio în Italia), eminent epigrafist, arheolog şi jurist ardelean, a fost profesor la Facultatea de drept în Cluj, şi de arheologie clasică la Budapesta; excelent explorator al arheologiei şi epigrafiei romane a Daciei, el a executat în anii 1859—1860 săpături sistematice la castrul auxiliar de lîngă Ilişua (jud. Bistriţa-Năsăud; ala I Tungrorum Frontoniana); a publicat numeroase lucrări epigrafice şi a făcut multe descoperiri (*ErdM*, *ArchKözl*, *ArchÉrt* etc.); autor al acelui *Repertorium... Daciae* (supra, nota 20). Despre C. Torma: *ErdM*, 1897, p. 177—179, 541—549; 1899, p. 1—13 (H. Finály, G. Téglás, G. Kuun); SCIV, X 1959, p. 308.

[25] Henrik Ludovic Finály (1825—1898), filolog clasic, arheolog şi istoriograf, profesor de liceu şi la Universitatea din Cluj (ştiinţe auxiliare ale istoriei), membru al Academiei Maghiare; a publicat lucrări de filologie clasică, un excelent dicţionar al limbii latine şi lucrări cu conţinut arheologic şi epigrafic (*ErdM*, 1861—1863, 1864—1865, 1874 etc.). *DolgSz*, I 1925, p. 2—4.

[26] Timotei Cipariu (1805—1887), profesor de filologie şi teologie la Blaj, eminent organizator în domeniul şcolar şi cultural, fruntaş politic cu rol de prim rang, mare erudit şi poliglot; a publicat multe lucrări de gramatică şi istoria limbii române, filologie generală şi epigrafie; a contribuit în largă măsură la dezvoltarea colecţiei muzeale din Blaj, încurajînd cercetările de teren şi achiziţiile de materiale arheologice (*Enciclopedia română*, I, 1898, p. 840—844. A. Bunea).

XVIII, 15 septembrie 1868, p. 347 DiplD X, p. 349 DiplD XV; XIX, 20 octombrie 1868, inscripții din Oltenia și Turnu Severin (după E. Desjardins); XXXII, 5 februarie 1870, epitaf din Porolissum; XXXVI, 5 iulie 1870, epitaf din Ulpia Traiana.

Corpus Inscriptionum Latinarum este prima realizare științifică valabilă și durabilă pînă azi și va rămîne în viitor (mai ales prin utilizarea directă și pe un plan larg a manuscriselor din arhivele europene) pentru epigrafia tuturor zonelor Imperiului roman, fiind temelia monumentală a documentării cu privire la toate problemele istorice ale provinciilor. Începînd din anul 1863, în mai multe etape în curs de peste un veac, opera a grupat imensul material documentar epigrafic latin (atît în limbă latină, cît și în greacă) descoperit în Italia și în provinciile vastei împărății romane, material organizat într-o grupare omogenă, unitară, printr-o documentare migăloasă (dar, natural, nu exhaustivă și fără lacune), în optica unei acribii filologice și a unei doctrine istorice impresionante, calități prin care această operă a marcat epocă în consolidarea definitivă a epigrafiei ca ramură științifică a istoriografiei lumii greco-romane. CIL (elaborat și publicat la Berlin) prezintă materialul cu mijloacele tehnice ale vremii și după criterii considerate a fi cele mai potrivite în a doua jumătate a veacului al XIX-lea. Inițiatorul și în bună parte realizatorul lucrării este „Nestorul epigrafiei latine" Theodor M o m m s e n[27] cu un puternic colectiv de muncă alcătuit din colaboratori prestigioși, în majoritate elevi direcți sau indirecți ai săi (W. Henzen, G. B. De Rossi, E. Huebner, G. Wilmanns, Chr. Huelsen, O. Hirschfeld, H. Dessau, E. Bormann, A. Domaszewski, R. Cagnat, K. Zangemeister, O. Benndorf ș.a.); Mommsen a redactat o bună parte din volumele CIL-ului (vol. I, vol. III partea I—II, vol. V, IX, X) apărute în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Acțiunea prealabilă de adunare a materialului epigrafic în CIL s-a îndreptat în două direcții: *a*) examinarea, confruntarea și copierea tuturor materialelor cu inscripție ieșite la iveală în cursul veacurilor și păstrate prin muzee și colecții sau risipite în orașele și satele, chiar pe drumuri și maidane din fostele teritorii romane, ce au trebuit să fie cutreierate în cea mai mare parte, dacă nu chiar integral, dintr-un capăt în altul; *b*) colectarea și controlul textelor epigrafice cunoscute numai din copiile manuscriselor în arhive ori în publicații apărute în epoca modernă (începînd cu Renașterea). Erau laturile inseparabile ale unei munci uriașe de confruntare și selecționare, sistematizare și valorificare a manuscriselor ce conțin texte de inscripții antice din care nu puține au dispărut ori au fost și mai mult deteriorate, mutilate din momentul copierii și descrierii lor de către umaniști, erudiți, anticari, diverși trecători și amatori de antichități, pînă ce au putut fi examinate de epigrafiștii calificați ai veacului al XIX-lea. Este știut însă că în copiile mai vechi (dar și în unele mai recente) de in-

[27] Despre imensa operă istoriografică, filologică, juridică, epigrafică, numismatică etc. și activitatea politică progresistă desfășurată de Theodor Mommsen (1817—1903; profesor la Zürich, Breslau, Berlin), cf. K. Zangemeister—E. Jacobs, *Theodor Mommsen als Schriftsteller. Ein Verzeichnis seiner Schriften*, Berlin, 1905, 189 p.; L. M. Hartmann, *Theodor Mommsen. Eine biographische Skizze*, Gotha, 1908, 259 p.; L. Wickert, *Theodor Mommsen. Eine Biographie*, Frankfurt/M., I—III, 1959, 1964, 1969.

scripții romane făcute chiar de oameni cu mult interes și pasiune pentru atare texte apar adesea lacune și alterări de cuvinte, cu erori și multe confuzii, lipsind criteriile riguroase ale disciplinei epigrafice (generată și bazată tocmai și numai pe datele obiective oferite de materialul antic însuși), formată pe încetul și consacrată deplin abia în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. Pe noile temelii și criterii dictate sau indicate de epigrafele înseși, sub egida lui Th. Mommsen și a școlii lui, epigrafia științifică era în măsură să determine o categorie de „texte epigrafice" transmise prin cărți sau manuscrise, texte care erau confecționate ori interpolate începînd din secolul al XV-lea pînă în secolul al XIX-lea:

Inscripțiile false, produse ale unor entuziaști admiratori și cultivatori ai antichității romane, „erudiți" care au găsit de cuviință să „îmbogățească" documentația epigrafică cu produse de inspirație proprie texte ticluite după unele analogii cu cele autentice, prezentate apoi ca „piese antice" în fața lumii erudite a vremii. Apariția unor asemenea confecții — care (pînă au fost identificate și izolate de către editorii CIL, unele fiind însă suspectate ori declarate falsuri încă de Orelli ș.a.) provocau multe confuzii și aberații — se explică[28] pe de o parte prin vanitatea și „ambiția" personală a umaniștilor ce căutau să „publice" cît mai multe și revelatoare (după părerea lor) texte epigrafice inedite (spre a dovedi uneori anumite lucruri și rosturi din trecutul localității sau regiunii respective), pe de altă parte prin simpla distracție și pasiune puerilă dublate de perfidia firească a mistificatorilor din toate vremurile și locurile. În atare „specialitate" se cunosc numeroși autori din toate popoarele Europei apusene, locul de frunte deținîndu-l un arhitect și pictor napoletan, faimos în domeniul epigrafiei romane: Pyrrhus L i g o r i u s (Pirro Ligorio, 1510—1583 sau —93), considerat ca „Nestorul falsariilor"[29], care a depășit toate recordurile în materie: numai la Roma „inscripțiile" confecționate de el ating cifra impozantă de 3000 (CIL, VI, pars 5, 1885, nr. 101*—3093*). Dar Ligorius (ca și tovarășii lui „de muncă") nu s-a mulțumit să compună texte epigrafice romane pe hîrtie, ci s-a îngrijit — în calitatea lui de meșter pietrar — ca unele să fie săpate în piatră ori marmură, izbutind a face verosimile pe unele chiar și pentru epigrafiști versați din secolul al XIX-lea; astfel erau piesele CIL, VI 1956, 9493, 9494, 10200, 10171; X 1733 etc.[30]. Cu toată severitatea doctrinei și acribiei filologice și arheologice a epigrafiștilor din a doua jumătate a veacului trecut, este firesc și chiar sigur că nu toate asemenea imitații au fost identificate, iar între inscripțiile publicate ca autentice în CIL se află încă unele falsificate, după cum este probabil că între cele declarate de către epigrafiști ca „falsae" vor fi existînd și piese autentic romane antice.

[28] După observația lui Buday A., *Római feliratttan*, p. 7; despre „falsarii" și textele fictive, cf. și R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, p. 388—395; H. Dessau, *Lateinische Epigraphik*, în *Einleitung in die Altertumswiss.* (Gercke—Norden), I 10, 1925, p. 1—9.

[29] Despre viața și cariera de artist a lui Ligorius: *Enciclopedia Italiana* (Roma), XXI 1934, p. 119—120, cu indicații bibliografice de A(dolfo) V(enturi).

[30] Chr. Huelsen, *Falsificazioni lapidarie ligoriane*, în *RoemMitt*, X 1895, p. 289—298. Cf. și Dessau, *op. cit.*, p. 4.

Inscripțiile false din Dacia. La fel ca în apus și ca în aproape toate vechile teritorii romane, s-au falsificat și în Transilvania (începînd chiar din veacul al XVI-lea) inscripții latine de către diverși umaniști, erudiți, anticari (ca Ferrarinus, Mezerzius, Zamosius, Köleséri, Saxius, Bartalis, N. Harkányi, S. Literati-Nemes etc.). Puțini erudiți din secolele XVIII și XIX (înainte de Mommsen) au formulat îndoieli și rezerve privind autenticitatea unora din textele fictive ce existau în circuitul istoriografiei ori au arătat clar că este vorba de falsuri evidente; de ex. amintitul S. Köleséri, F. Fasching, Orelli, Ackner—Müller, C. Torma[31] ș.a. Cu severitatea metodei sale, în 1873 Th. Mommsen a separat net textele false din Dacia, în număr de aproape 90, pe care le-a reprodus cu documentarea și explicațiile necesare în fruntea volumului III al CIL, p. 6*—12*, nr. 33*—105*, stabilind totodată aportul fiecărui „falsarius" la realizarea acestui lot impozant (CIL, III, p. 153—160). Asemenea clasificare nu putea să fie însă definitivă și inmutabilă, în sensul că toate epigrafele cuprinse aici ar trebui să fie sigur false ticluite integral în vremea medievală și modernă: cercetările și descoperirile ulterioare au dovedit că vreo 10 „falsae" pot sau chiar trebuie să fie considerate ca autentice[32]; ca atare, ele vor fi luate între cele „valabile", la locul lor în localitățile unde vor fi fost făcute, dăltuite și „afișate" de cei interesați în vremea stăpînirii romane.

Marcînd o cotitură istorică în dezvoltarea epigrafiei și deci a întregii istoriografii a lumii romane, inclusiv a provinciei Dacia, CIL constituie baza indispensabilă ce nu poate fi înlocuită decît pe etape și parțial, prin publicarea de culegeri (corpora) provinciale sau regionale cuprinzînd î n t r e g materialul epigrafic al zonei cu ilustrarea corespunzătoare (cum s-a făcut pentru Bavaria, Britannia, Austria, Ungaria, Iugoslavia, U.R.S.S., Italia, integral sau parțial, și se va face integral pentru Dacia). Superioritatea incontestabilă și valoarea nedepășită a documentării din CIL față de tot ce se făcuse anterior în materie de epigrafie constau mai întîi în utilizarea materialului arhivistic din m a n u s c r i s e (codice, corespondență, documente, lucrări istoriografice nepublicate etc.) conținînd multe epigrafe care între timp au dispărut, nu mai puteau fi „revăzute" pentru control, lucru ce s-a petrecut și cu unele piese văzute în veacul al XIX-lea chiar de editorii CIL, dar dispărute ori deteriorate și acestea. În atare suită de masive volume (I—XV; XVI diplomele militare, de Herbert Nesselhauf, 1936, 1955), tezaur unic al documentării istoriografice pentru lumea romană și unul din cele mai mari titluri de glorie ale erudiției și organizării științifice a muncii umaniste în epoca modernă, prevalau în sistemul prezentării materia-

[31] C. Torma a arătat în a. 1865 (*ArchKözl*, V, p. 16) că inscripția „antică", găsită în canalul Someșului Mic la Cluj în 1831: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo) fav(ente) q(uum) fur(ore) Dac(orum) null(a) spes pacis (etc.)", reprodusă mai tîrziu de Mommsen în CIL, III, p. 6*, nr. 35*, era un fals grosier realizat foarte probabil chiar de către „descoperitorul" însuși, eruditul librar și anticar clujean Samuil Literati-Nemes. Alte exemple de asemenea scorniturі „epigrafice" se pot vedea în CIL, III, nr. 70*: „Iovi Statori, Herculi Victori, M. Ulp. Nerva Traianus caesar victo Decebalo, domita Dacia votum solvit (etc.)", 72*: „Victoriae aug(ustae) nonne dixi tibi Decebale funestum est Herculem lacessere, non recte fecisti tua ipse quod iaces manu...".

[32] *Note epigrafice*, VII *Inscripții „false" din Dacia care sînt autentice*, în *ActaMN*, I 1964, p. 477—481; III 1966, p. 443—446.

lelor puncte de vedere filologice (în sensul clasic al termenului), adică în primul rînd stabilirea formei corecte sau măcar a celei mai probabile a t e x t e l o r antice redate tipografic în facsimil cu litere capitale, ligaturi, „punctuație", succesiunea originală a rîndurilor, adăugînd cîteva date despre piese, indicații paleografice, arhivistice, bibliografie medievală-modernă, uneori lectura completă a textului sau cel puțin explicarea unor termeni, amănunte, nume proprii. Dar mai puțin sau rar și deloc caracteristici și aspecte „arheologice" (în sensul cel mai larg, cuprinzător, adică: natura și destinația piesei epigrafice, roca ei, dimensiuni, elemente ale plasticii, gliptica, elemente arhitectonice etc.), condițiile descoperirii, „contextul arheologic" ș. a. Un excelent indice analitic încheie fiecare volum din CIL.

CIL, III, partea I—II (1873) cuprinde *Inscriptiones Asiae Provinciarum Europae Graecarum Illyrici Latinae* edidit Theodorus Mommsen (Berlin); din teritoriul Daciei inscripțiile de sub nr. 786—1640; la p. 857 diploma din a. 86 (DiplD XXIV), p. 858 diploma a. 92 (DiplD XXV), p. 868 diploma a. 110 (DiplD II), p. 876 diploma a. 129 (DiplD X), p. 882 dipl. a. 157 (DiplD XV), p. 886 dipl. a. 157/8 (DiplD XVII), p. 921—960 table cerate din Alburnus-Roșia, cu ilustrații; partea a II-a, p. 1013—1019, nr. 6245—6288 și rectificări cu adaose. Dispunerea materialului în provincia carpatică este după localități (cu *territorium* de orașe, uneori greșit înțeles și trasat), geografic-topografic, într-o ordine cu totul nefirească și nerealistă din partea unui mare savant cum era Th. Mommsen: începînd din marginea de nord a provinciei, de la Someșul Mare, Ilișua, Cășeiu și Porolissum (în loc de a se purcede dinspre sud și vest în ordinea în care au pătruns armatele imperiale și romanitatea în țara dacică); se vede că — din considerente pur formaliste și „birocratice" — Mommsen a expus materialul epigrafic al Daciei în succesiunea topografică a itinerarului său epigrafic din a. 1857, cînd a străbătut o parte a Transilvaniei de nord și centrală pentru a culege și verifica inscripțiile din localități, din colecții, muzee, biserici. În toamna anului 1857, marele erudit epigrafist a făcut o fructuoasă perieghезă în Dacia, lucrînd în localitățile: Cluj-Napoca, Ilișua și Beclean, Turda, Luncani (Grind, pe Arieș), Aiud, Blaj, Zlatna, Abrud, Roșia, Alba Iulia, Orăștie, Deva, Micia (Vețel), Mintia, Zam și alte sate din Valea Mureșului și Streiului, Ulpia Traiana și Țara Hațegului, Sibiu, Sighișoara și alte cîteva localități mai mici[33]. Activitatea „de teren" desfășurată de Th. Mommsen în Transilvania pentru recoltarea și prepararea materialului epigrafic destinat marelui său *Corpus Inscriptionum Latinarum* va trebui să fie reexaminată în amănunte, pe baze documentare (memoriul său după încheierea perieghezei[34], corespondența integrală, nu numai cele patru scrisori publicate în SCIV, 23, 1972, p. 127—129, presa contemporană și alte acte). Nu va trebui ignorat nici ajutorul pe care l-a primit din partea erudiților ardeleni și a locuitorilor în munca sa grea

[33] SCIV, 23, 1972, p. 125—132: *Theodor Mommsen. Corespondența în legătură cu inscripțiile romane din Transilvania* (M. Stoia); p. 647—650: *Periegheza epigrafică a lui Theodor Mommsen în Transilvania* (I. I. Russu).

[34] În *Monatsbericht der königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, aus dem Jahre 1857, p. 513—516 („aus dem Reisebericht des Herrn Mommsen").

și de mare importanță, relevîndu-se în egală măsură unele omisiuni și lacune în colectarea și selectarea materialului epigrafic [35], — lacune explicabile prin graba și greutățile unui voiaj scurt de cîteva săptămîni în zona centrală a Daciei romane bogate în inscripții, ținînd seama de utilajul și mijloacele rudimentare de transport la mijlocul veacului al XIX-lea în Transilvania.

Apariția volumului al III-lea din CIL (1873) marchează și pentru Dacia romană o cotitură netă în procesul de evoluție și cristalizare a epigrafiei ca știință autonomă, dar și ca principal „auxiliar" al istoriografiei antice, fiind nu un simplu „surogat", ci singurul (în lipsa altor factori documentari) instrument de lucru, identificîndu-se deci adesea cu însăși istoriografia epocii respective, spre care se trece din epigrafie aproape pe neobservate, prin faptul că ansamblul înscrisurilor antice se conectează direct în edificiul istoriografic. Constituirea definitivă a epigrafiei ca știință s-a făcut astfel prin cunoașterea cît mai amplă, corectă și diferențiată (adică exactă, realistă, dacă nu peste tot încă absolut reală și completă) a materialului scris în antichitate, a cantității lui în ansamblu și a tuturor amănuntelor, a regulilor, normelor și „tiparelor" precise de elaborare a înscrisurilor, a conținutului lor variat, dar și a excepțiilor (uneori numeroase, dificile și chiar „neverosimile") care intră în „sistem", în felul de gîndire, acțiune și scriere a anticilor. Așa fiind, este evident că epigrafia ca știință socială (sau ca simplă ramură, „auxiliar" al istoriei generale) a crescut și s-a format prin identificarea unor fapte, a unor materiale autentice, care au dus pe încetul la eliminarea ficțiunilor, a ereziilor și pseudosoluțiilor ivite din secolul al XV-lea încoace, păstrate și admise în virtutea unei inerții firești în toate domeniile de cercetare și cunoaștere unde se mențineau falsele produse ori iluziile tradiționale și scorniturile intenționate. Totul se bazează și se axează pe o sumă de elemente ale realităților vieții antice reflectate și păstrate în scriere, nu pe niște principii ori sisteme „prefabricate" ori preconcepute.

---

35 Una din lipsurile mai de seamă în documentarea și bibliografia lui Mommsen cu privire la epigrafia Daciei romane este ignorarea importantelor *Annotațiuni despre Țara Hațegului* ale lui Ștefan Moldovanu (supra, p. 49—51). Erori de lectură sau de apreciere a făcut și Mommsen (cum e firesc și general, la orice erudit-cercetător mare sau mai mic); ele au fost în bună parte semnalate și rectificate mai demult sau de curînd; din Dacia de menționat numai două exemple semnificative, din două categorii: *1*, o inscripție autentică declarată falsă (CIL, III, nr. 37*) din cauză că Mommsen n-a văzut-o în original, ci numai într-o copie cu o mică eroare „ANTONINO" în loc de ANTONIO: „Imp. caesari Marco Antonio Gordiano (etc.)", regăsită chiar in clădirea Institutului de istorie și arheologie (Muzeu) la Cluj și „reabilitată" în 1949 (AISC, V, p. 297—300; *ActaMN*, I, 1964, p. 478, V 1968, p. 459); *2*, o dedicație din Apulum, CIL, III 1095: TRIF LIBERAE (etc.), văzută de Mommsen („descripsi") cu lectura „Triformis Liberae", versiune pe care au citat-o foarte mulți (*DictAnt*, III 1904, p. 1191; *MythLex*, II, 2030, Webber Jones (1929); RE, XIII, col. 76; *Dacia*, N.S., XII 1968, p. 414; M. Macrea, *Viața în Dacia romană*, 1969, p. 364 etc.), cu toate că încă la 1854, Klein (*Heidelberger Jahrbuch*, p. 650, citat în *InschrDac*, nr. 436) observa că lectura corectă este LIBERO PATRI ET LIBERAE (JÖAI, V 1902, Bbl. 122; *Dacia*, N. S., VII 1963, p. 226—227 ș.a.). Asemenea cazuri, chiar mai numeroase, nu pot să scadă valoarea de operă fundamentală a marelui *Corpus Inscriptionum Latinarum* realizat de Theodor Mommsen.

Între timp însă, cum era și rămîne firesc, materialul epigrafic sporea mereu, an de an și chiar zi de zi în Dacia și în restul împărăției romane, ca rezultat al săpăturilor sistematice, explorărilor și lucrărilor agricole, al construcțiilor industriale și gospodărești, chiar al cercetărilor de arhivă și bibliotecă, al bisericilor și altor monumente ori construcții în paragină sau demolate, ajungînd în curs de un veac la cantitatea mai mult decît dublă față de ce se cunoștea acumulat timp de vreo patru veacuri pînă prin anii 1870. Inscripțiile ieșeau la iveală nebănuite și nenumărate, publicîndu-se în reviste și cărți, regrupate în *Ephemeris Epigraphica* (Berlin), iar pînă la 1902 în două mari „Supplementa" la CIL, III (partea pentru Dacia prelucrată de A. Domaszewski, după O. Hirschfeld) cuprinzînd aproape tot ce se cunoștea pînă la începutul veacului al XX-lea. Noile achiziții de materiale epigrafice din Dacia s-au intensificat și continuă să sporească; valorificarea lor s-a făcut în reviste de specialitate ori în publicații cu profil general, de cercetători numeroși a căror simplă înșirare nominală ar necesita mai multe pagini de tipar; de aceea se renunță la menționarea altor nume în afară de C. Gooss [36], J. Jung [37], G. Téglás [38], A. Cserni [39], P. Ki-

---

36 Carl P. Gooss (1844—1881), profesor de istorie la liceul german din Sighișoara, epigrafist eminent și istoric al Daciei; a publicat materiale, articole și note epigrafice în revistele AVSL, AEM, un studiu mai amplu în AVSL, XII 1874, p. 107—166, ca și excelenta *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens* în AVSL, XIV 1876 (AVSL, 1882, p. 238—243, G. D. Teutsch).

37 Julius Jung (1851—1910), istoric și epigrafist eminent, profesor la Universitatea din Innsbruck (Austria), apoi la Universitatea germană din Praga; lucrări principale privind Dacia: *Roemer und Romanen in den Donauländer*, Innsbruck, 1877 (ed. a II-a, 1887); *Die romanischen Landschaften des römischen Reiches*, 1881; *Fasten der Provinz Dacien*, 1894; materiale și articole epigrafice în AEM, JÖAI. Jung era un convins și tenace susținător al romanității și continuității dacoromane și românești pe teritoriul Daciei.

38 Gabriel Téglás (1848—1916), naturalist și muzeograf, arheolog și epigrafist autodidact, organizatorul Societății de antichități și istorie, ca și al Muzeului arheologic în Deva, unde el era profesor și director al școlii medii; a făcut numeroase cercetări de teren și săpături arheologice, a dezvelit în colaborare cu Király P. amfiteatrul și alte ruine la Ulpia Traiana, publicînd numeroase articole, note, studii în reviste (*ArchÉrt, ArchKözl, ErdM,* AEM etc.), în *Buletinul* Academiei din Budapesta (al cărei membru a fost) și mai ales în *Buletinul* societății devense (HTRTÉ); monografia istorică a județului Hunedoara (HdT, vol. I, perioada romană, cu largă utilizare de inscripții), lucrări asupra mineritului în Transilvania, paleontologie, preistorie etc. Fratele său Șt. Téglás (1853—1915), colecționar și arheolog autodidact, învățător și inspector școlar județean în Turda, a publicat numeroase articole și note arheologice-epigrafice (*ArchÉrt* ș.a.), lăsînd un foarte bogat material manuscris cu conținut arheologic, numismatic, etnografic și epigrafic, ca și un frumos muzeu cu asemenea materiale în special din ruinele Potaissei romane și de pe teritoriul județului Turda (*ProblMuz*, 1964, p. 15—16; *MatArh*, VI 1959, p. 878; Winkler-Hopârteanu, *op. cit.*, p. 43—71: colecția monetară a lui I. Téglás).

39 Adalbert (Béla) Cserni (Cserny, Czerny), naturalist, scriitor de limbă maghiară, muzeograf și arheolog ardelean (de obîrșie cehă, 1842—1916), unul din fondatorii Societății de istorie, arheologie și naturalistică din județul Alba, organizatorul principal al Muzeului arheologic în Alba Iulia; a executat săpături la Apulum, publicînd numeroase materiale arheologice și epigrafice în *ATÉvk, ArchErt, MKErt* ș.a.; un repertoriu complet al inscripțiilor din județ a întocmit în *Istoria județului Alba* în epoca romană (AFM, II/1, 1901). A. Borza, *Amintiri despre arheologul Ad. Cserni și săpăturile de la Apulum*, în *Patria*, Cluj, a. XVIII, nr. 245 (și extras, în broșură); *Apulum*, VI 1967, p. 559 (cu bibliografie mai amplă despre A. Cserni).

rály[40], pentru a nu înşira alţi epigrafişti, de după al doilea război mondial; pentru teritoriul Daciei Inferior (Malvensis, Oltenia şi vestul Munteniei) este suficient a evoca erudiţi ca Gr. G. Tocilescu[41] şi V. Pârvan[42]; restul autorilor, numeroşi, care au adus contribuţii mai mari sau mărunte la îmbogăţirea patrimoniului epigrafic al documentării privitoare la Dacia romană se vor afla menţionaţi la locul lor în legătură cu fiecare piesă epigrafică din *Inscriptiones Daciae Romanae*.

Dacă prin apariţia CIL, III, mommsenian epigrafia se poate considera (în Dacia, ca şi în alte zone) ca definitiv conturată şi chiar stabilizată în liniile ei generale şi esenţiale, nu înseamnă deloc că nu mai rămînea nimic de făcut în afară de augmentarea cantitativă a materialelor epigrafice: multe aspecte de amănunt şi chiar de fond erau elucidate, amplificate, prin stabilirea de noi elemente ale scrierii, date şi fapte ignorate anterior prin lipsa documentelor care le atestă în chip exclusiv şi care nu ieşiseră la iveală. Sporirea cantitativă a documentării epigrafice aduce şi un spor calitativ al cadrului ştiinţific, prin rectificarea ereziilor şi deviaţiilor, prin umplerea lacunelor, eliminînd ficţiunile care au apărut şi s-au menţinut tocmai prin deficienţa informării[43]; semnalarea şi eliminarea lipsurilor prin justele remedii reale se impun în continuare, rămînînd dealtfel o sarcină permanentă a cercetării critice din prezent şi în viitor.

Concluzia acestei lungi suite (desigur nu completă şi exhaustivă, ci mai mult selectivă, fără a fi omis persoane, materiale şi date esenţiale) de cercetări, eforturi, descoperiri şi achiziţii utile, pozitive este gruparea într-o culegere unitară şi generală a tuturor înscrisurilor făcute şi lăsate de romani, cunoscute în etapa actuală, care să ofere baza verificată, autentică, a documentării în studiul şi reconstituirea istoriografică a organizării şi desfăşurării vieţii, a tuturor structurilor romane în Dacia carpatică, a romanităţii ei:

Inscriptiones Daciae Romanae. Dimensiunile şi cadrul culegerii epigrafice prezente (I.D.R.) sînt determinate în chip firesc, necesar de numărul pieselor cunoscute azi, accesibile din manuscrise, bibliografie,

[40] Paul Király (König, de obîrşie germană, 1853—1929), profesor de istorie la Deva şi Dumbrăveni, din cercul arheologic şi muzeistic devens; a participat la săpături arheologice în Ulpia Traiana, explorări de teren în zona hunedoreană cu G. Téglás, publicînd materiale epigrafice din Ulpia şi jud. Hunedoara (AEM, *ErdM*, *Századok* ş.a.); monografii arheologice-epigrafice: *Apulum* (1892) şi *Dacia provincia augusti*, vol. I—II (1893, 1894), utile pentru vremea lor, azi total depăşite.

[41] Grigore G. Tocilescu (1850—1909), istoric, arheolog, epigrafist şi folclorist român, profesor la Universitatea din Bucureşti, membru al Academiei Române; director al Muzeului naţional de antichităţi; a făcut explorări şi săpături arheologice în Oltenia şi Dobrogea, a publicat numeroase lucrări arheologice şi epigrafice (în AEM, *Revista pentru istorie, arheologie şi filologie*, în volumul *Fouilles et recherches archéol. en Roumanie*, 1900 etc.). *Dacia*, N. S. III 1959, p. 607—612 (R. Vulpe).

[42] Vasile Pârvan (1882—1927), istoric, arheolog şi mare epigrafist român, profesor la Universitatea din Bucureşti şi membru al Academiei Române; a publicat numeroase lucrări arheologice (principala: *Getica, O protoistorie a Daciei*, 1926) şi epigrafice cu materiale din Dobrogea şi Oltenia romană.

[43] Cf. de ex. rectificările cu întregiri şi puneri la punct ce am făcut în cele 14 serii de *Note epigrafice*, ultima în SCIVA, 25, 1974, p. 587—594; seria XIII în *ActaMN*, VII 1970, p. 517—528, seria XII în *StCl*, XII 1970, p. 161—170 (unde se indică locul şi data apariţiei seriilor anterioare). AIIA, XVII 1974, p. 36—58, XVIII 1975.

în muzee ori „pe teren"; ea nu poate să fie completă (în sensul absolut al cuvîntului, adică să cuprindă tot ce a ieşit la iveală pînă acum); este ştiut şi lucru sigur că multe piese au dispărut, s-au distrus ori s-au corodat fiind ilisibile, au fost îngropate în ziduri şi clădiri, sau măcinate şi arse (cf. supra, p. 36), fără ca cineva să le fi copiat ori măcar să le semnaleze; unele zac ascunse în locuri îndosite, sau tăinuite la persoane prea puţin generoase; este de sperat că toate sau măcar majoritatea vor ieşi mai curînd sau tîrziu la iveală, iar din pămînt alte piese şi fragmente pe care nu le-a văzut nimeni de cînd au fost îngropate în ruine şi acoperite cu pămînt la sfîrşitul antichităţii sau în evul mediu.

Criteriile de grupare şi prezentare a *Inscripţiilor Daciei romane* au fost reduse şi simplificate la minimum. În fruntea lor stau cele de interes mai larg sau chiar general cu privire la provincie în ansamblu: diplomele militare (cap. III), în ordinea cronologică a emiterii lor, în cele două subcategorii: A) „interne" (nr. 1—23, DiplD I—XXIII, din anii 106—164); B) „importate" din alte provincii şi fragmente nedeterminate (incerte, nr. 24—30, DiplD XXIV—XXX) şi tăbliţele cerate (cap. IV).

Precum este firesc şi urmînd marele exemplu dat de Th. Mommsen în CIL, vor fi cuprinse în I.D.R. toate inscripţiile provinciei, atît cele litice (piatră, marmură), cît şi cele tegulare-ceramice, metalice etc. *(instrumentum)*, prin faptul că scrierea romană — ca şi epigrafia în general — nu se limitează la acele opere cu caracter solemn, de conţinut juridic, arhitectonic, religios, funerar, fiind foarte numeroase alte produse şi obiecte ce poartă înscrisuri: cuvinte, litere izolate, „semnături", nume proprii, formule, „marca fabricii (officina)", nume de unităţi militare, graffiti ş.a., pe produse ceramice, ştampile pe obiecte de metal, legi-decrete; deci orice material din antichitate care poartă un text, litere, formule etc. Sînt acestea texte epigrafice (ori imprimate, „şabloane") în aparenţă de interes „minor", existente unele în mari cantităţi, cu numeroase implicaţii şi semnificaţie social-economică şi cultural-politică deosebită, ce nu pot fi izolate, ignorate, fără a se lăsa o gravă lacună în documentarea directă autentică, precum s-a întîmplat la unele valoroase colecţii epigrafice moderne, ca cea din teritoriul austriac al Stiriei[44] şi posibil cea din teritoriul pannonic al Ungariei, în curs de publicare[45]. Prin omiterea şi ignorarea materialului teguiar (ştampile, graffiti etc.) al provinciei Dacia s-ar renunţa la o

[44] E. Weber, *Die römerzeitlichen Inschriften der Steiermark*, Graz, 1969, p. 13: „gleichfalls in dieser Sammlung nicht enthalten sind Ziegel- oder Töpferstempel, Ritzinschriften auf Keramik sowie das gesammte, im CIL zum *Instrumentum* gerechnete Material, also Fingerringe, Fibeln, Schlüssel mit Inschriften oder Zeichen, Gewichte mit Eichmarken und ähnliches. Freilich musste auf diese Weise manches interessante Stück unberücksichtigt bleiben. So fehlt etwa die Tonlampe mit der witzigen Aufschrift *accendet facellam qui lucernam non habet* (JOAI, 19—20, 1919, Bbl. 146, Abb. 64), die Töpfe mit den Weihungen *Genio Aug(usti) sacrum* (CIL, III 12031, 10) und *Vibebos Adtresa*, von denen der letztere bisher noch keine richtiggehende Veröffentlichung gefunden hat... (etc.)".

[45] *Die römischen Inschriften Ungarns*, 1 Lieferung: Savaria, Scarbantia und die Limes—Strecke Ad Flexum—Arrabona, de L. Barkóczi—A. Mócsy, Budapest, 1972, 300 pagini, 284 piese epigrafice exclusiv lithice; cf. recenzia critică în SCIVA, 25, 1974, p. 245—254; *Gnomon*, 47, 1975, p. 287—292.

valoroasă şi indispensabilă sursă de documentare privind activitatea economică (mai ales producţia de materiale pentru construcţie, utilaj gospodăresc, unelte etc.) şi unele importante elemente ale organizării militare (de ex. unităţi militare auxiliare cunoscute unele numai din ştampile tegulare, cu numele în cîteva litere iniţiale) şi împărţirii administrative, elemente prosopografice, gradaţi şi alţi militari etc.

Înafara diplomelor militare (aşezate la început, în ordine strict cronologică) şi a tăbliţelor cerate, materialul epigrafic al Daciei este prezentat în succesiunea topografică, începînd de pe malul Dunării în sud-vestul Banatului şi mergînd spre nord şi est în sensul firesc al înaintării romane, al ocupării teritoriului organizat în provincie, nu invers (din nord şi est spre sud-vest, cum a purces la 1873 Mommsen, în CIL, III, partea I—II, şi s-a continuat în „Supplementa" de către A. Domaszewski). După prezentarea micului „corpus" de diplome militare şi a tăbliţelor cerate, ale Daciei (în acest vol. I), volumul al II-lea va cuprinde materialul epigrafic al părţii celei „mai vechi" a provinciei, care în primul deceniu după cucerire (adică din a. 106 pînă prin a. 118/9) a format Dacia propriu-zisă, numită după 119 Dacia Superior şi din care la a. 121/2 s-a detaşat Dacia Porolissensis; partea întîi va conţine materialul din teritoriul de sud-vest al Daciei Superior (Banatul), partea a doua Ulpia Traiana-Sarmizegetusa, urmînd restul judeţului Hunedoara, valea Mureşului, a Oltului, Tîrnavelor, Arieşului şi Someşului, deosebit fiind grupate inscripţiile Daciei Porolissensis la nord de rîul Arieş şi de Mureş, ca şi materialul Daciei Inferior (din a. 120—166; numită Malvensis, după a. 167), care — cel puţin după Antoninus Pius, sigur sub Marcus Aurelius (cf. cohors III Gallorum din armata Daciei Inferior, staţionată sub acest împărat la Hoghiz, pe Olt; ca şi coh. II Flavia Numidarum staţionată la Feldioara, spre nord de Olt etc.) — s-a întins în zona de sud-est a Transilvaniei (cursul superior al Oltului). Numerotarea pieselor epigrafice se va face în fiecare volum (părţile respective urmînd numeric şi topografic dinspre sud spre nord-est). Fiecare „parte" (fascicul) urmează să aibă propriul său indice epigrafic de materii, localităţi şi autori.

Gruparea inscripţiilor urmează strict criteriul geografic-topografic, în primul rînd după localităţi romane (puţine din ele avînd numele antic cunoscut, majoritatea după aşezări cu ruine în teritoriul unor sate şi cătune actuale, respectiv puncte topografice între localităţi moderne); unele piese epigrafice apar deplasate, fiind cărate în evul mediu şi în condiţii necunoscute spre alte puncte (la biserici, conace, construcţii etc.) aproape sau departe de locul antic original, mai numeroase din Ulpia Traiana şi din Apulum, dar şi din Micia, Ampelum, Potaissa, Tibiscum, Porolissum etc. Piesele „rătăcite" urmează în chip firesc (cum au făcut Mommsen ş.a.) să fie „restituite" localităţii lor de obîrşie în cazurile cînd există informaţii şi indicii sigure ori măcar criterii probabile. Dar nu se poate face gruparea tuturor inscripţiilor cu orice preţ la un *territorium* al unei localităţi importante (ca Ulpia Traiana, Apulum, Micia, Potaissa etc.), ci vor fi lăsate la punctul geografic-topografic (satul, cătunul), cîmpul de ruine unde au fost descoperite „in situ" şi la care ele aparţineau în antichitate ca produse locale,

din vreun vicus, pagus, villa rustica etc., sau simplă necropolă ori cimitir (mormînt) izolat din vremea daco-romană.

La fiecare localitate se dă o introducere istoric-arheologică indicînd datele mai importante asupra aşezării romane (rezumativă, dar ceva mai amplă decît în *Tabula Imperii Romani*, L 34 şi 35, după care se orientează). În interiorul fiecărei localităţi antice sau moderne (cu nume medieval-modern), considerată ca o aşezare deosebită, materialul epigrafic (inclusiv pietre miliare (kilometrice) etc., dar nu şi diplomele militare, şi table cerate grupate separat, în vol. I) este dispus după conţinut (tematic) şi destinaţie, astfel:

— inscripţii de caracter public, obştesc, acte, liste de persoane,

— inscripţii pe clădiri sau lucrări publice,

— onorare pentru împăraţi şi casa imperială, magistraţi, patroni, rude prestigioase, prieteni ş.a.

— votive-religioase,

— funerare,

— de caracter nedeterminat, fragmente nesigure, piese descoperite în vreo localitate dar evident aduse din altă parte, dintr-un centru roman mai important etc.

— cărămizi, material tegular ştampilat, vase, graffiti, „instrumentum" şi (cel puţin menţionate) obiecte de uz cotidian de fabricaţie locală ori „din import" cum erau lucernele (opaiţe) ş.a.

III

DIPLOMELE MILITARE ALE DACIEI (CELOR TREI DACII)

Copiile autentificate, *tabulae honestae missionis*, de pe decretele imperiale („constitutiones imperatorum de civitate et conubio militum veteranorumque", CIL) erau un fel de „livrete militare", acte de eliberare din serviciul militar activ („lăsare la vatră") și certificate de încetățenire acordate ostașilor din trupele auxiliare, confirmînd totodată dreptul de *conubium* (legalizarea căsătoriei), ca și cetățenia romană pentru soția și copiii existenți sau viitori și toți urmașii. Ca atare, ele erau documente personale de însemnătate juridică, social-economică și politică fundamentală pentru foștii militari din auxilia, care inițial (la încorporare) și în tot timpul serviciului activ erau de condiție juridică „peregrini" (străini, necetățeni), servind în *alae* (divizioane — regimente de călăreți), *cohortes* (batalioane — regimente de pedestrași) sau *numeri* (formații etnice mixte de cavalerie și infanterie). Pentru informarea asupra acestor categorii de trupe și a districtelor militare—provinciale în Dacia, diplomele militare constituie — împreună cu materialul epigrafic litic și tegular, chiar mai mult decît acesta din urmă — documente de prim rang [1], dată fiind dispariția totală a marilor arhive ale comandamentului suprem din Roma, ca și ale comandamentelor locale (provinciale, de unități tactice auxiliare); diplomele militare conțin numeroase indicații de valoare cu privire la organizarea armatelor și a guvernatoratelor, la comandanții-guvernatori teritoriali, la unitățile auxiliare și dislocarea lor, la districtele provinciale militar-administrative, consulii, comandanții și ostașii auxiliilor, antroponimia provincialilor, unele forme de limbă, terminologie și de scriere populară („vulgară") ș.a. Fără diplomele-livrete individuale pri-

[1] Despre diplomele militare romane există o bibliografie abundentă, din care trebuie menționate (selectiv) lucrările principale și cele mai recente: CIL, XVI (1936), p. 147—201 (H. Nesselhauf, după Th. Mommsen și A. Domaszewski, CIL, III, p. 902—919 și 2006—2038); O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, ed. a III-a, vol. I (Berlin, 1910), p. 596—598; W. Kubitschek, JÖAI, XVII 1914, p. 148—193; F. Lammert, RE XV (1932), 1666—1668 (Militärdiplome), IV A (1932), 1949 (tabulae honestae missionis; cu bibliografie mai veche); K. Kraft, în *Germania*, 28, 1944—1950, p. 242—250; 30, 1952, p. 339; 34, 1956, p. 75—83; Leopold Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Gesamtakademie, Band 2), Wien, 1953, p. 71—74 (amplă bibliografie mai ales juridică); G. Forni, în *Archivio Storico Lodigiano*, 1959, p. 3—22 (extras); *Athenaeum*, XXXVIII 1960, p. 3—25; *Živa Antika* (Skoplie), XII 1962, p. 380—385 (dipl. din a. 222). În legătură cu partea tehnică (tăblițele, legăturile lor, scrierea etc.), vezi și excelentul articol mai vechi al lui C. Torma, în *ArchÉrt*, VI 1886, p. 303—307, despre diploma descoperită la Cristești—Mureș (DiplD XVI) și observațiile noastre la piesa descoperită în Gilău (*MatArh*, II 1956, p. 703—708; DiplD XVIII); *Dacia*, XVI 1972, p. 287—292; *DacPannInf*, p. 14—18; ca și bibliografia citată la diplomele provinciei Dacia (DiplD I—XXIII).

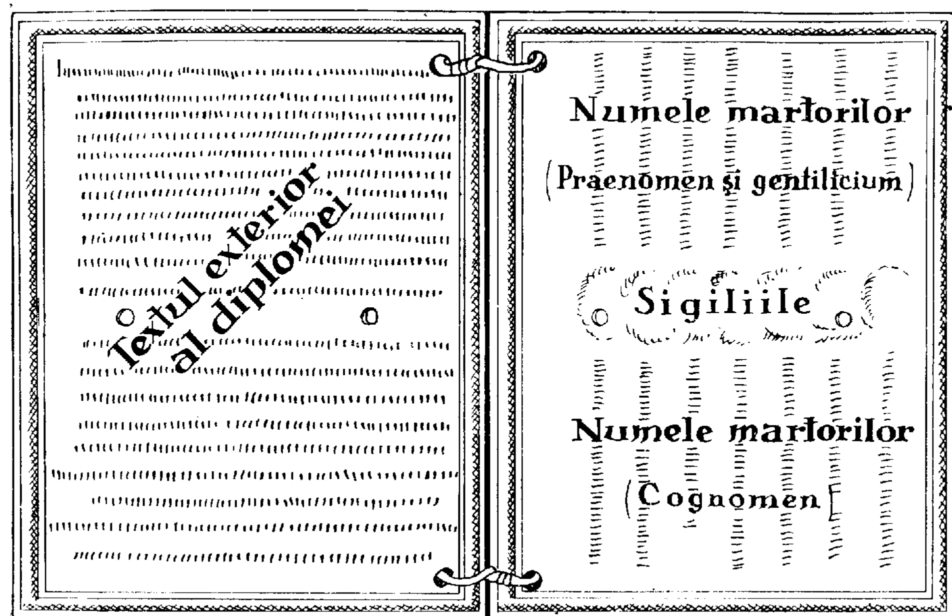
mite de auxiliari din armata Daciei, spre exemplu, nu am ști decît foarte puțin, în unele locuri și perioade aproape sau exact nimic despre organizarea și împărțirea militară a provinciei (respectiv a provinciilor) și despre foarte multe unități auxiliare, guvernatori, comandanți, ostași etc.

Alcătuite din două tăblițe de bronz cu dimensiuni egale, care se suprapuneau (uneori avînd un chenar cu liniaturi în cîteva locuri), de formă dreptunghiulară, ele aveau dimensiuni de circa 14—16 cm lungime, vreo 10—12 cm lățime (în sensul orizontal al tăbliței I extrinsecus; dar uneori erau pătrate) și grosimea de 0,5—1—1,5 mm [2]. Cele mai multe aveau la colțuri două orificii pentru a fi legate în chip de diptic (carte, carnet) cu verigi ori cu sîrmă; în mijloc alte două găuri prin care este închis documentul cu ajutorul unui fir subțire, lat, din sîrmă de bronz (din el la unele exemplare, ca DiplD VII, XI din Gherla, ori DiplD XVIII din Gilău, s-au păstrat cîteva bucăți), fir trecut de trei sau patru ori prin cele două orificii principale, centrale; pe fața externă a tăbliței I (unde era expus la uzură), mănunchiul de fire era răsucit spre a rezista mai bine [3], iar pe tăblița II capetele sîrmei erau ascunse (nu înnodate) sub fascicul; peste acestea se așeza de-a lungul un strat de ceară pe care se aplicau sigiliile martorilor autentificatori ai copiei-livret, în spațiul liber dintre coloana cu nomina și cea cu cognomina (la cazul genitiv, posesiv, ca „sigiliul (semnătura) lui . . .") celor șapte cetățeni romani care garantau echivalența dintre textul copiei (parțială, cît era de interes, și necesar pentru ostașul veteran titular al diplomei-certificat de cetățenie) și decretul imperial afișat la Roma. Spre a le apăra de distrugere, deasupra sigiliilor era montată o apărătoare lunguiață din bronz, numită „theca" (de Th. Mommsen) sau „capsula" (C. Torma), constînd din două lame lungi de 75 mm, înalte de 5 mm, sudate lateral în formă de pereți (cum se vede clar la DiplD XVIII, *MatArh*, II, p. 706); la aceeași diplomă din Gilău s-a păstrat în locul original — pare a fi primul caz cunoscut pînă azi — cea mai mare parte din acești pereți laterali, confecționați din material ceva mai elastic, și (natural) cu sudura uzată, mult slăbită de vreme; deasupra era fixată (dar nu sudată, se pare, cum a relevat Torma) peste rîndul sigiliilor de ceară o a treia tăbliță așezată orizontal (pierdută la DiplD XVIII, care de fapt este una din cele mai bine păstrate, aproape completă). Întreaga apărătoare forma un fel de uluc deschis la ambele capete, unde (pe laturile scurte ale capsulei) nu se văd urme de lame. În locul unde se aflau sigiliile, placa este în general mai puțin ruginită și uzată [4]. Diplomele militare înmînate ostașilor auxiliari (ca și din gardă, flotă etc.),

[2] Dimensiuni și greutate pentru cîteva diplome: CIL, XVI, p. 151.

[3] Cum se vede spre exemplu în diploma din Cristești, *ArchÉrt*, VI 1886, p. 304 (C. Torma) = CIL, XVI 108 = DiplD XVI.

[4] Cazurile de conservare, chiar și fragmentară, a acestei piese (capsula, theca), importantă pentru asigurarea autenticității diplomei-copie (urmele ei pe fața externă a tăbliței II fiind clar vizibile pe foarte multe diplome, cf. CIL, XVI, p. 149—150), sînt rare: la una din teritoriul Bavariei o lamă laterală și cea care acoperea sigiliile (CIL, XVI 55 = F. Vollmer, *Inscriptiones Baivariae Romanae*, 1915, nr. 510); la alta din Bulgaria (cutia ruptă de săpătorii descoperitori) acoperitoarea consta dintr-un capac alungit în chip de uluc sudat deasupra sigiliilor (BIAB, VI 1930—1931, p. 143—145, fig. 135 = CIL, XVI 10). Despre piesele alcătuitoare și textul diplomelor, cf., în afara celor citate la nota 3, în special JÖAI, XVII 1914, p. 148—193.

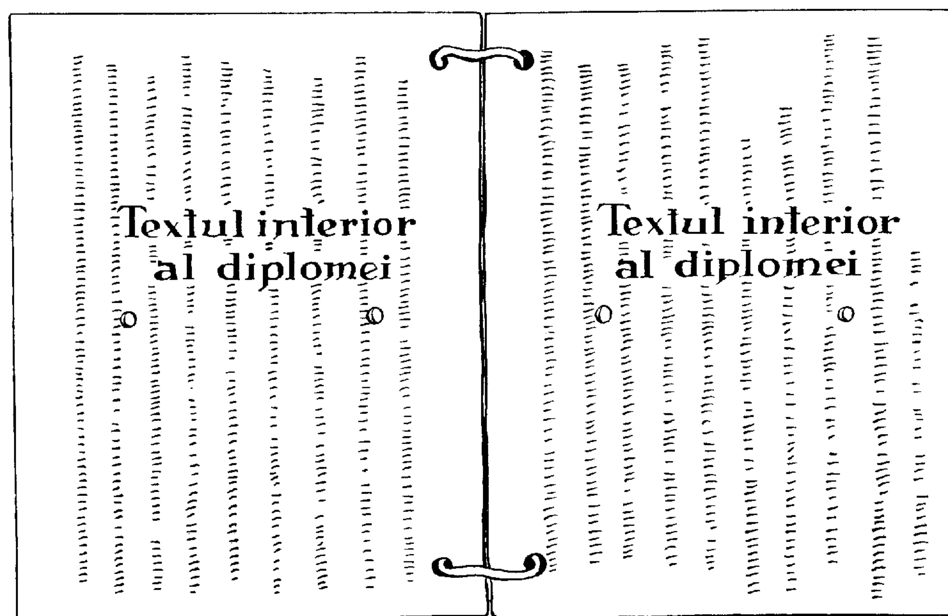

Fig. 1 — Diplomă militară romană; desen schematic al pieselor alcătuitoare

cu ocazia ceremoniei de lăsare la vatră *(honesta missio)*, erau copiile autentificate la Roma de cei şapte martori semnaţi prin sigiliile de ceară (ei formau un mic colectiv-colegiu echivalent notariatului de stat actual), după legea-decret imperial *(constitutio, lex data)* pentru eliberarea din serviciu activ („missi honesta missione") a unor contingente din trupele auxiliare ale unui district provincial. Textul originar, întreg al decretului imperial, scris pe table mari de bronz afişate la Roma pe vreun zid, în Capitoliu etc., cuprindea listele complete de nume ale ostaşilor, „quorum nomina subscripta sunt"; nu s-a păstrat nici unul dintre numeroasele decrete de acest fel. Diploma-copie avea următoarele elemente (textul complet al copiei fiind gravat pe faţa externă a tăbliţei I, care era pagina 1 a „livretului" ostăşesc personal):

— numele împăratului (împăraţilor) cu titlurile şi filiaţia, la cazul nominativ (ca subiect, autor al legii-decret);

— călăreţii şi pedestraşii (la cazul dativ) unităţilor auxiliare din care se făcea „honesta missio", numele acestora de obicei în ordinea importanţei lor *(alae, cohortes miliariae, cohortes quingenariae,* eventual formaţii echivalente cu *numeri)*;

— provincia (în DiplD VII din a. 123 două provincii) unde staţionau, numele comandantului suprem al districtului (guvernatorul de rang senatorial sau ecvestru al provinciei respective);

— formula juridică: durata serviciului (25 sau mai mulţi ani), „honesta missio", menţionarea tabelului nominal (de mai jos, „quorum nomina subscripta sunt"), cetăţenia romană şi *conubium;* este textul „şablon", care însă putea să aibă şi alte elemente (cf. din Dacia de ex. DiplD I, VII);

— data decretului imperial (ziua, luna, consulii anului, care dealtfel era indicat şi prin „tribunicia potestas" a împăratului emitent);

— numele unităţii militare auxiliare (din care făcea parte ostaşul-veteran) şi comandantul ei;

— numele (eventual cu patronimicul) ostaşului-veteran, uneori şi obîrşia lui etnică, trib sau teritoriu, oraş; uneori numele soţiei lui şi al copiilor (pînă prin a. 140);

— formula de autentificare („descriptum et recognitum ex tabula aerea quae fixa est Romae . . .");

— pe tăbliţa II, faţa externă, numele martorilor autentificatori cu „sigiliile" lor personale.

În interior (adică pe faţa interioară a tăbliţei I şi a tăbliţei II, continuativ) este repetat textul integral — în afară de numele martorilor — într-o scriere neglijentă ca formă („caligrafie"), uneori cu erori de incizare şi de limbă (ortografie, chiar „scurtat" prin omiterea unor cuvinte, formule sau chiar nume întregi de trupe auxiliare), abateri şi lacune într-un fel admisibile dat fiindcă textul era acoperit, nu putea să fie citit decît dacă era desfăcută diploma (rupîndu-se legăturile celor două tăbliţe); faţa interioară servea pentru controlul textului din exterior. în caz de nevoie.

Repertorii bibliografice ale diplomelor provinciei Dacia au fost făcute în ultima vreme de cinci ori: la 1956 (*MatArh*, II 1956, p. 712—713), 1961 (JRS, 1961, p. 69—70), 1964 (*ActaMN*, I 1964, p. 177—178), 1973 (*DacPannInf*, p. 99—102; *StCl*, XV 1973, p. 133—134, cu mici lacune şi confuzii).

În „corpus"ul nostru, comentariile și notele la diplomele Daciei vor fi reduse la minimul necesar; traducerea românească a textului integral (care este șablonic, identic în cea mai mare parte la toate piesele) va fi făcută mai jos numai la trei diplome, DiplD V, VII și XVIII (pentru care existau traduceri la data publicării, în „editio princeps").

Așezăm la începutul „corpus"-ului de inscripții ale Daciei romane importantele documente ce sînt *diplomele militare* nu numai pentru valoarea excepțională de ordin mai larg a informațiilor conținute, ci și pentru faptul că ele se referă la întreaga provincie, respectiv la vreunul din districtele Daciei, privind armatele de ocupație, organizarea, împărțirea administrativă-teritorială în marile etape prin care a trecut Dacia romană în primele șase decenii ale existenței sale (de cînd avem diplome militare, a. 106—164). Din punct de vedere strict local și... provincial, al semnificației documentare specifice, diplomele se împart aici în două categorii net distincte:

A) cele privitoare la armata (armatele) Daciei sau a districtelor, adică date pentru unitățile staționate aici, diplome descoperite fie în interiorul provinciei carpatice, fie în afară (în Moesia, Tracia, Pannonia), unde au fost duse de ostașii veterani ori de aparținătorii și erezii lor, reveniți precum se vede în patria de obîrșie a ostașului auxiliar (de ex. *Bithus Solae filius Bessus,* DiplD XIII), sau imigrați în alte provincii (ca *Thaemus Horati filius Ituraeus,* DiplD II, descoperită probabil în Pannonia, ori *Sextus Busturionis filius Pannonius,* DiplD XIX, plecat și stabilit în sud-vestul Traciei), pentru motive necunoscute pe care ar fi inutil a le căuta ori presupune în chip cu totul ipotetic;

B) diplomele date pentru armatele altor provincii, dar descoperite în teritoriul Daciei și pe care — cu toate că erau date (acordate, purtate, uzate și cunoscute) inițial în alte provincii — le considerăm oricum ca material epigrafic, chiar în ordine secundară, al Daciei; ele comportă o semnificație social-istorică deosebită în legătură cu fenomenul imigrării de veterani și familii în provincia carpatică la începutul veacului al II-lea.

A) **Diplomele trupelor auxiliare ale Daciei** (DiplD I—XXIII)

În ordinea cronologică a emiterii lor (sigură la piesele păstrate întregi ori măcar cu părțile de text unde era menționată data; probabilă sau conjecturală-aproximativă la unele fragmente, de ex. DiplD IV, XII, XVII), indiferent de locul descoperirii — în interiorul Daciei sau înafară —, ca și de districtul provincial (Dacia „nedivizată" a. 106, 110, Dacia Superior începînd din a. 120, Dacia Porolissensis din a. 123, Dacia Inferior din a. 129) la care se referă, au fost reproduse textele cu ilustrația respectivă (foto, desen) a diplomelor militare date trupelor auxiliare ale provinciei, căutînd a oferi pe cît posibil nu numai o documentare și o bibliografie largă (dacă nu chiar exhaustivă), ci și o ilustrare amplă, cu lecturile rectificate în cîteva locuri prin controlul direct unde a fost posibil.

1. — DiplD I, 11 august 106 (trupele provinciei Dacia), descoperită în a. 1939 pe „Pomet" în centrul castrului mare din Porolissum; conservată aproape întreagă, ambele tăblițe fiind fracturate în două (tăblița I a fost ruptă de țăranii descoperitori spre a putea fi vîndută în două bucăți cu preț mai bun în oraș la Zalău); dimensiuni: tab. I înaltă 160, lată 129, groasă 1 mm, tab. II groasă 1,5 mm; păstrată în Muz. Cluj (donată de A. Fodoreanu și L. Ghergariu, Zalău).

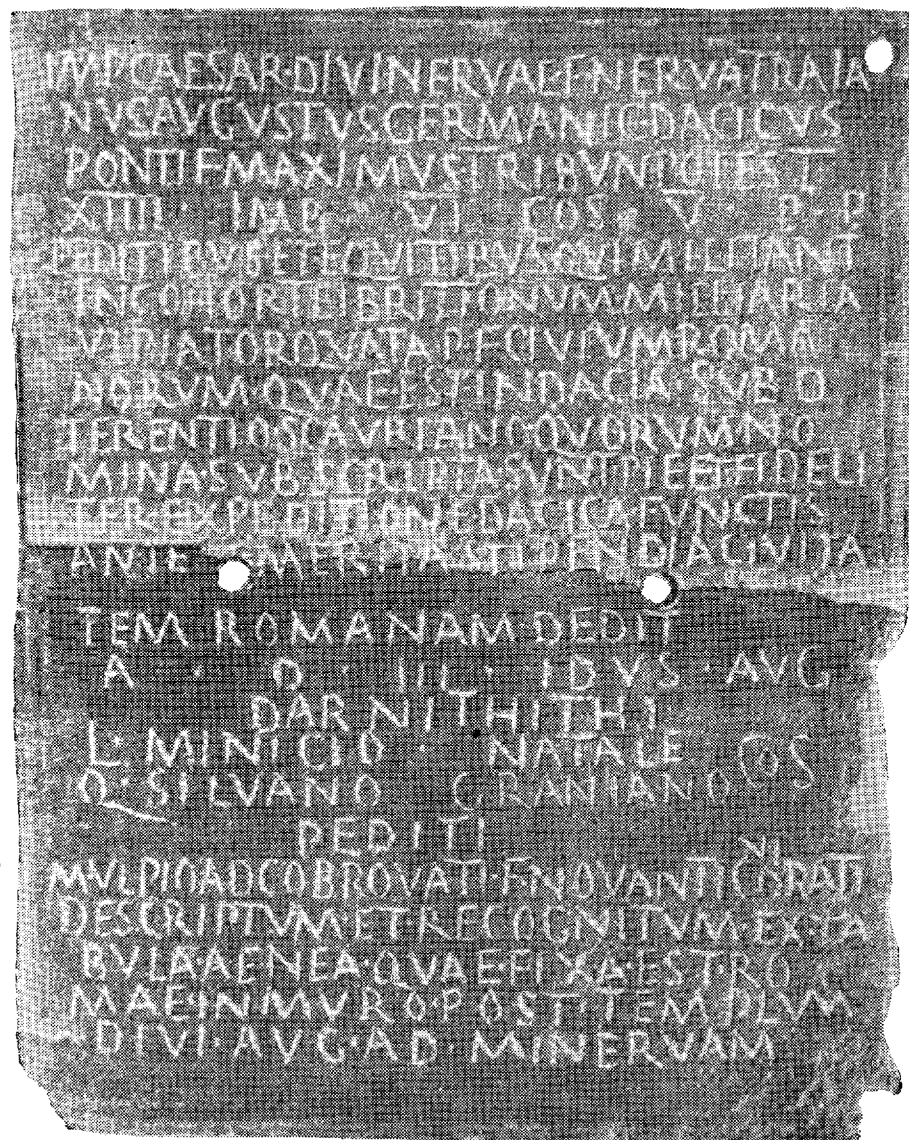

Fig. 2 — DiplD I, tabella I extrinsecus (după *Dacia,* VII—VIII, 1941, pl. I)

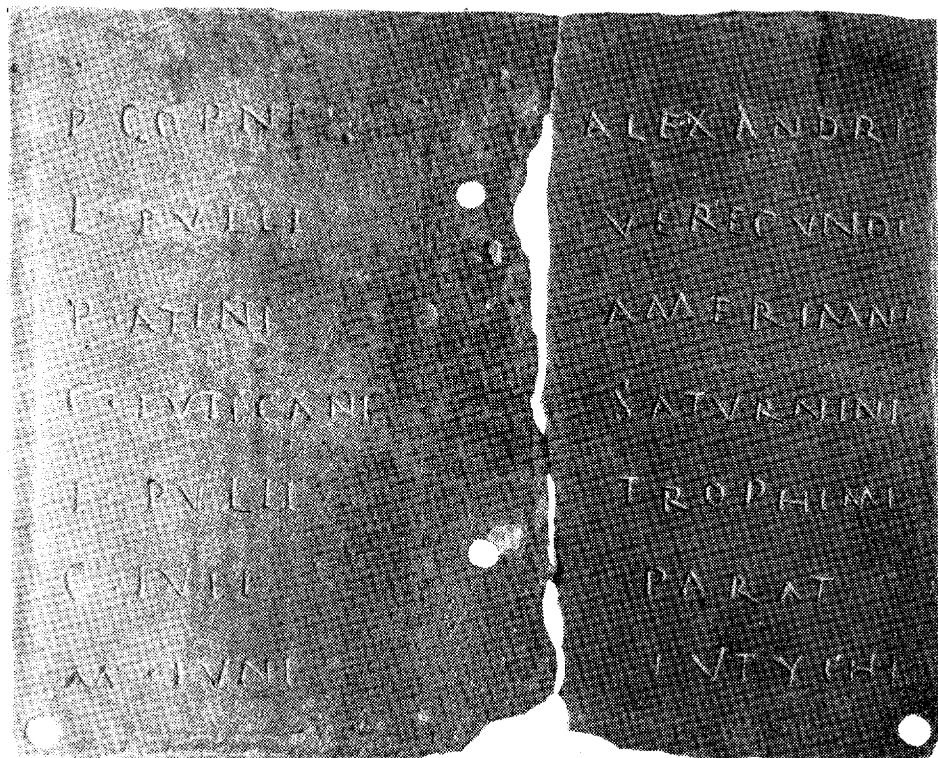

Fig. 3 — DiplD I, tabella II extrinsecus (*Dacia*, VII—VIII, pl. II)

Dacia, VII—VIII (1941), p. 330—331, pl. I—III foto (C. Daicoviciu); *AnnÉp*, 1944, 57; *Epigr*, IV 1942, p. 152—153; CIL, XVI 160; *RömRum*, p. 109—110, pl. 24 = *CivRRom*, p. 153, C 2, pl. IX.

TRAIANVS M. VLPIO NOVANTICONI

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar, divi Nervae f(ilius), Nerva Traia-
nus, augustus, Germanic(us), Dacicus,
pontif(ex) maximus, trib(uniciae) potest(atis)
XIIII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) V, p(ater) p(atriae),
peditibus et equitibus, qui militant
in Cohorte I Brittonum milliaria
Ulpia torquata p(ia) f(ideli) civium Roma-
norum, quae est in Dacia sub D(ecimo)

Terentio Scauriano, quorum no-
mina subscripta sunt pie et fideli-
ter expeditione Dacica functis
ante emerita stipendia civita-
tem Romanam dedit
a(nte) d(iem) III Idus Aug(ustas)
Darnithithi
L(ucio) Minicio Natale
co(n)s(ulibus)
Q(uinto) Silvano Graniano
p e d i t i
M(arco) Ulpio Adcobrovati f(ilio) Novanticoni, Rati(s).
Descriptum et recognitum ex ta-
bula aenea quae fixa est Ro-
mae, in muro post templum
Divi Aug(usti) ad Minervam

Extrinsecus tabella II

P(ubli) Corneli	*Alexandri*
L(uci) Pulli	*Verecundi*
P(ubli) Atini	*Amerimni*
C(ai) Tuticani	*Saturnini*
L(uci) Pulli	*Trophimi*
C(ai) Iuli	*Parati*
M(arci) Iuni	*Eutychi*

Tabella I intus prezintă același text (scriere mai neglijentă), cu mici deosebiri: r. 2 *August(us) German(icus) Dacic(us) pontifex*, r. 3 *maxim(us) tribunic(iae) potestatis;* tabella II intus, scriere identică: r. 8 cognomen-ul ostașului celto-briton e scris la dativ *Novantico*, patronimicul este scris ADCOPROVATI.

— Datarea prezintă două elemente discordante: împăratul are *tribunicia potestas* XIIII din a. 110, dar consulii sînt *suffecti* din a. 106; cifra XIIII nu trebuie înțeleasă ca o eroare de incizie (a gravorului la Roma), ci ca un indiciu că diploma a fost eliberată numai în a. 110 cînd a fost acordată DiplD III, adică numai după patru ani (caz asemănător: DiplD VII) de cînd fusese acordată cetățenia ostașilor din cohorta I Brittonum milliaria înainte de termenul legal, pentru merite excepționale în a doua campanie de cucerire a Daciei (ante emerita stipendia), aflîndu-se cu toții în serviciu activ (qui militant) și rămînînd mai departe sub arme.

— Cohors I Brittonum milliaria Ulpia torquata pia fidelis civium

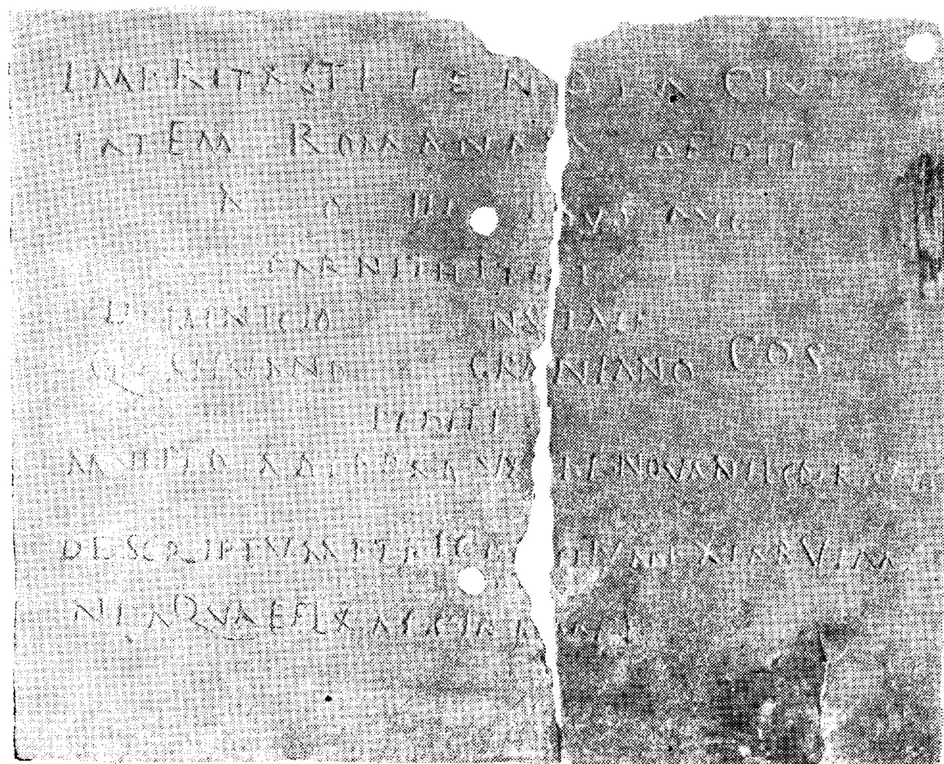

Fig. 4 — DiplD I, tabella II intus (*Dacia*, VII—VIII, pl. III)

Romanorum a staționat în zona Porolissum participînd probabil și la primul război în Dacia.

— Menționarea unității auxiliare „quae est in Dacia sub D. Terentio Scauriano" constituie dovada că provincia Dacia era organizată în august 106, iar primul ei guvernator era Terentius Scaurianus.

— *Darnithithi* pare să fie forma de genitiv a unui nume propriu traco-dacic, localitatea în care a fost dat decretul imperial de încetățenire a ostașilor din cohorta brittonică (pentru elementul *Darn-* cf. *Derna, Dierna, Repodernes* în Tracia, probabil din indo-european **dhern-*, *SprThrD*, p. 119).

— Ostașul auxiliar încetățenit poartă nume complet roman, tria nomina: praenomen și gentilicium după împăratul Ulpius Traianus, iar cognomen-ul său este celtic, *Novantico* la decl. III latină; patronimicul *Adcobrovatus* este la fel celtic, scris pe fața interioară ADCOPROVATI.

— Localitatea de obîrșie este *Ratae* în Britannia.

2. — DiplD II, 17 februarie 110 (trupele provinciei Dacia), descoperită prin sec. XVIII—XIX în Ungaria (Pannonia? fără locul indicat cu precizie).

J. Arneth, *Zwölf römische Militärdiplome* (Wien, 1843), p. 49, nr. VI; *InschrDac*, nr. 865; *ArchFilolIst*, 1868, p. 329; CIL, III, p. 868, nr. XXV; ILS, 2004; CIL, XVI 57; *InscrPannDac*, p. 135, nr. 701.

TRAIANVS THAEMO ITVRAEO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traia-
nus aug(ustus) Germ(anicus) Dacicus pontif(ex) maximus
tribunic. potestat. XIIII, imp(erator) VI, co(n)s. V, p(ater) p(atriae)
equitibus et peditibus qui militaverunt in
alis duabus et cohortibus decem quae ap-
pellantur I civium Romanorum et I Aug(usta)
Ituraeorum et I Aug(usta) Ituraeorum Sagit-
tar(iorum) et I Britannica (miliaria) c(ivium) R(omanorum) et I Hispanor(um)
p(ia) f(idelis) et I Thracum c(ivium) R(omanorum) et I Ituraeorum et I
Flavia Ulpia Hispanorum (miliaria) c(ivium) R(omanorum) et II Gal-
lorum Macedonica et III Campestris c(ivium) R(omanorum)
et IIII Cypria c(ivium) R(omanorum) et VIII Raetorum c(ivicum) R(omanorum)
et Pedites Singulares Britannici et sunt
in Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauriano, quinis
et vicenis pluribusve stipendiis emeritis
dimissis honesta missione quorum no-
mina subscripta sunt ipsis liberis poste-
risque eorum civitatem dedit et conu-
bium cum uxoribus quas tunc habuissent
cum est civitas iis data aut siqui caeli-
bes essent cum iis quas postea duxissent
dumtaxat singuli singulas, a(nte) d(iem) XIII k(alendas) Mart(ias)
Ser. Sulpicio Salvidieno Orfito
cos.
M. Peducaeo Priscino
Alae I Aug(ustae) Ituraeor(um) cui pra(e)est
C(aius) Vettius Priscus
ex gregale
Thaemo Horati f(ilio) Ituraeo
et Nal f(ilio) eius et Marco f(ilio) eius et Antonio f(ilio) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula
aenea quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Tabella I intus cuprinde textul identic pînă la r. 18 inclusiv; tabella II nu este cunoscută (negăsită).

Este diploma de lăsare la vatră (în 17 febr. 110) a unor contingente din unele trupe auxiliare ale provinciei Dacia; un tabel mai amplu al lor în

3. — DiplD III, 2 iulie 110 (Dacia), descoperită împreună cu DiplD I; ambele tăblițe sînt sparte în două bucăți, cu un gol în fractură, starea de conservare mai rea decît a DiplD I; dimensiuni: înălțime 160, lățime 134 mm, grosime tab. I între 1 și 2 mm, tab. II 1,5 mm. Fața externă a tăbliței I este roasă de rugină de fier. Textul a putut fi restabilit integral după cele două fețe ale tăblițelor; păstrată în Muz. Cluj (donația A. Fodoreanu și L. Ghergariu, Zalău).

Dacia, VII—VIII (1941), p. 333—334, pl. IV—V foto (C. Daicoviciu); *AnnÉp*, 1944, 58; CIL, XVI 163.

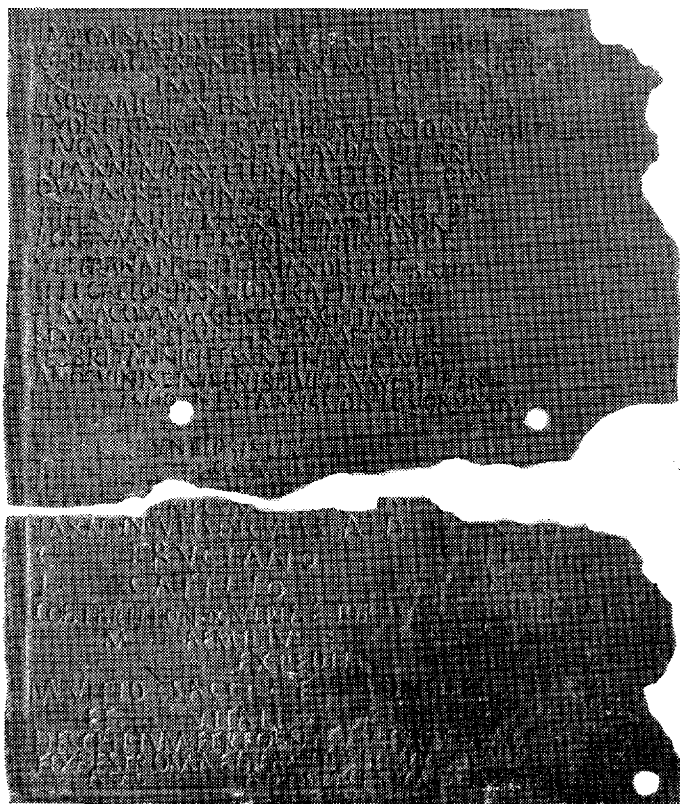

Fig. 5 — DiplD III, tabella I extrinsecus (*Dacia*, VII—VIII, pl. IV)

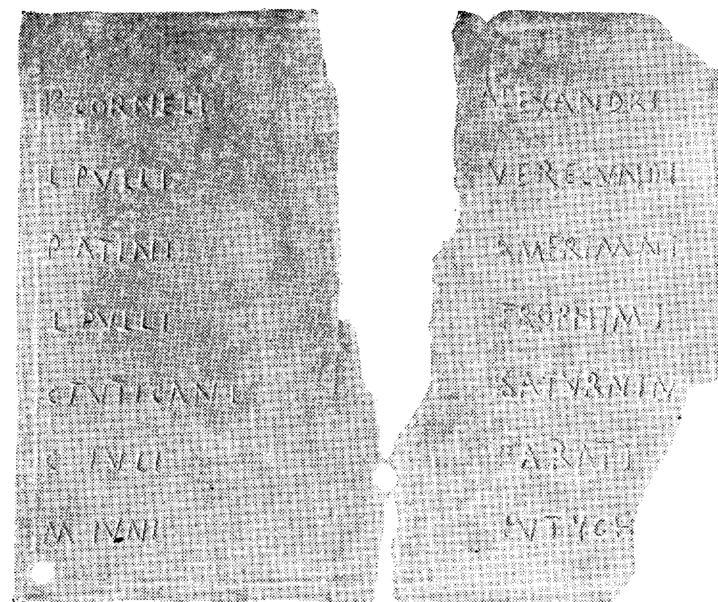

Fig. 6 — DiplD III, tabella II extrinsecus

Fig. 7 — DiplD III, tabella I intus (*Dacia*, VII—VIII, pl. V 1)

Fig. 8 — DiplD III, tabela II intus (*Dacia*, VII—VIII, pl. V 2)

TRAIANVS M. VLPIO LONGINO

Extrinsecus tabella I

(lacunele din text cu numele unităților se completează după I intus)

Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus aug(ustus)
Germ(anicus), Dacicus, pontif(ex) maximus, tribunic(iae) potest(atis)
XIIII, imp(erator) VI, co(n)s(ul) V, p(ater) p(atriae)
iis qui militaverunt, equites et pedites, in alis quat-
tuor et cohortibus decem et octo, quae appellantur
I Augusta Ituraeor(um) et I Claudia et I Britannica c(ivium) R(om.) et
II Pannonior(um) Veterana et I Brittonum (miliaria) Ulpia tor-
quata c(ivium) R(om.) et I Vindelicor(um miliaria) c(ivium) R(om.) p(ia) f(idelis) et I Britannica (mil.) c(iv.) R(om.)
et I Flavia Hispanor(um miliaria) et I Montanor(um) et I [Th]racum c(ivium) R(omanorum) et
I Cretum Sagittarior(um) et I Hispanor(um) p(ia) f(idelis) et I Pan- nonior(um)
Veterana p(ia) f(idelis) et II Hispanor(um) et II Britannor(um milia- ria) c(ivium) R(omanorum) p(ia) f(idelis)
et II Gallor(um) Pannonica et II Gallor(um) Macedonica et II

Flavia Commagenor(um) Sagittarior(um) et V Lingonum
et V Gallor(um) et VI Tracum et VIII Raetor(um) c(ivium) R(omano- rum) et Pedi-
tes Britannici et sunt in Dacia sub D(ecimo) Terentio Scauri-
ano quinis et vicenis pluribusve stipendis emeritis
di[miss]is honesta missione quorum nomina sub-
scr[ipta s]unt ipsis libe[ris pos]terisqu[e eorum civi-]
tat[em dedit et] conubium [cum uxoribus quas tunc]
hab[uiss]ent [c]um est ci[vitas iis data aut si qui cae-]
libes [es]sent cum [iis quas] poste[a duxissent dum-]
taxat singuli singulas. A(nte) d(iem) VI non(as) [Iul(ias)]
C(aio) Eruciano Silone
co(n)s(ulibus)
L(ucio) Catilio Severo
Coh(ortis) I Britton(um miliariae) Ulpiae torquat(ae) c(ivium) R(oma- norum) cui pra(e)est
M(arcus) Aemilius Bassus
ex pedite
M(arco) Ulpio Sacci f(ilio) Longino Belgo
et Vitali f(ilio) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula aenea quae
fixa est Romae in muro post templum divi
Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

P. Corneli	*Alexandri*
L. Pulli	*Verecundi*
P. Atini	*Amerimni*
L. Pulli	*Trophimi*
C. Tuticani	*Saturnini*
C. Iuli	*Parati*
M. Iuni	*Eutychi*

Intus tabella I—II textul identic cu tabella I extrinsecus, dar mai neglijent (PANNONIOR este scris PANNONIOQ).

— Este decretul (*constitutio*) de lăsare la vatră a unor contingente din trupele auxiliare ale provinciei Dacia, de proporții mai largi decît la 17 februarie 110 (DiplD II), desigur după stabilizarea situației din provincie; unitățile auxiliare menționate aici sînt în număr de 23, care toate au participat la al doilea război de cucerire a Daciei.

— Unitatea auxiliară pentru care se dă această diplomă este identică cu cea din DiplD I (descoperirea lor în același punct topografic nu este întîmplătoare).

— Ostașul-veteran are un nume complet și corect roman, după împăratul M. Ulpius Traianus, dar originea lui celtică este indicată clar de patronimicul *Sacc(i)us* și de ethnicon *Belgo*, din Britannia.

4. — DiplD IV, din vremea lui Ulpius Traianus (foarte probabil pentru trupele auxiliare din provincia Dacia), fragment descoperit în a. 1957 pe teritoriul castrului Românași (jud. Sălaj); se păstrează în Muz. Zalău (donația prof. T. Pop).

JRS, I 1961, p. 70, I 4; *ActaMN*, I 1964, p. 178 („un mic fragment inedit, în Muz. Cluj, găsit la Românași; pe fragment se păstrează doar cîteva litere", dar „din al căror conținut păstrat nu reiese că ar privi trupele acestei provincii"); *Illirii* (1969), p. 219; *Dacia*, XVI 1972, p. 290; *DacPannInf*, p. 83—90, fig. 15—16 (desen, cu amplu comentariu).

TRAIANVS M. VLPIO LANDION[is f(ilio)...?]

Intus tabella II

[M(arco) V]lpio Landion[is f(ilio) — — —]
[— — —] *Acherae AN MA[— — — — — — — —]*
[— — —] *ARO f(ilio) eius et Sur[— — — —]*
[— — —] *Solorigi f(ilio) eius et Cr . . . f. eius*
[— — —] *Suruccae fil. eius.*

Extrinsecus tabella II

Iuli Vrbani
Cauli — — —
Fulvi — — —

(la sfîrșit, pe *tabella II intus*, lipsește formula de încheiere indicînd autentificarea textului de către cei șapte martori „descriptum et recognitum ex tabula aerea quae fixa...", care nu era repetată la toate copiile-diplome individuale, pe fața internă).

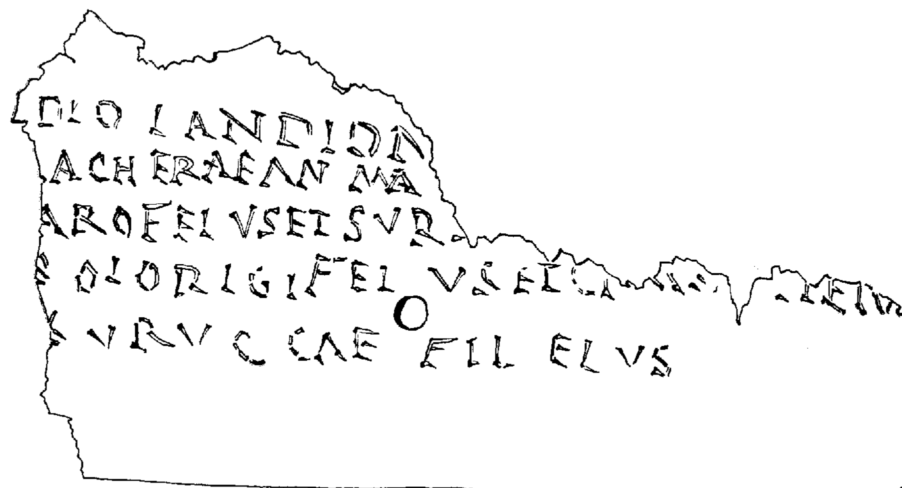

Fig. 9 — DiplD IV, tabella II intus (*DacPannInf*, p. 85)

— Ostașul-veteran avea tria nomina ale cetățeanului: *praenomen, nomen* (gentilicium), *filiație(?)* și *cognomen*, adică *[M(arco)?] Ulpio Landion[is f(ilio)...]*, urmînd în golul fracturii *cognomen*-ul ostașului (întrucît *Landio* nu ar fi — lucru mai puțin probabil — chiar acest cognomen), iar patronimicul militarului, care nu mai era menționat(?), putea să fie tot celtic; un caz analog este celto-romanul din Britania *M. Ulpius Adcobrovati fil(ius) Novantico, Ratis* (DiplD I), sau roman

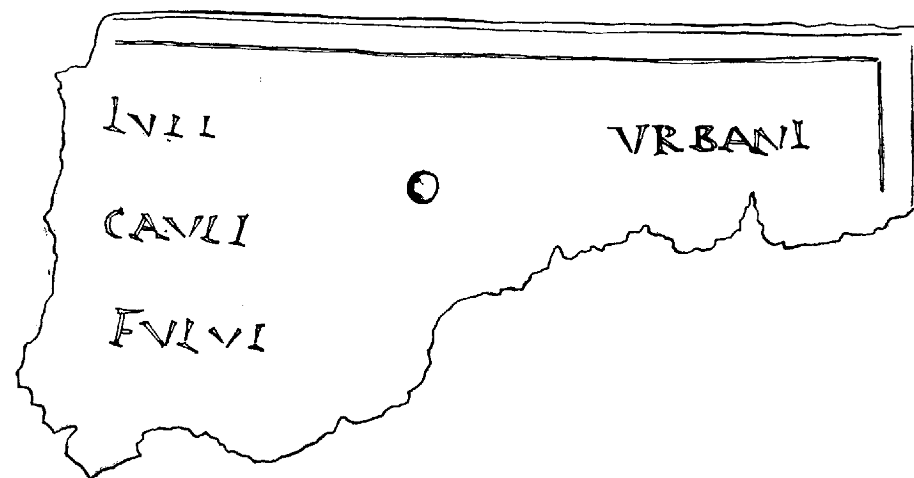

Fig. 10 — DiplD IV, tabella II extrinsecus (*DacPannInf*, p. 86)

cum apare *M. Ulpius Sacci f(il.) Longinus Belgus* (DiplD III), și eventual alte cazuri. Fie patronimic (mai verosimil după analogiile citate), fie cognomen al ostașului-veteran M. Ulpius *Landio* este antroponim mai curînd celtic decît illyric.

— Localitatea de obîrșie a ostașului auxiliar pare să fie Acherae din nordul Italiei (Gallia Transpadana, Polyb. II 34,4, Strabo etc.; RE, I, 154; *CeltSpr*, I, col. 17).

— Familia ostașului-veteran este numeroasă (chiar la data eliberării sale din serviciu militar activ), menționați fiind cel puțin cinci copii; soția *(uxor)* poate să fi fost în lacuna din rîndul 2 al fragmentului (după „Acherae"). În r. 3—5 se înșiră copiii, toți cu nume celtice, probabil în ordinea vîrstei, astfel: —ARO F(ilio) EIVS ar fi restul din partea a doua a unui antroponim frecvent în -MARVS (*Carstimarus, Comatumarus, Ibliomarus, Smertomarus, Venimarus* etc.); SVR[ae f(il.) eius] poate să fie numele simplu *Sura*, dacă nu derivat, compus bimembru; SOLORIGI F(ilio) EIVS, splendid nume compus „indoeuropean" cu partea a doua *-rig-, rix* (exemplul din CIL, XII 3005 Excingillio Solorigo e trecut la decl. II latină; XIII 3098 forma *Solirix)*; desigur celtic este și numele la sfîrșitul r. 4 începînd cu CI...(?) sau CR..., ca și evident SVRVCCAE FIL(iae) EIVS, posibil vreo variantă „daco-romană" a numelui celtic *Suricus, Surica*.

— Martorii *(testes, signatores)* sînt numai trei (din cei șapte) locuitori ai Romei; primul *Iulius Urbanus* este foarte probabil *Ti(berius) Iulius Urbanus*, cunoscut în calitate de „chezaș" la Roma în primele trei decenii ale sec. al II-lea: la a. 103, 105, 114 și 129 (CIL, XVI 48, 49, 61, 74; *AnnÉp*, 1968,513 = *Syria*, XLIV 1967, p. 339—362, din 24 sept. 105); al doilea, *Caulius*, rămîne echivoc ca identitate, avînd trei „corespondenți" cu același gentiliciu (*P. Caulius Restitutus*, a. 105, CIL, XVI 50 și *AnnÉp*, 1968, 513; *P. Caulius Vitalis*, a. 105, *AnnÉp*, 1968, 513; a. 107, CIL, XVI 55; *P. Caulius Gemellus*, a. 105, CIL, XVI 49);

dintre ei nu se poate stabili care să fie de preferat, dat fiind că toţi trei omonimii se încadrează în intervalul cronologic al lui Iulius Urbanus; cu acest interval nu este de fapt în dezacord nici al treilea martor FVLVIVS, nume ce apare în diplomele cunoscute pînă acum numai la a. 122 (17 iunie), *A. Fulvi Iusti,* CIL, XVI 69; dacă „Fulvius" din diploma românăşană este identic cu *Aulus Fulvius Iustus* (a. 122), ar însemna că acesta din urmă va fi „funcţionat" ca martor autentificator la „notariatul de stat" din Roma şi înainte de a. 122, adică şi pînă la anul morţii lui Ulpius Traianus (117), căci diploma din Românaşi este sigur din timpul domniei cuceritorului Daciei.

— Unitatea auxiliară în care a servit galo-romanul M. Ulpius... Landio(?) se poate presupune că era chiar cohors I Hispanorum staţionată în castrul de lîngă Românaşi, unde s-a descoperit diploma fragmentară.

Alte fragmente de diplomă, probabil rupte din cea a lui M. Ulpius... Landio, au fost descoperite în acelaşi punct la aceeaşi dată; din ele abia cîteva litere se pot distinge pe unele bucăţele:

— fragmentul nr. *1,* literele VI PR, poate să fie rest din formula c]ui pr[aeest...]: „în fruntea căreia se află (care este comandată de --)", după numele unităţii auxiliare, aparţinînd la tabella II intus şi înainte de numele ostaşului eliberat din serviciu activ;

— nr. *2* E T L...

E T L V pare să aparţină la tabella II intus în golul fracturii la sfîrşitul rîndurilor 1—3 (familia ostaşului veteran);

— nr. *3,* poate fi citit şi întregit: [cohort(ibus) decem et] DVAB(us) I B[rit...] HISPANO[r(um)...] NER(via BR(itt.), ultima fiind

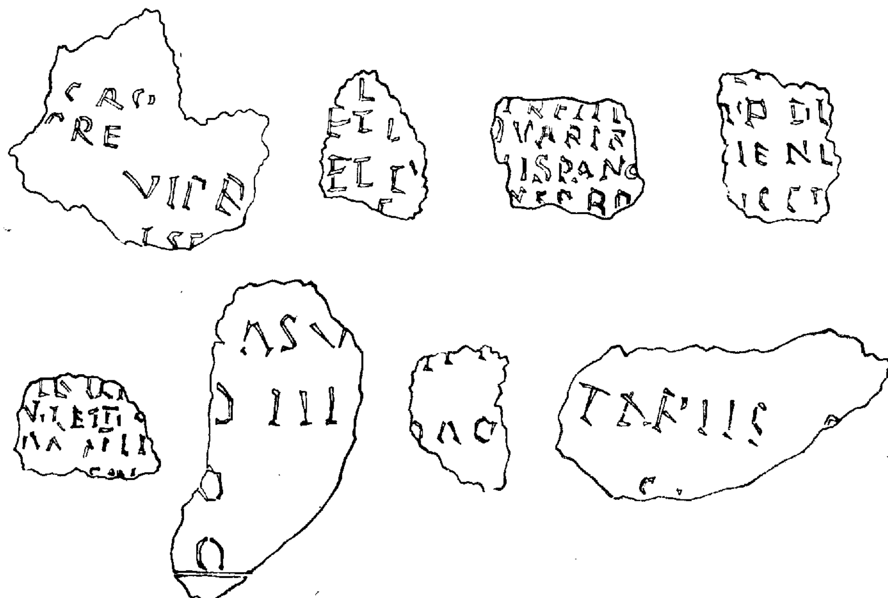

Fig. 11 — DiplD IV(?), fragmente (*DacPannInf,* p. 89)

Cohors II Nervia Brittonum în Dacia Porolissensis la a. 133 (DiplD XI), ca şi în 164 (DiplD XVIII, XIX), cu garnizoana în castrul de lîngă Buciumi (jud. Sălaj), SCIV, X 1959, p. 311; *StCom,* 14, 1970, p. 289—291.

5. — DiplD V, 29 iunie 120 (armata Daciei Superior), „aflată în cursul săpăturilor din toamna anului 1929, la dezgroparea bastionului stîng al porţii nordice, porta principalis dextra" (ACMIT, 1929, p. 324—325, E. Panaitescu), în castrul auxiliar *Samum* (Căşeiu, jud. Cluj, la nord de Dej); se pare că ambele tăbliţe, întregi, erau legate cu firul de sîrmă (azi dispărut, probabil la curăţire-conservare); înălţime 152, lăţime 130, grosime 1,9 mm; piesa, cumpărată de statul italian în 1954 de la E. Panaitescu, se păstrează în Museo Nazionale Romano (Roma).

Semnalată de E. Panaitescu în *Atti del II° Congresso di Studi Romani,* I, Roma, 1931, p. 174; *Rendiconti Pontif. Accad. di Archeologia,* VII (1930—1931), p. 119; textul de pe feţele externe ale tabelelor I şi II publicat cu unele erori de amănunt în SCIV, IV 1953, p. 542 (C. Daicoviciu, avînd copiat documentul încă din a. 1929 „cînd, în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplomei, am dat de copia textului ce se afla săpat pe exteriorul diplomei", *ibid.,* p. 541) şi versiunea germană în *Dacia,* N. S., I 1957, p. 191—192; *Dacica* (1970), p. 310—324; *Athenaeum,* Pavia, XXXVI 1958, p. 9, pl. I—IV (foto, după original, cu amplu comentariu epigrafic şi istoric de G. Forni); *AnnEp,* 1958,30 = 1959,31.

HADRIANVS BARICI PALMYRENO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthi-
ci f(ilius) divi Nervae nepos Traianus
Hadrianus aug(ustus) pontifex maxi-
mus tribunic(iae) potestat(is)
IIII co(n)s(ul) III
Palmyrenis Sagittariis ex Syri(a)
qui sunt in Dacia Superiore sub
Iulio Severo civitatem dedit
iis quorum nomina subscrip-
ta sunt, a(nte) d(iem) III k(al.) iul(ias)
C(aio) Publicio Marcello
co(n)s(ulibus)
L(ucio) Rutilio Propinquo
Bari[c]i · Male f(ilio) Palmyr(a)
Descriptum et recognitum ex tabula
aenea quae fixa est Romae in muro
post templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

L(uci) Attei	*Atteiani*
[M(arci)] Iuni	*Eut[yc]hi*

P(ubli) Atini	*Flor[i]*
Q(uinti) Fabi	*[B]it[hi]*
L(uci) Pulli	*Anthi*
Ti(beri) Claudi	*Erotis*
P(ubli) Atini	*Crescentis.*

Intus tabella I—II

Text ca extrinsecus tab. I
(scriere mai neglijentă)

„În traducere liberă, cuprinsul sună în felul următor:

Fața externă a tabelei I. Împăratul Traianus Hadrianus, fiul lui Traianus celui trecut între zei și biruitor al Parților, nepotul lui Nerva celui trecut între zei, preaslăvitul, marele preot, în anul al patrulea al puterii sale de tribun, consul a treia oară, a dat cetățenia arcașilor palmyreni din Syria care sînt în Dacia de Sus, sub (conducerea) lui Iulius Severus și anume celor însemnați mai jos. În ziua de 29 iunie, anul cînd erau consuli Gaius Publicius Marcellus și Lucius Rutilius Propinquus (=120 e.n.). Lui Baricius fiul lui Male din Pal-

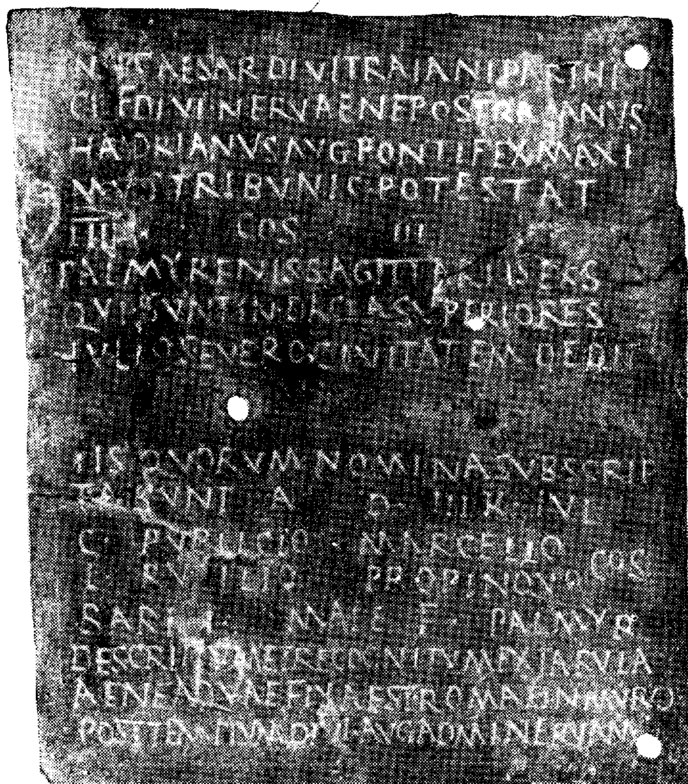

Fig. 12 — DiplD V, tabella I extrinsecus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. I)

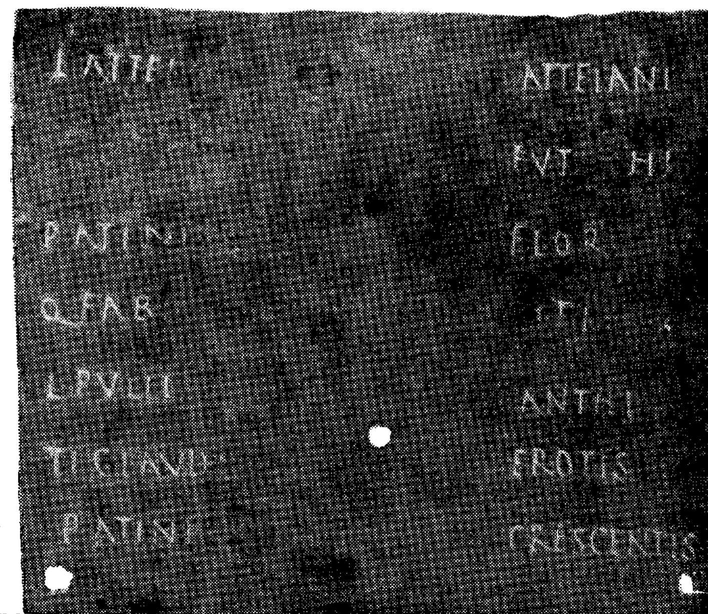

Fig. 13 — DiplD V, tabella II extrinsecus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. II)

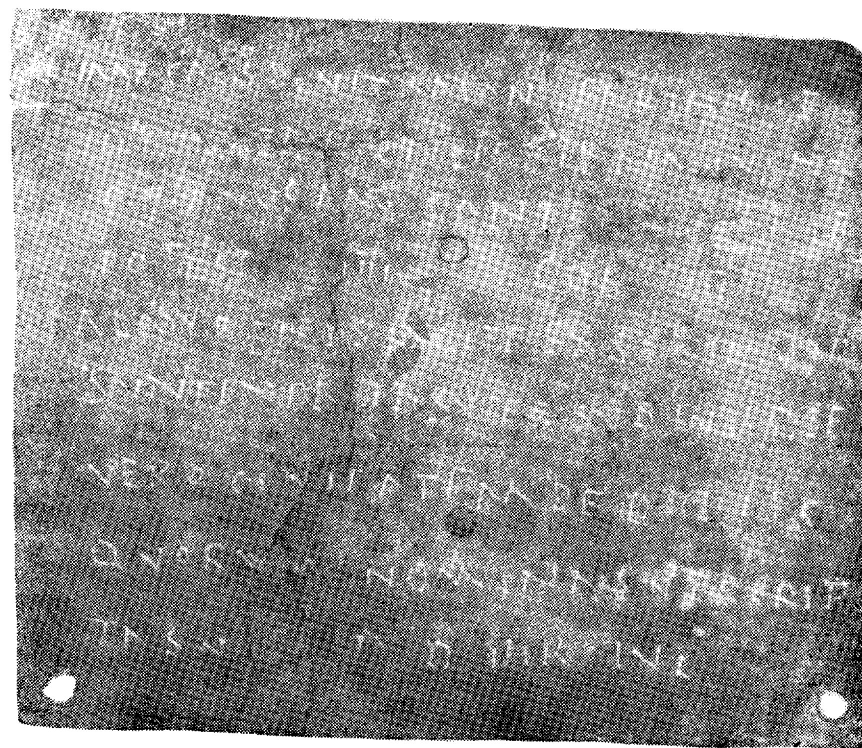

Fig. 14 — DiplD V, tabella I intus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. III)

myra. Scris şi cercetat după tabla de bronz pusă, la Roma, în zidul din spatele templului de lîngă Minerva, închinat lui Augustus celui trecut între zei...“ (SCIV, IV 1953, p. 542).

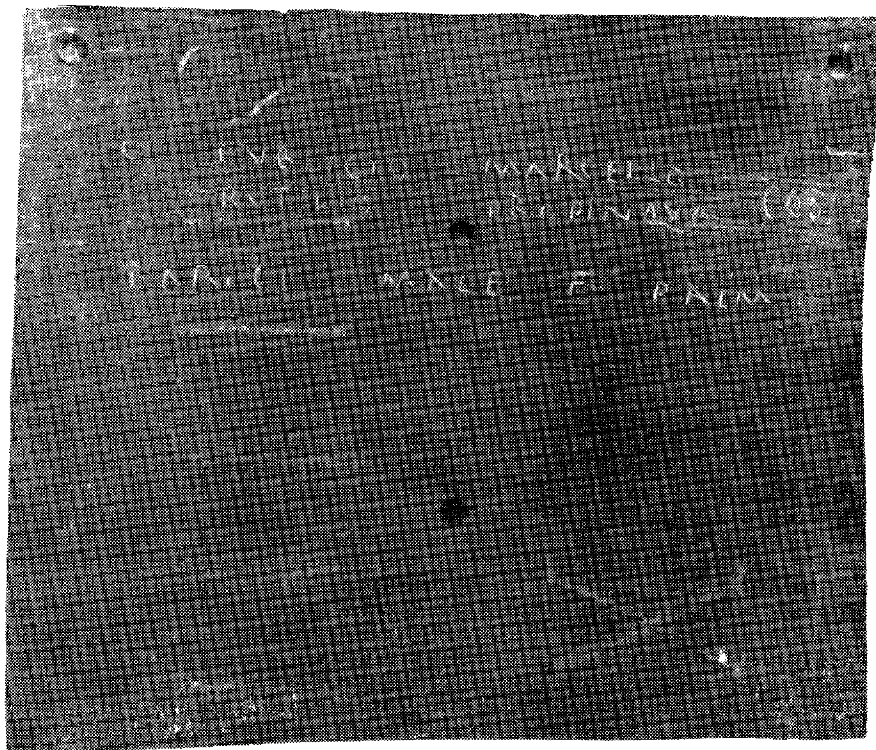

Fig. 15 — DiplD V, tabella II intus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. IV)

— Palmyreni Sagittari ex Syria (cu acelaşi nume în DiplD VI), numai Palmyreni Sagittarii în a. 126 la Tibiscum DiplD VIII—IX, unitate auxiliară (miliţie etnică) adusă în Dacia de împăratul Aelius Hadrianus prin a. 117—119 *(ActaMN,* VI 1969, p. 173). Acordarea cetăţeniei romane ostaşilor din asemenea unităţi (numite mai tîrziu *numeri*) la a. 120 era o noutate, de pus foarte probabil în legătură cu acţiunile împotriva atacatorilor dinspre vest şi nord, sarmaţii iazygi şi dacii liberi (la fel ca în DiplD VII din a. 123). Din formaţia de „Palmyreni Sagittarii“ se alcătuieşte în cursul secolului al II-lea (în a doua jumătate; după Antoninus Pius) la Porolissum şi la Tibiscum cîte un *Numerus Palmyrenorum,* numite după aceste localităţi-garnizoane *(Porolissenses, Tibiscenses);* existenţa unui „Numerus Palmyrenorum Optatianensium“ în Dacia (două inscripţii cu „N P O“, *ActaMN,* VI 1969, p. 174) nu este absolut sigură.

— Menţionarea „Daciei Superior“ în 29 iunie 120 indică existenţa la această dată a Daciei Inferior (Dacia extracarpatică) constituite ca atare în a. 120 sau probabil în 119, sub guvernatoratul lui Iulius Severus *(ReichsbD,* p. 11—14; P.I.R., IV, 3, p. 279, nr. 576; *EpigrSt,* V 1968, p.

116—119), care a făcut şi organizarea (detaşarea din Dacia Superior) Daciei *Porolissensis* (DiplD VII, din a. 123); el este menţionat şi la a. 126 (DiplD VIII—IX).

— Forma corectă a numelui palmyrean-semit purtat de ostaşul-veteran *Barici Male f(ilius)* a fost restabilită după original de G. Forni *(ActaMN,* VI 1969, p. 173, X 1973, p. 162 *Male);* numele e cunoscut la Tibiscum, Ael(ius) Male miles N. Pal., *LapidMBan.* nr. 26 *(Dacia,* XIV 1970, p. 238 *Baricius).*

— Cognomenul celui de al patrulea martor autentificator este [B]it[hi], numele tracic cel mai frecvent *Bit(h)us,* ca în DiplD VI.

Copie de pe acelaşi decret *(constitutio),* cu text identic, este

6. — DiplD VI, 29 iunie 120 (Dacia Superior), două fragmente descoperite în puncte diverse, dar aparţinînd aceluiaşi document:

a) tabella I, fragment descoperit în a. 1908 la săpăturile lui Á. Buday în castrul mare din Porolissum (Pomet); înalt de 43, lat de 56 mm, gros de 0,8 mm (Muz. Cluj); *ErdM,* 1909, p. 26—28, fig. 1 (foto); *Dolg,* II 1911, p. 102—103 (foto Á. Buday); *ArchAnz,* 1909, 297—293 (G. Finály);

b) tabella II, descoperită în zidul unei clădiri la castelul Wesselényi în Jibou (jud. Sălaj), înaltă 154, lată 136, groasă 1 mm (se păstra la Universitatea din Szeghedin-Ungaria, de unde a dispărut[?] la sfirşitul celui de-al doilea război mondial, informaţie B. Czuth, Szeged, 30 IV 1970); *DolgSz,* I 1925, p. 26—27 (desen şi foto, Á. Buday). Ambele tăbliţe grupate: AISC, II 1936, p. 71—74 (C. Daicoviciu, *Dacica* (1970), p. 231—233), cu întregirea şi lectura după DiplD V, care era cunoscută şi utilizată de autorul studiului *La première division de la Dacie* şi fără de care era imposibil a se da celor două fragmente disparate lectura cu atîta certitudine cum apărea în AISC, II, spre mirarea şi nedumerirea tuturor specialiştilor occidentali; CIL, XVI 68 şi Suppl. p. 215; *Athenaeum,* XXXVI 1958, p. 10.

Din resturile de pe tabella I intus, tabella II intus şi tabella I extrinsecus, dar mai ales prin analogie cu diploma absolut identică — afară de numele ostaşului-veteran — DiplD V (din aceeaşi zi), textul poate fi restituit aproape integral, părţile esenţiale în rîndurile conservate, astfel (redînd numai parţial textul acestei diplome): r. 1—5 din tabella I intus, r. 6—9 tabella II intus, r. 10—13 tabella I extrinsecus; cf. restabilirea în facsimil a textului de pe feţele celor două fragmente, făcută de Nesselhauf în CIL, XVI 68, care în „adnotaţiile“ sale exprima unele nedumeriri fireşti cu privire la întregirea propusă în AISC, II, p. 71—74 (nota 1: „militem Palmyrenum, qui post emerita stipendia Porolissi remansit, in *numero Palmyrenorum Porolissensium sagittariorum c. R.* militasse suspicatus est Daicovici, sed res plane incerta est...“; nota 3: „nomen Iulii Severi supplere voluit [!] Daicovici. Sed Severus inter annos demum 124 et 127 provinciae Daciae praefuisse videtur...“; asemenea îndoieli apăreau necesare pentru un spirit critic ca H. Nesselhauf care, în 1936, nu avea „notiţele şi însemnările păstrate de pe timpul cînd [a. 1929], în calitate de asistent, colaborasem la descifrarea diplo-

mei... [DiplD V, întreagă, identică cu DiplD VI]“, Daicoviciu, SCIV, IV 1953, p. 541)[1].

HADRIANVS HAMASAEO PALMYR(eno)

(tab. I—II intus, I extr.)

[... vreo 5 rînduri ca în DiplD V
Palmyrenis Sagittariis ex] S y-
r i a, qui sunt in Da]cia Supe-
riore sub Iulio Se]vero ci-
vitatem d e d i t i i]s q u-
[orum nomina subscripta sunt]
a(nte) d(iem) III k(al.) Iuli.
C(aio) Publicio Marcello
cos.
L(ucio) Rutilio Propinquo
Hamasaeo Alapatha Palmyr.
[descriptum et] recognitum ex
[tabula aenea qu]ae fixa est Ro[mae]
[in muro post t]emplum div[i]
[Augusti ad] Minervam.

Extrinsecus tabella II

[L.] Attei	*Atteiani*
[M.] Iuni	*E]utychi*
P. Atini	*Flori*
Q. Fabi	*Bithi*
[L.] Pulli	*Anthi*
Ti. Claudi	*Erotis*
P. Atini	*Crescentis.*

---

[1] Nu era un semn al naivității, ci un act de bună credință și probitate științifică aserțiunea lui A. Stein, *ReichsbD*, p. 19: „der erste Legat nach der Teilung Daciens ist in dem erwähnten Militärdiplom (CIL, XVI 68) vom 29. VI. 120 genannt. Leider ist in diesem dürftigen Fragment nur ein kleiner Rest erhalten: ...*in Da]cia supe[riore sub...]vero.* In diesem Rest wollte Daicoviciu *(Anuarul,* II, 73; *Transsylv.*, 40, 4; zustimmend Syme, Laureae Aquincenses, I, 278) den Namen des Sex. Minicius Faustinus Cn. Iulius Severus erkennen. Die Vermutung ist jetzt [!] durch ein neues Militärdiplom von Alsó-Kosály gesichert, das E. Panaitescu publizieren wird“. La 1965 se puteau citi în *ActaMN*, II 1965, p. 137, o serie de paradoxuri care se bat cap în cap: „publicată de C. Daicoviciu în AISC, II (1933—1935). p. 73 = CIL, XVI 68; cf. și XVI Suppl., p. 215, ad 68. Întregirea corectă a diplomei fragmentare din Porolissum în ce privește formularea dispoziției a putut fi făcută numai după publicarea, tot de C. Daicoviciu, a diplomei din Cășeiu [DiplD V], lucru ce-l indicasem eu însumi odată cu publicarea acesteia, în SCIV, IV 1953, p. 541—553 = *Dacia*, N. S. I, 1957, p. 191—203 (p. 191: Bei der Durchsicht älterer Anmerkungen, die ich mir gelegentlich der Mitarbeit bei der Entzifferung des Diploms machte [1929], fand sich auch eine Abschrift des Textes der Aussenseiten des Diploms [DiplD V] ... In meinen Anmerkungen findet sich nur ein Impur der Abschrift, die vor etwa 25 Jahren gemacht wurde...); vezi și G. Forni, în *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 3 și urm., unde se aduc unele corijări pe baza examinării originalului ce se afla la Roma și pe care C. Daicoviciu nu l-a putut avea sub ochi în momentul publicării acestei diplome“, cum îl avusese în a. 1929, imediat după descoperirea piesei în săpătura din castrul Cășeiu.

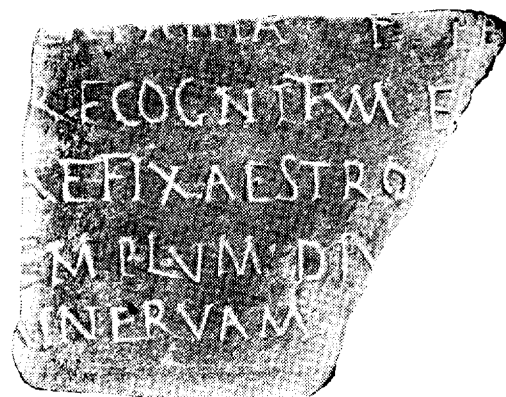

Fig. 16 — DiplD VI, tabella I extrinsecus (*Dolg*, II, p. 103; AISC, II, p. 71)

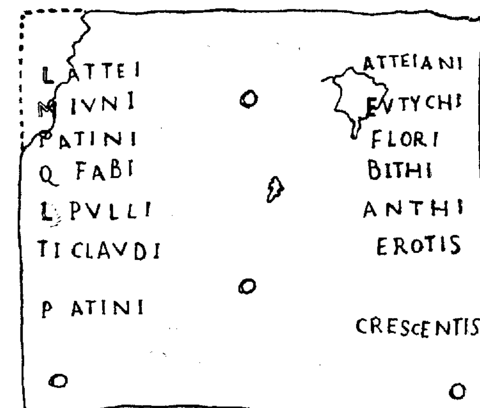

Fig. 17 — DiplD VI, tabella II extrinsecus (desen-reconstituire după fotografia din *DolgSz*, I, p. 27)

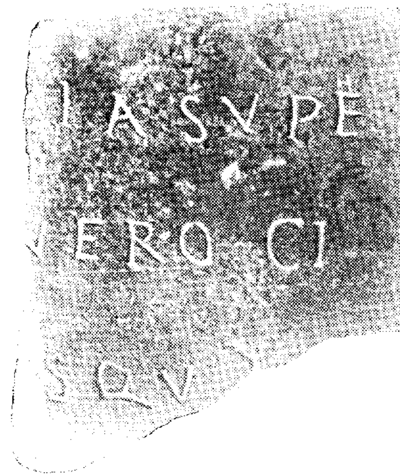

Fig. 18 — DiplD VI, tabella I intus (*Dolg*, II, p. 103; AISC, II, p. 71)

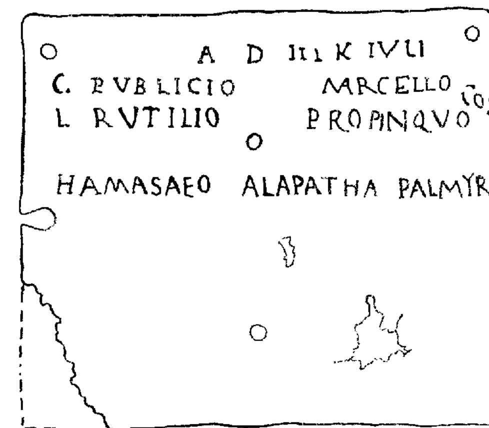

Fig. 19 — DiplD VI, tabella II intus (*DolgSz*, I, p. 26)

Titularul veteran *Hamasaeus Alapatha* din Palmyra poartă nume şi patronimic semite (*ActaMN*, VI 1969, p. 173, 177, 178; X 1973, p. 153—154); celelalte elemente ale diplomei corespund integral cu piesa precedentă (DiplD V).

7. — **DiplD VII,** 10 august 123 (trupele Daciei Porolissensis şi ale Pannoniei Inferior), găsită în octombrie 1971 pe teritoriul castrului auxiliar de lîngă Gherla, alături de un şanţ tăiat recent (paralel cu drumul asfaltat pentru comunicaţie în perimetrul Combinatului industrial ridicat în 1961 deasupra ruinelor castrului roman); fragmentul se afla în strat antic nederanjat de săpături moderne, deci „in situ" (descoperirea se datoreşte elevului M. Zegreanu şi profesorului Al. Nicola, liceul „Ana Ipătescu", Gherla); tăbliţa I (prior) avînd sus — în sensul feţei externe — lipsă (fractură antică) vreo 25—30% din înălţimea originală; dimensiunile fragmentului: lăţime 125, înălţime 104 mm (orginal înălţimea era de vreo 140—144 mm, măsurînd după orificiile pentru sîrma de legătură practicate exact la mijlocul tăbliţelor), grosimea între 1 şi 1,5 mm, greutatea 136,5 g; păstrată în Muz. Gherla (donaţia prof. Al. Nicola). Faţa internă scriere rudimentară. Mănunchiul de fire din sîrmă pentru legarea celor două tăbliţe este bine păstrat, nedesfăcut.

Făclia (Cluj), nr. 8278 din 24 VI 1973, supliment duminical (desenele ambelor feţe ale documentului, A. Călian); *RevMuz*, 1973, nr. 5, p. 465—467 (fotografia ambelor feţe, I. Chifor, I. I. Russu); *DacPannInf*, p. 19—81 (fotografii, desene, amplă documentaţie şi comentariu); *Dacia*, XVIII 1974, p. 155—178 (versiune germană scurtată); *InscrPannDac*, p. 50, nr. 198/a.

Textul întreg al copiei (livret) după decretul din 10 august 123, obţinut din îmbinarea celor două feţe ale fragmentului este [r. 1—8 cu împărţirea din tabella I *intus*, care conţine cam jumătate din totalul textului-decret, începutul pînă la literele DED, în rînduri mai lungi ca grafie, cu mai multe abrevieri; r. 8/9—27 după faţa externă conţinînd textul pînă la sfîrşit], desfăşurat şi restaurat:

HADRIANVS GLAVO

[Imp(erator) caesa]r divi Traiani Parthici f(ilius), divi
[Nervae nep]os Traianus Hadrianus aug(ustus), pon-
[tif(ex) max(imus) t]ribunic(ia) potestat(e) VII, co(n)s(ul) III, pro-co(n)s(ul),
[equit(ibus) et pe]d(itibus) qui mi(li)t(averunt) in al(is) duab(us) et coh(orte?)
[?una qua]e appell(antur) (1) *II Pannon(iorum) et* (2) *I Brit-*
[ton(um?) c(ivium) R(omanorum) e]t (3) *I Britann(ica miliaria) quae sunt in*
[Dacia Po]rolis(s)ensi sub L i v i o G r a p o
[?proc(urat-) et (4) *ala] Britann(orum) c(ivium) R(omanorum) quae est in Pannon(ia) Inferiore, quin(is) et vicen(is)*
pluribusve stipend(iis) emerit(is) dimis-
sis honesta missione per Marcium
Turbonem, quor(um) nomina subscripta
sunt, ipsis, liberis posterisq(ue) eorum ci-
vitatem dedit et conubium cum uxo-

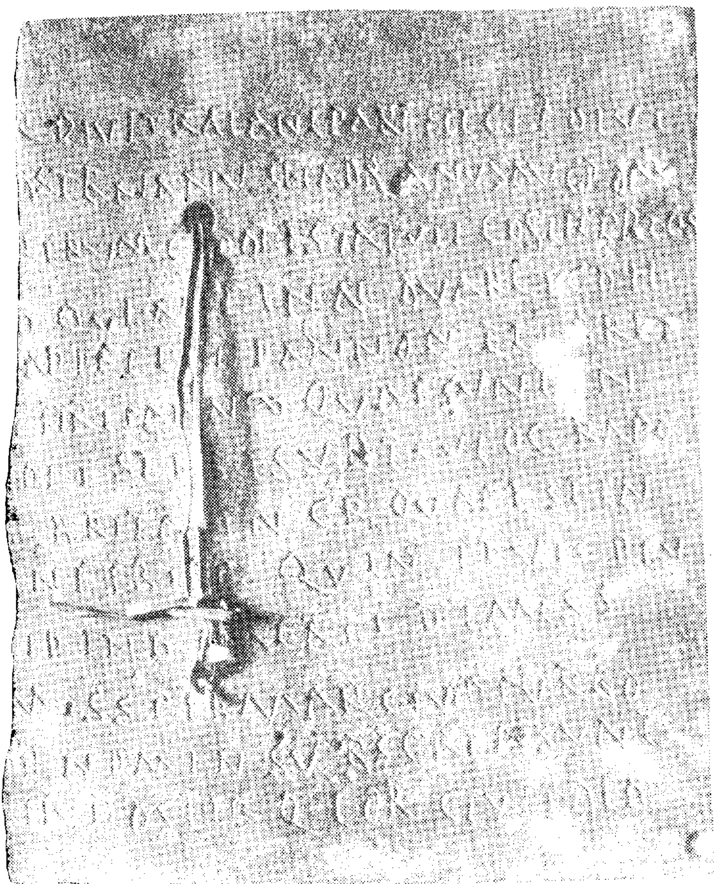
rib(us) quas tunc habuissent cum est
civit(as) iis data aut siqui caelibes essent
cum iis quas postea duxissent dumtaxat
singuli singulas, a(nte) d(iem) IIII id(us) aug(ustas), T(ito) Salvio R u-
fino Minicio Opimiano, Cn(aeo) Sentio Aburiano co(n)s(ulibus)
Alae Brit(t)on(um) c(ivium) R(omanorum) cui praefuit
M(arcus) Minicius Marcellinus
e x g r e g a l e
G l a v o N a v a t i f(ilio) Sirm(io),
et Iubenae Bellagenti fil(iae) uxori eius Eravis(cae).
Descriptum et recognitum ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro post tem-
plum divi Aug(usti) ad Minervam.

T r a d u c e r e [cf. traducerea DiplD V şi XVIII]

„[Împăratul caesa]r, fiu al răposatului Traianus Parthicus, al răposatului
[Nerva nepot], Traianus Hadrianus augustul, pre-
ot suprem, cu] tribunicia potestas a 7-a oară, consul a 3-a oară, proconsul,
[călăreţilor şi pedestraşilor] care au servit în două alae şi o cohortă
[care se] numesc (*1*) a II-a de Pannoni şi (*2*) I de Brit-
[toni de cetăţeni romani] şi (*3* cohorta) I Britannica de 1000 ce sînt
[(staţionate) în Dacia Po]rolis(s)ensis sub (comanda lui) Livius Grapus
[procuratorul? şi (*4* ala)] I de Britani cetăţeni romani staţi-
onată în Pannonia Inferior, după un serviciu (militar) de 25
sau mai mulţi ani, eliberaţi din armată, cinstiţi
cu răsplăţi de către Marcius
Turbo, ale căror nume se află scrise mai jos,
lor, copiilor şi urmaşilor le-a dat ce-
tăţenia şi dreptul de legiuită căsătorie cu so-
ţiile pe care le aveau atunci cînd li s-a acordat
cetăţenia, sau celor care erau celibi (neînsuraţi)
cu acele femei pe care le vor lua după aceea, (dar) numai
pentru cîte una. A patra zi înaintea Idelor lui august, Titus Salvius
Rufinus Minicius Opimianus (şi) Cn. Sentius Aburianus (fiind) consuli.
Pentru Ala de Brit(t)oni cetăţeni romani care a fost comandată de
Marcus Minicius Marcellinus
fostului ostaş (de rînd)
Glavus fiul lui Navatus din Sirmium
şi Iubenei fiica lui Bellagentus, soţia lui, Eraviscă.
(Acest text este) copia controlată după tabla de a-
ramă (bronz) afişată la Roma pe zidul dinapoia tem-
plului fericitului (răposat împărat) Augustus lîngă Minerva".

Analiza şi interpretarea istorică amănunţită a acestei importante diplome, cu date de-a dreptul revelatoare, a fost făcută în monografia *DacPannInf*, p. 19—81, şi în *Dacia*, XVIII 1974, p. 155—178; aici vor fi repetate pe scurt elementele ei documentare principale (cf. unele observaţii juste: N. Gostar, *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheol. „A. D. Xenopol"*, Iaşi, XI 1974, p. 301—305);

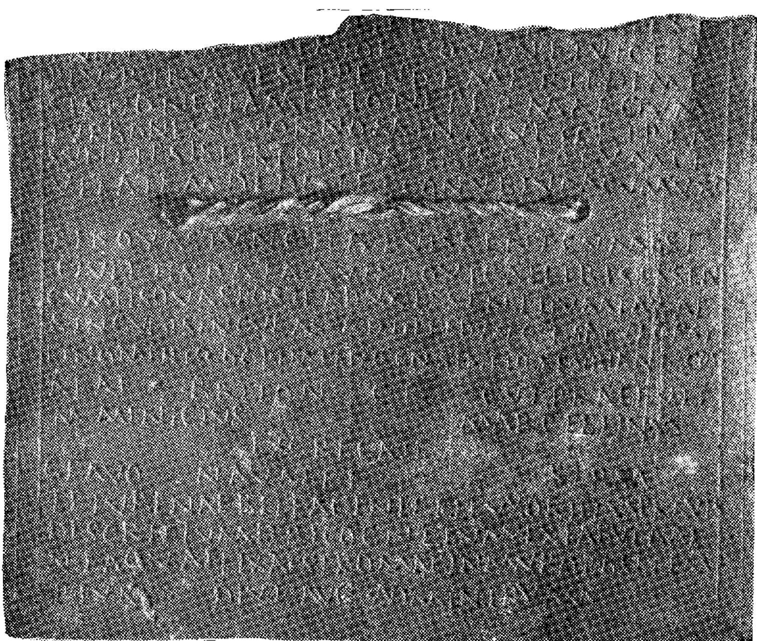
— Data indicată de TRIBVNIC POTESTAT VII a împăratului Aelius Hadrianus (r. 3) este a. 123, ziua a patra înainte de idele lui august (r. 18) = 10 august; dar consulii *suffecti* (r. 18—19) *Titus Salvius Rufinus Minicius Opimianus* şi *Cnaeus Sentius Aburianus* nu erau cunoscuţi pînă acum.

a

b

Fig. 20 — DiplD VII, tabella I intus, *a*) foto, *b*) desen (*DacPannInf*, p. 24—25)

a

b

Fig. 21 — DiplD VII, tabella I extrinsecus, *a*) foto, *b*) desen (*DacPannInf*, p. 26—27)

— Unitățile auxiliare din Dacia trei (r. 5—6): *Ala II Pannoniorum* cu garnizoana la Gherla; *Ala I Brittonum civium Romanorum* este „I Britannica c.R." (DiplD III din 2 iulie 110), poate să fi staționat la Gherla, înainte de II Pannoniorum(?); *Cohors I Britannica miliaria* staționată la Samum (Cășeiu); *Ala I Britannorum c. R.* (r. 8) din Pannonia Inferior este *Ala I Flavia Augusta Britannica miliaria c. R.* (CIL, XVI 164 din a. 110 descoperită la Tokod; *ActaArch*, I 1951, p. 192, 195, 207; CIL, XVI 179, 180 etc.), staționată la Matrica.

— *Dacia Porolissensis* menționată în r. 7 arată că crearea acestei provincii s-a făcut între a. 120 și 123; numele guvernatorului ei este LIVIVS GRAPVS (*Crapus?*; cf. DiplD VII A), personaj necunoscut în documentația de pînă acum.

— Lăsarea la vatră (*honesta missio*) a contingentelor din cele patru auxilia ale Daciei și Pannoniei Inferior fusese făcută anterior datei de 10 august 123 de Marcius Turbo („missi honesta missione per Marcium Turbonem") prin a. 118—119, cînd acesta era guvernator excepțional a două provincii (despre Marcius Turbo există o bibliografie abundentă, principale titluri: *ReichsbD*, p. 14—16; H. G. Pflaum, *Les carrières procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris, I 1960, p. 199—216; J. Wilkes, în *Adriatica, Praehistorica et antiqua. Miscellanea Gregorio Novak dicata*, Zagreb, 1970, p. 544—545, 550), după încheierea victorioasă a luptelor cu sarmații iazygi și dacii liberi; diploma este înmînată (făcută) la un interval de vreo patru ani după *honesta missio* (analog cu DiplD I din a. 110).

— Comandantul (*praefectus*) *Alae I Brittonum c. R.* (I Britannica) *Marcus Minicius Marcellinus* este probabil identic cu un centurion omonim din legiunea XXII Primigenia (CIL, XIII 6679, la Mogontiacum — Mainz; RE, XII 1817).

— Ostașul-veteran *Glavus Navati filius* din Sirmium în sud-estul Pannoniei Inferior este illyr (antroponim *Glavus* tipic la illyri), patronimicul *Navatus* poate fi illyro-celtic; soția lui *Iubena*, fiica lui *Bellagentus* (antroponime celto-eravisce) era din tribul eravisci în nord-estul provinciei romane Pannonia Inferior. Ostașul a intrat prin recrutarea locală în trupa auxiliară staționată în zona centrală-estică a Pannoniei (Inferior) pînă la sfîrșitul sec. I.

La Gherla, tot în ruinele castrului auxiliar, era descoperită diploma pentru Dacia Porolissensis din a. 133 (DiplD XI).

7a. — DiplD VII A, 10 august 123(?; trupele Daciei Porolissensis și ale Pannoniei Inferior), tabella I, fragment de 39×36 mm, din partea centrală (lîngă orificiile pentru banda de legătură a celor două tăblițe), cu o mică parte din textul pe 6 rînduri în fața externă, 5 rînduri din față internă; descoperit în a. 1972 lîngă satul Čovdin, 60 km sud-est de Viminacium (Kostolac, Moesia Superior, Serbia centrală); se păstrează la Muzeul Național (Narodni Muzej), Belgrad.

Germania, 52, 1974, p. 408—425 (S. Dušanić — M. R. Vasić, „Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior" cu lectură și interpretare divergente; valabil numai [în majoritate] „Additional Note" p. 424—425).

Reconstituirea textului în rîndurile păstrate parțial s-a făcut după DiplD VII ce pare să fie un „dublet" (ca DiplD V—VI, VIII—IX, XVIII—XXI) și cu care prezintă în comun numele auxiliilor, adică (ala) II P[annon.], (coh.) [I Bri]TTANIC(a mil.) și numele guvernatorului (Daciei Porolissensis) SVB LIVIO ORA[- - -]; dar cognomenul acestuia trebuie să fie GRA[po] cum apare clar în DiplD VII „gemella" din Gherla.

Extrinsecus tabella I

(circa 8—9 rînduri lipsă integral)

pluribusve] stipendis [emerit(is) dimis-
sis honest]a mission(e) p[er M a r c i u m
Turbonem quo]rum nomin(a) s[ubscripta sunt
ipsis liberi]s posterisqu[e e o r u m civi-
tat(em) dedit] et conubium [cum uxorib(us)
quas tunc hab]uissent cum [est civitas iis
data————————————

Intus tabella I

(circa 4 rînduri lipsă integral)

q u a e a]ppellant(ur) II P[annon(iorum) et I Britton.
C. R. et coh. I Bri]ttannic(a) ∞ e[t sunt in Dacia
Porolis(sensi)] sub Livio Gra[po et ala I Britt(annica)
C. R. quae est i]n Pannon(ia) In[feriore quin(is) et
vicenis pluri]busve stip[enis emeritis————

Lipsind numele unității auxiliare din care făcea parte ostașul-veteran titular al diplomei, nu se poate stabili dacă ea provine din Pannonia Inferior (*ala Britannica c.R.*, staționată în acea provincie) sau din Dacia Porolissensis (careva dintre cele trei auxilia: *ala II Pannoniorum, ala I Brittonum C.R.* sau *coh. I Britannica milliaria*); a doua eventualitate este mai probabilă, dar fragmentul DiplD VII A nu poate fi considerat ca document epigrafic al Daciei în aceeași măsură ca DiplD VII. De remarcat grafia BRITTANN-, ca BRITTANNIC- în DiplD XV, 11.

8. — DiplD VIII, 12 februarie (sau 31 ianuarie ?) 126 (armata Daciei Superior), „în 25 mai 1960, căpitanul Liviu Groza a găsit în malul rîului Timiș (anticul Tibiscus), ce curge în apropierea actualei comune Jupa (jud. Caraș-Severin), cele două tăblițe de bronz ale unei diplome militare. Locul descoperirii corespunde cu interiorul castrului ce se găsea aici, lîngă așezarea romană cu numele *Tibiscum* (atestat ca municipium abia pe timpul lui Gallienus), și pe care cursul schimbat al Timișului l-a tăiat în două. Dimensiunile fiecărei tăblițe sînt 136×121 mm; grosimea cam 1 mm; greutatea tabelei I e de 134,5, a tabelei II de 150 g. Calitatea bronzului e proastă. Starea de conservare destul de bună. Ambele tăblițe au numai trei găuri (două în mijloc, una într-un colț). Înălțimea literelor în tabella I pe fața externă 4 mm (S și T de 5 mm), pe fața internă 5 mm; în tabella II pe ambele fețe 4 mm (Muz. Caransebeș)" (*ActaMN*, II, p. 135).

ActaMN, II 1965, p. 135—139, cu 4 planșe foto (C. Daicoviciu—L. Groza); *AnnEp*, 1967, 395; *Dacica* (1970), p. 363—367.

HADRIANVS PERHEV

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici
f(ilius) divi Nervae nepos Traianus
Hadrianus aug(ustus) pontif(ex) max(imus)
tribunic(iae) potest(atis) X co(n)s(ul) III
Palmyrenis Sagittariis qui
sunt in Dacia Superiore sub
Iulio Severo, civitatem dedit
iis quorum nomina sub-
scripta sunt pr(idie) [id.] Febr.
M(arco) Annio Vero III
cos.
C(aio) Eggio Ambibulo
Perhev Athenatan f(ilio)
Descript(um) et recognit(um) ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro
post templ(um) divi Aug(usti) ad Minerv(am).

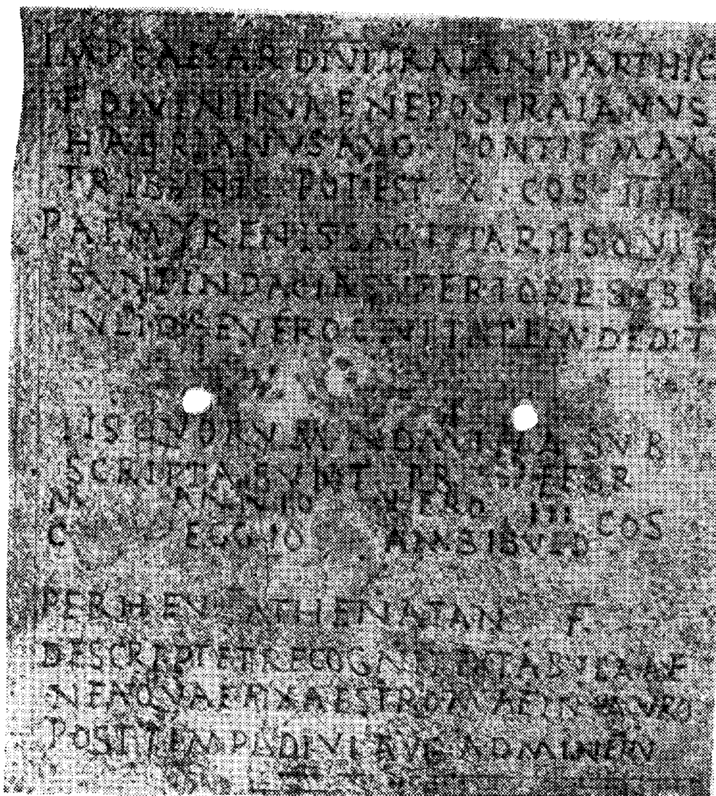

Fig. 22 — DiplD VIII, tabella I extrinsecus (*ActaMN*, II, pl. I)

Extrinsecus tabella II

Ti(beri) Iuli	*Urbani*
C(ai) Caesi	*Romani*
L(uci) Vibi	*Vibiani*
L(uci) Pulli	*Daphni*
L(uci) Equiti	*Gemelli*
Q(uinti) Lolli	*Festi*
Q(uinti) Vettie[ni]	*Hermetis*

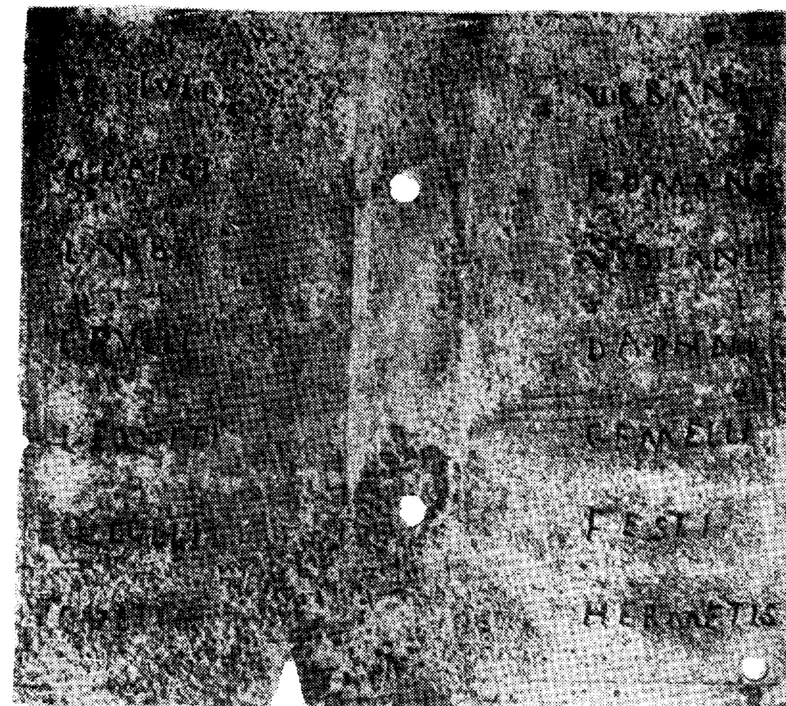

Fig. 23 — DiplD VIII, tabella II extrinsecus (*ActaMN*, II, pl. IV)

Intus tabella I

Textul din tab. I extrinsecus pînă la cuvîntul SVNT; omite ziua și luna.

Intus tabella II

M. Ann(io) Vero III, C. Eggio Ambibul(o) cos.
Perh ev Athenatan f(ilio)

— Data (ziua) emiterii diplomei este echivocă: în cazul că se întregește golul în r. 10 prin [ID] ar fi 12 februarie, dacă era [K(alendas)] este 31 ianuarie; consulii erau cei din a. 126, ca și TRIBVNIC POTEST X a împăratului Aelius Hadrianus.

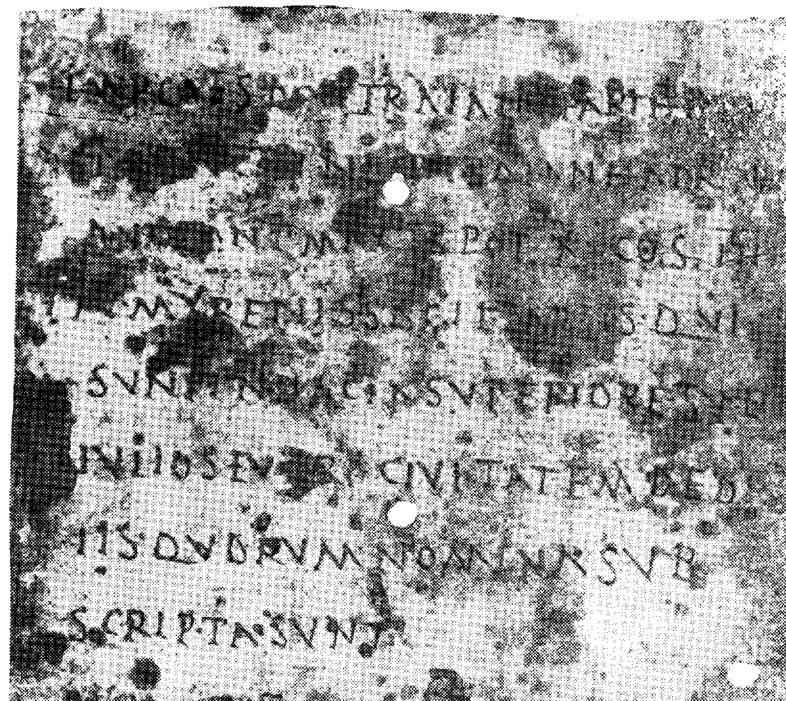

Fig. 24 — DiplD VIII, tabella I intus (*ActaMN*, II, pl. II)

Fig. 25 — DiplD VIII, tabella II intus (*ActaMN*, II, pl. III)

— Unitatea auxiliară *Palmyreni Sagittarii* era cunoscută în Dacia din a. 120 (DiplD V—VI), în zona de nord (Porolissensis, după a. 123), de unde o parte din trupă este mutată la Tibiscum; din ea se va dezvolta *Numerus Palmyrenorum Tibiscensium* (*ActaMN*, VI, 1969, p. 173, 175). — Numele și patronimicul ostașului-veteran încetățenit la Tibiscum *Perhev Athenatan* erau tipic palmyrene-semitice (*ActaMN*, II 1965, p. 138—139, R. Stiehl; *Dacia*, XIV 1970, p. 238; *ActaMN*, X 1973, p. 165). Din aceeași zi și cu text identic (mici variante) este diploma fragmentară

9. — DiplD IX, 12 februarie (sau 31 ianuarie?) 126 (armata Daciei Superior), trei fragmente: unul din colțul superior drept al tabellei I extrinsecus, altul din marginea ei de jos, al treilea din centrul tabellei II; descoperite în a. 1974 de prof. R. Petrovszky (Muz. Caransebeș) în ruinele castrului Tibiscum (Jupa); dimensiuni (reconstituire) 14×12 cm; grosime tab. I 1,2 mm, tab. II 0,6 mm; s-au păstrat și firele (răsucite) de legătură a tăblițelor, care aveau și un orificiu la marginea dreaptă (sus, tab. I extr.) și unul la colțul drept de jos (în fragmentul dispărut). Scrierea pe fața externă e destul de îngrijită, pe cea internă însă apare mai neglijentă, litere strîmbe, contorsionate, totuși ușor de citit. Muz.

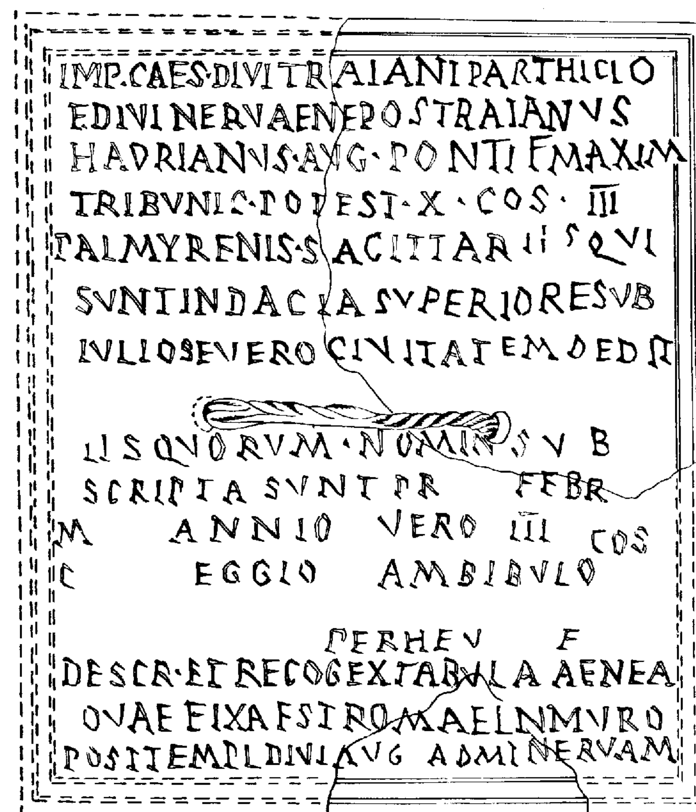

Fig. 26 — DiplD IX, tabella I extrinsecus

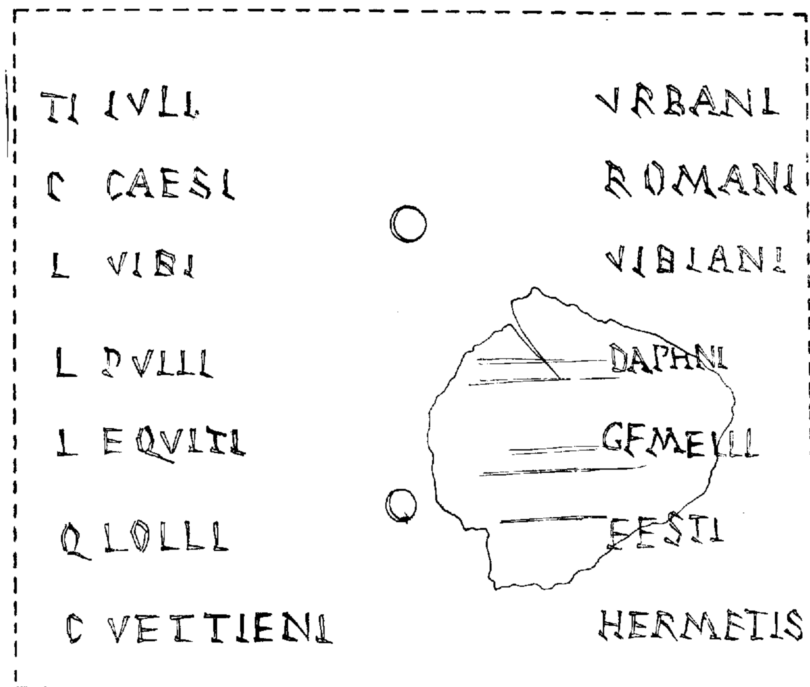

Fig. 27 — DiplD IX, tabella II extrinsecus

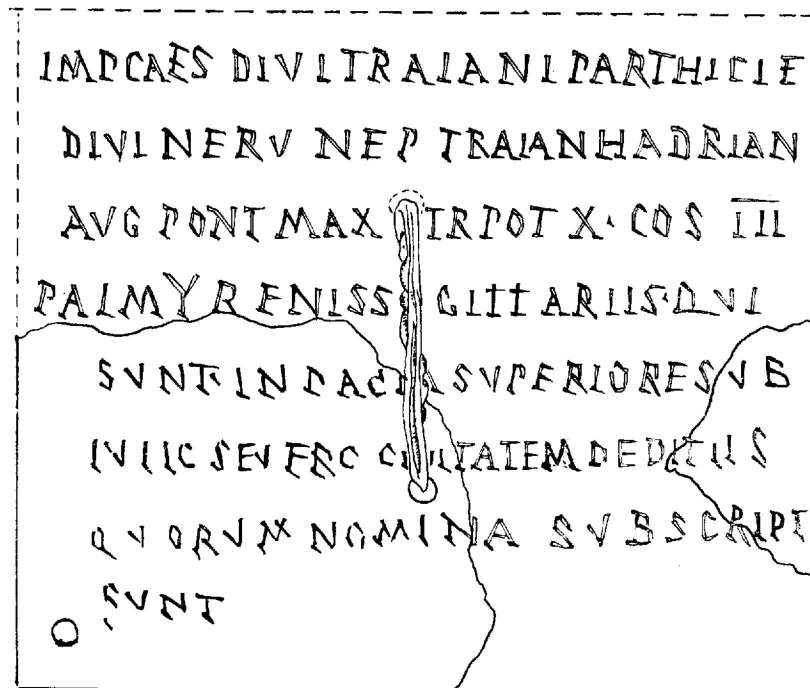

Fig. 28 — DiplD IX, tabella I intus

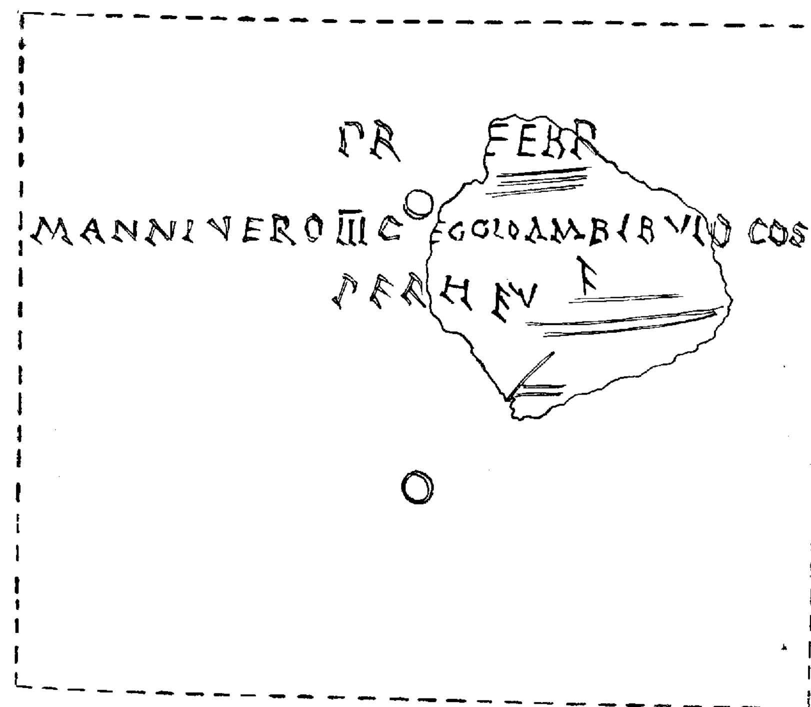

Fig. 29 — DiplD IX, tabella II intus

Caransebeș. Este din aceeași zi (după aceeași *constitutio)*, cu text identic (afară de numele titularului-veteran) ca DiplD VIII, după care s-a făcut reconstituirea-întregire grafică.

Banatica, III, 1975; *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 1975 (M. D. Petrovszky—I. I. Russu, cu amplu comentar epigrafic și istoric, lectură și întregiri).

Împăratul emitent este Aelius Hadrianus, unitatea auxiliară „Palmyrenis Sagittariis qui sunt in Dacia Superiore sub Iulio Severo". Față de „dubletul" DiplD VIII, prezintă mici deosebiri de grafie: în tab. I extr. r. 1 avea numai CAES (nu CAESAR), r. 3 MAXIM (nu MAX) și alte amănunte neesențiale; în tab. II intus (fragmentar) avea consemnată data (ziua, luna), din care a rămas la margine numai FEB. Numele titularului (desigur palmyrean, ca și în DiplD VIII) a dispărut în lacună (extrinsecus tab. I), dar în intus tab. II a rămas sfîrșitul patronimicului, literele — — — HEV F(ilio), care ar putea să fie terminația antroponimului palmyrean [Per]HEV, *Perhev*, cu valoarea de genitiv (dar nedeclinat, adică neadaptat la flexiunea nominală latină, la fel ca în DiplD VIII).

10. — DiplD X, 22 martie 129 (armata Daciei Inferior), ambele tăblițe descoperite în satul Grojdibod (jud. Olt), la a. 1842, de „preotul Stanu, într-un șanț al grădinei sale, la marginea bălții", un punct arheologic în care (cu trei decenii mai tîrziu) Al. I. Odobescu „după o căutare destul de exactă ce am făcut, în marginea bălții, la locul unde repo-

satul găsi tablele, n-am putut găsi altu nimicu decît remasitie de cărămizi mari și cioburi de vase romane"; descoperitorul a predat diploma clucerului Dim. Jianu, care a cedat-o vornicului Mihail Ghica la București „cu angajamentu de a le depune la cabinetul de rarități în Museul națiiunei" (Odobescu); dar a rămas în colecția muzeală a lui G. M. Ghica, în București; „știm apoi că, pe la annulu 1874 [eroare, în loc de 1864], domnitorulu Alexandru Ioan Cuza le-a cerut dela d-lu George M. Ghica și le-a transmis imperatului Napoleon III" la Paris, ajungînd în Musée des Antiquités Nationales, la Saint-Germain-en-Laye (Franța). S-a mai adăugat informația: „găsită la a. 1842, într-un mormînt ce se afla în grădina lui Popa Stan. Cuza Vodă a dăruit-o lui Napoleon III, mare amator de antichități, pe al cărui concurs diplomatic se punea mare bază..." (D. Tudor, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 52, fig. 7). Dimensiuni: 157×122×0,5 (resp. 1) mm, 240 g.

J. Arneth, *Zwölf römische Militärdiplome* (1843), p. 54, nr. VII, pl. 19, 20; *Dacien* (1851), p. 117—118; *InschrDac*, nr. 832; *ArchFilolIst*, 1868, p. 347—348; CIL, III, p. 876, nr. XXXIII; p. 1877; L. Renier, *Recueil de diplômes militaires* (1873), nr. 40, pl. 1—4; A. I. Odobescu, *Anticuitatile județului Romanați*, București, 1878, p. 61—62, 66—69 (în *Analele Societății Academice Române*, sesiunea 1877, tom. X, secț. II, Memorii și notițe), textul după Cipariu; CIL, XVI 75; *OltR*[2], p. 271,[3] p. 339 (tabella I extrinsecus; *Sucidava*, 1974, fig. 7); Huebner, *Exempla*, nr. 839; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, Paris, 1914, p. 307 desen tabella I și II extrinsecus, p. 489 „diplôme militaire de l'an 128".

HADRIANVS EVPATORI

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi
Nervae nepos Traianus Hadrianus aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) trib(uniciae) potest(atis) XIII, co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in ala I et
vexillation(e) equit(um) Illyricor(um) et coh(ortibus) IIII quae
appellant(ur) I Hispanor(um) et I Hispanor(um) veteran(a)
et II Flav(ia) Numidar(um) et II Flav(ia) Bessor(um) et III Gallor(um) et sunt in Dacia Imferiore (sic!) *sub Plautio*
Caesiano, quin(is) et vicen(is) pluribusve sti[p]endis emeritis dimissis honesta missio-
ne quorum nomina subscripta sunt
ipsis liberis posterisque eorum civita-
tem dedit et conubium cum uxoribus
quas tunc habuissent cum est civitas iis
data aut siqui caelibes essent cum iis qua(s)
postea duxissent dumtaxat singuli
singulas, a(nte) d(iem) XI k(al.) April.
P(ublio) Iuventio Celso II Q(uinto) Iulio Balbo cos.
Vexillatio Equitum Illyricor(um)
ex gregale
Eupatori Eumeni f(ilio) Sebastopol.
et Eupatori f(ilio) eius et Eupateri f(ilio) eius

PLAVITO

( )

SINGVIL

et Eumeno fil(io) eius et Thrasoni fil(io) eius
et Philopatrae fil(iae) eius.
Descriptum et recognitum ex tabula
aenea quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

L(uci) Vibi	*Vibiani*
Q(uinti) Lolli	*Festi*
L(uci) Pulli	*Daphni*
L(uci) Equiti	*Gemelli*
L(uci) Pulli	*Anthi*
Ti(beri) Claudi	*Menandri*
C(ai) Vettieni	*Hermetis.*

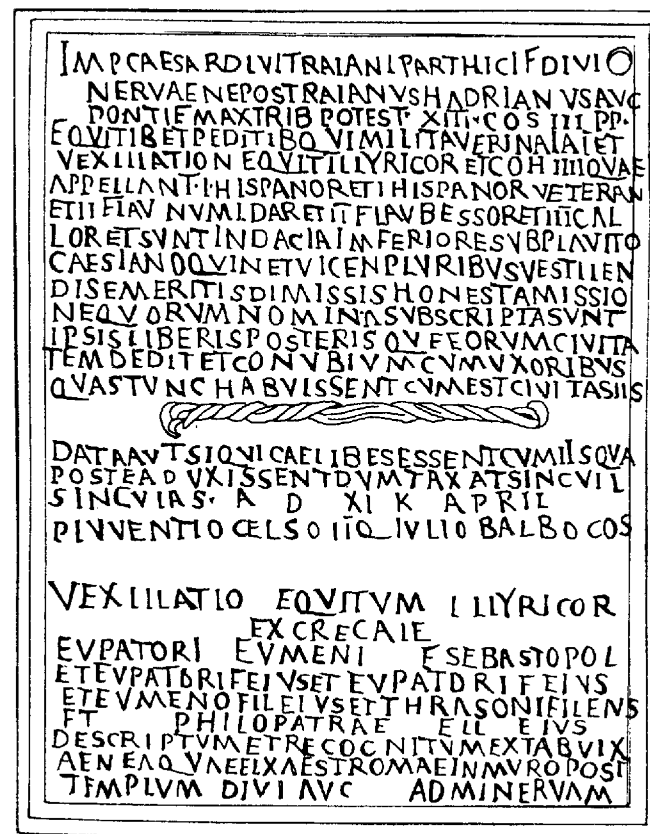

Fig. 30 — DiplD X, tabella I extrinsecus (Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, 1914, p. 307)

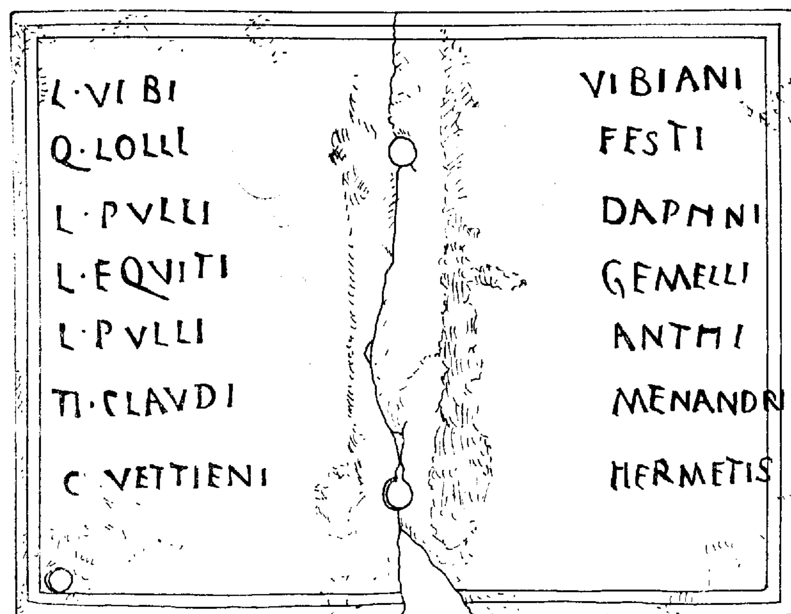

Fig. 31 — DiplD X, tabella II extrinsecus (Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. a IV-a, p. 307)

Intus tabella I—II

Textul complet din extrinsecus tabella I, cu unele erori (IMFERIORE se repetă, deci evident vreun „fonetism vulgar" din Roma imperială, și alte forme aberante, FLVS, SVNF, IPS, CAETIB).

Este prima diplomă cunoscută pînă acum dată pentru armata auxiliară a Daciei Inferior, provincie care exista odată cu „Dacia Superior" din a. 120 (DiplD V—VI); apar menționate o parte din formațiile auxiliare (o *ala*, *vexillatio equitum Illyricorum* și numai patru cohorte), din care s-au făcut lăsări la vatră (listă mai amplă a trupelor auxiliare ale provinciei în a. 140, DiplD XIII).

— Guvernatorul-procurator al provinciei *Plautius Caesianus (ReichsbD*, p. 30) a fost ceva mai tîrziu, după a. 129 *proc(urator) aug(usti)* praesidial în provincia Noricum (CIL, III 5177; *ReichsbNor*, p. 47—48).

— *Vexillatio equitum Illyricorum* a fost considerată identică unui *numerus equitum electorum ex Illyrico* (CIL, XI 393=ILS, 2739) sau lui *Numerus Illyricorum* (CIL, III 1197 și VIII 9358=ILS, ~~2378~~ 2738), iar la a. 140 *Numerus equitum Illyricorum* (DiplD XIII), respectiv *Ala I Illyricorum* (CIL, VI 3239=ILS, 2209); cf. *Al(a) N(umeri) IL(l)YR(icorum)* la castrul din Brîncovenești (jud. Mureș), CIL, III 6284=8074, 7 (cărămidă stampilată, Muz. Cluj) și tot acolo aceeași unitate numită ALA INLYRI(c-) pe un epitaf descoperit în săpătura din a. 1972 (D. Protase, comunicare la Congresul IX Limes, 1974); de altă parte exista o *Ala electorum* la Samum (Cășeiu, jud. Cluj), *ActMuz*, 1956, p. 129—130. Legătura dintre aceste unități și denumiri nu este deocamdată clară. SCIVA, 26, 1975, p. 141—145 (G. Bakó, *Numerus Illyricorum la Hoghiz*).

— *Cohors II Flavia Numidarum* a staționat în castrul de lîngă Feldioara (com. Ucea, jud. Brașov, pe malul drept, de nord, al Oltului; săpături Ioan I. Pop, 1973—1975), unde s-au găsit materiale tegulare cu ștampilă: COH NVMID, COH NVM ANT(oniniana), și mai numeroase cu literele C N (în curs de publicare); din al treilea tip existau multe exemplare în colecția M. I. Ackner la Gușterița (Sibiu), semnalate de Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 263, nr. 3: „besonders sieht man viele Dachziegel mit den Buchstaben C.N."; dar în *InschrDac*, 828 e dat numai „Ziegelbruchstück mit vertiefter Inschrift in Ackners Sammlung CN", preluat în CIL, III 1633, 12=8075, 49 (azi Muz. Sibiu), văzută de J. Szilágyi, *A Dáciai erődrendszer . . .*, Budapest, 1946, p. 54, pl. XVI, nr. 234 (fără să citeze vreo „bibliografie") „C N c(ohors) N(ova?) sive N(umidarum?)"; cf. *Dacia*, I 1957, p. 353. Ackner le avea foarte probabil din zona castrului de lîngă Feldioara. SCIVA, 26, 1975, p. 289—292.

— Ostașul-veteran din *Vexillatio eq. Illyr.* este un „greco-oriental" de prin Sebastopol; remarcabil numărul mare de copii (cinci; un număr egal sau chiar mai mare în DiplD IV), „încetățeniți" deodată și stabiliți la proprietatea ce au primit în fertila cîmpie romănățeană; relevantă deopotrivă apare nomenclatura lor integral ellenică, cu repetări și nuanțări de forme *(Eupator / Eupater* etc.).

11. — DiplD XI, 2 iulie 133 (Dacia Porolissensis), tabella I, „în foarte bună stare de conservare, cu sîrma de bronz împletită cu care fusese legată de tăblița II (pierdută, încă negăsită), prezentînd doar o mică ruptură în colțul superior drept; are lungimea de 147, lățimea de 117, grosimea de 1,4 mm; greutatea totală, după curățirea de patina verde *(inquinamentum*—„cocleală") ce o acoperea, este de 146,20 g. Literele au înălțimea de 3,5 mm pe fața externă, 4 mm pe cea internă. Descoperită în luna august 1960, cu prilejul lucrărilor de excavație și nivelare, la construirea Combinatului industrial, în praetentura castrului auxiliar lîngă Gherla; achiziționată de prof. Al. Nicola și păstrată în Muz. Gherla (inv. nr. 1865)" (*ActaMN*, I 1964, p. 163).

Steaua (Cluj), XI 1960, nr. 11, p. 123 (D. Protase); JRS, LI 1961, p. 63, pl. III—IV (foto C. Daicoviciu — D. Protase); *Dacica* (1970), p. 346—356; *AnnEp*, 1962, 255; *ProblMuz* [1964], p. 179; *ActaMN*, I 1964, p. 163—178; pl. 1—2 (foto și desen, cu studiu amănunțit de Daicoviciu — Protase); *RömRum*, p. 110—111, pl. 25 (foto); *CivRRom*, p. 133—134, C 3; *Magazin istoric*, V 1971, nr. 5, p. 61 (foto); *DacPannInf*, p. 11—14.

HADRIANVS SEPENESTO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) [divi]
Nervae nepos Traianus Hadrianus a[ug(ustus)]
pont(ifex) max(imus) trib(uniciae) potest(atis) XVII, co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae)
equitib(us) et peditib(us) qui militaver(unt) in [al(is) II]
et coh(ortibus) VI quae appel(lantur) Silia(na) c(ivium) R(omanorum) et I Tungr[or(um)]
Fronton(iana) et I Ulp(ia) Britton(um miliaria) et I Britann(ica miliaria)

a

b

Fig. 32 — DiplD XI, tabella I extrinsecus, *a)* foto, *b)* desen (*ActaMN*, I, p. 164, fig. 1 a—b)

Fig. 33 — DiplD XI, tabella I intus, desen (*ActaMN*, I, fig. 2 b)

et I Hispan(orum) et I Batavor(um miliar.) et I Aelia Gaesat(or.)
(miliaria) et II Britton(um miliar.) et sunt in Dacia Porolis(sensi)
sub Flavio Italico, quin(is) et vicen(is) pluribus-
ve stipend(is) emeritis dimissis hon(esta) mission(e)
quor(um) nomina subscripta sunt ipsis liber(is)
posterisq(ue) eor(um) civitat(em) dedit et conubium
cum uxorib(us) quas tunc habuissent
cum est civit(as) iis data aut siqui caelib(es) es-
sent cum iis quas postea duxissent dum-
taxat singuli singulas, a(nte) d(iem) VI non(as) Iul(ias)
Q(uinto) Flavio Tertullo Q(uinto) Iunio Rustico co(n)s(ulibus)
Coh(ortis) I Britannicae (miliariae) cui pra(e)est
Ti(berius) Claudius Fortis Capua
expedite
Sepenesto Rivi f(ilio) Pannon. (Cornon?).
Descriptum et recognitum ex tabula ae-
nea quae fixa est Romae in muro post
templum divi Aug(usti) ad Minervam.

Intus tabella I

Textul repetat după tabella I extrinsecus, pînă la CVM IIS QVAS POS— (restul continua pe tabella II intus, pierdută), reprodus în *ActaMN,* I 1964, p. 164, cu precizarea că „deosebirea între execuția literelor de pe latura externă și cea internă se observă într-o anumită măsură: textul interior apare incizat într-o formă puțin mai stîngace și complet lipsit de punctele de separație între cuvinte" *(ibid.,* p. 163).

În *ActaMN,* I 1964, p. 163—177 se află un amplu comentar al diplomei, din care sînt de reținut următoarele elemente:

— Diploma este dată pentru trupele Daciei Porolissensis, provincie atestată mai întîi la 10 august 123 (DiplD VII); lăsarea la vatră a unor contingente din cîteva dintre formațiile auxiliare (două *alae,* șase cohorte), „sub comanda lui *Flavius Italicus,* fără îndoială procuratorul praesidial al provinciei, personaj necunoscut nouă pînă acum în prosopografia imperiului roman" *(ActaMN,* I 1964, p. 167); dar ca simplă omonimie poate fi menționat din Apulum un „T. Flavius Italicus Primus IIIIvir M(unic.) A(urel.) A(pul.)", care din cauza acestei din urmă funcții din jumătatea a doua a secolului al II-lea nu poate fi identic (eventual înrudit, vreun „nepot"?) cu procuratorul din Porolissensis; un alt omonim însă din Pannonia poate să nu fie străin de el: „Dianae sacravit T. Fl(avius) Italicus praef(ectus) alae I Ulp(iae) contar(iorum) (miliariae) c(ivium) R(omanorum)", CIL, III 4362 (Arrabona); acest ofițer superior de cavalerie putea să ajungă procurator praesidial în Dacia Porolissensis.

— Unitatea auxiliară căreia îi era dată diploma e cunoscută în Dacia Porolissensis și din DiplD VII (a. 123), *Cohors I Britannica miliaria* cu garnizoana în castrul Cășeiu.

— Titularul diplomei din a. 133 poartă nume și patronimic illyr sau celtic; despre „ethnicon" (sau „demotikon") purtat de ostașul-veteran din CORNON (PANNON- ori CORNAC-?): Mócsy A., *Antik Tanulmányok* (Budapest), 1964, p. 113—115, *Argo* (Lubliana), II 2, 1964, p. 73—

74, acceptă forma CORNAC-, după tribul celto-illyric *Cornacates* din sud-estul Pannoniei Inferior de unde era recrutat și originar *Sepenestus Rivi f(ilius);* în răspunsul lor, Daicoviciu — Protase, *Latomus* (Bruxelles), XXIV 1965, p. 322—329 susțin că literele PANNON au fost corectate de gravor în CORINON-, nume geografic în Britannia, de unde ar fi fost originar ostașul *Sepenestus* (adică din teritoriul de obîrșie al unității sale militare, cohors I Britannica miliaria); cf. *Illirii* (1969), p. 247. Pare totuși mai verosimil că *Sepenestus* era din Pannonia Inferior, unde staționa unitatea sa la începutul veacului al II-lea, cînd e deplasată spre Moesia Superior, apoi în Dacia.

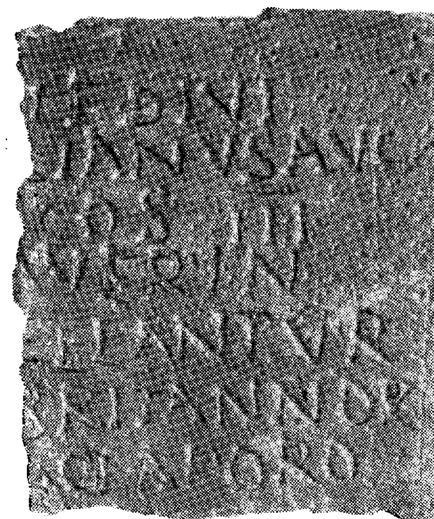
12.— DiplD XII, din vremea lui Aelius Hadrianus (Dacia Porolissensis), fragment din tabella I „descoperit în baraca nr. 5, aproape de colțul nord-est, în afara clădirii interioare, la adîncimea de 90 cm", în săpăturile castrului Buciumi (jud. Sălaj), 1969. Muz. Zalău.

Buciumi (1972), p. 118, pl. CXLI 1; *StCl,* XV 1973, p. 131—133, fig. 1—2 (C. C. Petolescu).

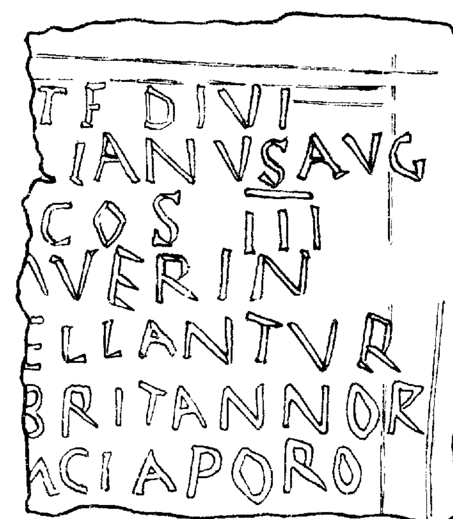
HADRIANVS — — —

Extrinsecus tabella I

Imperator caesar divi Traiani Par]t(hici) f(ilius) divi
N e r v a e n e p o s Traianus Hadr]ianus aug(ustus)
pontifex maxim. tribun. pot. — —] co(n)s(ul) III
equitib. et peditib. qui milit]aver(unt) in
— — — — — — — — — — quae ap]ellantur
— — — — — — — — — — — — — —] Britannor.
— — — — — — — — — — — — — sunt in D]acia Poro-
[liss. sub — — — — — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

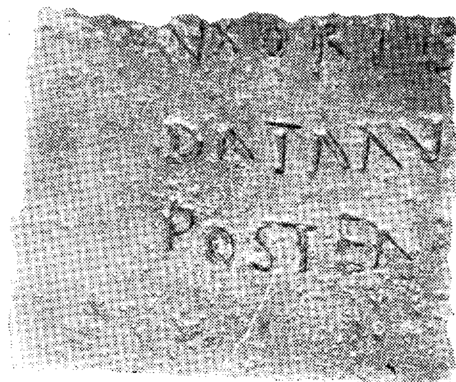

a

b

Fig. 34 — DiplD XII, tabella I extrinsecus, *a)* fotografie (*Buciumi,* 1972, pl. CXLI), *b)* desen

a b

Fig. 35 — DiplD XII, tabella I intus, *a*) fotografie (*Buciumi*, 1972, pl. CXLI), *b*) desen

Intus tabella I (?)

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

uxorib(us) [quas tunc habuiss(ent) cum est civit(as) iis]
data au[t siqui caelib(es) essent cum iis quas]
postea [duxissent dumtaxat singuli singulas]

— — — — — — — — — — — — — — — — — —

întregite după formula juridică-șablon cu mici nuanțe de formulare.

13.— DiplD XIII, 13 decembrie 140 (Dacia Inferior), ambele tăblițe ale diplomei descoperite împreună cu legătura de sîrmă, la 1956, cu ocazia unor lucrări agricole, în apropiere de ruinele unei așezări romane (și preromane, ca și prefeudale), lîngă satul Palamarca (raion Popovo, 3 km vest de satul Kovačevec, în nordul Bulgariei); ele se aflau așezate cu legătura originală într-o oală; dar cu graba și curiozitatea descoperitorilor, legătura a fost ruptă și diploma a avut de suferit unele avarii; textul este păstrat întreg, lectura fără lacune; dimensiunile tăblițelor: 143×115×1 mm (Muz. Popovo).

Klio, XXXVII 1959, p. 196—210, pl. XVI—XVII (foto; cu amplu și excelent comentar de Boris Gerov); *AnnÉp*, 1962, 264; *InscrPannDac*, p. 135—136, nr. 702.

PIVS BITHO BESSO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator)] caesar divi Hadriani f(ilius) divi Traia-
ni Parthici nepos divi Nervae pronep(os)
T(itus) Aelius Hadrianus Antoninu[s] aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus) trib(uniciae) pot(estatis) III, co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)

equitib(us) et ped(itibus) qui mil(itaverunt) in alis III et Num(ero) eq(uitum)
[I]llyr(icorum) et coh(ortibus) VIIII quae app(ellantur) I Astur(um) et Hisp(anorum)
et I Claud(ia) Gall(orum) Capit(oniana) et I Fl(avia) Comm(agenorum) et I
Bracaug(ustanorum) et I Tyrior(um) Sag(ittar.) et III Gall. et I
Aug(usta) Nerv(ia) Pac(ensis) Britt(onum miliaria) et I Hisp(anorum) Vet(erana) et II
Fl(avia) Num(idarum) et II Fl(avia) Bess(orum) et II Gall(orum) et sunt in
Dacia Inf(eriore) sub Aquila Fido, quin(is) et vicen(is)
plurib(us)ve stip(endis) emerit(is) dimiss(is) honest(a)
mission(e) quor(um) nom(ina) subscript(a) sunt
civitat(em) Rom(anam) qui eor(um) non haberent
dedit et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc
habuiss(ent) cum est civit(as) iis data aut siq(ui)
caelib(es) essent cum iis quas postea du-
xiss(ent) dumtaxat singulis, id(ibus) Dec(embribus)
M(arco) Barbio Aemiliano T(ito) Flavio Iuliano co(n)s(ulibus)
ex Numero equit(um) Illyricor(um)
ex gregale
Bitho Solae f(ilio) Besso
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aenea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

[Ti(beri)]	*Claudi*	*Menandri*
P(ubli)	*Atti*	*Severi*
L(uci)	*Pulli*	*Daphni*
P(ubli)	*Atti*	*Festi*
T(iti)	*Flavi*	*Lauri*
M(arci)	*Sentili*	*Iasi*
C(ai)	*Iuli*	*Silvani*

Intus tabella I

O versiune a textului (pînă la literele DT SINGVLIS) de pe extrinsecus I, cu abrevieri mai multe și erori de scriere; este omisă data și numele consulilor.

Intus tabella II

EX NVMER EQ ILLYRIC
EX GREGALE
BITHO SOLAE F BESSO

Este a doua diplomă pentru armata auxiliară a Daciei Inferior, după cea din a. 129 (DiplD X); din excelentul comentar epigrafic și istoric făcut de Gerov, sînt de reținut cîteva elemente:

— Numărul formațiilor auxiliare din care se fac lăsări la vatră este mult mai mare la 140 (trei *alae*, *Numerus equitum Illyricorum* și nouă cohorte) decît la 129; în legătură cu menționarea lor în diplomele din a. 110 și 129 (respectiv 140), Gerov a stabilit că trupele de pe linia Oltului nefiind înșirate între cele care „sunt in Dacia — — —", teri-

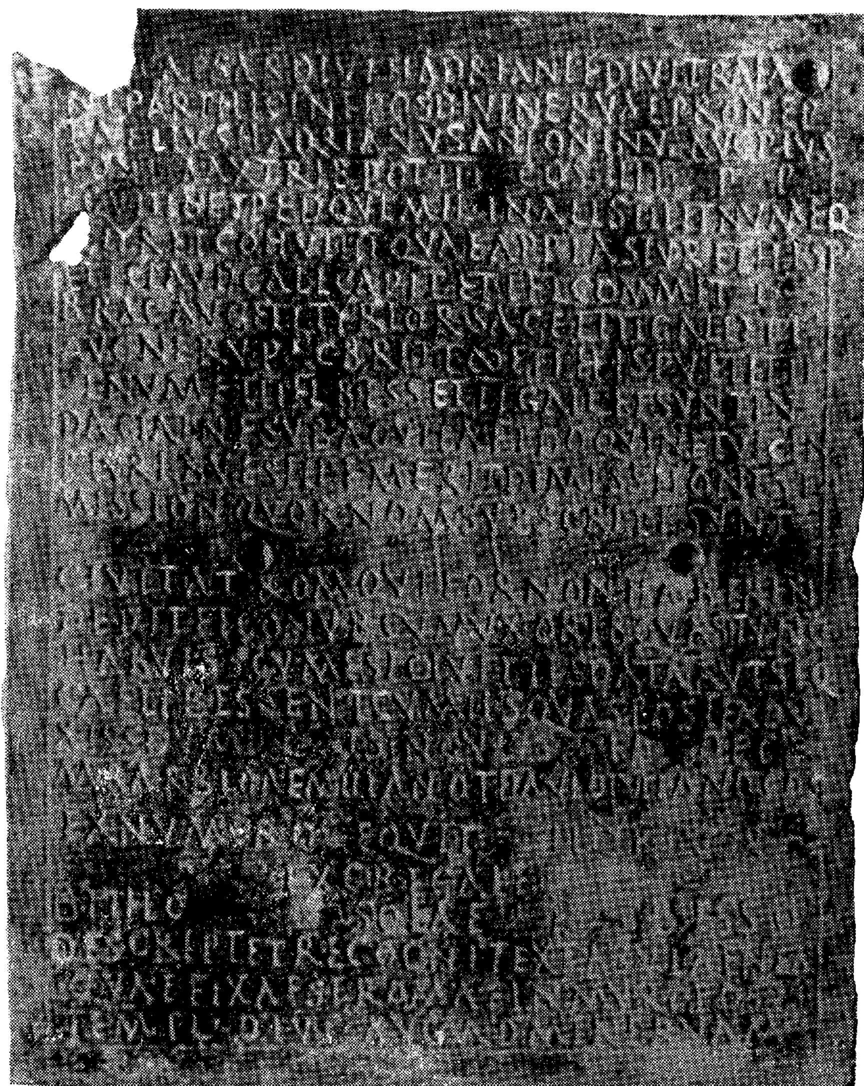

Fig. 36 — DiplD XIII, tabella I extrinsecus (*Klio*, 37, pl. XVII)

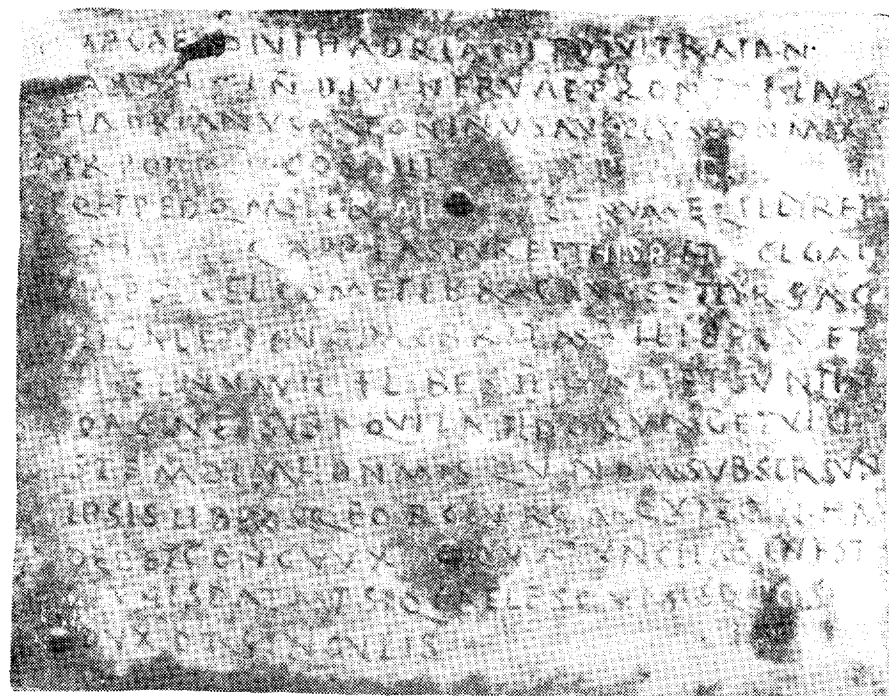

Fig. 37 — DiplD XIII, tabella I intus (*Klio*, 37, pl. XVI 1)

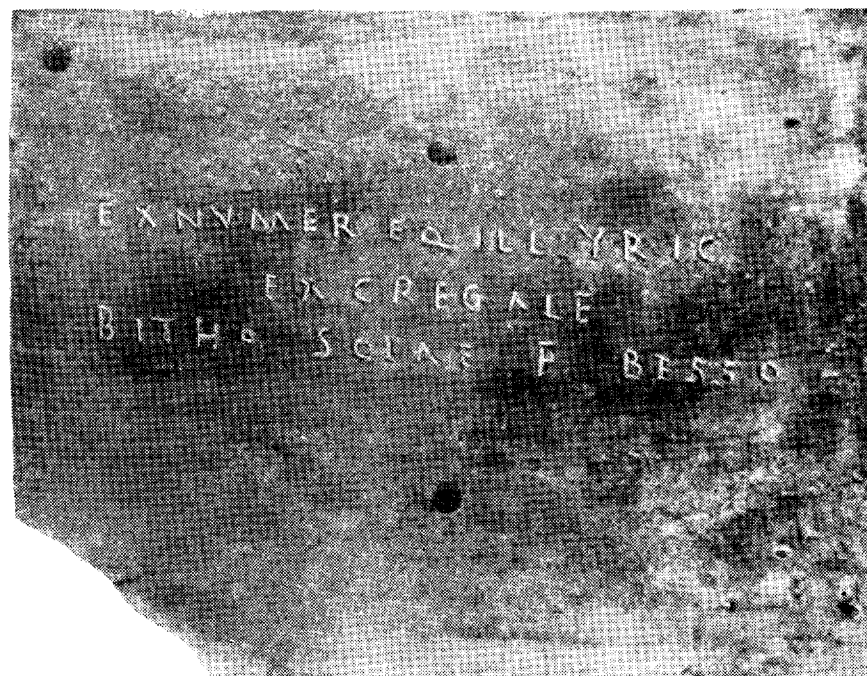

Fig. 38 — DiplD XIII, tabella II intus (*Klio*, 37, pl. XVI 2)

toriul respectiv n-a făcut parte din provincia Dacia, ci din Moesia Inferior, pînă la a. 119/120, cînd este constituită provincia Dacia Inferior, extracarpatică (Oltenia, vestul Munteniei), din care însă partea din nord-vestul Olteniei de la Drobeta la Bumbești pe Jiu poate să fi aparținut la Dacia (Superior); supra, p. 17.

— Guvernatorul provinciei (procurator praesidial) *Iulius Fidus Aquila* e cunoscut în acest post și din inscripția menționînd „castra N(umeri) Burg(ariorum) et Vered(ariorum) quod anguste tenderet, duplicato valli pede et in positis turribus ampliavit per Aquilam Fidum proc(uratorem) aug(usti)“, la Copăceni pe Olt (CIL, III 13796 = ILS, 9180, la a. 140; *ReichsbD,* p. 31; P.I.R., IV 3, 1966, p. 213, nr. 309).

— Unitatea auxiliară din care făcea parte ostașul-veteran trac *Bithus Solae filius Bessus* (întors în patria sa natală tracică din sudul Dunării, unde i s-a pierdut diploma în așezarea rurală proprietate personală — villa rustica), *Numerus equitum Illyricorum,* este cunoscută sub variate forme (cf. comentariul la DiplD X).

14.— DiplD XIV, 23 februarie 144 (Dacia Superior), tabella I, fragment, înalt de 102, lat de 70, gros de 1,5 mm, descoperit la 1932 într-o vie la nord de orașul Nova Zagora în Bulgaria; se păstrează în Muz. Stara Zagora.

JÖAI, XXIX 1935, p. 54—59, fig. 40—41 (foto D. Detschew cu excelent comentar); *AnnÉp,* 1935, 111; CIL, XVI 90; *InscrPannDac,* p. 108, nr. 703. Textul este rezultat din combinarea părților păstrate pe cele două fețe ale fragmentului; r. 1—8 în forma aproximativă cum apărea pe tabella I extrinsecus reconstituit după tabella I intus; r. 9—27 cum apare pe tabella I extrinsecus, întregit de Detschew.

PIVS AVLENO

[Imp(erator) caesar d]ivi Hadriani f(ilius), divi Traiani
[Parthici ne]pos [divi Nervae pronep(os)]
T(itus) Aelius Hadrianus Antonin[us aug(ustus) Pius]
pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) VII, imp(erator) II co(n)s(ul) II p(ater) p(atriae)
[equit(ibus) et pedit(ibus)] qui mil(itaverunt) in al(is) III et coh(ortibus) X
quae appel[lant(ur) I Batav(orum miliaria) e]t I Hispan(orum) [Campagon(um)]
et I Gall(orum) [et Bospor(anorum)] et II Gall(orum) Pann(onica) [et]
[II Fl(avia) Commagen(orum) et I Gall(orum) Dacica et I Aug(usta)]
Itur(aeorum) et I Vind(elicorum miliaria) et I T[hrac(um) Sag(ittariorum) et]
IIII Hisp(anorum) et I Ubior(um) et V[III Raet(orum) c(ivium) R(omanorum)]
et I Alpin(orum) et sunt in D[acia Superior(e) sub]
Mustio Prisco quinis [et vicenis plurib(us)ve]
stip(endis) emer(itis) dimis(sis) hone[st(a) miss(ione) quor(um)]
nomin(a) subscrip(ta) su[nt civitat(em)]

Roman(am) qui eor(um) non h[aber(ent) dedit et co-]
nub(ium) cum uxor(ibus) quas [tunc habuis(sent) cum]
est civit(as) iis data aut c[um iis quas pos-]
tea duxis(sent) dumtaxat [singulis]
a(nte) d(iem) VIII k(alendas) Mar(tias) T(ito) Stat[ilio Maximo]
L(ucio) Lolliano Av[ito co(n)s(ulibus)]
coh(ortis) II Gallor(um) Pa[nnonicae cui pra(e)est]
M(arcus) Aemilius B[————? sive *R—?]*
e x e q u i t [e]
Auleno Her[——— f. ————]
D]escript(um) et recog(nitum) ex ta[bula aerea quae]
fi]xa est Rom(ae) in mu[ro post templum]
divi] Aug(usti) ad [Minervam].

Scrierea pe fața internă (tabella I intus) este foarte deformată.

Întregirile și comentariul circumstanțiat făcute de Detschew sînt deplin justificate și verificate de descoperiri ulterioare. Este diploma de lăsare la vatră a unor contingente din unele formații auxiliare ale Daciei Superior.

— Guvernatorul de rang pretorian *Q. Mustius Priscus* este consul imediat după plecarea din Dacia (CIL, VI 24126; W. Hüttl, *Antoninus Pius,* Praga, I 1936, p. 362 și 377 (textul integral al diplomei); *ReichsbD,* p. 22).

Fig. 39 — DiplD XIV, tabella I extrinsecus, *a*) fotografie (JÖAI, XXIX, 1935, p. 55), *b*) desen

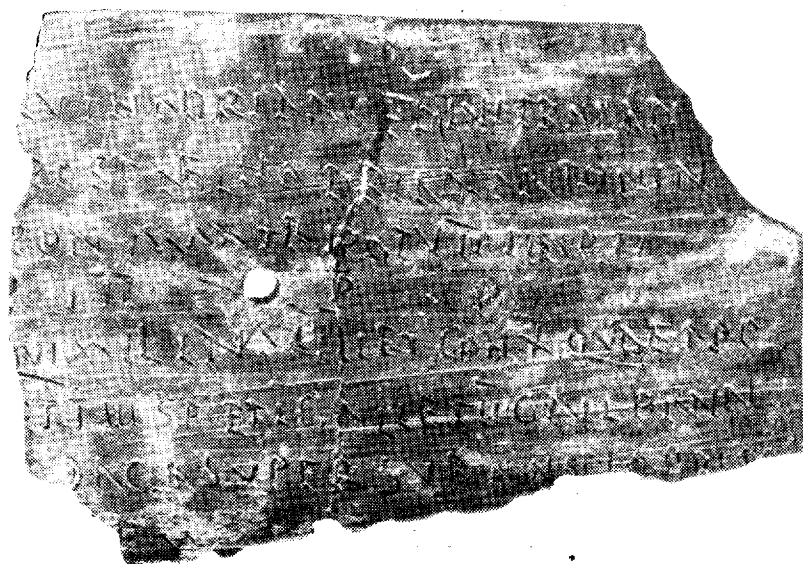

Fig. 40 — DiplD XIV, tabella I intus (JÖAI, XXIX, p. 54)

— Ostașul-veteran *Aulenus Her-*, cu antroponim roman (eventual și patronimicul), nu tracic, dar de origine etnică tracică, revenit în patria natală după eliberarea din armată în Dacia; locul de staționare a unității sale, *Cohors II Gallorum Pannonica*, nu e cunoscut.

— Dintre auxiliile menționate, despre *Cohors VIII Raetorum civium Romanorum equitata torquata* se știe că a staționat în vremea lui Aelius Hadrianus în castrul de lîngă Inlăceni (jud. Harghita), *OmD*, p. 340—341, apoi în castrul Teregova (jud. Caraș-Severin), ambele în teritoriul Daciei Superior.

15.— DiplD XV, 13 decembrie 157(?) (Dacia Superior), tabella I și II, fragmente de dimensiuni egale, înalte de 59—60, late de 102, groase de 1 mm; descoperite în a. 1851 la Jupa (Tibiscum, jud. Caraș-Severin); se păstrează în Muz. Budapest.

J. Arneth, *SBAkWien*, XL 1853, p. 308—309, pl. 1—2; W. Henzen, *Annali dell'Instit*, 1855, p. 29; L. Renier, *Recueil dipl.*, nr. 41; *InschrDac*, nr. 50; *ArchFilolIst*, 1868, p. 349; CIL, III, p. 882 și 1989; *ArchKözl*, X, 3, 1876, p. 46—48; Huebner, *Exempla*, nr. 849; W. Hüttl, *Antoninus Pius*, I (1933), p. 205; CIL, XVI 107. Textul reconstituit după tabella I intus r. 1—14, după tabella I extrinsecus restul.

PIVS BARSIMSO

[Imp(erator) caesar divi Hadriani] f(ilius) divi Traiani Par-
[thic(i) nep(os) divi N e r v a e] pronep(os), T(itus) Aelius Ha-
[drianus Antoninus a]ug(ustus) Pius pont(ifex) max(imus)
[trib(un.) pot(estat.) XXI? imp.] II co(n)s(ul) III, p(ater) p(atriae)
[equit(ibus) et pedit(ibus) qui m]ilit(averunt) in alis III quae

[appel(lantur) I Batav(orum mil.) et I Hi]spanor(um) Campagon(um) et I
[Gallor(um) et Bospor(anorum)] et coh(ortibus) X I Vindelicor(um)
[(mil.) et II Gall(orum) Pann(onica) et II Fl.] Commagenor(um) et I
[Alpin(orum) et VIII Raetor(um) c(iv.) R(om.) et I] Ulbior(um) et I Thrac(um) Sag(ittariorum)
[et IV Hisp(anorum) et — — — et I] Gallor(um) Dacic(a) et I Aug(usta)
[Itur(aeorum) et — — — et Ped]it(es) Singul(ares) Brittannic(i)
[et sunt in Dacia Supe]r(iore) sub Statio Prisco
[quin(is) et vicen(is) plurib(us)ve stipe]nd(is) emerit(is) dimissis
[honest(a) mission(e) quor(um)] nomi-
na subscripta sunt civitat(em) Romanam
qui eor(um) non haber(ent) dedit et conu-
bium cum uxorib(us) quas tunc habuissent
cum est civitas i(i)s data aut cum i(i)s quas postea
duxiss(ent) dumtaxat singulis, idib(us) Dec(embribus)
Q(uinto) Canusio Praenestino C(aio) Lusio Sparso co(n)s(ulibus)
Coh(ortis) I Vindelicor(um miliariae) cui prae(e)st
L(ucius) Versinius Aper Hispell(o)
e x p e d i t e
Barsimso Callistenis f(ilio) Caes(area).
Descript(um) et recognit(um) ex tabula aerea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

[M(arci)	*Servili]*	*Getae*
[L(uci)	*Pulli]*	*Chresimi*
[M(arci)	*Sentili]*	*Iasi*
[Ti(beri)	*Iuli]*	*Felicis*
[C(ai)	*Belli]*	*Urba[ni]*
[C(ai)	*Pomponi]*	*Statiani*
[P(ubli)	*Ocili]*	*Prisci.*

Intus tabella II

conține pe 10 rînduri (fragmentare) jumătatea din dreapta a textului din r. 20—27, astfel (inclusiv formula de „autentificare" *descriptum et — — — —*)

NESTINO
COS
SO
CVI PRAEST
R HISPE
E ·
NIS F CAES
EX TABVL AEREA
N MVRO POST
MINERVAM

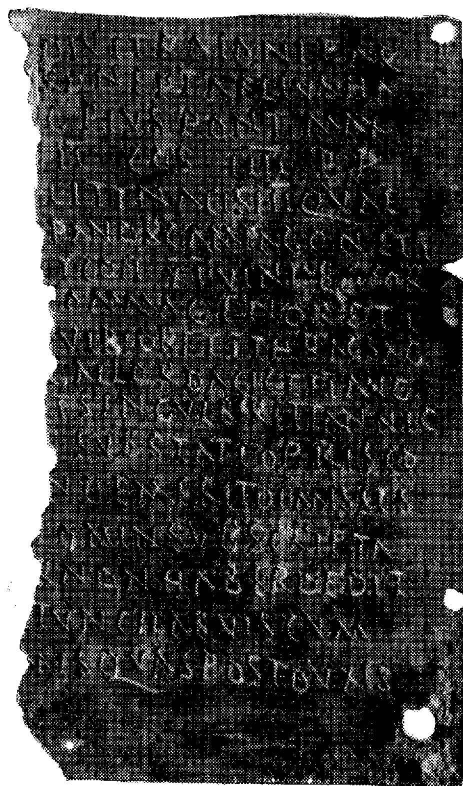

Fig. 41 — DiplD XV, tabella I intus (foto Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Fig. 42 — DiplD XV, tabella I extrinsecus (foto Magy. Nemz. Múz).

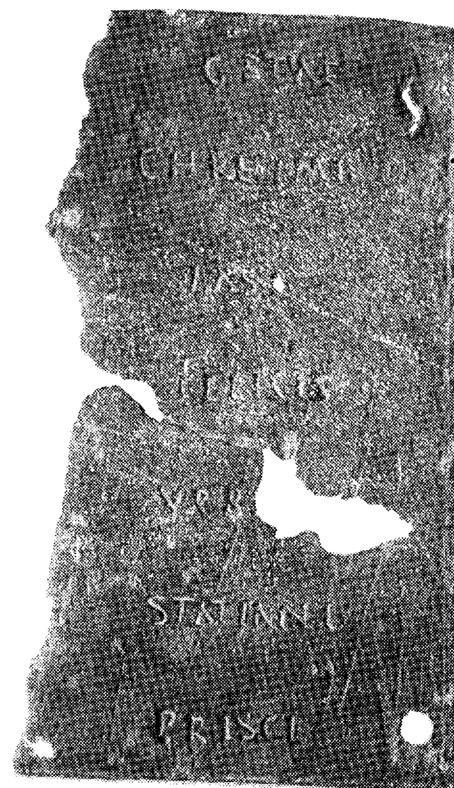

Fig. 43 — DiplD XV, tabella II extrinsecus (foto Magy. Nemz. Múz.)

Fig. 44 — DiplD XV, tabella II intus (foto Magy. Nemz. Múz.)

În r. 9 și 10, întregirea numelor de cohorte în lacună după DiplD XIV, dar ordinea înșirării lor nu este sigură; *Cohors III Delmatarum* staționată în castrul de lîngă Mehadia în Dacia Superior (*Banatica*, II, 1973, p. 103—114) nu pare a fi de luat în considerare, ea nu apare cu numele în diplomele militare ale Daciei cunoscute pînă acum.

— Data diplomei (anul) nu este cunoscută, lipsind (pierdută în lacună) cifra cu TRIB POT a împăratului Antoninus Pius; mai probabil este 157 decît 156.

— Guvernatorul Daciei Superior, *Marcus Statius Priscus Licinius Italicus*, prin anii 156(?)—157—158, atestat în mai multe inscripții litice și în DiplD XVI (din a. 158), a fost după această magistratură consul, apoi guvernator al Moesiei Superior, Britanniei și Cappadociei (*ReichsbD*, p. 27—28; *EpigrSt*, IV, 1967, p. 73; *Sargetia*, V, 1968, p. 98—101, rectificarea lecturii numelui de divinitate „Dianae“ în NYMPHIS dintr-o dedicație la Germisara — Geoagiu Băi a lui Statius Priscus, CIL, III, 940).

— Unitatea auxiliară *Cohors I Vindelicorum miliaria*, staționată în Dacia inițial la Vărădia (Arcidava, jud. Caraș-Severin), a fost mutată pe la mijlocul secolului al II-lea la Tibiscum, unde s-a stabilit și veteranul cu nume semit *Barsimsus* (sau *Bar Sims-?*; *ActaMN*, VI 1969,

p. 178; *Dacia*, N.S., XIV 1970, p. 287) și unde informațiile despre ea apar mai numeroase (cf. *ActaMN*, VII 1970, p. 138—143; *LapidMBan*, nr. 11, 56); poate să fi fost mutată în prima jumătate a secolului al III-lea în estul Daciei la Rîșnov (Cumidava): *Cohors Vindelicorum Cumidavensis* (? AIIA, XVII 1974, p. 46—58).

16.— DiplD XVI, 8 iulie 158 (Dacia Superior), ambele tăblițe aflate cu legătura în formă originală, înalte de 120, late de 95, groase de 0,5 mm; descoperită în a. 1886 la Cristești (jud. Mureș), achiziționată de E. Lázár pentru Muz. Național Maghiar, Budapest (unde se păstrează).

ArchÉrt, VI, 1886, p. 303—318 (cu excelent comentar epigrafic și istoric de C. Torma); CIL, III, p. 1989, 2328, 64; ILS, 2006; W. Hüttl, *Antoninus Pius*, II (1933), p. 212—213; CIL, XVI 108.

PIVS HEPTAPORI BESSO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caes(ar) divi Hadriani f(ilius) divi Tra-
iani Parthic(i) nep(os) divi Nervae pron(epos)
T(itus) Aelius Hadrianus Antoninus aug(ustus) Pius
pont(ifex) max(imus) tr(ibuniciae) pot(estatis) XXI, imp(erator) II co(n)s(ul) IV, p(ater) p(atriae)
equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt) in alis III
quae appel(lantur) I Batav(orum miliaria) et I Hispan(orum) Cam-pag(onum)
et I Gall(orum) et Bospor(anorum) et coh(ortibus) I Thrac(um) Sag(ittariorum)
et IV Hisp(anorum) et I Aug(usta) Itur(aeorum) et Vexil(lariis) Afric(ae)
et Mau[r]et(aniae) Caes(ariensis) qui sunt cum Mauris
Gentilib(us) in Dacia Super(iore) et sunt
sub Statio Prisco leg(ato) quinq(ue) et vi-
gint(i) stip(endis) emer(itis) dimiss(is) honista (sic)
mission(e) quor(um) nomin(a) subscripta
sunt civitat(em) Roman(am) qui eorum non
[ha]ber(ent) dedi[t] et conub(ium) cum uxoribus
[qua]s tunc habuis(sent) cum est civitas i(i)s
[data] aut cum i(i)s quas postea duxiss(ent)
[dum]taxat singulis, a(nte) d(iem) VIII id(us) Iul(ias)
[.] Servilio Fabiano Q(uinto) Allio Basso co(n)s(ulibus)
Alae I Gallor(um) et Bospor(anorum) cui prae(e)st
L i c i n i u s N i g r i n u s
e x g r e g a l e
Heptapori I s i f(ilio) Besso.
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aerea
quae fixa est Romae in muro post
templ(um) divi A[u]g(usti) ad Minervam.

Fig. 45 — DiplD XVI, tabella I extrinsecus (foto Magy. Nem. Múz.)

Extrinsecus tabella II

M(arci)	*Servili*	*Getae*
L(uci)	*Pulli*	*Chresimi*
M(arci)	*Sentili*	*Iasi*
Ti(beri)	*Iuli*	*Fel[icis]*
C(ai)	*Belli*	*Urb[ani]*
C(ai)	*Pomponi*	*Stat[iani]*
P(ubli)	*Ocili*	*Pris[ci].*

Intus tabella I

textul este redus prin omiterea numelor formațiilor auxiliare din r. 6—9 și abrevieri mai multe de cuvinte.

Intus tabella II

numele consulilor scurtate „Fabiano et Basso cos."; formula „descriptum et recognitum — — —" este omisă.

Unitatea auxiliară din armata Daciei Superior pentru care se dă această diplomă, *Ala I Gallorum et Bosporanorum*, era staționată după mijlocul secolului al II-lea la Cristești, unde s-a stabilit ostașul-veteran după eliberare; alte inscripții și cărămizi ștampilate o numesc simplu „AL BOS" (*ActaMN*, I 1964, p. 184, cu bibliografie); ostașul-veteran

Fig. 46 — DiplD XVI, tabella II extrinsecus (foto Magy. Nemz. Múz.)

Fig. 47 — DiplD XVI, tabella I intus (foto Magy. Nemz. Múz.)

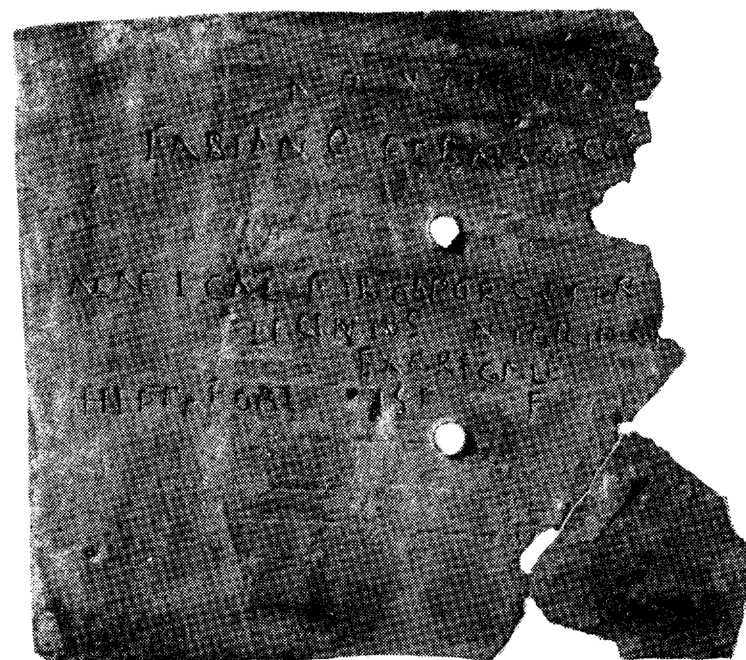

Fig. 48 — DiplD XVI, tabella II intus (foto Magy. Nemz. Múz.)

poartă antroponim și patronimic trace și ethnicon „Bessus" (*ActaMN*, IV 1967, p. 91), care poate să fi fost echivalent cu „Thrax".

17.— DiplD XVII, 27 septembrie 159(?), sau între a. 145 și 161 (Dacia Porolissensis), tabella I și II fragmentare, descoperite la date și în locuri diferite:

a) tabella I jumătatea de jos (pînă la orificiile de legătură), lată de 95 mm, înaltă de 60 (originar, întreagă 120 mm), grosimea de 0,5 mm, descoperită în a. 1828, cînd „wurden in der Militärgränze, bey den Arbeiten an der Strasse, welche von Domoschnia (Domașnea) nach Peregova [eroare de ms. sau de tipar în loc de Teregova] führt, auf dem Domaschnier Berge die Grundmauern einer kleinen römischen Verschanzung (20 Klafter Länge, 17 Kl. Breite) aufgegraben und bey dieser Gelegenheit ein, auf den beyden Seiten beschriebenes Metallplättchen gefunden, welches nun in dem k.k. Münz- und Antikenkabinette aufbewahrt wird, und sich als das Bruchstück einer sogenannten tabula honestae missionis bewährt hat", Steinbüchel, *Jahrbücher der Literatur* (Wien), 45 (1829), Anzeiger-Blatt, p. 66—67; C. Gazzera, *Notizia di alcuni diplomi imperiali di congedo militare*, în *Memorie Accad.* Torino, 35 (1831), p. 221, 257; C. Cardinali, *Diplomi imperiali di privileggi accordati ai militari*, Velletri, 1835, p. 200, nr. 18; B. Borghesi, *Opere*, III, p. 370; J. Arneth, *Zwölf römische Militärdiplome*, p. 61, nr. **IX**, pl. XXII; *InschrDac*, nr. 857; E. Sacken — F. Kenner, *Die Sammlungen des k.k. Münz- und Antikencabinetes*, Wien, 1866, p. 114—117; CIL, III, p. 886 (cf. p. 1990); W. Hüttl, *Antoninus Pius*, II, p. 207; CIL, XVI 110+Suppl.

p. 216; R. Noll, *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung*, Wien, 1962, p. 129—130: „Militärdiplom, Inv. III 170, ausgestellt unter Kaiser Antoninus Pius für den Briten Lounercus, Angehöriger der Cohors I Ulpia Brittonum (miliaria), am 27. September 159, ... CIL, XVI 110+Suppl. p. 216"; B. Milleker, *TRÉrt*, VIII 1892, p. 130; *DacPannInf*, p. 91—94; Huebner, *Exempla*, nr. 845;

b) tabella II colțul drept de jos, fragment lat de 88, înalt de 55, gros de 1 mm, descoperit în cursul lucrărilor de excavație la bastionul din colțul de sud-vest spre exterior, pe latura de nord, la 20 cm de zid și 150 cm adîncime în pămîntul galben de umplutură formînd valul, la castrul de lîngă Mehadia, în 24 septembrie 1943; partea rămasă are pe fața interioară sfîrșitul textului copie din „constitutio", r. 23—29 corespunzînd ultimelor șapte rînduri din fața principală; scrierea este rudimentară, dar pe fața exterioară, cu numele martorilor, este mai ordonată; păstrată în Muz. Cluj; publicată mai întîi în *DacPannInf*, p. 95—99, fig. 18—19 (foto, desen).

Textul este refăcut după cele două tăblițe fragmentare, r. 1—14 după fața internă (tabella I intus), care are în total 20 de rînduri, jumătatea dreaptă a rîndurilor, stînga fiind lipsă, r. 15—29 după fața externă (tabella I extrinsecus) și tabella II intus. Lectura se bazează pe toate publicațiile începînd cu „editio princeps" a lui Steinbüchel, verificată de Al. Conze („contulit mea causa Conzius", Mommsen, în CIL, III, p. 886), care a adus o modificare alterînd forma numelui celtic purtat de ostașul-veteran în „LVONERCO", în loc de IVONERCO *(Ivonercus)*, cum au citit toți autorii pînă la Conze — Mommsen și cum este evident pe tăblița de bronz (verificată printr-o excelentă copie-galvanoplastică ce ne-a trimis în 1971 prof. dr. R. Noll din Viena).

PIVS IVONERCO BRITTONI

[Imp(erator) caes(ar) divi Had]rian(i) f(ilius) divi Traiani
[Parthic(i) nepos divi Ne]rvae pron(epos) T(itus) Aelius
[Hadrianus A n t]o n i n u s aug(ustus) Pius pont(ifex)
[max(imus) trib(uniciae) pot(estatis)...] imp(erator) II co(n)s(ul) III p(ater) p(atriae)
[equit(ibus) et pedit(ibus)] qui mil(itaverunt) in alis III quae
[appell(antur) Silia]n(a) et Gall(orum) et Pann(oniorum)
[et Tungror(um) F]ront(oniana) et coh(ortibus) XIII I Ulp(ia)
[Britton(um miliaria) et I Brit(annica)] (miliaria) et I Fl(avia) Ulp(ia) Hisp(anorum miliaria)
[et I Batav(orum miliaria) et I Ael(ia)] Gaesa(torum miliaria) et I(I) Aug(usta) Nerv(ia)
[Pacens(is) Britton(um miliaria) et I]I Britt(anica) miliaria) et I Hispan(orum)
[et I Cannanef(atium) e]t II Hisp(anorum) scutata Cy-
[ren(aica) et V Lingo]n(um) et VI Thrac(um) et sunt
[in Dacia Poroliss]en(si) sub Macrinio
[Vindice proc(uratore) quin]q(ue)
et vigint(i) stipend(is) emerit(is) dimis(sis) ho-
nest(a) miss(ione) quor(um) nomin(a) subscript(a)
sunt civit(atem) Roman(am) qui eor(um) non ha-

ber(ent) dedit et conub(ium) cum uxor(ibus) quas
tunc habuis(sent) cum est civit(as) i(i)s dat(a) aut
cum i(i)s quas post(ea) dux(issent) dumtax(at) sin-
gulis, a(nte) d(iem) V k(alendas) Oct(obres), Sex(to) Calpurnio
Agricola Ti(berio) Claudio Iuliano co(n)s(ulibus)
Coh(ortis) I Ulpia(e) Britton(um miliariae) cui pra(e)est
L(ucius) Nonius Bassus Picen(o)
e x p e d i t e
Ivonerco Molaci f(ilio) Britt(oni).
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea)
quae fixa est Romae in mur(o) post
templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Intus tabella II

— — — — — — — — — — — — — — — — —

[coh(ortis) I] Ulp(iae) Britt(onum miliariae) [cui praeest]
L(ucius) Nonius Bassus [Piceno]
e x p e d i t e
Ivonerco Mo laci f(ilio) [Britt(oni)].
Descript(um et recogni[t(um) ex tabul(a) aer(ea)]
quae fixa est Roma[e in mur(o) post]
templ(um) divi Aug(usti) ad Mi[nervam].

Extrinsecus tabella II

—	— — — — —	— — — —
—	— — — — —	— — — —
—	— — — — —	— — — —
[Ti(beri)	*Iuli]*	*Felicis*
[C(ai)	*Iuli]*	*Silvani*
[C(ai)	*Pompo]ni*	*Statiani*
[P(ubli)	*Ocili]*	*Prisci.*

Este a treia diplomă (în ordine cronologică) pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis (prima DiplD VII, a doua DiplD XI), mult controversată mai ales din cauză că ea nu a putut să fie datată exact, anul necunoscut căci cifra cu „TRIB POT" a împăratului Antoninus Pius a dispărut în jumătatea de sus (respectiv de stînga) a textului, pierdută, iar consulii suffecti nu se știe în ce an au funcționat prin luna septembrie. Elementele „noi" aduse de fragmentul din tabella II extrinsecus sînt numele a patru martori autentificatori *(testes, signatores)*, ultimii din echipa de șapte, la care s-au păstrat numai cognomina la marginea dreaptă: *Felix, Silvanus, Statianus, Priscus;* la penultimul și sfîrșitul numelui gentiliciu [Pompo]NI. Aceste nume de martori apar în unele diplome la mijlocul veacului al II-lea, în a. 146 *Felix* și *Silvanus* (CIL, XVI 178), în a. 148 aceiași împreună cu *Priscus* (CIL, XVI 180), iar în diploma din Gilău, a. 164 (DiplD XVIII), *Felix* și *Statianus*. Dar nici cele patru nume de martori autentificatori nu pot servi la determinarea mai precisă a datei (anul) cînd a fost emis decretul imperial de către Aelius Antoninus Pius pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis, datare ce azi și-a pierdut din importanța pe care ar fi avut-o înainte de

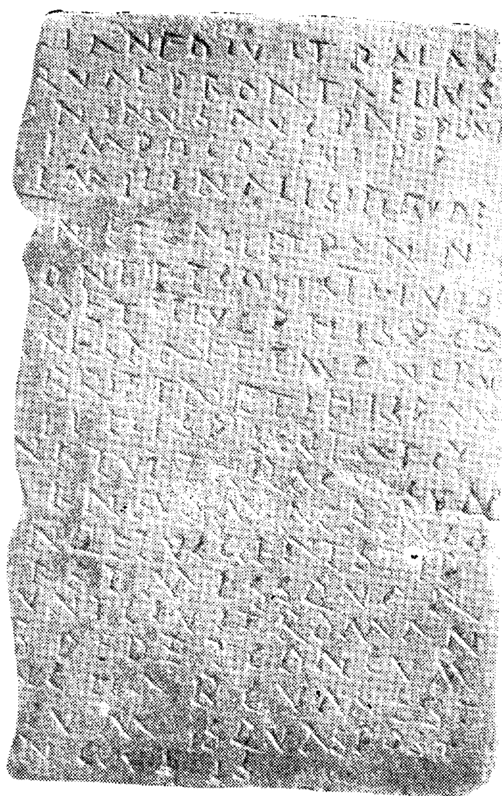

Fig. 49 — DiplD XVII, tabella I intus
(foto după mulaj din Wiener Antikensammlung)

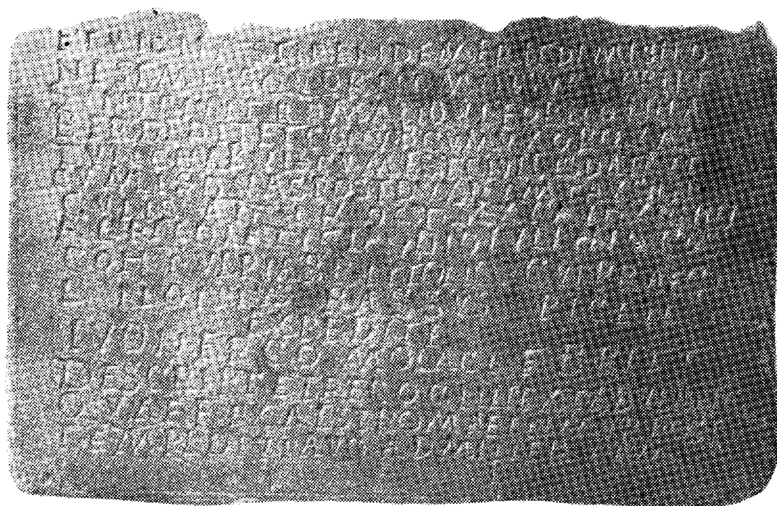

Fig. 50 — DiplD XVII, tabella I extrinsecus (foto după mulaj din Wiener Antikensammlung)

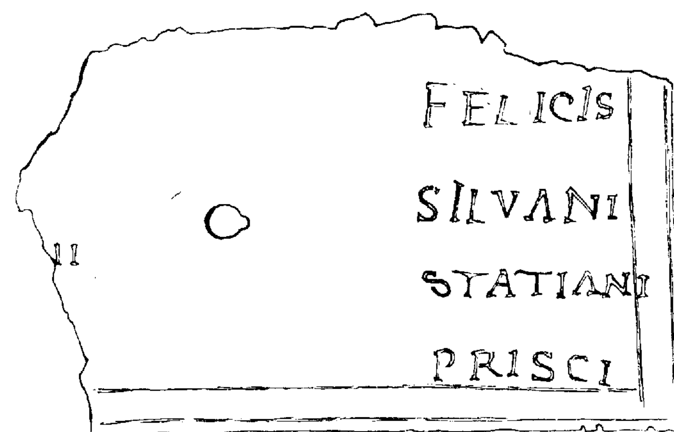
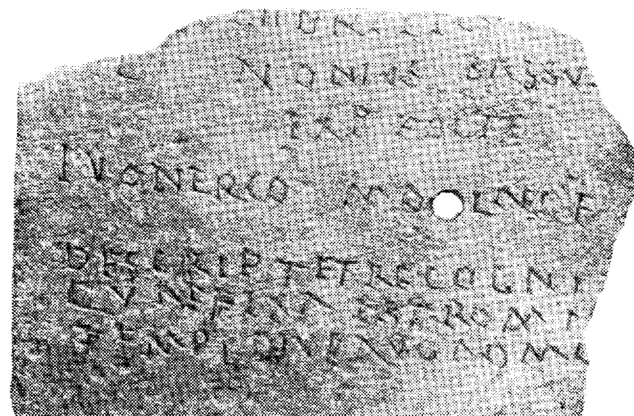
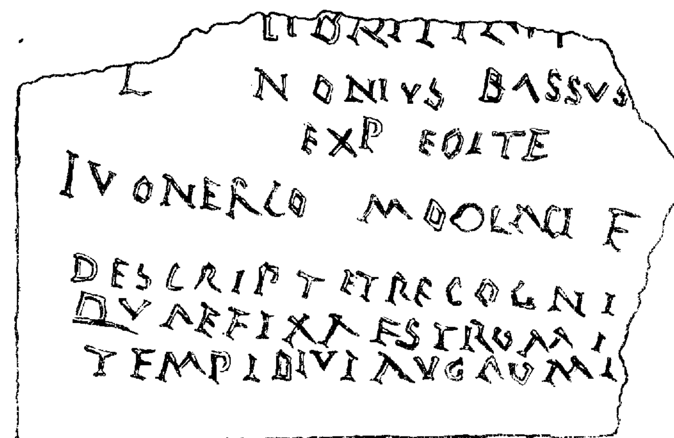

Fig. 51 — DiplD XVII, tabella II extrinsecus, desen
(*DacPannInf*, p. 97)

a

b

Fig. 52 — DiplD XVII, tabella II intus, *a*) fotografie, *b*) desen
(*DacPannInf*, p. 96)

a. 1960 pentru anul apariției noii provincii „Porolissensis“, atestată la a. 133 și apoi la 123 (cf. DiplD VII, XI).

Numele unităților auxiliare sînt întregite aproape toate cu certitudine după diplomele Daciei Porolissensis din a. 164, păstrate întregi (în primul rînd DiplD XVIII).

— Guvernatorul procurator praesidial din ordinul cavalerilor *Marcus Macrinius Vindex* este identic cu un *praefectus praetorio* un deceniu mai tîrziu (*ReichsbD*, p. 36—37).

— Ostașul-veteran poartă un nume și patronimic celtice: *Ivonercus* compus bimembru, cf. *Ivomagus* (CIL, V 7717), *Ivorix* (CIL, XIII 679), *Ivimarus, Iviaco, Ivavos, Ivedio, Iveriu* etc. (*CeltSpr*, II, 99—112) și *Nercod* (*ibid.*, II, 719); eliberarea lui din armată pe la a. 158/9 arată că în unitatea sa de *Brittoni* (prezentă în Dacia încă din anii campaniei de cucerire a țării, DiplD I) se făceau recrutări din patria de obîrșie și după a. 130, aducîndu-se efective „brittonice“ la granița de nord-vest a provinciei Dacia. După liberarea din serviciul activ, Ivonercus sau vreun urmaș al său „încetățenit“ și deplin romanizat a emigrat de pe *limes*-ul de nord-vest spre interiorul și sudul Daciei, stabilindu-se în vreo localitate din sud-vestul provinciei, pe la Mehadia—Teregova, unde au fost descoperite disparat cele două fragmente din tăblițele diplomei sale; s-ar putea presupune că cele două tăblițe ale documentului-certificat de cetățenie s-au desfăcut prin uzura legăturii de sîrmă și au apucat în două direcții; ori că ele au fost desfăcute intenționat de erezii lui Ivonercus (poate tot militari și ei), una din tăblițe rămînînd la vreun succesor pe la Teregova, a doua la altul în castrul (ori *canabae*) cohortei III Delmatarum la Mehadia.

18.— DiplD XVIII, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), păstrată aproape completă, „găsită în cursul săpăturii (iulie 1951), la secțiunea D a zidului de incintă în dreptul porții de sud, în interiorul turnului B la castrul Gilău (jud. Cluj), în adîncime de 90 cm; cele două tăblițe alcătuitoare sînt aproape întregi (o ruptură ceva mai mare la un colț datează probabil din antichitate), avînd o bună parte din acoperitoarea sigiliilor cu sîrme de legătură. Era acoperită cu un strat gros de zgură și oxidare galben-verzuie; formînd un singur bloc, cele două tăblițe erau puternic sudate una de alta, poate și din cauza unui incendiu. La curățire tăblițele au mai suferit degradări, dar lectura textului se poate face integral. Pe fețele externe au liniaturi-chenar vizibile în cîteva puncte. Înălțimea 140, lățimea 105, grosimea 1,4 mm; greutatea totală după curățire 178 g. Deasupra sigiliilor de ceară ale martorilor are montată apărătoarea *(capsula, theca)* din două lame lungi de 75, înalte de 5 mm sudate lateral în formă de pereți“, *MatArh*, II 1956, p. 703, 705 (Muz. Cluj).

MatArh, II 1956, p. 703—713, fig. 9—13 foto și desene (cu amplu comentariu epigrafic și istoric, I. I. Russu); *AnnÉp*, 1957, 199 (textul r. 27—30 și extrinsecus II).

Textul este dat după extrinsecus tabella I, golurile fiind completate cu părțile corespunzătoare din intus tabella I.

M. ANTONINVS ET L. VERVS ACILIO DVBITATO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar Marcus Aurelius Antoninus
aug(ustus) Armeniacus pontif(ex) max(imus) tri-
bunic(iae) pot(estatis) XVIII, imp(erator) II co(n)s(ul) III et
imp(erator) caesar Lucius Aurelius Verus aug(ustus) Ar-
meniacus trib(uniciae) potest(atis) IIII imp(erator) II proco(n)s(ul)
II, divi Antonini fili divi Hadrian(i) nepotes
divi Traiani Parthici pronepotes
divi Nervae ab nepotes
equitibus et peditibus qui militaver(unt) in
alis tribus quae appell(antur) II Gallor(um) et Pann(oniorum)
et Silian(a) c(ivium) R(omanorum) et I Tungr(orum) Front(oniana) et cohortib(us)
decem et duab(us) I Britton(um miliaria) et I Britann(orum)
equit(ata) et I Hispan(orum miliaria) et I Batavor(um mil.) et I Aelia
Gaesat(orum) et II Nerv(ia) Britt(onum miliaria) et II Britannor(um)
(miliaria) et I Hispanor(um p. f.?) *et I Cannanef(atium) et II Hispan(or.)*
et V Lingon(um) et VI Thrac(um) et sunt in Dacia
Porolis(s)ensi sub Sempronio Ingenuo proc(uratore)
quinis et vicenis pluribusve stipendis
emeritis dimis(s)is honesta missione
quorum nomina subscript(a) sunt ci-
vitat(em) Roman(am) qui eor(um) non haber(ent) deder(unt)
et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc habuiss(ent)
cum est civit(as) i(i)s data aut cum iis quas pos-
tea duxissent dumtaxat singu-
lis, a(nte) d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)
Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Caecilio Avito co(n)s(ulibus)
Alae Silianae c(ivium) R(omanorum) cui praeest
A u r e l i u s A t i l i a n u s
e x g r e g a l e
Acilio Sabini f(ilio) Dubitato castr(is).
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea)
quae fixa est Romae in muro
post templ(um) divi Aug(usti) ad Minervam.

Extrinsecus tabella II

M(arci)	*Servili*	*Getae*
Ti(beri)	*Iuli*	*Felicis*
[C(ai)	*Bel]li*	*Urbani*
[L(uci)	*Pulli]*	*P r i m i*
[L(uci)]	*Senti*	*Chrysogoni*
[C(ai)	*P]omponi*	*Statiani*
[L(uci)	*Pull]i*	*Zosimi.*

Intus tabella I—II

repetă textul din tabella I extrinsecus (inclusiv formula de „autentificare"), dar o scriere foarte neglijentă, rîndurile nealiniate, cu frecvente erori, unele insolite, literele abia schițate (ceea ce nu este o raritate); cîteva greșeli mai grave: în r. 3 numele împăratului *Lucius Aurelius Verus* e scris „Lucius Aurelius Antoninus", evident prin confuzia explicabilă a gravorului ori a unui copist cu numele împăratului precedent Marcus Aurelius Antoninus, iar nu ca o atestare epigrafică autentică a numelui „Antoninus" menționat tot prin confuzie în unele izvoare literare (Historia Augusta, Eutropius, Malalas; RE, III 1839); r. 9 cohors

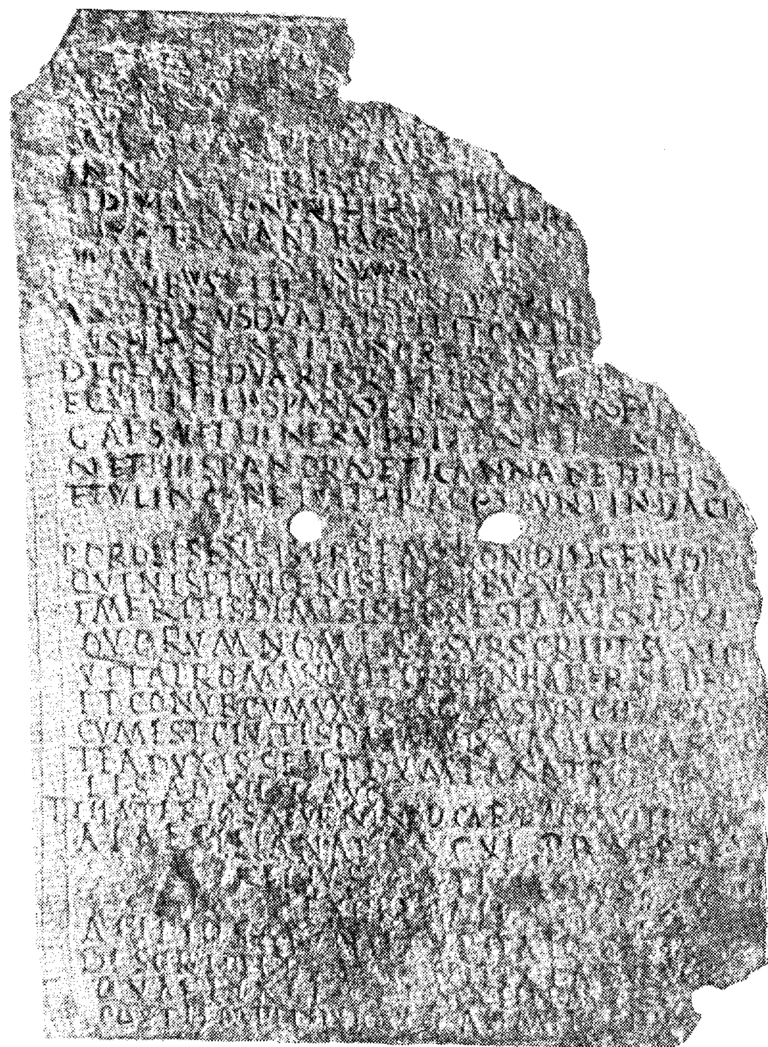
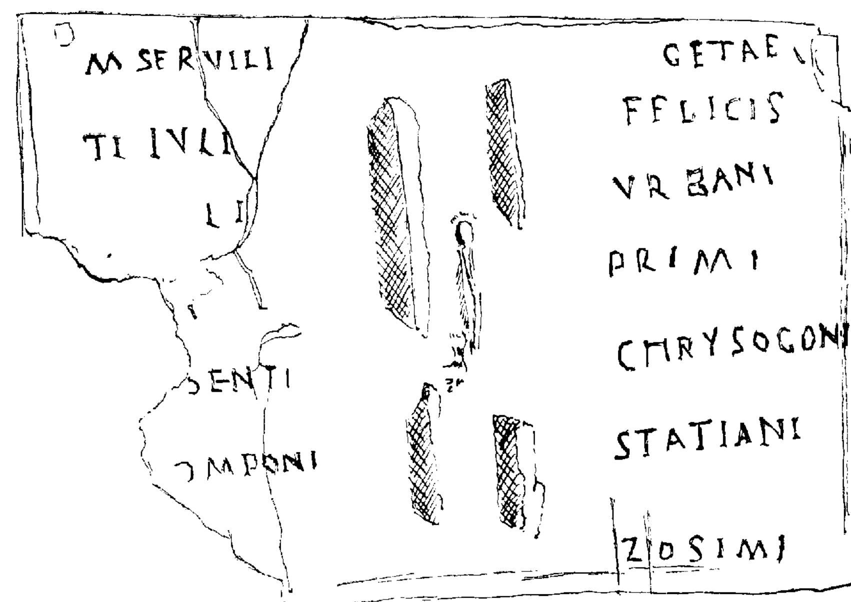

Fig. 53 — DiplD XVIII, tabella I extrinsecus (*MatArh*, II, p. 704)

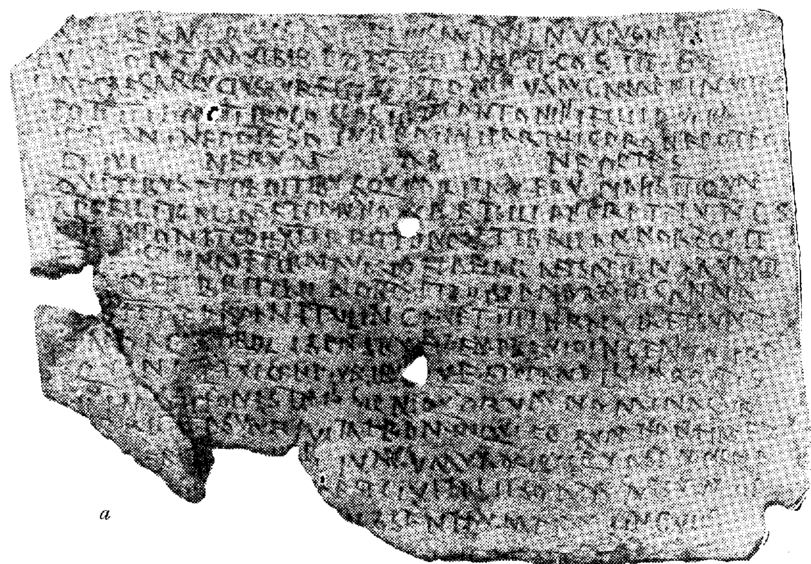

a

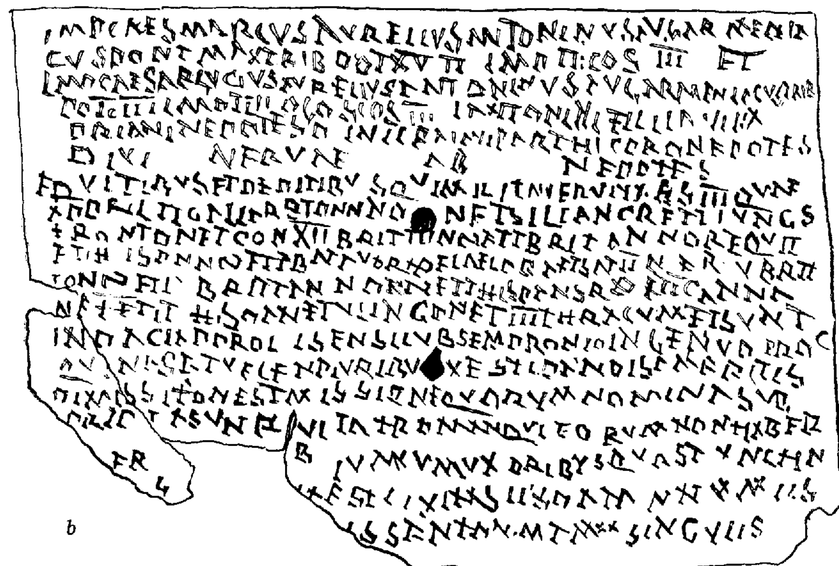

b

Fig. 54 — DiplD XVIII, tabella II extrinsecus, *a*) fotografie, *b*) desen (*MatArh*, II, p. 706)

a

b

Fig. 55 — DiplD XVIII, tabella I intus, *a*) fotografie, *b*) desen (*MatArh*, II, p. 707)

I Britton. e scrisă „Britton“ fără cifra I; r. 10 HISPANN, AELA GAETSAT(orum); r. 11 BRITTANNOR; r. 12 III THRACVM; r. 14 PLVRIBVVE. Textul complet de pe tabella I—II intus e transcris și întregit în *MatArh*, II 1956, p. 709.

T r a d u c e r e [cf. traducerea textelor din DiplD V și VII]

„Împăratul caesar Marcus Aurelius Antoninus augustul, biruitorul Armenilor, preot suprem în al 18-lea an al puterii de tribun, a doua oară aclamat imperator, consul a 3-a oară și împăratul caesar Lucius Aurelius Verus augustul, biruitorul Armenilor, în al 4-lea an al puterii sale de tribun, a doua oară aclamat imperator, proconsul a doua oară, fiii fericitului împărat Antoninus, nepoți ai fericitului Hadrianus, strănepoți ai fericitului împărat Traianus biruitorul Parților stră-strănepoți ai fericitului împărat Nerva, călăreților și pedestrașilor care au servit în trei alae (și anume): a II-a a Gallilor și Pannonilor, Siliana de cetățeni romani, I Tungrorum Frontoniana și cohorte 12: I a Brittonilor (cu efectiv) de 1000 (ostași), I a Britannilor călăreață, I a Hispanilor de 1000, a Batavilor de 1000, I Aelia a Gaesatilor, II Nervia a Brittonilor de 1000, II Britannica de 1000, I a Hispanilor — — —, I a Cannanefatilor, II a Hispanilor, V a Lingonilor și VI a Tracilor, cu garnizoanele în Dacia Porolissensis, sub (comanda) procuratorul(ui) Sempronius Ingenuus, după un serviciu militar de 25 sau mai mulți ani, (fiind) eliberați din armată, cinstiți cu răsplăți (și) ale căror nume se află consemnate mai jos, le-au dat cetățenia romană celor care nu o aveau încă, precum și dreptul de legiuită căsătorie cu soțiile ce aveau atunci cînd li s-a acordat cetățenia sau cu cele pe care după aceea le vor lua, (dar) numai pentru cîte una; la 21 iulie (anul) consulilor Tiberius Haterius Saturninus și Quintus Caecilius Avitus. Pentru Ala Siliana de cetățeni romani, comandată (de)

A u r e l i u s A t i l i a n u s

ostașului (de rînd)

Acilius Dubitatus fiul lui Sabinus, originar din castru (canabae). (Acest document-livret) este copia controlată după tabla de aramă p u s ă l a R o m a p e z i d u l dinapoia templului fericitului împărat Augustus, lîngă Minerva. (Martorii autentificatori; ștampila cu ceară a lui) Marcus Servilius Geta, Tiberius Iulius Felix, Caius Bellius Urbanus, Lucius Pullius Primus, Lucius Sentius Chrysogonus, Caius Pomponius Statianus, (și) Lucius Pullius Zosimus“ (după *MatArh*, II 1956, p. 709—710).

Diploma oferă cel mai amplu și precis tabel al trupelor auxiliare din care s-au făcut lăsări la vatră (deci nu absolut toate) ale Daciei Porolissensis, ca și unele indicații noi cu privire la tehnica de confecționare a diplomelor; cf. „dubletele“ din aceeași zi 21 iulie 164, DiplD XIX, XX și XXI, pe care le întregește și elucidează în unele puncte. Elementele proprii ale diplomei Gilău DiplD XVIII:

— Numele unității auxiliare pentru care este diploma, *Ala Siliana civium Romanorum*, cu garnizoana la Gilău, bine cunoscută aici din inscripții lapidare, ca și din cărămizi ștampilate.

— Comandantul unității *Aurelius Atilianus* trebuie să fi fost identic cu *C. Aurelius Atilianus, proc(urator) aug(usti)* la Napoca, fiind procurator al Daciei Porolissensis, după praefectura-comandă asupra unității auxiliare la Gilău (în diploma de aici el poate să fi avut și praenomen *C(aius)*, dispărut în fractură); *ReichsbD*, p. 85, *MatArh*, II 1956, p. 711.

— Ostașul-veteran *Acilius Dubitatus*, fiul lui *Sabinus* (desigur tot militar, în aceeași unitate), era născut „castris“ în *canabae*-le unității în

care a fost încorporat; după liberare s-a stabilit tot aici, la castru, unde i s-a găsit documentul de eliberare și încetățenire.

— Guvernatorul *Sempronius Ingenuus,* procurator praesidial în Dacia Porolissensis, era cunoscut ca atare în bibliografie (după DiplD XIX; *ReichsbD,* p. 37).

Copie după același decret imperial *(constitutio, lex data)* din 21 iulie 164 erau DiplD XIX și XX, iar DiplD XXI (din castrul Buciumi, fragment) pare a fi a unui ostaș-veteran chiar din aceeași unitate auxiliară de cavalerie *Ala Siliana.*

19. — DiplD XIX, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), tabella I fragment spart în cinci bucăți, cam 3/4 din tăbliță, înaltă de 136, lată de 110, groasă de 1 mm; în mijloc are cele două orificii rotunde pentru legarea tăblițelor, la colțul din dreapta jos alt orificiu; litere înalte de 3 mm; descoperită în martie 1936 într-o vie din punctul de hotar numit „Tuchlitě", la vest de satul Palatovo (raion Dupnița, în sud-vestul Bulgariei); achiziționată de Muz. Plovdiv, unde se păstrează.

Klio, XXX 1937, p. 187—199, pl. I—II foto (cu amplu și excelent comentar de D. Detschew); *AnnÉp,* 1937, 113; CIL, XVI 185, pl. XVII c—d foto; *InscrPannDac,* p. 136, nr. 704 (numai r. 9—18 din text, după *AnnÉp).*

Textul de mai jos e combinat după cît s-a păstrat pe cele două fețe ale documentului, urmînd rîndurile de pe fața externă.

M. ANTONINVS ET L. VERVS SEXTO PANNONIO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator) caesar M(arcus) Aur]eliu[s] Antoninus aug(ustus)
Armeniac(us) [pont]if(ex) maximus, trib(unicia)
[pot(estate) XVI]II, imp(erator) II, co(n)s(ul) III, et
[imp(erator) caes(ar) L(ucius) A]urelius Verus aug(ustus) Ar-
meniacus, [trib(unicia) p]ot(estate) III, imp(erator) II, proco(n)s(ul), co(n)s(ul) II
divi Antonini f(ilii), divi Hadriani nepotes,
divi Traiani Parthici pronepotes
[divi] N e r v a e a b n e p o t e s
[equitibus et pe]ditibus qui militaverunt
in al(is) III [qu]ae appellantur II Gall(orum)
et Pann(oniorum) et Silian(a) c(ivium) R(omanorum) et I Tungr(orum) Fronto-
n i a n(a) et c o h o r t i b u s d e c e m e t d u a b u s I
[Britton(um miliaria) et I Bri]tann(ica) equitat(a) et I Hisp(anorum)
[(miliaria)] et I Batav(orum miliaria) et I Ael(ia) Gaesat(orum) et II Nerv(ia)
Britt(onum miliaria) et II Britann(ica miliaria) et I Hisp(anorum) et I Can-
nanef(atium) et II Hisp(anorum) et V Lingonum et VI Thra-
[cum] et sunt in Dacia Porolis(s)ensi sub
Sempronio Ingenuo proc(uratore) quinis et vi-
cenis pluribusve stipendis emeri-
tis dimissis honesta missione, quo-
rum nomina subscripta sunt civitatem

Romanam qui eorum non haberent dede-
runt et conubium cum uxoribus quas
tunc habuissent cum est civitas is da-
ta, aut cum is, quas postea duxissent dum-
taxat singulis. Ante d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)
Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Caecilio Avito co(n)s(ulibus)
Cohort(is) I Batavor(um miliariae) cui prae(e)st
G a l e o B e l l i c u s
e x p e d i t e
S e x t o B u s t u r i o n i s f(ilio) Pann(onio).
Descript(um) et recognit(um) ex tabul(a) aer(ea)
quae fix(a) est Rom(ae) in muro post temp[lum]
d i v i A u g(usti) ad M i n e r v a m.

Fig. 56 — DiplD XIX, tabella I extrinsecus (*Klio,* XXX, pl. I)

Intus tabella I

Scrierea este mai neglijentă, mai deformată decît pe extrinsecus, litera O este în interior unghiulară, în exterior rotundă; dar și aici se observă litere incorect executate (S în r. 2, ET în r. 3, T în r. 6 etc.); unele abre-

Fig. 57 — DiplD XIX, tabella I intus (*Klio*, XXX, pl. II)

vieri de cuvinte (nume) apar diferite pe cele două fețe, iar cifrele se scriu în două locuri diferit (*decem et duabus* r. 12, *quinis et vicenis* r. 18/19 în exterior, XII și XXV în r. 9 și 15 din interior); încolo, textul corespunde pe cele două fețe în măsura în care este păstrat, dar în r. 15 pe fața externă după *I Hisp(anorum)* lipsește semnul pentru *miliaria* (8 răsturnat, culcat) scris în r. 12 din interior.

Comentariul amplu făcut de Detschew a lămurit trupele Daciei Porolissensis prin comparație cu DiplD XVII; descoperirea diplomei identice, mai bine conservate, la Gilău (DiplD XVIII) a precizat mai multe amănunte cu privire la unitățile auxiliare (v. comentariul valabil pentru ambele diplome în *MatArh*, II 1956, p. 710—712). Datele specifice ale diplomei din Palatovo (DiplD XIX):

— *Cohors I Batavorum miliaria* a staționat în Dacia la început probabil la Potaissa, apoi la castrul Romita (jud. Sălaj), unde s-au găsit materialele ei epigrafice (cf. datele despre această unitate în *Germania*, 50, 1972, p. 250).

— Comandantul ei, *Galeo Bellicus*, nu e cunoscut din alte texte.

— Ostașul-veteran *Sextus Busturionis filius, Pannonius*, era de origine *Azalus* (trib celtic în nordul Pannoniei), cum indică patronimicul său (cf. *Ursio Busturonis filius Azalus*, CIL, XVI 104, din Pannonia Superior; *Busturus* antroponim celtic, *CeltSpr*, I 645; *Klio*, XXX, p. 198); recrutat prin a. 139/140, Sextus era adus în Dacia din provincia sa de baștină (ori „vărsat"); dar prezența unui „Pannonius" într-o formație auxiliară din Dacia nu înseamnă că această unitate ar fi staționat în Pannonia prin a. 130/140, cum greșit presupunea W. Wagner (*Dislok*, p. 93): *cohors I Batavorum miliaria* a staționat în Dacia fără întrerupere (v. DiplD XI din a. 133, pentru Dacia Porolissensis), primind recruți și din alte provincii. După eliberare, veteranul Sextus a emigrat spre sud, stabilindu-se în Tracia, nu a rămas pe loc și nici nu s-a înapoiat în patria sa de obîrșie, din motive necunoscute pentru noi.

20. — DiplD XX, 21 iulie 164 (Dacia Porolissensis), tabella I fragment înalt de 60, lat de 58, gros de 1,8 mm; greutate 22,3 g, acoperit cu patină verde-gris; este colțul stîng de jos cu 1/4 din textul de pe extrinsecus tabella I și 1/4 din textul colțului drept de sus al tabellei I intus; descoperit în săpăturile la castrul Cășeiu, prin a. 1929 (? cf. DiplD V, probabil odată cu aceasta; *Athenaeum*, XXXVI 1958, p. 217); achiziționat în a. 1954 de Museo Nazionale Romano, de la același „descoperitor" E. Panaitescu, odată cu DiplD V.

Athenaeum, XXXVI, p. 183—217, pl. V foto a ambelor fețe ale diplomei (cu amplu comentar de G. Forni); *AnnÉp*, 1959, 37.

Textul refăcut de editorul roman pe baza analogiei cu DiplD XVIII și XIX din aceeași dată, astfel: r. 1—11 cu resturile din decret pe fața interioară (sfîrșitul rîndurilor), r. 12—14 numai după DiplD XVIII—XIX, r. 15—28 după resturile de pe fața externă (începuturile rîndurilor).

M. ANTONINVS ET L. VERVS MVCATRALI

[Imp(erator) caesar M(arcus) Aurelius A]ntoninus aug(ustus) Armeni-
[acus pont(if.) max. trib. pot. XVIII i]mp(erator) II, co(n)s(ul) III et
[imp(erator) caesar L(ucius) Aurelius Veru]s aug(ustus) Armeniacus trib(unicia)
[pot(estate) IIII, imp. II, procos., cos. II divi A]ntonini filii, divi Ha-
[driani nepotes, divi T r a i a n i] P a r t h i c i pron(epotes) et
[divi N e r v a e ab]nepotes
[equit(ibus) et pedit(ibus) qui milit(averunt)] in alis III, quae appel-
[lantur II Gall(orum) et Pann(oniorum et Silian(a) c(iv.) R(om.)] et I Tung(rorum) Front.
[et coh(ortibus XII I Britt(onum miliaria) et I Britan]n(orum) equ(i-tata) et I Hisp(an.mil.) et I
[Batav(orum miliaria) et I Ael.Gaesat(orum mil.) et II Nerv.] Brit-t(onum miliaria) et II
[Britann(orum miliaria) et I Hisp(anorum p. fid.) et I Can]nan(efa-tium) et II Hi[sp(anorum)] et
[V Ling(onum) et VI Thrac(um) et sunt in Dacia Porolis(s)en-
si sub Sempronio Ingenuo proc(uratore) XXV pluribusve]
stipen[dis emeritis dimissis honesta missione]
quor(um) nomin(a) su[bscripta sunt, civitatem Ro]-
man(am) qui eor(um) non [haberent dederunt et conubium]
cum uxorib(us) quas t[unc habuissent cum est]
civit(as) i(i)s data aut cum [i(i)s quas postea duxissent]
dumtaxat singulis, a(nte) [d(iem) XII k(alendas) Aug(ustas)]

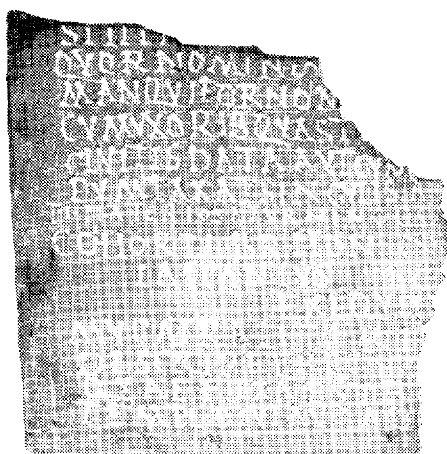

Fig. 58 — DiplD XX, tabella I extrinsecus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. V)

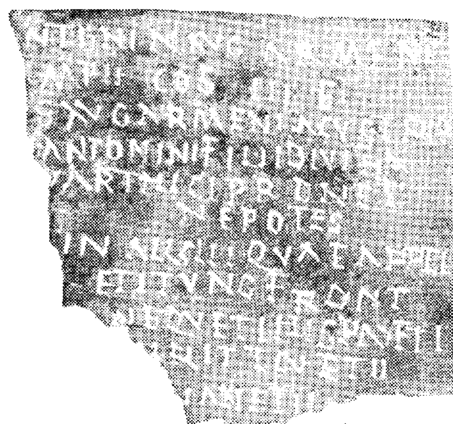

Fig. 59 — DiplD XX, tabella I intus (*Athenaeum*, XXXVI, pl. VI)

Ti(berio) Haterio Saturnino Q(uinto) Ca[ecilio Avito co(n)s(ulibus)]
Cohort(is) I Brit(t)on(um miliariae) [cui praest]
L a e c a n i u s S c [— — — — — —]
e x e q u i t [e]
M u c a t r a l i B i t [hi f(ilio) Besso?]
Descrip(tum) et recogn(itum) [ex tabula aenea]
quae fixa est R[omae in muro post]
templ(um) divi Aug(usti) ad [Minervam].

Legătura fragmentului cu diplomele din a. 164 a fost făcută imediat de editor, care comparativ cu acelea face un amplu şi foarte migălos comentariu atît epigrafic, cît şi istoric, stabilind că unitatea *cohors I Britannica* sau *Britannorum miliaria civium Romanorum* devine *I Britannica miliaria* şi *I Britannorum equitata,* cu castrul de garnizoană la Căşeiu; titularul ostaş-veteran este un trac cu nume şi patronimic tracic, poate (întregim ipotetic) „Bessus“ (cum se numesc ca etnicitate mulţi traci în diplomele militare din sec. II) *Mucatralis Bit[hi f(ilius)];* numele mai apare într-un epitaf fragmentar din Căşeiu (dispărut) — — — LI BITHI — — — —, CIL, III 829, nu este imposibil să fie chiar acelaşi personaj, veteranul *Mucatralis* stabilit în aşezarea civilă a castrului (în care-şi făcuse milităria) pentru tot restul vieţii, legîndu-se definitiv de glia Daciei Porolissensis în care a fost înmormîntat.

21. — DiplD XXI (cf. XVIII), 21 iulie 164(?), tabella I, fragment din colţul drept de jos, descoperit în baraca nr. 5 din zona axei centrale a clădirii din interior, la adîncime de 40 cm în săpăturile la castrul Buciumi (jud. Sălaj, 1970); dimensiuni: lăţimea maximă 35, minimă 28, înălţimea 28 mm, grosimea 0,5 mm (Muz. Zalău).

Buciumi (1972), p. 119, pl. CXLII (foto); foarte probabil copie de pe „constitutio“ din a. 164, fiind acelaşi comandant şi aceeaşi unitate auxiliară ca în DiplD XVIII din Gilău; încît şi dispozitivul rîndurilor de text pare să fi fost aproximativ acelaşi, iar DiplD XXI pe faţa internă a fragmentului poate

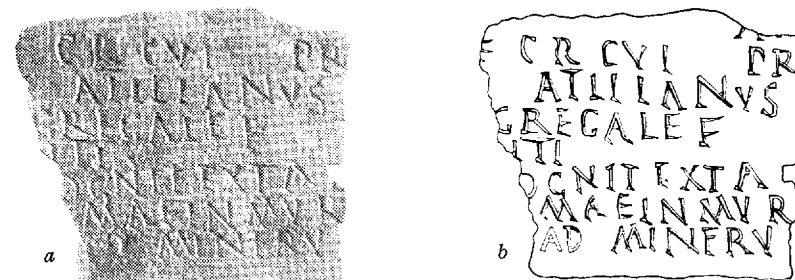

Fig. 60 — DiplD XXI, tabella I extrinsecus, *a*) fotografie (*Buciumi*, 1972, pl. CXLII), *b*) desen

să corespundă cu intus tabella I din DiplD XVIII, deşi sfirşitul rîndurilor nu se potriveşte întocmai; la fragmentul din Buciumi ar corespunde cu mijlocul r. 11 din DiplD XVIII; o întregire posibilă este:

Intus tabella I

— — — — — — — — — — — — — — — — et I]I Ner[via Brit-]
[ton. mil. — — — — — II Brittan.] et I Hispann.(?)
[et I Cann. et I Hisp. et V Ling.?] et sunt in
[Dacia Porolis. sub Sempron. Inge]nuo proc(uratore)
[quinis et vicenis plurib. stipendi]s emeritis
[demissis honesta missione quor]um nomi-
[na subscripta sunt civit. Romana]m qui eorum (etc.)

Extrinsecus tabella I

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

[Alae Siliana]e c(ivium) R(omanorum) cui pr[aest]
[C(aius) Aurelius] Atilianus
e x] gregale
[— — — — — — — — — ?B]iti f(ilio) [— — — — —]
[Descript. et rec]ognit(um) ex tab[ula]
[aer(ea) quae fixa est Ro]mae in mur[o]
[post templ. divi Aug(usti)] ad Minerv(am).

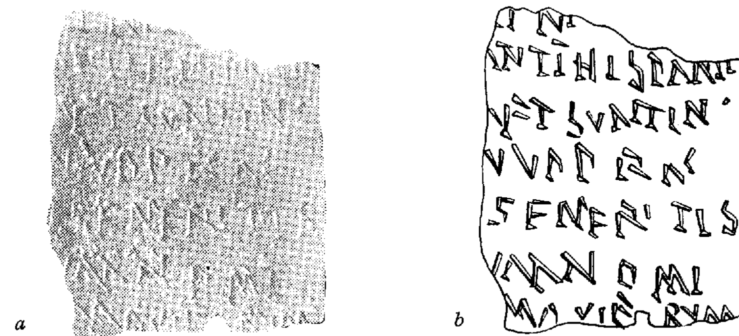

Fig. 61 — DiplD XXI, tabella I intus, *a*) fotografie (*Buciumi*, 1972, pl. CXLII), *b*) desen

Patronimicul ostașului-veteran din *Ala Siliana* pare să fie *Bitus* tracic.

22. — DiplD XXII, din a. 164, tabella I, fragment din colțul stîng de sus, grosime 1 mm, litere înalte de 4 mm, descoperit în ruinele unei barăci (nr. 2) la săpătura castrului Buciumi (jud. Sălaj, în 1971 de N. Gudea; Muz. Zalău).

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) Ca[esar M(arcus) Aurelius Antoninus p(ius) f(elix)]
aug(ustus) Ar[meniacus, Sarmaticus, max(imus) cos. — — tribu-]
nic(iae) p[otest(atis) — — — — pontifex max(imus) — — — — et]
imp(erator) ca[esar L(ucius) Aurelius Verus — — — — Ar-]
m e n i [acus — — — — — — — — — — — — — — — — —]
co(n)s. II [— — — — — — — — — — — — — — tribunic.]
p o t e s [tat- — — — — — — — — — — — — — — — — —
— —]

Fig. 62 — DiplD XXII, tabella I extrinsecus, *a*) fotografie (N. Gudea), *b*) desen

Intus tabella I (scriere foarte rudimentară)

Imp(erator) ca[es. — — — — — — — — — Armeni-]
acus co[— — — — — — — — — — — — — — — — — et]

Fig. 63 — DiplD XXII, tabella I intus, *a*) fotografie (N. Gudea), *b*) desen

imp. caes[— — — — — — — — — — — — — — — — tribunic.]
pot. IIII [— — — — — — — — — — — — — — — — — —]
N N I — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Este din același an (164, Verus trib. pot. IIII) și eventual din aceeași zi (21 iulie) cu DiplD XVIII — XXI; dar nu se poate afirma dacă fragmentul constituie partea inițială a DiplD XXI; lectura N. Gudea.

23. — DiplD XXIII, tabella II, fragment rupt în două bucăți (sudate în laboratorul Muzeului Cluj), pe fiecare bucată se află cîte unul din orificiile pentru legarea celor două tăblițe; descoperite în cursul unei săpături fortuite în pămînt la Porolissum în a. 1956, punctul „Bisericuța" de pe dealul Citera (înalt de 504 m), de către un țăran din satul Jac; achiziționate de S. Papiriu-Pop (Buciumi) și cedate muzeului Zalău (nr. inv. al colecției S.P.-P. 117).

Intus tabella II (scriere rudimentară)

VLP(?) NERV BRIT(?) [cui praest?]
FVRIVS FELIX [— — — — — — ?]
EX PEDITE
— — — I. IMEN — — — — — — — — — —
ET SENECIAE RELLICTAEI — — —

Extrinsecus tabella II (scriere mai ordonată)

— — — — — — —	— — — — — — —
— — — — — — —	— — — — — — —
— P]VLLI	[Daphni ?]
— — — — — — —	— — — — — — —
— — — — — — —	— — — — — — —
— — — — — — —	— — — — — — —
— — — — — — —	— — — — — — —

Ar putea să fie diplomă dată pentru un ostaș din *Cohors II Nervia Brittonum* (?); dar literele VLP la începutul fragmentului par să indice epitetul *Ulpia*, necunoscut pînă acum pentru această unitate staționată în castrul Buciumi. Sigur este numai numele comandantului *Furius* (R+I ligatură) *Felix* (avînd eventual praenomen, în lacună), personaj nou în „prosopografia" Daciei romane; numele ostașului *expedite* nu poate fi restabilit, nici nu se poate indica ce să fie literele LIMEN — — —(?); „et Seneciae Rellictae"(?) ar fi numele soției soldatului-veteran. Dacă martorul este de fapt *L. Pullius Daphnus* (tot în locul III ca și în DiplD X din a. 129, DiplD XIII din a. 140), diploma din Porolissum ar putea fi

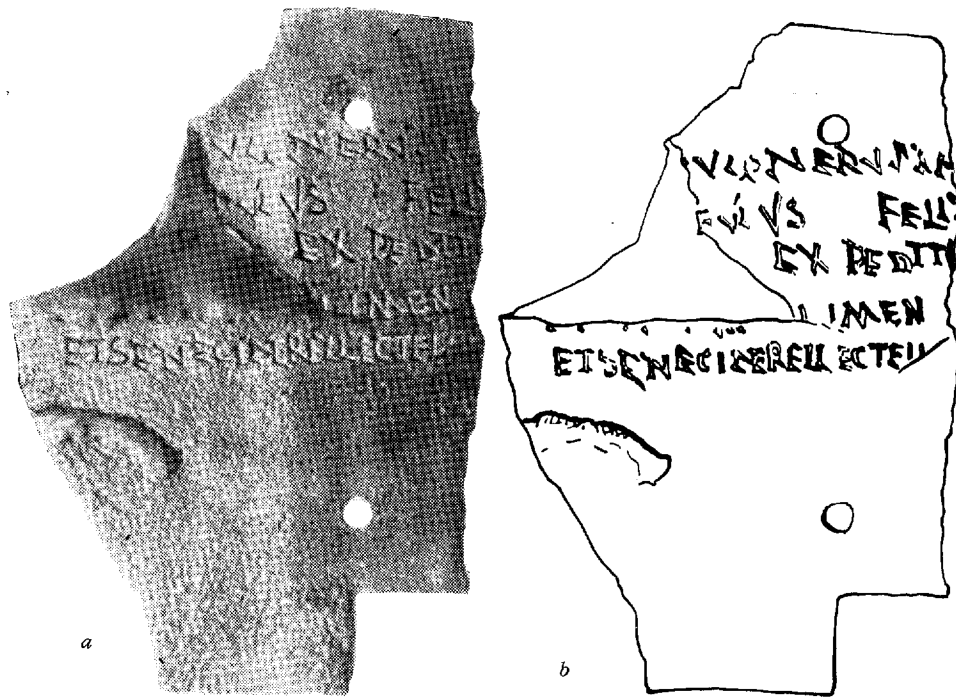

Fig. 64 — DiplD XXIII, tabella II intus, *a*) fotografie (I. Horváth), *b*) desen

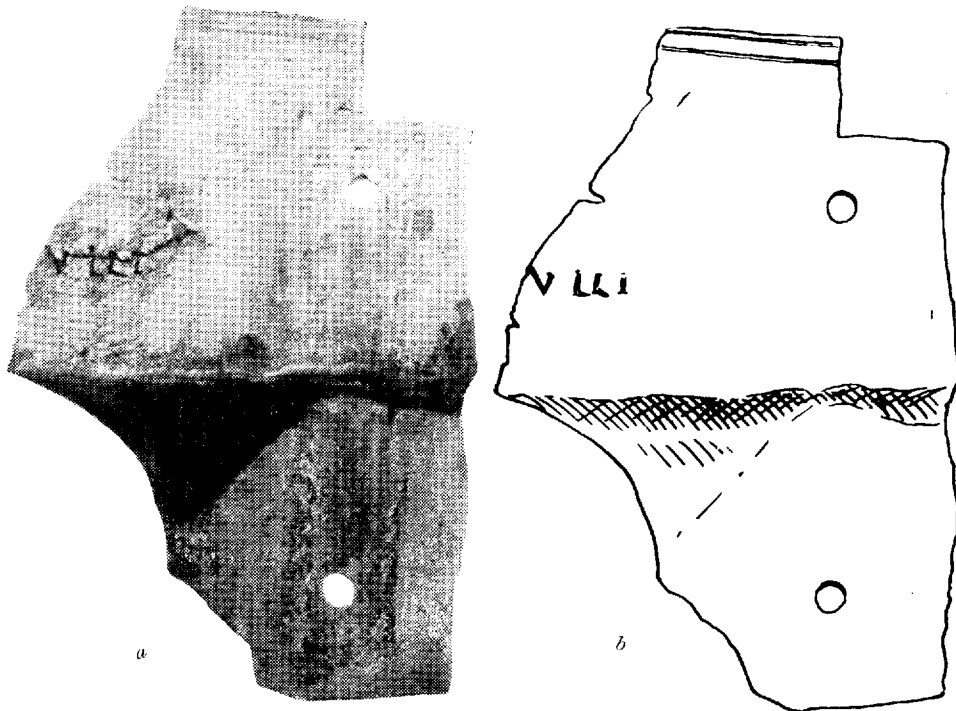

Fig. 65 — DiplD XXIII, tabella II extrinsecus, *a*) fotografie (I. Horváth), *b*) desen

din acești ani; dar același gentiliciu îl poartă și alți martori (ca — Verecundus, — Trophimus în a. 106, DiplD I; ori — Anthus, a. 120, DiplD V) dintr-o perioadă anterioară, ca și mai tîrziu, de ex. DiplD XVIII din a. 164. Pentru o dată anterioară anului 140 pledează totuși, la fragmentul de pe Citera (Porolissum), faptul că este menționată cu numele soția (?) veteranului Senecia Rellicta (chiar dacă lectura este deocamdată dubioasă, antroponimele nu deplin sigure).

*

Ca anexă a repertoriului cronologic al diplomelor date ostașilor-veterani încetățeniți și eliberați din formațiile auxiliare ale provinciei (provinciilor) Dacia apare util, chiar necesar un indicator sinoptic al unităților militare menționate, cu data, diploma, provincia, locul unde apar și unde au staționat în provincie. Atare grafic în cadrul unei lucrări de documentare nu poate fi decît un simplu indice de nume (unități auxiliare), cu citatele minime, strict necesare spre înțelegerea și utilizarea eficientă numai în primă instanță a textelor juridico-militare-administrative din livretele-diplome individuale de lăsare la vatră — documente de excepțională însemnătate (cum era știut și s-a văzut), dar care, oferind numai cîteva indicații precise despre unele trupe, comandanți-guvernatori, districtul provincial, data (anul, ziua), cîte un comandant de unitate și un ostaș-veteran (eventual familia lui) și alte informații „prosopografice“, au totuși deocamdată o valoare parțială, relativă, prin înseși natura și cadrul lor, fiind:

— limitate în timp la primele șase decenii (a. 106—164) de existență a provinciei carpatice;

— nu menționează toate unitățile auxiliare ale districtului provincial respectiv, ci numai — în chip firesc, practic — pe cele din care se lasă la vatră contingente de ostași la data respectivă;

— numărul pieselor este foarte redus, minim, abia 20, aproape ai fi tentat să spui „derizoriu“ față de stocurile ce s-au emis și înmînat nenumăraților ostași-veterani din cele vreo 55—60 de formații auxiliare (ale căror efective permanente totalizau cifra de 40 000) staționate mai mult sau puțin timp în Dacia; iar descoperirea și achiziționarea de diplome-livrete militare a fost din veacul al XVI-lea pînă astăzi mai mult datorită „hazardului“ arheologic și . . . norocului.

Un repertoriu complet al trupelor auxiliare ale Daciei romane poate fi alcătuit numai din totalitatea materialului documentar disponibil în etapa actuală: diplome militare, inscripții litice și tegulare, în cadrul unei monografii analitice exhaustive asupra armatelor auxiliare ale provinciei carpatice (cf. tabelul de „Auxilia Provinciae Daciae“ în SCIV, 23, 1972, p. 65—76; din care însă trebuie omis *[52]* „coh. I Lingonum“, fiind mai curînd antroponim *Ingen-*).

TRUPELE AUXILIARE ALE DACIEI MENȚIONATE ÎN DIPLOME (*DiplD I—XXIII*)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
	Alae					
1	I *Asturum*					
	I ASTVR	13 XII 140	XIII, r. 6	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Hoghiz (Brașov)
2	I *Batavorum* miliaria	23 II 144	XIV [r.6]	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Războieni-Cetate (Alba)
		13 XII 157 ?	XV [r.6]	Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior	
	I BATAV ∞	8 VII 158	XVI, r. 6	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	
3	I Gallorum et *Bosporanorum*					
	I GALL [et Bospor]	23 II 144	XIV, r.7	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Micia (Vețel, Hunedoara)
	I GALL ET BOSPOR, I GALLOR ET BOSPOR	8 VII 158	XVI, r.7,20	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	Cristești (Mureș)
		13 XII 157 ?	XV [r.7]	Tibiscum (Jupa)	Dacia Superior	
4	I *Britannica* civium Romanorum					
	I BRITANNICA C R	2 VII 110	III, r.6	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I BRITON C R	10 VIII 123	VII, r. 5,20	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
5	I Civium Romanorum	17 II 110	II, r.6	Ungaria (Pannonia ?)	Dacia	
6	I Claudia Nova Miscellanea					
	I CLAVDIA	2 VII 110	III, r.6	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
7	I Claudia *Gallorum* Capitoniana					
	I CLAVD GALL CAPIT	12 XII 140	XIII, r.7	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
	I *Gallorum* et Bosporanorum (= 3)					
	II *Gallorum* et Pannoniorum (= 11)					

8	I *Hispanorum*					
	I HISPANOR	22 III 129	X, r.6	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	Slăveni (Olt)
	HISP	13 XII 140	XIII, r.6	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
9	I *Hispanorum* Campagonum					
	I HISPAN [Campagon]	23 II 144	XIV, r.6	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Micia (Vețel, Hunedoara)
	[I HI]SPANOR CAMPAGON	13 XII 157 ?	XV, r.6	Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior	
	I HISPAN CAMPAG	8 VII 158	XVI, r.6	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	
10	I Augusta *Ituraeorum* Sagittariorum					
	I AVG ITVRAEORVM SAGITTAR	17 II 110	II, r.6—7, 25	Ungaria	Dacia	
	I AVGVSTA ITVRAEOR	2 VII 110	III, r.6	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
11	II *Pannoniorum* Veterana					
	II PANNONIORVM VETERANA	2 VII 110	III, r.7	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Gherla (Cluj)
	II PANNON	10 VIII 123	VII, r.5 VII A	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	GALL ET PANN	27 IX 159 ?	XVII, r.6	Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Porolissensis	
	II GALLOR ET PANN	21 VII 164	XVIII, r.10	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	Gherla (Cluj)
	II GALL ET PANN	21 VII 164	XIX, r. 10—11	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 8]	Cășeiu (Cluj)	[Dacia Porolissensis]	
12	Siliana civium Romanorum					
	SILIA C R	2 VII 133	XI, r.5	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	Gilău (Cluj)
	[SILIA]N	27 IX 159 ?	XVII, r.6	Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Porolissensis	
	SILIAN C R	21 VII 164	XVIII, r. 11, 27	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	SILIAN C R	21 VII 164	XIX, r. 11	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 8]	Cășeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
13	I *Tungrorum* Frontoniana					
	I TVNGROR FRONTON	2 VII 133	XI, r. 5–6	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	Ilişua (Bistriţa-Năsăud)
	[I TVNGROR F]RONT	27 IX 159?	XVII, r.7	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	I TVNGR FRONT	21 VII 164	XVIII, r. 11	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I TVNGR FRONTONIAN	21 VII 164	XIX, r.11–12	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	I TVNG FRONT	21 VII 164	XX, r. 8	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	Cohortes					
1	I *Alpinorum* (equitata)					
	I ALPIN	23 II 144	XIV, r.11	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Sărăţeni (Mureş)
		13 XII 157?	XV [r.8–9]	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
2	I *Batavorum* miliaria pia fidelis					
	I BATAVOR ∞	3 VII 133	XI, r. 7	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	Potaissa(?)
		27 IX 159?	XVII [r.8]	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	I BATAVOR ∞	21 VII 164	XVIII, r.13	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	Romita (Sălaj)
	I BATAV ∞, COHORT I BATAVOR ∞	21 VII 164	XIX, r.14, 28	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX, [r.10]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
3	II Flavia *Bessorum*					
	II FLAV BESSOR	22 III 129	X, r.7	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	
	II FL BESS	13 XII 140	XIII, r.10	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Cincşor (Braşov)
4	I *Bracaraugustanorum*					
	I BRACAVG	13 XII 140	XIII, r.7–8	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Breţcu (Covasna)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
5	I *Britannica* miliaria civium Romanorum equitata					
	I BRITANNICA ∞ C R	17 II 110	II, r.8	Ungaria(?)	Dacia	Căşeiu (Cluj)(?)
	I BRITANNICA ∞ C R	2 VII 110	III, r.8	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I BRITANN ∞	10 VIII 123	VII r.6	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	[Bri]TTANN ∞		VII A	Čovdin (Serbia)	Dacia Porolissensis	
	I BRITANN ∞	2 VII 133	XI, r.6,18	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	[I BRIT] ∞	27 IX 159?	XVII [r.8]	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	Căşeiu (Cluj)
	I BRITANN EQVIT	21 VII 164	XVIII, r.12-13	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	[I BRI]TANN EQVITAT	21 VII 164	XIX, r. 13	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	[I BRITAN]N EQV	21 VII 164	XX, r.9	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
6	I Ulpia *Brittonum* miliaria torquata pia fidelis civium Romanorum					
	I BRITTONVM MILLIARIA VLPIA TORQVATA P F CIVIVM ROMANORVM	11 VIII 106	I, r.6–7	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I BRITTONVM ∞ VLPIA TORQVAT C R	2 VII 110	III, r.7, 25	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I VLP BRITTON ∞	2 VII 133	XI, r.6	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I VLP [BRITTON ∞]					
	I VLP BRITTON ∞	27 IX 159?	XVII, r.7, 23	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	I BRITTON ∞	21 VII 164	XVIII, r.12	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I [VLP?] BRITTONVM ∞	21 VII 164	XIX, r.13	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	COHORT I BRITON ∞	21 VII 164	XX [r.9], 22	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
7	II *Brittonum* (Britannica) equitata miliaria civium Romanorum pia fidelis					
	II BRITANNOR ∞ C R P F	2 VII 110	II, r. 11	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Romita (Sălaj)
	II BRITTON ∞	2 VII 133	XI, r. 8	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	[I]I BRITT ∞	27 IX 159?	XVII, r. 10	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	II BRITANNOR ∞	21 VII 164	XVIII, r. 14	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	II BRITANN ∞	21 VII 164	XIX, r. 15	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	II [BRITANN ∞]	21 VII 164	XX, r. 10-[11]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana	
					Provincia	Castrul
8	I Augusta Nervia Pacensis *Brittonum* miliaria					
	I AVG NERV PAC BRITTON ∞	13 XII 140	XIII, r. 8–9	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
9	II Augusta Nervia Pacensis *Brittonum* miliaria					
	I AVG NERV [Pacens Britton ∞]	27 IX 159?	XVII, r.9–10	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	Buciumi (Sălaj)
	II NERV BRITT ∞	21 VII 164	XVIII, r. 14	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	II NERV BRITT ∞	21 VII 164	XIX, r.14–15	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	[II NERV] BRITT ∞	21 VII 164	XX, r. 10	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	?NERV BRIT		XXIII(?)	Porolissum (Sălaj)	Dacia Porolissensis	
10	III Campestris civium Romanorum					
	III CAMPESTRIS C R	17 II 110	II, r. 11	Ungaria	Dacia	
11	I *Cannanefatium*	27 IX 159?	XVII [r.11]	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	Tihău (Sălaj)
	I CANNANEF	21 VII 164	XVIII, r. 15	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I CANNANEF	21 VII 164	XIX, r.15–16	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	[I CAN]NAN	21 VII 164	XX, r.11	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
12	I Flavia *Commagenorum*					
	I FL COMM	13 XII 140	XIII, r. 7	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
13	II Flavia *Commagenorum* equitata sagittariorum					
	II FLAVIA COMMAGENOR SAGITTARIOR	2 VII 110	III, r.12–13	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Micia (Veţel, Hunedoara)
		23 II 144	XIV [r. 8]	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
14	I *Cretum* Sagittariorum					
	I CRETVM SAGITTARIOR	2 VII 110	III, r.10	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Drobeta(?)
15	IV *Cypria* civium Romanorum					
	IIII CYPRIA C R	17 II 110	II, r. 12	Ungaria	Dacia	Bumbeşti(Gorj)
16	I Aelia *Gaesatorum* miliaria					
	I AELIA GAESAT ∞	2 VII 133	XI, r. 7–8	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	Bologa (Cluj)
	[I AEL] GAESA ∞	27 IX 159?	XVII, r.9	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	I AELIA GAESAT	21 VII 164	XVIII, r. 13	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I AEL GAESAT	21 VII 164	XIX, r. 14	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 10]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
17	I *Gallorum* Dacica	23 II 144	XIV [r.8]	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
	[I] GALLOR DACIC	13 XII 157?	XV, r. 10	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
18	II *Gallorum*					
	II GALL	13 XII 140	XIII, r.10	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
19	II *Gallorum* Macedonica equitata					
	II GALLORVM MACEDONICA	17 II 110	II, r. 10–11	Ungaria	Dacia	
	II GALLOR MACEDONICA	2 VII 110	III, r. 12	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
20	II *Gallorum* Pannonica					
	II GALLOR PANNONICA	2 VII 110	III, r. 12	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	II GALL PANN	23 II 144	XIV, r. 7,21	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
		13 XII 157?	XV [r. 8]	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
21	III *Gallorum*					
	III GALLOR	22 III 129	X, r. 7–8	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	
	III GALL	13 XII 140	XIII, r.8	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Hoghiz (Braşov)(?)
22	V *Gallorum*					
	V GALLOR	2 VII 110	III, r.14	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Pojejena (Caraş-Severin)
23	I *Hispanorum* quingenaria pia fidelis					
	I HISPANOR P F	17 II 110	II, r. 8–9	Ungaria	Dacia	Românaşi (Sălaj)
	I HISPANOR P F	2 VII 110	III, r.10	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I HISPAN	2 VII 133	XI, r. 7	Gherla (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I HISPAN	27 IX 159?	XVII, r. 10	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	I HISPANOR ∞	21 VII 164	XVIII, r. 15	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I HISP	21 VII 164	XIX, r. 15	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 11]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
24	I *Hispanorum* veterana quingenaria equitata					
	I HISPANOR VETERAN	22 III 129	X, r. 6	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	Buridava (Arutela)
	I HISP VET	13 XII 140	XIII, r. 9	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Brețcu (Covasna)
25	I Flavia Ulpia *Hispanorum* miliaria civium Romanorum equitata					
	I FLAVIA VLPIA HISPANORVM ∞ C R	17 II 110	II, r. 10	Ungaria	Dacia	Potaissa(?)
	I FLAVIA HISPANOR ∞	2 VII 110	III, r. 9	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	I FL VLP HISP	27 IX 159?	XVII, r.8	Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Porolissensis	Orheiu Bistriței (Bistrița-Năsăud)
	I HISPAN ∞	21 VII 164	XVIII, r. 13	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	I HISP [∞]	21 VII 164	XIX, r. 13	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	I HISP ∞	21 VII 164	XX, r. 9	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
26	II *Hispanorum* scutata Cyrenaica equitata					
	II HISPANOR	2 VII 110	III, r. 11	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Vîrșet (Banatul Sîrbesc)
	II HISP SCVTATA CYREN	27 IX 159?	XVII, r. 11	Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Porolissensis	Bologa (Cluj)
	II HISPAN	21 VII 164	XVIII, r. 15	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	II HISP	21 VII 164	XIX, r. 16	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
	II HI[SP]	21 VII 164	XX, [r. 11]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
27	IV *Hispanorum* equitata					
	IIII HISP	23 II 144	XIV, r. 10	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Inlăceni (Harghita)
		13 XII 157?	XV [r. 10]	Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior	
	IV HISP	8 VII 158	XVI, r. 8	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
28	I Augusta *Ituraeorum* Sagittariorum					
	I AVG ITVRAEORVM SAGITTAR	17 II 110	II, r. 7	Ungaria	Dacia	
	[I AVG] ITVR	23 II 144	XIV, r. 8–9	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
	I AVG [ITVR]	13 XII 157?	XV, r.10–11	Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior	
	I AVG ITVR	8 VII 158	XVI, r. 8	Cristești (Mureș)	Dacia Superior	
29	I *Ituraeorum* Sagittariorum miliaria(?) equitata(?)					
	I ITVRAEORVM	17 II 110	II, r. 9	Ungaria	Dacia	
30	V *Lingonum*					
	V LINGONVM	2 VII 110	III, r. 13	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Porolissum (Sălaj)
	[V LINGO]N	27 IX 159?	XVII, r.12	Domașnea (Caraș-Severin)	Dacia Porolissensis	
	V LINGON	21 VII 164	XVIII, r. 16	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	V LINGONVM	21 VII 164	XIX, r. 6	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 12]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
31	I *Montanorum*					
	I MONTANOR	2 VII 110	III, r. 9	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
32	II Flavia *Numidarum*					
	II FLAV NVMIDAR	22 III 129	X, r. 7	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	
	II FLA NVM	13 XII 140	XIII, r.9	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	Feldioara (Brașov)
33	I *Pannoniorum* veterana pia fidelis equitata					
	I PANNONIORVM VETERANA P F	2 VII 110	III, r. 10–11	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
34	VIII *Raetorum* civium Romanorum equitata torquata					
	VIII RAETORVM C R	17 II 110	II, r. 12	Ungaria	Dacia	Inlăceni (Harghita)
	VIII RAETOR C R	2 VII 110	III, r. 14	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
	V[III RAET C R]	23 II 144	XIV, r. 10	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
		13 XII 157?	XV [r. 9]	Tibiscum (Jupa, Caraș-Severin)	Dacia Superior	

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
35	I *Thracum* Germanica civium Romanorum					
	I THRACVM C R	17 II 110	II, r. 9	Ungaria	Dacia	
	I [TH]RACVM C R	2 VII 110	III, r. 9	Porolissum (Sălaj)	Dacia	
36	I *Thracum* Sagittariorum					
	I T[HRAC SAG]	23 II 144	XIV, r. 9	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
	I THRAC SAG	13 XII 157 ?	XV, r. 9	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
	I THRAC SAG	8 VII 158	XVI, r. 7	Cristeşti (Mureş)	Dacia Superior	
37	VI *Thracum* equitata					
	VI THRACVM	2 VII 110	III, r. 14	Porolissum (Sălaj)	Dacia	Porolissum (Românaşi ?)
	VI THRAC	27 IX 159 ?	XVII, r. 12	Domaşnea (Caraş-Severin)	Dacia Porolissensis	
	VI THRAC	21 VII 164	XVIII, r. 16	Gilău (Cluj)	Dacia Porolissensis	
	VI THRA[CVM]	21 VII 164	XIX, r.16–17	Palatovo (Bulgaria)	Dacia Porolissensis	
		21 VII 164	XX [r. 12]	Căşeiu (Cluj)	Dacia Porolissensis	
38	I *Tyriorum* Sagittariorum					
	I TYRIOR SAG	13 XII 140	XIII, r. 8	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
39	I *Ubiorum*					
	I VBIOR	23 II 144	XIV, r. 10	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	Odorheiu Secuiesc (Harghita)
	[I] VLBIOR	13 XII 157 ?	XV, r. 9	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
40	I *Vindelicorum* miliaria civium Romanorum pia fidelis					
	I VINDELICOR ∞ C R P F	2 VII 110	III, r. 8	Porolissum	Dacia	Arcidava (Vărădia, Caraş-Severin)
	I VIND ∞	23 II 144	XIV, r. 9	Nova Zagora (Bulgaria)	Dacia Superior	
	I VINDELICOR ∞	13 XII 157 ?	XV, r. 7, 21	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)

Nr. crt.	Unitatea auxiliară	Data	DiplD	Locul descoperirii	Garnizoana: Provincia	Garnizoana: Castrul
	Numeri					
1	Vexillarii *Africae* et *Mauretaniae* Caesariensis					
	VEXIL AFRIC ET MAVRET CAES	8 VII 158	XVI, r. 8–9	Cristeşti (Mureş)	Dacia Superior	
2	Pedites Singulares *Britannici*					
	PEDITES SINGVLARES BRITANNICI	17 II 110	II, r. 13	Ungaria	Dacia	
	PEDITES BRITANNICI	2 VII 110	III, r. 14–15	Porolissum	Dacia	
	PEDITES SINGVL BRITTANNIC	13 XII 157 ?	XV, r. 11	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	Cigmău (Hunedoara)
3	Vexillatio Equitum *Illyricorum*					
	VEXILLATION EQVIT ILLYRICOR	22 III 129	X, r. 5, 19	Grojdibod (Olt)	Dacia Inferior	
	NVM EQ [I]LLYR, NVMERO EQVIT ILLYRICOR	13 XII 140	XIII, r.5, 20	Palamarca (Bulgaria)	Dacia Inferior	
4	*Mauri* Gentiles					
	CVM MAVRIS GENTILIBVS	8 VII 158	XVI, r.9–10	Cristeşti (Mureş)	Dacia Superior	
5	*Palmyreni* Sagittarii ex Syria					
	PALMYRENIS SAGITTARIIS EX SYRI(a)	29 VI 120	V, r. 6	Căşeiu (Cluj)	Dacia Superior	
	[Palmyrenis Sagittariis ex] SY[ria]	29 VI 120	VI, r. 1	Porolissum	Dacia Superior	Porolissum
	PALMYRENIS SAGITTARIIS	12 II 126	VIII, r. 5	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)
	[Palmyrenis S]AG[ittar]IIS	12 II 126	IX, r. 5	Tibiscum (Jupa, Caraş-Severin)	Dacia Superior	
	Din Pannonia Inferior					
	Ala I Flavia Augusta *Britannica* miliaria civium Romanorum (CIL, XVI 164, a. 110; *ActaArch*, I, 1951, p. 192, 195, 207)					
	ALA I BRITANNOR C R	10 VIII 123	VII, r. 8	Gherla (Cluj)	Pannonia Inferior	Matrica

B) Diplome privind armatele altor provincii și fragmente nedeterminate, incerte (DiplD XXIV—XXX)

Livretele-diplome date pentru armatele altor provincii ale imperiului, dar descoperite în teritoriul Daciei, pot fi considerate cu anumite condiţii şi rezerve de ordin formal ca materiale epigrafice ale provinciei carpatice, în sensul că deşi confecţionate (ca toate diplomele militare) la Roma şi destinate armatelor din provinciile de staţionare a trupelor şi ostaşilor deveniţi veterani, aceştia — sau erezii, familiile lor — au luat calea spre Dacia, unde s-au stabilit de la început şi probabil pentru totdeauna, fie în calitatea unor „deducti“ ai stăpînirii romane, fie ca simpli imigraţi, în orice caz ca elementele sociale-demografice privilegiate ale regimului roman. Asemenea documente prezintă deci o semnificaţie social-istorică oarecum indirectă în primul rînd pentru fenomenul de imigrare şi intensă „colonizare“ a provinciei nou organizate, pentru structura romană a populaţiei provinciale care a adus documentele sale de încetăţenire, făcînd uz de ele în societatea „daco-romană“, unde s-au pierdut atît documentele, cît şi posesorii-purtători, prin integrarea lor definitivă în romanitatea carpato-danubiană.

Diplomele aduse din alte provincii şi referitoare la acestea vor fi catalogate în ordinea cronologică a emiterii lor, majoritatea (care au data exactă, utilă) fiind din jumătatea a doua a veacului I e.n., înainte de constituirea provinciei carpatice: DiplD XXIV din 13 mai 86, dată pentru armatele provinciei Iudaea şi aparţinînd tracului *Seuthes Traibithi filius;* DiplD XXV din 14 iunie 92, pentru flota dunăreană (classis Flavia Moesica); DiplD XXVI din 14 august 99, pentru armatele Moesiei Superior; este de presupus şi chiar de postulat că imigraţii-purtători, titularii sau erezii aducînd aceste documente (şi desigur alte asemenea acte juridice-familiale) au venit în Dacia în primii ani după constituirea provinciei carpatice. Alte diplome fragmentare descoperite în Dacia şi care au fost grupate în acest lot al pieselor „externe“ ori dubioase (probabil nu chiar toate „dubioase“, putînd unele fragmente să fi aparţinut ostaşilor din armatele provinciei carpato-dunărene), rămîn deocamdată nesigure fie ca datare, fie ca provenienţă teritorial-geografică, deci „Daciae incertae“.

24.— DiplD XXIV, 13 mai 86 (Provincia Iudaea), ambele tăbliţe, înalte de 180, late de 155 mm, descoperite la 1798 în teritoriul satului Turea (jud. Cluj); la început în posesia unui prefect Csáky, apoi în colecţia arheologică a Colegiului Bethlen din Aiud, unde piesa întreagă a fost văzută de J. F. Neigebaur la 1847; în timpul revoluţiei din 1848 s-a pierdut, dar mai tîrziu a fost regăsit un fragment din colţul stîng de jos al tabellei II (păstrat în Muz. Aiud).

Parnassusi Időtöltés, 7 (1800), p. 92—97 (F. Benkő, cu precizarea „az 1798-ban kapott római régiségek; két Rézbábla, mellyek a' szegeleteken jukasok lévén karikákkal egybe voltak kötve, és találtattak Kolosvármegyében Türében“, textul la p. 93—95; p. 97; „a réztáblákat hozták a Museumnak Nemes Kolozsvármegyébol Türéből, Togatus Zudor Sándor és tanítványa Ketzeli Josef Poéta“); *Bonner Jahrb,* 1848, p. 26; *Bullettino dell' Inst,* 1848, p. 24; *Dacien* (1851), p. 229—231; *InschrDac,* nr. 864; L. Renier, *Recueil dipl,* nr. 47, pl. 17—20; CIL, III, p. 857 (cf. p. 1964); Huebner, *Exempla,* nr. 825; CIL, XVI 33.

DOMITIANVS SEVTHAE

Imp(erator) caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus
augustus Germanicus pontifex maxi-
mus tribunic. potest. V, imp(erator) XII (etc.)
equi(ti)bus et peditibus qui militant in
alis duabus quae appellantur Vete-
rana Gaetulorum et I Thracum Mau-
retana et cohortibus quattuor I Au-
gusta Lusitanorum et I et II Thracum et
II Cantabrorum et sunt in Iudaea sub
Cn(aeo) Pompeio Longino qui quina et vi- (etc.)
a(nte) d(iem) III idus Maias
Sex(to) Octavio Frontone
Ti(berio) Iulio Candido Mario Celso co(n)s(ulibus)
Coh(ortis) II Thracum cui prae(e)st
Claudius Montanus equiti
Seuthe Traibithi f(ilio) Cololetic(o)
Descriptum et recognitum ex tabula (etc.)

Titularul livretului-diplomă, tracul *Seuthes* fiul lui *Traibithus* din tribul coeleletilor, recrutat în trupa sa auxiliară *cohors II Thracum* pe la a. 60, a fost „lăsat la vatră“ la a. 86 în provincia unde şi-a încheiat „stagiul“ un sfert de veac, Iudaea, de unde s-a întors cu siguranţă în patria natală balcanică prin sudul Traciei; de aici, peste vreo două decenii (avînd poate 65—70 de ani) a plecat spre Dacia cu valurile de „colonişti“, sau — dacă nu el în persoană — vreun erede al său traco-roman a imigrat în noua provincie, stabilindu-se pe la nord de Napoca (Clujul de azi), unde i s-a pierdut certificatul de cetăţenie-eliberare din serviciul militar activ. Altfel, prezenţa unui important document juridic-administrativ şi personal cum este diploma militară pentru provincia Iudaea dată unui ostaş traco-roman din *cohorta II Thracum,* descoperită în nordul provinciei Dacia, este cu totul inexplicabilă, ar fi chiar lipsită de sens, o „enigmă“ istoriografică.

25.— DiplD XXV, 14 iunie 92 (classis Flavia Moesica, flota dunăreană), ambele tăbliţe descoperite în a. 1547 lîngă Breţcu (jud. Covasna), cum indică într-o scrisoare către Honterus chiriarhul Anton Verancius la 15 dec. 1547: „contigit me his diebus intellexisse, quod apud Seculos [secui] in sede Kyzdi [Tîrgu Secuiesc] extarent vestigia urbis cuiusdam per vetustae ——— eamque Romanorum fuisse ex aedificiis quidam, qui id mihi retulerunt, existimant. Adiecerunt insuper tabulam aeneam ibidem esse inventam, in qua litteris et Iulii et Augusti caesarum nomina continentur ——— Quum autem dicunt eam delatam fuisse Brassoviam, ac tibi et notario cuidam civitatis vestrae traditam, magnopere rogo te, velis ad me, quidquid in illa excisum sit, describere ———“ (*Anton. Verancsics összes munkái,* ed. Szalay L., VI 288, citat în *InschrDac,* nr. 863); informaţia păstrată şi de J. Bongarsius („effossa duo tabularum fragmenta 1547 in Ciculia Hungariae prope Brez“, citat în CIL, III, p. 858); diploma a dispărut; este cunoscut textul numai din intus tabella I şi II, extrinsecus tabella II (parţial), după copia primită de

Bongarsius din partea unui medic braşovean P. Kertz, într-un manuscris la Berna şi în cartea *Rerum Hungaricarum scriptores varii* (1600), p. 628, şi la Gruterus după fişele lui Bongarsius; de aici este luat în repertoriile de diplome (Marini, Vernazza, Haubold, Cardinali, Renier, citaţi în CIL, III), *Dacien* (1851), p. 286, şi în *InschrDac*, nr. 863; CIL, III, p. 858 (cf. p. 1966), XVI 37.

Imp(erator) caesar divi Vespasiani f(ilius) Domitianus
augustus Germanicus pontifex maximus
tribunic(ia) potestat(e) XI, imperator XXI
censor perpetuus consul XVI p(ater) p(atriae)
iis qui militant in Classe Flavia Moesica
quae est sub Sex(to) Octavio Frontone
qui sena vicena plurave stipendia meruerunt
item dimissis honesta missione (etc.) . . .

Veteranul cu nume necunoscut (dispărut cu textul-copie al feţei principale a tabellei I, care nu s-a păstrat), sau vreun urmaş-rudă din familia sa a imigrat desigur în Dacia imediat după organizarea provinciei, stabilindu-se în est, poate chiar la castrul auxiliar de lîngă Breţcu.

26.— DiplD XXVI, 14 august 99 (Moesia Superior), tabella II fragment subţire înalt de 122, lat de 80 mm, fractura este în sens vertical exact prin orificiile de legare a celor două tăbliţe; fragmentul este spart în şase bucăţi cu ocazia descoperirii, la începutul anului 1962, în strada Dobrogeanu-Gherea la Alba Iulia, şi deformată probabil de vreun incendiu în antichitate. Pe faţa interioară are partea finală a textului juridic şablon al decretului-lege, ziua, [luna] şi consulii anului, unitatea auxiliară, comandantul ei, numele ostaşului-veteran „eliberat" din serviciul activ (lăsat la vatră), formula de încheiere a autentificării; faţa externă (cu trei linii la marginea stîngă): numele martorilor, din care au rămas numai praenomen şi gentilicium (cognomina fiind lipsă, dispărute în jumătatea dreaptă pierdută a tăbliţei). Muz. Alba Iulia.

ActaMN, I 1964, p. 178 („un fragment din tăbliţa II, găsit la Alba Iulia în 1962, se referă la un ostaş din cohors II Hispanorum, a. 99; inedit", Daicoviciu — Protase); *Fasti Archaeologici*, VII 1965, p. 322—323, nr. 4711 (A. C. Popa: „intus e extrinsecus II, del veterano Quintus Bonio, figlio di Veranius, che aveva fatto parte dei pedites della coorte II Hispanorum; consoli Q. Fabius Barbarus Valerius Magnus Iulianus e A. Caecilius Faustinus, a. 99"); *DacPannInf*, p. 102—109, fig. 20—21 (desen); *Apulum*, XII 1974, p. 103—110 (foto, desen, I. I. Russu).

TRAIANVS BONIONI

Intus tabella II

[Imp(erator) caesar divi Nervae f(ilius) Nerva Traianus
augustus Germanicus pontifex maximus
tribunic(ia) potestat(e) III, co(n)s(ul) II, p(ater) p(atriae)
etc., — un gol în text la început de circa 14—15 rînduri, care se aflau pe intus tabella I, fiind asemănător ca formulare cu diplomele pentru provincia Moesia Inferior, CIL, XVI 44 şi 45 —]

[i]psis liberis poste[risque eorum civi-
tatem dedit et conub[ium cum uxorib(us) quas
tunc haduissent c[um est civitas iis
data aut si qui caelib[(es) essent cum i(i)s quas
postea duxissent dum[taxat singuli singulas
a(nte) d(iem) XVIIII [kal(endas) Sept(embres)
Q(uinto) Fabio [Barbaro
[co(n)s(ulibus)
[A(ulo)] Caecilio [Faustino
[Co]h(ortis) II Hispanor(um) [cui praeest
M(arcus) Statius Q(uinti fil.) [— — — —
pediti
Bonioni Verani f(ilio) [— — — —
Descriptum et recogn[itum ex tabula aerea
quae f[ixa est Rom[(ae) in muro — — —?].

Scrierea pe faţa interioară este (ca deobiceiu) mai stîngace, chiar rudimentară, cu unele erori de limbă, ca HADVISSENT scris în loc de

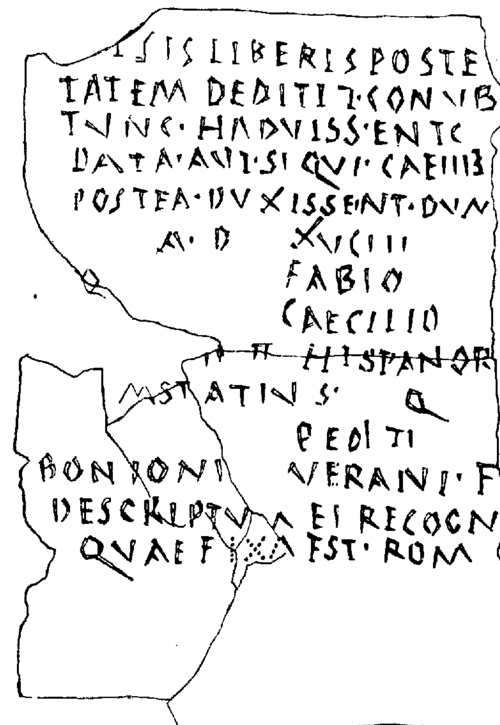

Fig. 66 — DiplD XXVI, tabella II intus (*DacPannInf*, p. 104)

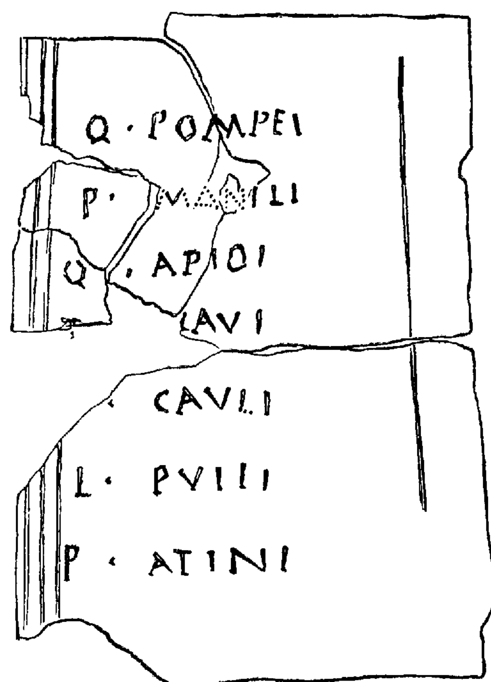

Fig. 67 — DiplD XXVI, tabella II extrinsecus (*DacPannInf*, p. 105)

habuissent; pe faţa externă (lista martorilor autentificatori) este ceva mai îngrijită.

Extrinsecus tabella II

Q(uinti)	*Pompei*	*[Homeri*
P(ubli)	*M[an]ili*	*[— — —*
Q(uinti)	*Apidi*	*[Thalli*
T(iti)	*[F]lavi*	*[— — —*
[.]	*Cauli*	*[— — —*
L(uci)	*Pulli*	*[— — —*
P(ubli)	*Atini*	*[— — —*

Din comentariul epigrafic-istoric prezentat în *DacPannInf*, p. 102—109, reţinem următoarele elemente:

— Împăratul „emitent" al decretului este evident Ulpius Traianus cu numele şi titulaturile ca în diplomele contemporane (din aceeaşi zi a anului 99) pentru armatele Moesiei Inferior, CIL, XVI 44 şi 45.

— Data decretului este indicată prin cifra zilei: a 19-a înainte de o zi care nu poate fi decît calendele unei luni subsecventă unei luni cu

31 de zile (deci februarie, septembrie sau ianuarie); s-a admis prin analogie cu diplomele citate, 14 august 99.

— Unitatea auxiliară *cohors II Hispanorum* se afla în Moesia Superior încă din vremea lui Flavius Domitianus, ca şi sub Ulpius Traianus, care la 8 mai a. 100 face eliberări de ostaşi din 3 *alae* şi 21 *cohortes* ale provinciei, între ele fiind şi aceeaşi cohors II Hispanorum (CIL, XVI 46 = ILS, 9054). Fragmentul descoperit la Alba Iulia (Apulum) în Dacia arată că un an mai înainte, la 14 august 99 încă se făcuseră eliberări din auxiliile Moesiei Superior. Unitatea a luat parte la lucrările de construire a podului lîngă Drobeta (cărămizi COH II HISP); după campania de subjugarea Daciei, la a. 108 staţiona lîngă Vîrşeţ (Vršac) în Banatul sîrbesc (CIL, III 6273); în a. 110 este menţionată între formaţiile auxiliare ale provinciei Dacia (DiplD III, r. 11), în Dacia Porolissensis la 158/9 (DiplD XVI, r. 11), ca şi la 164 (DiplD XVIII, r. 15, XIX, r. 16, XX, r. 11). Ostaşul lăsat la vatră, *Bonio* fiul *Veran(i)us*, avea desigur un „ethnicon" sau „demotikon" (adică: tribus, „naţionalitatea" ori un oraş, territorium, localitate de obîrşie), care a dispărut în lacuna inscripţiei de bronz, jumătatea dreaptă a tăbliţei, pierdută; pare să fi fost mai curînd un „Hispanus" ori în general un galo-roman (celt), dacă antroponimul *Bonio* este sigur celtic, potrivit exemplelor citate (*CeltSpr*, I, 479: CIL, III 3679, 5354, X 3123); patronimicul *Veran(i)us* poate să fie celtic sau chiar italo-roman. Nu este exclus ca *Bonio* să fi venit în Dacia împreună cu unitatea din care fusese eliberat la a. 99 şi de care nu s-a despărţit în timpul campaniilor de subjugare a geto-dacilor, iar după stabilirea cohortei II Hispanorum în Dacia (Superior) el şi-a ales domiciliul în canabaele legiunii XIII Gemina pe malul Mureşului central, lîngă Alba Iulia.

— Martorii autentificatori în diploma fragmentară din 14 august 99 pentru armata auxiliară a Moesiei Superior se cunosc numai prin praenomen şi nomen gentilicium, ca atare numai nr. *1* şi *3* pot fi identificaţi cu certitudine (sau probabilitate) între „semnatarii"-chezaşi cunoscuţi pînă acum din alte diplome: *Q. Pompeius Homerus* atestat în anii 98, 100, 103, 105 şi 107 (CIL, XVI 42, 46, 48, 50 şi 55; *AnnÉp*, 1968, 513); *Q. Apidius — — —* poate fi *Q. Apidius Thallus*, a. 107 şi 114 (CIL, XVI 55, 61); ceilalţi sînt fie necunoscuţi (nr. *2*), fie au cîte 3—5 omonimi în ultimii ani ai sec. I şi primii ai sec. II cu care nu pot fi identificaţi (*DacPannInf*, p. 108).

27.— DiplD XXVII, a. 121, tabella II fragment înalt de 65, lat de 50, gros de 1 mm, colţul stîng de jos (extrinsecus, care prezintă la margine o liniatură-chenar), la colţ un orificiu; locul descoperirii necunoscut, posibil Dacia (Oltenia?); se păstrează la Muzeul naţional de antichităţi (Institutul de arheologie, Bucureşti).

Dacia, XI—XII, 1945—1947 (1948), p. 273, fig. 1 (desen, D. Tudor); *AnnÉp*, 1950, 78; CIL, XVI 168. Inceputul decretului (tabella I extrinsecus şi intus) a fost refăcut analogic; „iis qui militant in classe — — —" a fost propus de Nesselhauf, care afirmă că numele celui de-al doilea consul nu e cunoscut, primul fiind Cn. Arrius Augur.

HADRIANVS IVNIO

Intus tabella II

[Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius) divi
Nervae nepos, Traianus Hadrianus aug(ustus)
pont(ifex) max(imus), trib(unicia) pot(estate) V co(n)s(ul) III
iis qui militant in classe — — — ?
quorum nomina subscripta sunt ipsis
liberis posterisque eorum]
civit(atem) dedit [et conub(ium) cum uxorib(us) quas tunc
habuiss(ent) cum [est civit(as) iis dat(a) aut siqui caelib(es)
essent cum ii[s quas postea duxiss(ent) dumtaxat
singuli sin(gulas) [a(nte) d(iem) — — —
Cn(aeo) Arrio Au[gure — — — — — — — co(n)s(ulibus)
gr[egali
I u n i o I u n [— — — f(ilio) — — —
[Descriptum et recognitum ex tabula — — —]

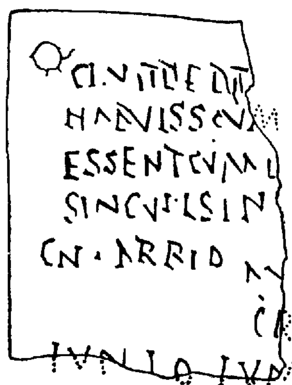

Fig. 68 — DiplD XXVII, tabella II intus (*Dacia*, XI–XII, 1948, p. 273)

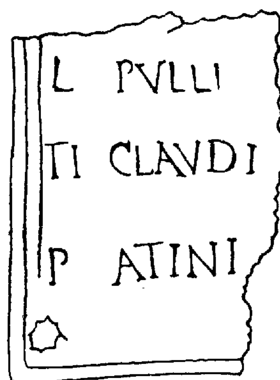

Fig. 69 — DiplD XXVII, tabella II extrinsecus (*Dacia*, XI–XII, p. 273)

Extrinsecus tabella II

L(uci)	*P u l l i*	*[Anthi*
Ti(beri)	*Claudi*	*[Erotis*
P(ubli)	*A t i n i*	*[Crescentis*

Din observațiile comentariilor precedente ar fi de reținut probabilitatea că diploma aparținea unui ostaș din flotă, în cazul de față eventual *Classis Flavia Moesica* (cf. DiplD XXV), care s-a stabilit probabil în teritoriul Daciei Inferior (Oltenia), unde i s-a găsit diploma fragmentară; documentul poate fi însă și din teritoriul Dobrogei (Moesia) sau chiar din Muntenia „extra fines imperii“ (ca de ex. livretul-diplomă

al lui Lucius Sextilius Pudens din Stobi, descoperit pe malul Dunării la Giurgiu în a. 1858, CIL, XVI 78, din a. 134). Martorii sînt ultimii trei din cei șapte, aceiași ca în a. 120 (DiplD V și VI).

28. — DiplD XXVIII, mai/iunie 123/125, fragment colțul drept de jos din tabella I, înalt de 58, lat de 23, gros de 1 mm, greutate 16 g; la margine are o dublă liniatură drept chenar; sînt ultimele 12 rînduri, jumătatea dreaptă (sfîrșitul) textului de pe extrinsecus tabella I (din r. 5 și 12 nu se vede nici o literă, ele sfîrșind mai la stînga, fiind mai scurte decît celelalte); pe dosul fragmentului (unde era incizat „textul interior“, identic celui exterior, cu unele variante) nu se vede vreo urmă de scriere, textul poate să fi fost mai la dreapta și mai sus. Se pot citi unele litere, destul de îngrijit incizate, dar parțial șterse și confuze. Descoperit în a. 1911, în Alba Iulia, cartierul Partoș (Portus Marusii), la est de drumul ce duce dinspre oraș la rîu (Muz. Alba Iulia, inv. nr. f 920).

StCom (Apulum), IV 1961, p. 120—123, fig. 1 (desen, I. I. Russu, cu amplu comentar).

Fig. 70 — DiplD XXVIII, tabella I extrinsecus (*Apulum*, IV, p. 120)

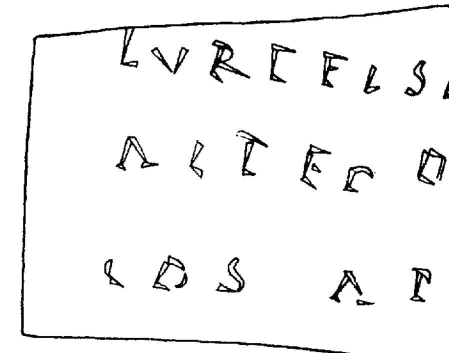

Fig. 71 — DiplD XXVIII, tabella II extrinsecus (*Apulum*, IV, p. 124)

HADRIANVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator) caesar divi Traiani Parthici f(ilius), divi
Nervae nepos, Traianus Hadrianus aug(ustus)
pontif(ex) max(imus) trib(unicia) potest(ate) VIII?, cos. III, p(ater) p(atriae)

equitib(us) et pedit(ibus) qui militaver(unt) in — — —
— —
et sunt in — — — — — — — — — — — — — — — — —
quin(is) et vicen(is) pluribusve stipendi(i)s eme-
ritis (etc.) — — — — — — — — — — — — — — —
? a(nte) d(iem) — — *kal(endas, non. id.?) i]un(ias)*
[A(ulo) Larcio Macedone — — — — *V]erre co(n)s(ulibus)*
[Cohort(is) sau *alae?* — — — — — *] cui pra(e)est*
[— *]vor (-nor?)*
[ex gregale, ex pedite?]
[— — — — — — — — — — — — — — *f(ilio) Ha]drumet(o)*
[et — — — — — — *f(iliae) uxori eius] Pann(oniae)*
[et — — — — — — — — — — — — — — — — *f(ilio)] eius*
[et — — — — — — — — — — — — — — — *f(iliae)] eius*
[Descript(um) et recogn(itum) ex tabu]la aenea
[quae fixa est R o m a e p]ost tem-
[plum divi Aug(usti) ad Minervam].

Textul lacunar prezintă multe dificultăți de lectură-întregire.

— În r. 1 al fragmentului resturile de litere nu pot fi decît din I]VN, *Iunias*, deci data este începutul lui iunie sau partea a doua a lunii mai, cînd consuli erau *A. Larcius Macedo* si un ——— *Verres* (CIL, VI 2081 fragm. g (cf. și 32378) „A. Larcio Macedone, ——— Verre co(n)s(ulibus)"), la o zi de 27 mai, consulii suffecti ai unui an ce poate fi indicat prin faptul că primul este cunoscut ca guvernator (legatus augusti propraetore) al provinciei Galatia, în a. 122 (după pietre miliare, CIL, III 310, 313, 14184, 47, 59—61; JÖAI, XXX 1937, Bbl. 21 = *AnnÉp*, 1937, 91), deci consul suffectus într-un an imediat următor (RE, XII, 802—3, 15; A. Degrassi, *Fasti consolari*, p. 36).

— Ostașul-veteran era originar din *Hadrumetum*, dar nu se poate afirma că ar fi făcut parte din vreo unitate auxiliară a armatei Daciei (Dacia Superior?); totuși această eventualitate rămîne foarte probabilă; soția lui era din Pannonia, cu toate că în alte diplome femeile din Pannonia poartă numele vreunui trib celto-illyric de aici (CIL, XVI 49 „Azal(a)"), ori localitate (CIL, XVI 61 „Aquin(co)"); în familie cel puțin doi copii, dar posibil chiar patru după lungimea rîndurilor lacunelor.

Fragment din tabella II, bronz de culoare brună-verzuie, cu patină frumoasă, 38×58×1 mm, greutate 18 g, descoperită împreună cu fragmentul DiplD XXVIII, în cartierul Partoș la Alba Iulia (Muz. Alba Iulia, inv. nr. f. 921). Fragmentul este scris pe ambele fețe: pe una (cu litere ceva mai îngrijite, frumos incizate; fața externă?) are două antroponime, pe cealaltă are trei rînduri fragmentare de text latin:

P(ubli) Atti [Severi
L(uci) Pulli [Daphni?
— — — — — — — — —

sînt după toate aparențele primii doi din cei șapte martori *(testes)* dintr-o diplomă militară (ce ar putea fi precedenta), apărînd cu intermitențe între anii 122 și 139, de ex. CIL, XVI 79 (din a. 134): „Ti(beri) Claudi Menandri, P(ubli) Atti Severi, L(uci) Pulli Daphni, T(iti) Flavi Romuli (etc.)". Textul de pe fața cealaltă a fragmentului este neobișnuit pe diplomele militare:

IVRE FISC — — — — —	*Iure fisc(i?)* — — — — —
ACT ED O — — — — — —	*act(um?) ed (et?)* — — —
COS AP — — — — — —	*co(n)s- ap* — — — — — — —?

Poate să fie un text juridic ce fusese scris anterior (ori ulterior?) pe tăblița de bronz utilizată ca diplomă militară (*StCom, Apulum*, IV 1961, p. 123—124).

29. — DiplD XXIX, a. 138/161 (Moesia Superior), tabella I fragment, colțul de sus stînga, înalt de 33, lat de 31 mm, descoperit în ruinele castrului de lîngă Răcari (jud. Dolj), păstrat în Muzeul național de antichități (Institutul de arheologie București).

DacMalv, p. 16 (54), fig. 8—9 desen-reconstituire, pl. V, 2 foto și *ArchAnz*, 1913, col. 373—375, fig. 10 (foto, V. Pârvan); CIL, XVI 114; *OltR*[3], p. 534, nr. 426.

PIVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

Imp(erator) caesar [divi Hadriani f(ilius) divi Traiani
Parth(ici) nep(os) [divi Nervae pronepos T(itus)
Aelius H a [d r i a n u s Antoninus aug(ustus) Pius
pont(i[ex) m[ax(imus] tr(ibunicia) pot(estate) — — *imp* — —, *cos.* — *p(ater) p(atriae)*
M a u r i s eq[uit(ibus) et pedit(ibus)? qui sunt in Moe-
sia Sup[er(iore) sub — — — — — — — — — — — — —

Intus tabella I

Imp(erator) caes(ar) [divi Hadriani f(ilius) divi Traiani
P a r t h(ici) [nep(os) divi Nervae pronep(os) T(itus) Ael(ius)
H a d r i [anus Antoninus aug(ustus] Pius pont(ifex)
ma[x(imus) tr(ibunicia) pot(estate) — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

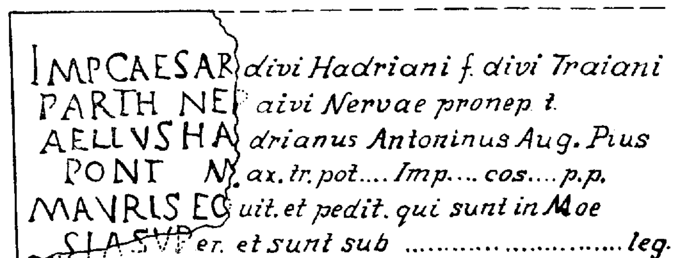

Fig. 72 — DiplD XXIX, tabella I extrinsecus (*DacMalv*, p. 54)

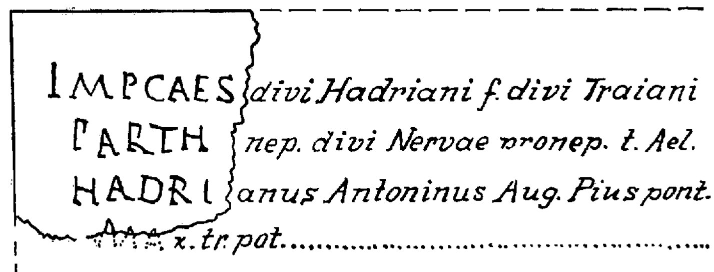

Fig. 73 — DiplD XXIX, tabella I intus (*DacMalv*, p. 54)

Litera S- la începutul r. 6 fiind certă, cum asigură primul editor („că prima literă din rîndul 6 în nici un caz nu poate fi un C, spre a ceti *Da]cia su[periore*, este clar şi din fotografie"), care afirmă că „dacă lectura *Moesia* este exactă, atunci avem un foarte important document pentru împărţirea printre trupele auxiliare ale Daciei şi Moesiei, a acelor *Mauri gentiles* de cari vorbeşte diploma LXVII (=DiplD XVI): *et vexillariis Africae et Mauretaniae Caesariensis, qui sunt cum Mauris gentilibus in Dacia superiore ...*" (*DacMalv*, p. 16 = 54; *ArchAnz*, 1913, col. 375—376). Cum s-a observat, ostaşul-veteran din formaţia de „Mauri equites" s-a aşezat, după eliberare din serviciul activ, la Răcari, unde se atestă epigrafic (cărămizi ştampilate) *N(umerus) M(aurorum) E(quitum)*, Gr. Florescu, *Castrul roman de la Răcari*, Craiova, 1931, p. 19—20; SCIV, V 1954, p. 608 (N. Gostar); *OltR*³, p. 352.

30.— DiplD XXX, dintre a. 103 şi 157, tabella I, fragment lat de 29, înalt de 23 mm, descoperit în raza comunei Orlea (jud. Olt), păstrat în muzeul şcolar al aceleiaşi localităţi.

SCIV, 22, 1971, p. 109—113, fig. 4 desen, 5 foto; *Dacia*, XVI 1972, p. 283—285 (C. C. Petolescu).

Extrinsecus tabella I

[cum est civit. iis dat]a aut [si qui caelib. essent
[cum iis quas post]ea duxi[ssent dumtaxat singuli
[singulas] a(nte) d(iem) XVI k(alendas) M[————
[——————————?] Metilio [————————————
[——————————————] OI[————————————

Fig. 74 — DiplD XXX, tabella I extrinsecus (SCIV, 22, 1971, p. 109—110)

Fig. 75 — DiplD XXX, tabella I intus (SCIV, 22, 1971, p. 109—110)

Intus tabella I

——————————————————————————
——————————— d]i v i N[ervae ——
————— *trib. pot] VII [cos. III p.p.?*

Considerînd că cifra VII de pe faţa interioară este „trib. potest. VII" a lui Aelius Hadrianus, iar „XVI kal. M" ar fi calendele lunii mai, editorul datează fragmentul de diplomă în 15 aprilie 123, cînd unul dintre consuli suffecti era *P. Metilius Secundus Pontianus*, şi face o reconstituire schematică a textului diplomei după şabloanele consacrate.

Addenda

30a.— DiplD XXXa. Fragment de bronz, 20×19 mm, gros 0,5 mm (în reconstituirea grafică va fi avut lăţimea de 90—100 mm); textul era încadrat de un chenar (păstrat la marginea de sus), în sens vertical la mijloc avea o altă dungă (adîncitură); din această tabella I extrinsecus s-au păstrat resturi din primele patru rînduri de text, ce pot fi întregite. Piesa a fost semnalată în aprilie 1975 de prof. Dim. Braharu (Cluj-Napoca), din colecţia sa de monete romane provenind din zona arheologică a marelui centru roman Porolissum (Moigrad—Jac, jud. Sălaj; adunate de prof. L. Ghergariu).

PIVS INCERTO

Extrinsecus tabella I

[Imp(erator) caesar divi] Hadr[iani f(ilius) divi Tra-]
[iani Parthic(i) nep(os)] divi N[ervae pronep(os)]
[T(itus) Aelius Hadria]nus Ant[oninus aug(ustus)]
[Pius pont(ifex) max. tr.] pot(estate) XV [— — —
[———————————————————]

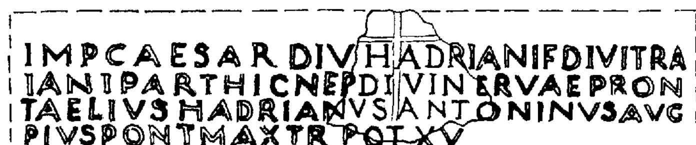

Fig. 75 a — DiplD XXXa, tabella I extrinsecus

Pe dos nu se poate identifica nicio literă (eventual O sau T?) din cauza coroziunii. Dacă la TR POT avem cifra XV, înseamnă că piesa datează din a. 152 (TR POT XVI era din 153, XVII din 154, XVIII din 155, XVIIII din 156). Diplomele date armatelor auxiliare ale Daciei de către împăratul T. Aelius Antoninus Pius (138—161): DiplD XIII, XIV, XV, XVI, XVII. Este probabil că fragmentul de mai sus (dintre anii 152—156) era o diplomă dată pentru armata auxiliară a Daciei Porolissensis; certitudine nu poate exista; dar nu trebuie uitat că toate diplomele militare descoperite în teritoriul Daciei Porolissensis: DiplD I, III, IV, V, VI, VII și XI se referă la unități staționate în acest district, resp. în zona de nord a Daciei, Dacia Superior.

30b. — DiplD XXXb. Fragment de bronz, foarte probabil diplomă militară; pe una din fețe se poate distinge numai grupul de litere TI; descoperit în ruinele castrului auxiliar Bologa (jud. Cluj) în clădirea B („horreum", pe *latus sinistrum),* la săpăturile arheologice din 1974 (N. Gudea).

IV

TĂBLIȚELE CERATE DACICE

A. INTRODUCERE • ISTORIC • GENERALITĂȚI

1. Importanța lor juridică și social-istorică

[Ca valoroase texte de drept civil roman: contracte de vînzare-cumpărare, de servicii (muncă salariată), de împrumut cu dobîndă, convenții de asociație, acte ale collegiilor, dovezi de cheltuieli și prețuri etc. — deci „instrumentele" juridice ale unei remarcabile activități economice, financiare și „bancare"]—, tăblițele cerate descoperite între anii 1786 și 1855 în centrul exploatărilor aurifere ale Daciei ocupate de romani, la Alburnus Maior (Roșia Abrudului, azi Roșia Montana, jud. Alba), prin noutatea și „surpriza" aduse între „romaniști" și epigrafiști mai ales au făcut vîlvă în lumea erudită a veacului al XIX-lea (cu deosebire prin anii 1850—1860), marcînd o etapă în dezvoltarea studiilor privind dreptul roman în imperiu. Publicate integral la a. 1873 cu comentarii, ilustrație grafică și fototipică (în colaborare cu K. Zangemeister, bibliotecar în Gotha Germaniei) de către „Nestorul" epigrafiei, antichităților, istoriografiei și juristicii-romanistice Theodor Mommsen[1] în CIL, III, partea a II-a, p. 921—966 *(Instrumenta Dacica in tabulis ceratis conscripta;* cu mici adaosuri și rectificări: p. 1058; SBAk-Wien, 77, 1874, p. 427—428; *EphEpigr,* II, p. 467, IV, p. 187—188, reluate apoi în CIL, III, p. 2215), aceste „cărți de lemn cerate" conțin — precum s-a relevat mereu de peste un veac — știri și date (unele fragmentare sau neclare, controversate) de ordin juridic, social-economic, antropo- și toponimic, demografic, filologic-lingvistic, atît de ample, variate și importante, excepționale, încît prin înseși structura, extensiunea și implicațiile conținutului lor, prin numeroasele informații de amănunt și de ansamblu, ele pot și trebuie să fie considerate ca surse de interes major pentru provincia carpato-danubiană. Drept aceea, ele apar aici plasate în fruntea colecției I.D.R., nemijlocit după diplomele militare ale armatelor auxiliare (privind direct organizarea militară și politic-administrativă a Daciei), împreună cu care prezintă caracter prioritar pentru structurile și desfășurarea vieții provinciale în ansamblu: social-juridică și economică, pentru dezvoltarea societății și a procesului de producție, a formelor și formulelor de „colonizare", stratificare demografică, de viață și cultură romană, de relații etnice în zona din stînga Dunării Inferioare și a arcului carpatic. Nu se igno-

[1] Despre Theodor Mommsen și activitatea lui prodigioasă în tot domeniul antichităților romane și a epigrafiei Daciei: supra, p. 54—58.

rează deloc și nu se pierde din vedere faptul elementar demult cunoscut că — fără să fie omogene și unitare din punct de vedere al conținutului și destinației lor practice — tăblițele cerate reprezintă texte cu acte juridice avînd în majoritate caracter strict particular și individual, deci cu referințe la realități, stări, interese locale, unele „mărunțișuri" personale în aparență „nesemnificative", fiind — în primă și ultimă instanță — „mai mult materiale de drept civil", precum releva pe bună dreptate cu un veac în urmă cel mai competent cunoscător al materialelor și al tuturor problemelor respective, Th. Mommsen [2]. Evident, prin textul juridic, rostul și destinația (utilizarea, finalitatea practică) ce aveau, ele țin ca acte-instrumenta juridice, cu conținut economic, administrativ etc., în primul rînd de dreptul civil roman, de aplicarea lui în teritoriul provinciei Dacia, după cum (comparativ și relativ) diplomele-livrete militare, prin textul lor de *constitutio, leges datae* ale împăraților-principes (reprodus parțial de pe „tabula aerea quae fixa est Romae in muro post templum divi Augusti ad Minervam"), aparțin înainte de toate legislației și organizării militare a imperiului. Dar — cum s-a spus și este îndeobște cunoscut — prin indicațiile asupra persoanelor (antroponimia), uzanțelor și practicii instituțiilor juridic-administrative, localităților, provinciilor și relațiilor social-economice menționate, cu terminologia și cuvintele uzuale, formele „aberante" de limbă locale, unele „vulgare" (din Dacia ori generale în provincii și chiar în superromanizata Italie inclusiv urbea Romei), prin continuitatea lor remarcabilă, ca și prin extensiunea și caracterul explicit, narativ al textelor respective, „tabulae ceratae" reprezintă documente scrise valabile pentru Dacia întreagă și analogic pentru alte zone sau chiar pentru toată împărăția romană. Deci — după opinia multora și experiența noastră — ele se plasează nu la periferia (ca oricare alte „instrumenta") sau în ultimul capitol al arhivei documentare scrise, ci tocmai în fruntea ei, a întregului material istoric-arheologic-epigrafic privind Dacia romană și relațiile ei cu restul imperiului, pentru care oferă date și fapte cu forme de expresie ce nu se întîlnesc decît pe scurt, lacunos, eliptic, fortuit în foarte puține dintre textele (chiar cele mai explicite) gravate pe material litic ori tegular-ceramic. Acestea erau majoritatea absolută de referință strict locală și personală (rar de interes ceva mai larg ori general), trebuind ca atare să fie avute în vedere numai la localitățile respective, sau numai la anumite aspecte și etape ale dezvoltării vieții în provincie; între ele se înșiră nu numai epigrafele cu implicații ceva mai largi privind lucrările de construcții și monumentele, ori administrația și armata provinciei, ci chiar și cele mai scurte, laconice, lapidare privind alte lucrări, cariere politic-militare *(cursus honorum)*, manifestări publice locale, serbări, prinosuri, cinstiri, decesuri, înmormîntări și alte multe.

Valoarea documentară de prim rang a textelor juridice sau de altă natură (social-economică: prețuri de produse, collegia etc.) conținute în

[2] „De argumento tabularum ceratarum hoc loco disserendum non est, cum neque ita inter se similes sint, ut coniunctarum examinatio sic ut fecimus in veteranorum privilegiis institui possit, et ad iuris civilis studia magis pertineant quam ad haec antiquaria. Non pauca tantum observabimus de testium in his tabulis condicione et de soloecismis earum", CIL, III, p. 922.

tăblițele cerate alburnense („instrumenta Dacica in tabulis ceratis conscripta") constă nu numai în varietatea și bogăția unică a cuprinsului lor de fapte, date și nume proprii (față de „paupertatea" materialului informativ mult mai fragmentat și disparat ce apare în alte epigrafe scurte, laconice, majoritatea aproape „telegrafice"), în caracterul expozitiv-narativ și circumstanțiat sub cele mai multe aspecte, ci totodată în semnificația și implicațiile lor generale social-istorice, legate de procesul esențial, de mare anvergură, al organizării și dezvoltării structurilor romane în provincia carpato-danubiană din primii ani ai constituirii ei în cadrul imperiului: transpunerea tuturor instituțiilor obștești, a dreptului public și privat roman în Dacia [3]; pentru cunoașterea întregii vieți juridice și a instituțiilor respective (esențiale, firește, în viața și întreaga romanitate a provinciei în ansamblu), tăblițele cerate constituie descoperiri unice, cum s-a relevat adesea [4]. Ele oglindesc în modul cel mai pregnant încadrarea și integrarea acestei provincii organic în textura vastă politică, juridic-administrativă și demografică a Imperiului roman, în activitatea economică și culturală, în procesul complex social-lingvistic etc., prin toate articulațiile formelor de viață colectivă, în relațiile de producție, conducerea și dezvoltarea economiei provinciale.

Valoarea celor mai multe dintre textele juridico-economice conținute în tăblițele cerate alburnense — chiar parțiale, fragmentare și fortuite cum s-au păstrat și apar azi — este mult sporită prin faptul că (precum se știe) lipsesc alte surse directe, mai ample, precise, explicite, dispărute în evul mediu (supra, p. 36—37, 64; *DacPannInf*, p. 80) cu întreaga documentare din marile arhive centrale sau locale, în comandamente la Roma ori din provincii, în *officia* guvernatorilor Daciei ori ale districtelor provinciale de aici: textele numeroaselor *constitutiones* imperiale și decretele guvernatorilor de provincie *(legati augusti)*, ale procuratorilor praesidiali sau financiari etc. Precum s-a relevat, foarte puține din datele și informațiile oferite (unele aproape s-ar putea spune: „incidental") de tablele cerate pot fi găsite în inscripțiile puse aici ori în afara provinciei: votive, onorare, de clădiri sau funerare, ale unora din numeroșii magistrați, comandanți, ofițeri și ostași, funcționari mai înalți ori mărunți ai provinciei și ai municipalităților. Precum era știut de mult, fiind relevat din nou de către eminentul jurist-romanist român citat: „dreptul roman s-a aplicat și aici; exploatarea Da-

[3] „Aplicarea dreptului roman în Dacia este dovedită prin tăblițele cerate, acte conținînd diferite contracte încheiate potrivit dreptului roman pe teritoriul Daciei", Hanga, *CrestStatDr*, p. 210.

[4] În ultima vreme de ex. de către eminentul romanist maghiar Pólay E., *DacSzerz*, p. 9: „Dácia jogéletének megismerése szempontjából döntő fontosságú, tartalmának változatosságát és egyben a szövegek viszonylagos épségét tekintve a viaszostábla-anyagban meglehetősen egyedülálló a verespataki lelet", observînd în continuare lipsa unei monografii juridice exhaustive (pe care caută să o remedieze măcar parțial cartea sa *DacSzerz*) asupra textelor cerate alburnense, la nivelul valorii lor documentare: „az okiratok szövegét ugyan még a múlt század második felében közzétették, jelentőségüknek megfelelő és a teljes szerződésanyagot átfogó jogászi feldolgozásuk azonban mindmáig nem történt meg. Ez persze nem jelenti azt, hogy annak idején, midőn a táblák publikussá váltak, erre ne történtek volna komoly kisérletek (Huschke, 1845; Detlefsen, 1857; Mommsen, 1858; Berger, 1948; C. St. Tomulescu, 1971)".

ciei de către cuceritori, noua situaţie a producţiei şi a schimbului comercial necesitau o reglementare corespunzătoare juridică. Asupra aplicării dreptului roman în Dacia nu avem date suficiente (cu excepţia tablelor cerate); totuşi, din chipul cum erau organizate şi administrate provinciile romane în general putem reconstitui (în linii mari) aplicarea dreptului roman pe acest teritoriu. Ca izvoare formale ale dreptului roman aplicat în Dacia putem aminti: *edictele* guvernatorilor şi *constitutiones* imperiale. ... Nu ni s-a păstrat nici un mandat adresat de vreun împărat direct guvernatorilor Daciei, fapt care însă nu poate duce la concluzia că ele nu au existat. ... Instituţiile juridice ale peregrinilor daci rămase în vigoare după cotropirea romană, precum şi schimbările suferite în chip inevitabil (ca urmare a dominaţiei romane) nu pot fi prezentate, din lipsă de documente, decît incomplet ..." [5].

In atare situaţie deficitară, deplorabilă, a documentării centrale şi a celei directe de nivel superior (guvernamental, respectiv municipal) din Dacia privind organizarea, administraţia şi sistemul juridic roman aplicat — foarte probabil consecvent, intens, integral — în provincia carpato-dunăreană, textele juridice, în primul rînd cele din tăbliţele cerate alburnense — modeste (majoritatea fragmentare şi ponosite) „cărţi de lemn" cerate — constituie un succedaneu-surogat cu valoare de prim rang, alături de care pot să stea numai documentele dreptului testamentar care a lăsat cîteva texte epigrafice de mare valoare în teritoriul Daciei Inferior (Malvensis, în principal Oltenia) şi numeroase menţiuni scurte de caracter juridic („secundum voluntatem testamenti" etc. şi apelative *heres, heredes* pe epitafuri în toată Dacia romană) [6]. Utilizarea şi utilitatea textelor din „tabulae ceratae" se impun în chip firesc şi necesar atenţiei tuturor celor ce studiază unele aspecte majore ale organizării şi structurilor provinciei daco-romane din arcul carpatic. Cum s-a spus, ele pot servi şi au fost avute în vedere direct sau analogic pentru cunoaşterea dreptului roman în ansamblu (la loc de cinste între *Fontes iuris Romani antiqui*) şi a organizării vieţii provinciale din alte zone ale împărăţiei romane. Textele de caracter juridic şi economic, cu elemente social-etnice şi demografice, din paginile „cărţilor de lemn" (tăbliţele cerate alburnense) nu numai că permit a se presupune şi a fi postulată existenţa (atestată, dealtfel, fragmentar, disparat prin numeroase nume de magistraţi şi slujbaşi cu funcţii din inscripţii litice) a unor numeroase instituţii publice ale puterii judecătoreşti şi ale celei executive, a unei „aparaturi" judiciare, administrative, economice şi fiscale, coercitive şi represive, deci a unei veritabile „birocraţii" romane deplin organizate şi de mare eficienţă în toată provincia Dacia, ci chiar le impun ca nişte atestări directe, prin indicaţii, clauze juridice, măsuri administrative „poliţieneşti", obligaţii pecuniare, sancţionări şi penalizări, termene fixe etc., exprimate de formulările şi frazele lor, în majoritate laconice şi de natură şablonică, dar absolut reale, concrete, explicite şi care nu puteau deveni efective practic decît dacă aveau „acoperirea" şi chezăşia asigurată de un aparat (cu „officia")

[5] Hanga, *CrestStatDr*, p. 167—168.

[6] CIL, III, 14216,12 (Drobeta Turnu Severin), 14493 (Sucidava, Celei, jud. Olt); *MatArh*, VI, 1959, p. 891; CIL, III 1211, 1230, 1530, 810, 6265 (*ActaMN*, III, 1966, p. 453); *OltR*[2], p. 386, nr. 35 ([3], p. 489, nr. 41).

organizatoric şi coercitiv corespunzător, pe plan provincial pentru Dacia în ansamblu.

Ca documente de valoare excepţională, de largă audienţă şi aplicabilitate, de primordial interes social-istoric (pentru organizarea, instituţiile de drept privat şi public, structura şi dezvoltarea provinciei carpato-danubiene în ansamblu), tablele cerate din Dacia se cuprind şi reeditează în prezentul volum I al I.D.R., spre a fi „reactualizate" şi făcute ceva mai accesibile studiului istoric al vieţii şi al romanităţii Daciei, fiind astfel mai mult şi corect cunoscute în totalitatea lor unui cerc larg de cercetători şi cititori, chiar oamenilor de cultură generală, sub aspectul tehnic, „diplomatic", juridic, social-economic, filologic, etnologic ş.a., ca cele mai tipice şi „grăitoare" documente interne ale provinciei carpato-dunărene. Prezenta „republicare" nu beneficiază însă de inovaţii din punct de vedere juristic şi romanistic, ci numai de unele contribuţii antropo- şi toponimice, bibliografice şi rectificări mărunte de lectură, lipsind preocuparea, putinţa ori „pretenţia" de a stabili şi oferi noi elemente paleografice ori de exegeză juridico-romanistică valabile; aceste din urmă aspecte esenţiale au fost determinate ori măcar indicate în linii mari cu un veac în urmă de marii specialişti atît în dreptul roman şi în realităţile provinciale din secolul al II-lea e.n., cît şi în scrierea cursivă (de mînă), prin doctrina penetrantă, erudiţia şi perspicacitatea lor excepţionale: Th. Mommsen şi K. Zangemeister, după unele contribuţii mai mici sau modeste, dar valoroase, ale lui Massmann [7], Huschke [8], Cipariu [9], Érdy [10], Kandler [11], Detlefsen [12], Finá-

[7] *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae romanae in Fodina auraria apud Abrudbanyam, oppidum Transylvanum, nuper repertae* quas nunc primum enucleavit, depinxit, edidit J. F. Massmann, Lipsia (Leipzig), 1841, cu puţine lecturi şi interpretări valabile azi, şi cu unele „contribuţii" excentrice, ca la p. 124: „*Geldo*, si gotthica i.e. antiquissima linguae germanicae cognita, dialecto proficisci statuimus idem est ac *Gilda* (gen. *Gildins*), cuius radix et in hisce nominibus inest gotthicis: *Athanagildus, Herminigildus, Luvigildus; Gildas* monachus (Anglia) etc."; este unul din numeroasele exemple de aberaţii istorico-filologice „la modă" pînă în a doua jumătate a veacului al XIX-lea (cf. şi Érdy, infra, nota 10).

[8] P. E. Huschke, *Über die in Siebenbürgen gefundenen Wachstafeln*, în *Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft*, XII, 1847.

[9] Timotei Cipariu, *AnnGymnBlas*, 1855, 1857, 1858; *ArchFilolIst*, 1867, fasc. II—VIII „Table cerate".

[10] Érdy J., *ErdViaszLap* (1856), p. 4—10 istoricul descoperirilor de tăbliţe cerate la Roşia; p. 14—15 textul TabCerD VI, cu lectura greşită „Maximus Batonis puelle Norine / pessime sive nequiori Iononia prestari circiter pars ex empta scortellaria / Norinea exemit amicitiaque accepit / de Dasio Virionis pirusta ex Kaueretio (etc.) — — — se dixit Dasius Virionis Maximo Batonis / actum Karpo — — — (etc.)"; la p. 18—21 menţionează TabCerD V, reprodusă în desen pl. II 2—4, fără lectură şi cu remarca „de e'rövid triptychumot olvassák és magyarázzák meg mások. Én a' valodi érdemet senkitől nem irígylem" (si cui lubet, legat et exponat breve hoc triptychum, nominis meritum nulli parte mea denegabitur veri), cu nişte comentarii fanteziste asupra textului TabCerD VI; în volumul următor: *ErdViaszLap* (1859), p. 1—2 revine asupra TabCerD VI cu lectura ameliorată (după Kandler); p. 5 TabCerD IX; la p. 8—68 o suită masivă de aserţiuni aberante şi absurde, care erau nu numai „fără legătură cu documentul publicat", cum releva binevoitor H. Finály (*ErdM*, I, p. 77 „az értekezés — minden egyébről szól, csak magáról a közlött oklevélről nem"), ci nişte inepţii grosiere (Bessi, Bisseni-Pecenegi, Bastarni, Scythae, Pirustae etc.). Ioan Érdy (1796—1871), cu numele originar Luczenbacher, schimbat la 1848 în „Érdy", era originar dintr-o familie imigrată

ly[13] ș.a. Numeroase aspecte esențiale ori de amănunt ale textelor juridice sau de caracter social și economic ale tăblițelor alburnense au fost scrutate intens, dezbătute și în mare parte elucidate în cercetările juristico-romanistice înfloritoare din ultimul veac după apariția impozantului serial de „instrumenta dacica in tabulis ceratis conscripta" întocmit de neegalata măiestrie a lui Th. Mommsen, în CIL, III (1873). Elementele de „noutate" (relativă și aceasta) ce se pot adăuga deocamdată aici vor fi unele precizări și analize mai ample din domeniul toponimiei și antroponimiei — deci a localităților și a persoanelor — conținute în textele privind Dacia și pe imigrații illyri din Dalmatia, sau greco-orientali din lumea elenistică și de prin Asia de vest (Orientul, Anatolia, Egiptul etc.); atare date topo- și antroponimice nu erau interpretate peste tot corect pentru explicarea și „încadrarea" justă din punct de vedere juridic și social-politic a persoanelor fizice, a contractanților și martorilor cu chezașii respectivi, mai ales în legătură cu dreptul roman și cu cel „peregrin", cu pretinsele elemente din dreptul „ellenistic" transpuse în Dacia (?). Sînt unele aspecte în aparență de amănunt (numele proprii), care însă pot și trebuie să fie de utilitate nu numai pentru cunoașterea structurii social-etnice a provinciei Dacia (în primul rînd a zonei de „colonizare" vestice, din Munții Apuseni, auriferi), ci și pentru înțelegerea, interpretarea mai corectă a elementelor de drept roman (eventual și de „drept peregrin" al provincialilor) constatate ori preconizate în ultima vreme pentru Dacia romană.

Aici au fost preluate din CIL, III, p. 924—959, toate documentele cu texte juridice sau de altă natură dintre „instrumente" cuprinse în *tabulae ceratae* descoperite între a. 1786 și 1855 la Alburnus Maior (Roșia Montana), cu lecturile stabilite în ultimă instanță de Th. Mommsen cu K. Zangemeister (puține adaosuri ulterioare anului 1873). Nu poate fi păstrată succesiunea și numerotarea (I—XXV) dată în CIL, III, p. 924—959 decît pentru nr. I—VII, după care ca „nr. VIII" este contractul de vînzare-cumpărare a unei femei-sclave, plasat în CIL, III la p. 959 (evident nepotrivit) cu nr. XXV; atare nepotrivită colocație s-a petrecut prin faptul că la început, cînd a repartizat materialul „cerat" și a făcut numărătoarea pieselor cu numerotarea lor, Mommsen nu avea textul contractului pe care nu-l putuse citi la Blaj în a. 1857, neputînd să conteze (pare-se) din capul locului pe această piesă (cf. mărturisirea sa în CIL, III, p. 923); a pus-o la urmă, ca nr. XXV (după publicarea

în Ungaria din Belgia; eminent jurist, erudit și om de cultură, anticar și muzeograf, membru al Academiei maghiare de științe; a dezvoltat o amplă activitate publicistică (date bio- și bibliografice: *Magyar irók élete és munkái* de Szinnyei J., II, Budapest, 1893, col. 1413—1419).

11 Dr. P. Kandler, *Kauf- und Verkaufs-Vertrag einer sechsjährigen Sklavin vom Jahre CXXXIX der christl. Zeitrechnung, gefunden in den dakischen Goldgruben*, în MCC, I, 1856, p. 260—261, textul (după Érdy) ameliorat al contractului de vînzare-cumpărare TabCerD VI și semnalarea tot după Érdy a TabCerD V.

12 Dr. Detlefsen, *Über zwei neuentdeckte römische Urkunden auf Wachstafeln*, în SBAkWien, XXIII 1857, p. 601—653 (=TabCerD VII, VI, V, IX); *Über ein griechisches Urkundenfragment auf einer Wachstafel aus Siebenbürgen*, în SBAkWien, XXVII 1858, p. 89—108 (=TabCerD IV). În același an apărea importantul studiu al lui Th. Mommsen în *Monatsberichte der Berliner Akademie der Wissenschaften*, Berlin, 1853, p. 519 sqq.

13 Finály H. L., *Az erdélyi bányákból került viaszostáblák és az ősrómai folyóirás*, în *ErdM*, I, 1861, p. 75—88 (TabCerD III, V, XI, XVIII), cu desene.

textului la 1867 de către Cipariu). Astfel, numerotarea din CIL, III, începînd cu nr. VIII se decalează cu +1 (tabelul de concordanțe dintre CIL, III și prezenta colecție din I.D.R. este dat după repertoriul de TabCerD)[14].

Cum s-a spus, nu se face vreun efort spre a prezenta integral problemele și aspectele juridice alături de toate cele social-etnice și economice din textele tablelor cerate alburnense în prezenta culegere de documente scrise, nu numai din lipsa unei competențe care poate să aducă ceva cît de cît nou și util, valabil (dacă azi se mai poate spune ceva nou numai în baza textelor disponibile) — în afară de unele observații de amănunt privind statutul juridic (civis Romanus — peregrinus) al unora din persoanele fizice cu situație „controversată" ori aparent echivocă pentru unii romaniști, cum este indicată sau poate să rezulte cu probabilitate din antroponimia lor —, ci și fiindcă asemenea analize cu discuții ample s-au făcut și se află în continuă desfășurare. Nu se oferă aici un studiu de drept privat roman în Dacia, după cum la regruparea din nou a diplomelor militare ale provinciei carpato-dunărene (supra, cap. III) nu s-a făcut un studiu asupra „dreptului" militar sau al organizării și tuturor unităților armatei romane auxiliare menționate în textele acestor parțiale *constitutiones* — *leges datae* imperiale; cercetarea lor în amănunt și în mod sintetic se va face în lucrări elaborate pe alt plan, adică în studii monografice asupra provinciei Dacia.

Bibliografia fiecărei piese „cerate" este dată aici cît mai amplu, cu precizări în ordine cronologică, dacă nu s-a impus ori nu a fost realizabil un repertoriu absolut complet, exhaustiv (care dealtfel mai greu ar putea fi încropit, într-un compartiment atît de mult explorat și dezbătut ca sursele dreptului roman și epigrafia Daciei).

Traducerea românească a textului antic al tablelor cerate s-a orientat aici după principiul că ea nu e necesar să fie prea liberă și nici „literară", ci cît mai apropiată de terminologia, ordinea, topica textului original, fiind adică mai mult „literală" și exactă, dispunînd în rînduri numerotate construcțiile și cuvintele pe cît posibil corespunzător celor latinești (grecești), spre a putea fi urmărită mai ușor, servind astfel filologic celor care se interesează de structurile textului antic, de specificul semnificației lui; deci pe cît posibil: „cuvînt de cuvînt". S-a ținut seamă, natural, de traducerile făcute anterior în românește: Baltariu, Popa-Lisseanu, Hanga (după care unele stereotipe de N. Lascu, ms.); cele în limba maghiară de Pólay E. (1972, *DacSzerz*); dar s-a urmărit în

14 O altă numerotare a adoptat la 1890 în repertoriul selectiv de texte din tăblițele cerate G. Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 17—26 (= *Romanica*, 1925, p. 155—167), astfel: nr. 1—4 contracte de vînzare-cumpărare (CIL, III, cer. VI, VII, VIII, XXV); 5 de asociere (CIL, III, nr. XIII); 6—8 convenții de servicii (CIL, III, nr. X, IX și XI); 9—12 împrumut de bani (CIL, III, nr. III, V, IV); 13 desființarea de colegiu funeraticiu (CIL, III, nr. I); 14 lista de cumpărături alimentare și prețuri (CIL, III, nr. XV), cu observația justificativă: „am reprodus textul numai a 14 din tablele cerate ardelene, cîte s-au păstrat prin colecțiuni publice sau private, că numai acestea mai înfățișează un înțeles oarecîtva lămurit. Totuși [!] Mommsen, în CIL, vol. III, 2, p. 921—960, a reprodus, transcris și explicat un număr de 25 table cerate, dintre care 11 sunt mai mult niște neînsemnate fragmente fără sens explicit".

primul rînd corespondența între topica și rîndurile textului original și topica traducerii românești.

Ilustrația nu a putut să fie completă, dar este destul de amplă, pe măsura în care piesele au fost accesibile în muzee; fotografiile (multe neclare, din cauza stării de conservare a feței scrise) au fost făcute direct de pe piese (Muz. Alba Iulia, Blaj, Budapest, Cluj), desenele după publicații anterioare (SBAkWien, CIL, III), specificîndu-se la fiecare piesă sursa ilustrației.

2. Data, împrejurările, locul descoperirii tăblițelor

Modesta serie de 25 de tăblițe-„cărți de lemn" cerate ce au fost recuperate, fiind cunoscute azi împreună cu altele (sau părți din ele), distruse ori dispărute, au fost descoperite întîmplător de mineri în anii 1786, 1788, 1790, 1791, 1820 (1824?), 1854 și 1855, prin galeriile minelor aurifere părăsite — după exploatare și eventual „epuizare", sau din cauza stărilor tulburi la granițele și în interiorul provinciei Dacia — pe înălțimile de lîngă localitatea minieră Roșia Montană (jud. Alba), daco-romanul Alburnus Maior; descoperirile s-au făcut în urma unor lucrări de excavare reactivate în veacul al XVIII-lea de către Tezaurariatul montanistic austriac[15]. Se menționează aici din nou, în ordine cronologică, datele, punctele și piesele epigrafice (fără a prezenta prea multe detalii ce se găsesc în bibliografia veche)[16], fiind indicate mai circumstanțiat la unele dintre tăblițele cerate în repertoriul lor de mai jos (B: TabCerD I—XXV):

— în a. 1786, într-o galerie de mină a moțului Gheorghe Iancu, s-au găsit două tăblițe de lemn, din care una s-a distrus complet în timpul uscării la foc; a doua „salvată" și existentă, fragmentară, este chitanța în limba greacă TabCerD IV;

— în a. 1788, la dezvelirea unei galerii laterale a minei Sf. Iosif din Muntele Letea, s-a găsit triptychonul cu textul-proces-verbal privind desființarea colegiului funeraticiu, TabCerD I, care a migrat pe la cîțiva posesori pînă a ajuns în a. 1835 la Muzeul Budapesta;

[15] Cf. AIIA, XVII, 1974, p. 262—268 (*Probleme de istoria științei și tehnicii oglindite în arhiva tezaurariatului montanistic*, de Al. Neamțu, cu amplă bibliografie asupra mineritului în sec. al XVIII-lea în Munții Apuseni).

[16] Direct sau repetate după alți autori și informatori datele despre descoperiri: Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 187—191 (piesele cunoscute înainte de a. 1850); Erdy, *ErdViaszLap* (1856), p. 4—10; Finály, H. L., *ErdM*, I, p. 75—88 (supra, nota 13); *ArchFilolIst*, 1867, p. 43—51, 72—77, 101—104, 116, 141—142, 158—159 (T. Cipariu, supra, nota 9); CIL, III, p. 921 și 924—959; C. Gooss, AVSL, XIII, 1876, p. 324—326; G. Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 27—38 = *Romanica*, p. 169—180; Baltariu, *TriptTrans*, p. 2—8; Pólay, *DacSzerz*, p. 13—16 și p. 270—271 un *tabel* (a cărui utilitate și necesitate nu prea rezultă din datele copiate mecanic din CIL, III) cu „datele mai importante privind tablele cerate dacice avînd textul descifrabil": timpul și localitatea redactării, conținutul, numărul tăblițelor păstrate, anul și locul (cu mina) descoperirii, locul de păstrare (după CIL, III), prima publicare, autorul care a stabilit forma textului pentru piesele TabCerD I, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII, XIV, adică numai pentru unele parțial și nu tocmai corect, lipsind și precizarea în titlu că „tabelul" conține numai contractele („szerződések", pe care le studiază analitic și comparativ în monografia sa autorul seghedinens), nu toate tablele cerate. O parte din bibliografia de mai sus despre descoperirile de tăblițe cerate este menționată pe scurt și în *Apulum*, XII 1974, p. 249 (infra, nota 20).

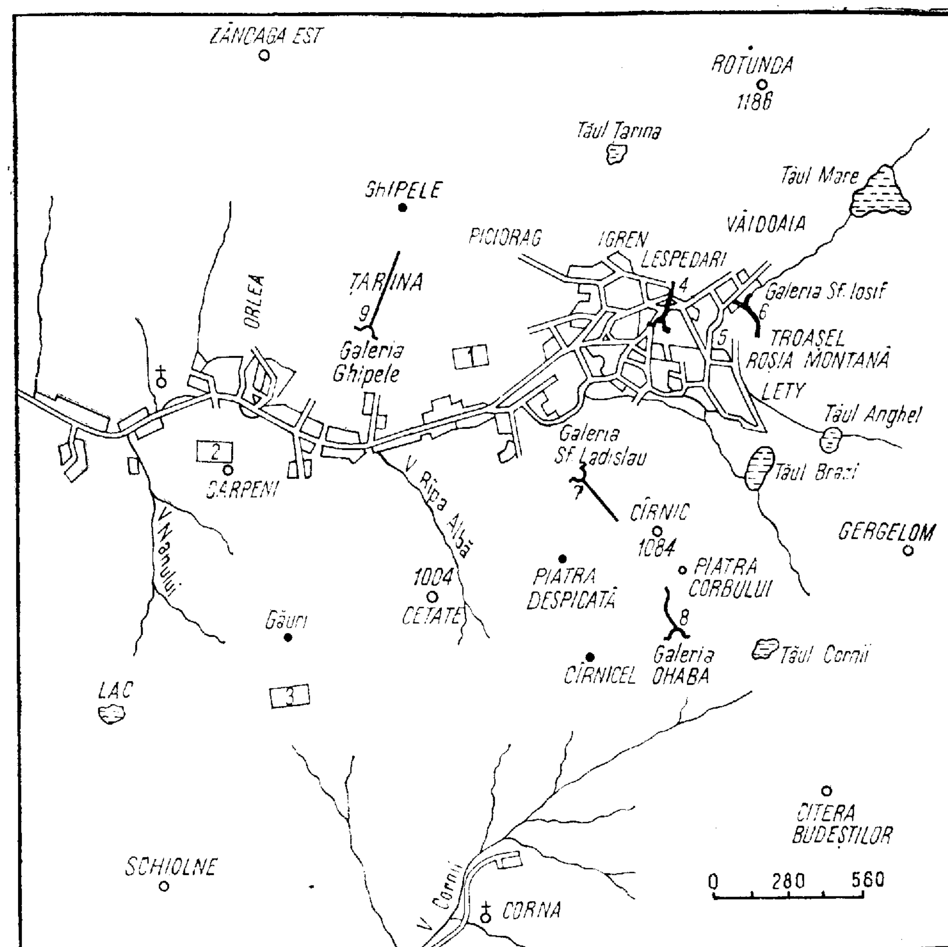

Fig. 76 — Roșia Montană (jud. Alba) schiță topografică:
1—2, urmele așezării romane (Alburnus Maior); 3, urmele necropolei romane; 4—8, galerii (exploatări) romane în care s-au descoperit tăblițe cerate (după *Apulum*, XII, p. 274)

— în a. 1790, într-o galerie de mină din Muntele Letea contractul-chitanță TabCerD II; ajuns prin donație în Muzeul Budapesta;

— în a. 1791, la mina Sf. Iosif, un june cu numele de Rákosi ar fi găsit „într-un cotlon cu aer viciat un moș cu barbă lungă care cînd a fost atins cu mîna s-a făcut praf"; nu departe de „acest moș" se aflau șase tăblițe, despre care nu se știe nimic mai mult (au dispărut? Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 191, 24; CIL, III, p. 921, nota 1);

— în a. 1820 (sau 1824), într-o galerie deschisă pe Cîrnicul Mare, „în apă vitriolată" s-ar fi găsit mai multe tăblițe din lemn de tei scrise pe ambele fețe cu cerneală; una a ajuns la M. I. Ackner; textul a rămas nedescifrat, neînțeles, TabCerD XXII;

— în a. 1854, la mina Ohaba—Sf. Simion, L. Diószegi a găsit 11 tăblițe cerate, din care nouă au ajuns în Muzeul Budapesta; dintre ele

două sînt importantele TabCerD XI și XVIII; tot în 1854, același Diószegi a găsit pe Muntele Cîrnicul Mare mai multe tăblițe, total corodate, indescifrabile (CIL, III, p. 929; Muz. Budapesta);

— în a. 1855 s-a făcut descoperirea cea mai copioasă de tăblițe: într-o galerie părăsită a minei Sf. Ecaterina s-au găsit (împreună cu alte numeroase obiecte antice) o serie de tăblițe, din care o parte a ajuns la Muzeul Budapesta: TabCerD V, VI, IX; la Blaj două întregi: TabCerD VII, VIII și fragmente XXI, XXII, XXV; la Berlin TabCerD XIV; la Aiud TabCerD XVI [17];

— despre unele piese „cerate" lipsesc indicații privind condițiile, locul și data descoperirii (TabCerD X, XII, XIII, XV); ele provin însă cu siguranță sau foarte probabil — precum se admite îndeobște — din aceeași zonă montanistică de la Alburnus Maior, tot de prin galerii de mină, fiind poate chiar unele din cele semnalate la datele și punctele de mai sus, considerate însă ca „dispărute".

În afară de produsele unor trucaje ca cel semnalat mai jos (nota 17), s-au produs în secolul al XIX-lea (ca și la inscripțiile litice, supra, p. 55—56) falsificări... autentice, adică făcute cu rea-credință și intenții frauduloase, de „tăblițe cerate", puse în circuitul erudiției și anticariatului ca descoperite la Trascău (azi Rimetea, jud. Alba) și „acreditate" cîtva timp ca documente antice, cu texte romane sau... dacice, pe care însă critica le-a demascat fără întîrziere chiar la mijlocul veacului al XIX-lea (Neigebaur, *Dacien,* p. 190; Érdy, *ErdViaszLap* (1856), p. 6; CIL, III, p. 958, cu „bibliografie"); T. Cipariu încă avea la Blaj o „tăbliță cerată" din lemn de fag, cu strat de ceară și scriere în alfabet grecesc, fără nici un rost (văzută în 1873 de O. Hirschfeld, SBAkWien, 77, 1874, p. 428) ș.a.

3. Localitățile, datarea, mediul montanistic

Locul de redactare a actelor pe tăblițele cerate este indicat la 15 din cele 25 de piese păstrate întregi ori reconstituite parțial, cu text conținînd indicații utile, astfel: nouă piese în *Alburnus Maior* (TabCerD I, II, IV, V, IX, X, XIII, XVIII, XXII), două în (satul, vicus) *Deusara* (TabCerD III, XIV), una în *Kartum* (TabCerD VI), una în *Immenosum Maius* (TabCerD XI), — toate localități (sate, cătune, cartiere?) grupate în zona Alburnus; două în *canabae legionis XIII Geminae,* la Apulum de mai tîrziu (Alba Iulia: TabCerD VII, VIII), ajunse, ascunse și găsite la Alburnus — Roșia din motivele și în condițiile arătate acolo (în comentariul la aceste „tăblițe").

Datarea tăblițelor cerate alburnense (piesele care poartă o indicație clară, întreagă) este dintre anii 131 — cea mai veche — și 167 — cea mai recentă. Ele au fost ascunse în galeriile minelor părăsite sau astupate, probabil la sfîrșitul unei perioade liniștite și de prosperitate economică în provincia Dacia, și anume la începutul marilor atacuri și invazii marcomanice, cum a preconizat la 1873 Mommsen, CIL, III, p. 921: „... quam ob rem non casu videtur accidisse, quod tabellae nullae ex fodinis prolatae sunt nisi brevi illo spatio comprehensae; crediderimque id explicandum esse ex cladibus belli Marcomanici. Nam id nemo ignorat eo ipso anno coepisse, quo instrumenta haec finiunt, neque Daciam per ea tempora quietam fuisse cum aliunde constat tum ex titulis M. Claudii Frontonis supra relatis n. 1457 testantibus eum, dum legatus praeest Daciae Moesiaeque, bello Marcomanico in pugna adversus Germanos Iazygesque periisse" [18]; ipoteză foarte verosimilă care a fost admisă unanim de cercetători, în lipsă de alta mai probabilă. Ascunderea documentelor cerate în galerii de mină abandonate și poate cu totul uitate chiar din epoca romană nu înseamnă însă întreruperea activității extractive în minele aurifere ale Daciei, unde munca a continuat reluată cu mai multă vigoare după trecerea tulburărilor marcomanice și unde se atestă magistrați și funcționari montanistici și în veacul al III-lea, de ex. *procuratores* și un *dispensator* (casier general) ai aurăriilor provinciei (*MatArh,* VI 1959, p. 888; *Apulum,* VII/1, 1968, p. 308—311 etc.).

Tăblițele cerate și mineritul. Toate tăblițele cerate „daco-romane" fiind descoperite numai în zona montanistică (auriferă) la Alburnus Maior (Roșia Montană), ascunse direct în galerii de mină părăsite și astupate din vechime, ele au fost puse în legătură cu mineritul. Acoperite și ascunse în condiții atmosferice și de umiditate constante, uniforme, piesele au putut fi în bună măsură ferite de alterări și distrugere — salvate după peste 16 veacuri, ca un autentic „miracol" arheologic-epigrafic al Daciei romane — pînă la data cînd în urma excavațiilor din veacurile XVIII—XIX au fost scoase la lumina zilei [19]. Atunci, din numărul total de vreo 50 de piese (tăblițe de lemn) ieșite la iveală, s-au distrus mai mult de jumătate integral sau parțial, în contact cu aerul și din nepriceperea neglijentă a cîtorva dintre descoperitori (unii total ignoranți sau indolenți și de rea-credință), rămînînd astfel întregi — ori

[17] Despre una din tăblițele acestui „lot" se relatează episodul anecdotic (dar absolut real) în legătură cu „salvarea" ei de vreo eventuală dispariție sau degradare: la Roșia Montană, aflîndu-se piesa „cerată" în posesiunea unei bătrîne evlavioase care nu voia să o dea nimănui cu niciun preț, s-a recurs la un ingenios trucaj benign de către funcționarul montanist Ficker F., care (eșuînd în tratativele prelungite de a obține tăblița) a luat o bucată de tăbliță de scris pentru școala elementară și acoperind-o cu un strat de ceară a desenat pe ea cîțiva... „îngeri" și portretul „Maicii Domnului", lansînd apoi cu abilitate zvonul prin sat că a „descoperit" un „tablou sfînt"; auzind bătrîna posesoare a tăbliței cerate romane de această achiziție, s-a oferit ea insistent pentru facerea schimbului tăbliței sale cu valorosul „tablou creștin". Mai tîrziu, femeia a donat „tabloul sfînt" lui Timoteiu Cipariu (Blaj), care a dat în vileag întreaga mașinație perfect reușită a lui Ficker („a szegény vénasszony utóbb Cipariu kanonoknak kedveskedett a képpel, a ki aztán kiderítette az egész cselfogást", Király P., *DacProv,* II (1894), p. 431; episodul „schimbului în natură" făcut de cuvioasa bătrînă din Roșia Montană cu montanistul Ficker este relatat, după Király, pe scurt de Pólay, *DacSzerz,* p. 17).

[18] Despre Claudius Fronto, cf. supra, p. 29. Argumentarea lui Mommsen continuă astfel: „quod si sumas in eius belli primordiis barbaros Alburnum pervenisse, vicum concremasse, metalla corrupisse, satis explicatur, cur inter eius stragis rudera neque instrumenta inveniantur a. 131 anteriora neque posteriora a. 167; nam antiquiorum iam usus nullus erat, quo tempore Alburnus vastata est, posteriora autem ipso tempore excluduntur".

[19] Kandler, MCC, I, 1856, p. 260: „mehrere solcher Doppeltäfelchen wurden in den Goldbergwerken vorgefunden, welche ihren wohlerhaltenen Zustand physischen Einflüssen verdanken, nur wäre es zu wünschen, dass sie sich in den Händen der ersten Finder ebenso gut erhielten"; este semnificativă remarca eminentului erudit austriac la 1856 în plină „campanie de relansare" a tăblițelor cerate, prin cele descoperite în anii rodnici 1854 și 1855.

părți din ele — abia 25 de „cărți de lemn". Descoperirea lor în asemenea „mediu arheologic" montanistic, conținutul și destinația lor arată — fapt ce a fost observat și admis unanim de aproape un veac și jumătate de către anticari-arheologi, istorici, epigrafiști și juriști-romaniști — că ele aparțineau m i n e r i l o r (majoritatea, pare-se, illyri dalmatini; infra, p. 184) sau celor care lucrau în această zonă, patronilor de galerii aurifere ori lucrătorilor și exploatatorilor respectivi, oamenilor „de afaceri" care operau pe aici, cu toate că de fapt numai trei (TabCerD X, XI și XII „închirieri ale forțelor de muncă") vorbesc direct de activitate minieră, de exploatări aurifere. Dar toate documentele „cerate" au fost și pot fi considerate ca acte prin excelență ale minerilor, în cadrul acestei importante ramuri a economiei provinciale a Daciei romane (de interes primordial chiar pentru întregul imperiu): mineritul din zona Munților Apuseni [20]. Cum s-a spus și este știut, textele tăblițelor cerate conțin însă, ca niște documente de anumită structură, numeroase date și referințe de caracter general, atît juridic, cît și economic, administrativ, social-etnic, organizatoric etc., nu numai din mediul montanistic, ci pentru întreaga societate și viață romană a provinciei Dacia, cu o remarcabilă varietate de „amănunte" a căror valoare excepțională nu poate fi îndeajuns relevată pentru studiul istoric al vieții provinciei carpato-danubiene în ansamblu.

4. Piesele alcătuitoare, structura, scrierea

În epoca imperială romană, materialul pentru scriere cel mai obișnuit (fiind mai ieftin, relativ mai ușor de confecționat și de procurat decît bronzul sau pergamentul, chiar decît „hîrtia" din trestie, *papyrus*, dar mai puțin rezistent la uzură și intemperii, la distrugere) era reprezentat de t ă b l i ț e l e c e r a t e, „cărți de lemn" obduse cu un strat de *ceară* și legate, alcătuind un mic „livret" sau condică (*tabellae* sau *tabulae; codex*, în format mai mic: *codicillus*), confecționate după tehnica ce stătea la baza diplomelor militare de bronz (care însă fiind de metal dur, prezentau o rezistență mult mai mare la uzură, fața principală externă, cu „versiunea I", a textului, în afară, era expusă la vedere; supra, p. 65), care formau un *d i p t y c h o n* (două tăblițe) cu toate patru fețele înscrise, legate; atare tip de „codice (carte mică)", mai rar la tăblițele de lemn, era foarte rar la cele destinate a conține acte juridice prevalent de interes particular, care trebuind să prezinte textul juridic (contract, convenție etc.) în două exemplare, adică *scriptura*

[20] Despre mineritul roman în vestul Daciei, v. două lucrări mai recente: *Aspects sociaux et administratifs des mines d'or romaines de Dacie*, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 307—326, de St. Mrozek (cf. și contribuția aceluiași cu privire la *prețuri* în Dacia, pe baza textelor din tăblițele cerate: *Apulum*, XI 1971, p. 443—444); *Aspecte tehnice ale exploatării aurului în perioada romană la Alburnus Maior (Roșia Montană)*, în *Apulum*, XII 1974, p. 240—277, de A. Sântimbreanu — V. Wollmann, aceasta de caracter eminamente tehnic, dar cu utilizarea amplă a materialului epigrafic și a bibliografiei generale istorice, arheologice și juristic-romanistice. Despre lucrarea *Din trecutul mineritului în România*, de Nicolae Maghiar — Ștefan Olteanu, București, Editura științifică, 1970, 323 p., cf. recenzia critică în AIIA, XVII, 1974, p. 320—329 (V. Wollmann), care arată o parte din numeroasele erori și confuzii, greșeli de metodă și lacune ale cărții în ce privește mineritul antic din Dacia.

interior și *scriptura exterior*, erau scrise într-o condică avînd nu două, ci t r e i plăcuțe, cu dimensiunile de aproximativ 10×14 cm, sau ceva mai mari, *t r i p t y c h o n*, legate în formă de carte (carnet) prin legături de sfoară trecute în orificii practicate simultan pe toate trei plăcuțele (spre a se asigura potrivirea originară deplină a orificiilor evitînd astfel falsificarea prin înlocuirea vreuneia din piese). Din cele șase fețe (pagini) ale celor trei plăcuțe de lemn erau amenajate pentru scriere numai patru pagini, cele interioare (acoperite), adică pagina a 2-a a tăbliței I, ambele fețe ale tăbliței II și pagina 1 a tăbliței III, fețe pe care se făcea mai întîi o mică adîncitură (scobind uniform o suprafață dreptunghiulară) cu o ramă-chenar proeminentă ce proteja cîmpul adîncit (adică ținîndu-l la mică distanță de pagina cerată din pagina corespunzătoare în legătura „condicii"); suprafața adîncită era obdusă cu un strat de ceară neagră pentru scriere. Fața externă a plăcii I și fața externă a plăcii III (adică paginile 1 și 6, prima și ultima, ale întregului „codice"), servind ca simplă „scoarță" (anvelopă) protectoare, nu erau adaptate pentru scriere, nefiind acoperite cu ceară, nici scrise. Pagina 2 și 3 cuprindeau textul „dinlăuntru" *(scriptura interior)*, iar paginile 4—5 textul așa-numit „dinafară" *(scriptura exterior)*; cf. *fig. 77*; în

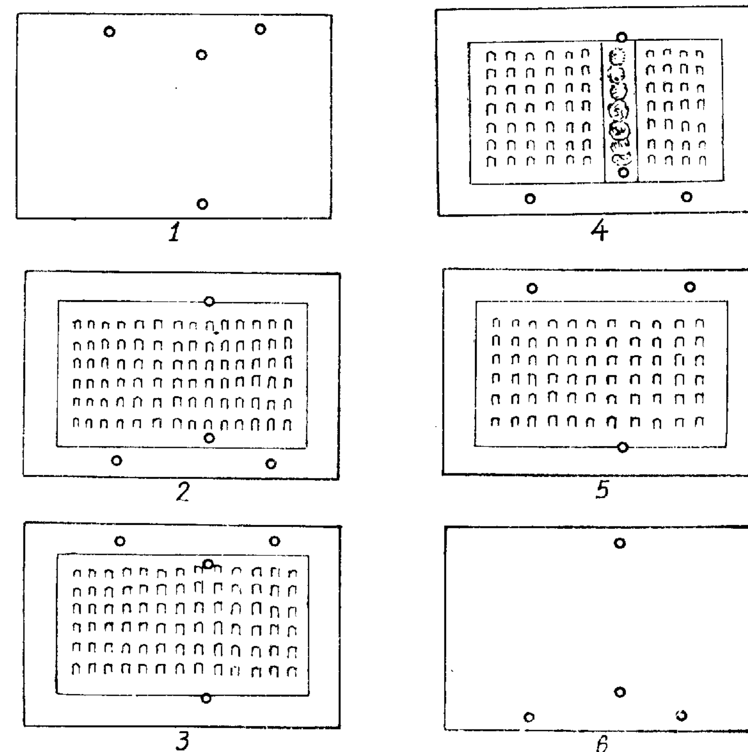

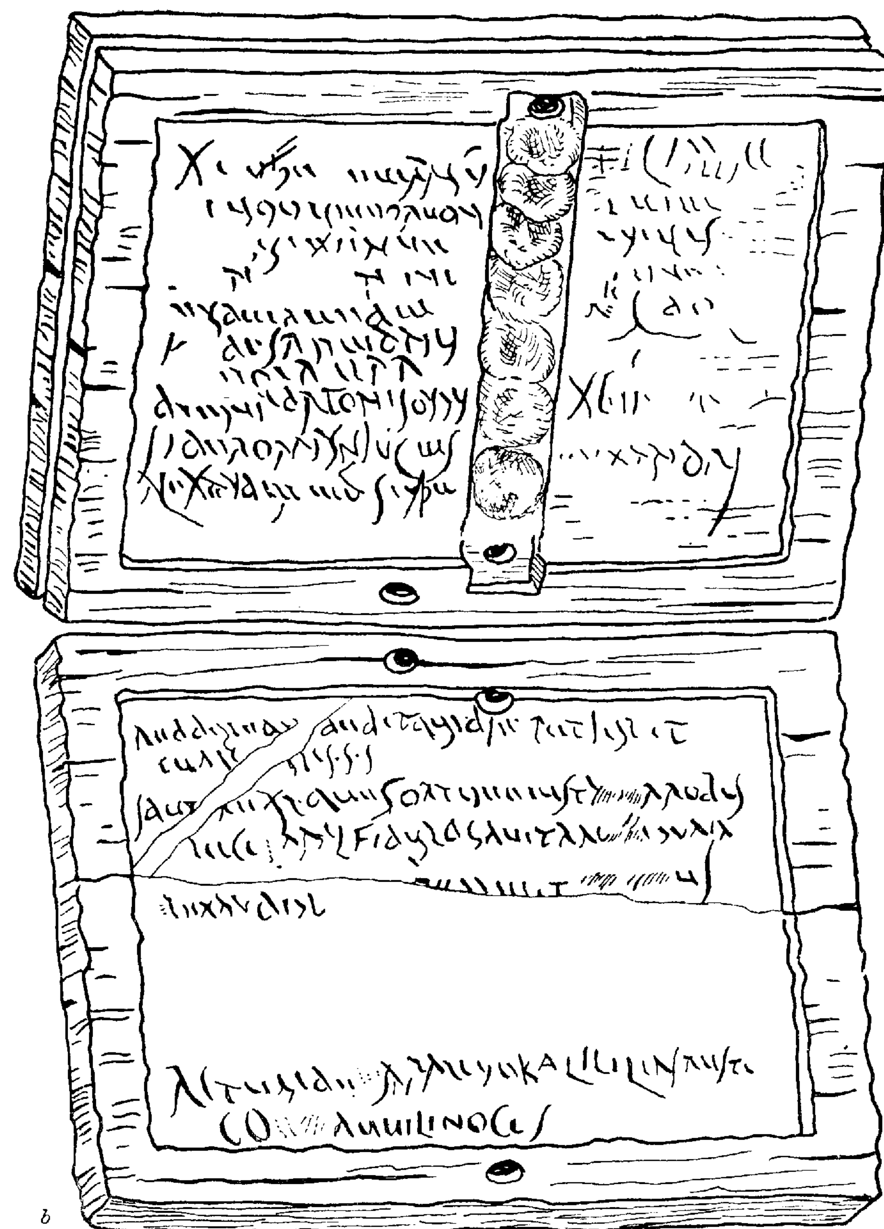
Fig. 77 — Triptych de table cerate, piesele alcătuitoare:

(*1*) tăblița I, fața externă (coperta), fără scriere; (*2*) tăblița I, fața internă cu textul din *scriptura interior* (partea inițială); (*3*) tăblița II, fața internă, continuarea și sfîrșitul textului din *scriptura interior*; (*4*) tăblița II, fața externă: începutul textului din *scriptura exterior*, sigiliile și numele martorilor; (*5*) tăblița III, fața internă: continuarea și sfîrșitul textului din *scriptura exterior*; (*6*) tăblița III, fața externă (coperta), fără scriere (CIL, III, p. 922; *TablCer*, p. 40 = *Romanica*, p. 183; *Klio*, 53, 1971, p. 226; *DacSzerz*, p. 44)

a

Fig. 78 — Triptych de table cerate (reconstituire a pieselor și legăturilor):
a) cele trei table deschise, pe pagina 2 și 3 textul actului (exemplarul interior);

b

b) tabla I și II închise, legate cu sfoară de in și sigilate

jumătatea dreaptă a paginii 4 era săpat în sens vertical un uluc în care se aplicau sigiliile personale, iar alături la dreapta lor numele martorilor-chezași care garantau realitatea și autenticitatea actului juridic, concordanța dintre cele două versiuni, a textului interior (pe p. 2—3 legate deosebit printr-un puternic fir de ață din in ce avea capetele fixate în pagina 4 sub sigiliile personale aplicate de martori și urmate de numele lor; cf. infra, p. 182); toate trei plăcile erau legate printr-un alt fir care închidea și paginile 3—4 scrise *(scriptura exterior)* ce erau astfel accesibile și legibile prin simpla desfacere (dezlegare) a legăturii externe; *fig. 78*. În cîmpul destinat scrierii, puțin adîncit, al celor patru fețe acoperite cu stratul de ceară se desena (zgîria, inciza), în sensul longitudinal al tăblițelor, textul în scriere c u r s i v ă (de mînă)[21], cu capătul ascuțit al unui condei de metal *(stilus, graphium)*, avînd celălalt capăt aplatizat spre a se putea „șterge“ nivelînd „la loc“ cuvintele sau literele, rîndurile nedorite și de eliminat, eventual toată suprafața cerată a tăbliței (făcînd adică „tabula rasa“, în locul respectiv, pentru a îndrepta și a scrie din nou alt text; cf. exemple: TabCerD I, II, IV, VI, IX, XI, XIII, XVII, XX, XXII; un fel de „palimpsest“). Zgîrierea era adîncită spintecînd pojghița de ceară cu condeiul puțin încălzit, pînă la lemnul plăcuței; scrisul aprofundat avea astfel o culoare mai deschisă decît restul suprafeței obscure a stratului de ceară.

Textul din afară *(scriptura exterior)*, cu unele variante de forme, cuvinte sau fonetică, începea pe o coloană mai îngustă (ceva mai mult de jumătatea stîngă) a paginii 4, continuînd pe toată pagina 5, iar jumătatea din dreapta a paginii 4 era rezervată sigiliilor, la care se adăugau alături numele scrise ale martorilor proprietari ai sigiliilor, spre a se putea citi direct și mai ușor decît ar fi fost descifrate ori „ghicite“ după literele imprimate cu stampila-inel ce aveau și purtau permanent cu sine numai „oamenii liberi“ (sclavii nu) în societatea romană a imperiului, cum atestă un pasaj devenit celebru din textul scriitorului Macrobius[22]. Din totalul de 25 de acte (documente juridice) păstrate pe tăblițele cerate alburnense din galeriile de mină și publicate în CIL, III, partea a II-a, vreo 22 erau triptychon (conservate întregi, sau numai părți descoperite și „salvate“ la întîmplare).

Scrierea a d o u ă texte identice (paralel, dublet) cu legăturile și formele indicate, spre a se evita falsificările frecvente și „interpolările“, era impusă de „practica vieții“, ca o măsură preventivă contra „falsariilor“ („adversus falsarios tunc [sub Nero] primum repertum, ne tabulae nisi pertusae et ter lino per foramina traiecto obsignarentur“, Sue-

[21] Alfabetul scrierii cursive în diferite versiuni este grupat (după Zangemeister) sistematic de Mommsen, în CIL, III, pars II, pl.; R. Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, pl. II; Popa-Lisseanu, *TablCer*, p. 81 = *Romanica*, p. 196; cf. *fig. 79*.

[22] „Veteres non ornatus sed signandi causa anulum secum circumferebant. Unde nec plus habere quam unum licebat, nec cuiquam, nisi libero: quos solos fides deceret, quae signaculo continentur“, Macrobius, *Sat.* VII 13,12 (după Ateius Capito), citat și de Pólay, *DacSzerz*, p. 56, cu observația: „vedem că atare obicei va fi general și în Dacia romană, dar acolo mare parte din persoanele ce figurau în acte erau peregrini“, trebuie observat, dacă acei „peregrini (necetățeni)“ puteau încheia contracte de cumpărare prin mancipațiune, ei ca oameni l i b e r i puteau și trebuiau să aibă un inel-sigiliu pe care să-l aplice în ceară cînd erau martori în același fel de acte ori în altele.

A
B
C
D
E
F
G
H
I
K
L
M
N
O
P
Q
R
S
T
V
X
Z

Fig. 79 — Alfabetul scrierii cursive utilizat în tăblițele cerate ale Daciei (CIL, III, 2, tab. A; *TablCer*, p. 81 = *Romanica*, p. 196)

tonius, *Nero*, 17), consacrată la a. 61 e.n. printr-un senatusconsult menționat într-un alt pasaj, devenit și el celebru, dar și mult controversat în literatura romanistică, al juristului Paulus (*Sentent*, 5, 25, 6): „amplissimus ordo decrevit eas tabulas, quae publici vel privati contractus scripturam continent, adhibitis testibus ita signari, ut in summa marginis ad mediam partem perforatae triplici lino constringantur atque impositae supra linum cerae signa imprimantur ut exterioris scripturae fidem interior servet. Aliter tabulae prolatae nihil momenti habent", adică: „veridicitatea scrierii externe să fie păstrată (asigurată) de scrierea internă (aceasta din urmă fiind închisă, legată pe paginile 2—3) a codicelui-triptychon"[23]. Prescripția se aplica fiind absolut obligatorie numai la contracte, testamentele avînd un alt „regulament" [24].

Martorii *(testes, signatores)* care-și aplicau stampila de ceară cu inelul personal pe documente confirmă două aspecte juridice ale situației de fapt: *a*) că ei au participat și cunosc elaborarea întregului document, *b*) eventual pot să garanteze condițiile redactării și scrierii lui, autenticitatea actului juridic [25]. Ei erau în general în număr de ș a p t e (exact, și desigur nu întîmplător, ca la diplomele-livrete militare), cum apar în patru dintre contractele de vînzare-cumpărare încheiate prin *mancipatio;* la alte contracte de vînzare ca cel privind pe un sclav (TabCerD VI) și la cel privind o (jumătate de) casă (TabCerD IX) se află însă numai șase martori și vînzătorul; în cele două contracte cu vînzare de sclavi (TabCerD VII și VIII, încheiate la așezarea civilă *canabae* a legiunii XIII Gemina, lîngă Alba Iulia) figurează cinci martori, un garant (chezaș, *fideiussor*) și vînzătorul. Cel mai mic număr de martori pare a fi fost de c i n c i. Situația social-juridică (adică de cetățeni — *cives Romani* sau necetățeni — *peregrini*) a martorilor va fi indicată sumar, cu precizia sau aproximația rezultînd din antroponimia lor, în repertoriul tăblițelor cerate la fiecare piesă ce prezintă asemenea personaje [26]. În legătură cu p e c e ț i l e (sigiliile) martorilor și „tehnica" aplicării pe contracte, a se vedea mai recent observațiile și discuția în *Klio*, 53, 1971, p. 232—235.

Bibliografia juridică-romanistică privind textele din tabulae ceratae alburnense este foarte amplă, sporind în chip firesc mai ales după publicarea lor integrală în acel excelent „corpus" la 1873 de către Th. Mommsen (CIL, III, p. 921—959). Aici, în prezenta publicație-colecție de documente — avînd deci un caracter în primul rînd pur informativ — nu poate fi întocmit și înfățișat un repertoriu complet sau foarte amplu al lucrărilor (sau părților din ele) care au tratat „legislația" în ansamblu sau aspecte ale ei în textele tăblițelor cerate, lucru ce au făcut și vor mai face specialiștii dreptului roman (romaniștii) buni cunoscători ai materialelor și problemelor respective în marele cadru al dreptului în imperiul Romei (dispunînd nu numai de competența corespunzătoare, ci și de biblioteci mult mai bogate sau chiar absolut complete de romanistică și epigrafie). Un amplu repertoriu (desigur parțial, incomplet, cum o recunoaște autorul însuși) a dat în a. 1972 E. Pólay, *DacSzerz*, p. 287—298 *Bibliografia*, cu vreo 166 de titluri de articole, studii, note, volume (din care însă unele nu au absolut nimic a face cu aceste documente epigrafice-juridice și cu mediul lor social-economic montanistic); abia 60 de titluri din bogatul repertoriu tratează problemele juridice ori social-economice cuprinse în textele cerate alburnense, ori prezintă măcar vreo contingență cu elementele de drept respective. Din acest destul de amplu — dar incomplet — conspect de titluri nu este cazul a fi menționat aici decît recentul studiu monografic: C. St. Tomulescu, *Le droit romain dans les triptyques de Transylvanie*, în *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, Bruxelles, 18, 1971, p. 691—697 (citat de Pólay) și însăși ampla monografie analitică mereu citată a acestuia (*DacSzerz*, passim), care însă, cu toată munca migăloasă și meritorie, este grevată — pe lîngă numeroase erori și confuzii de epigrafie, antroponimie și bibliografie [27] — și de teza sa parțial (dacă nu total) exagerată și eronată, ar părea chiar tendențioasă, despre elementele asianice-ellenistice (pînă și... „illyrice"?) care s-ar afla în textele și practica juridică a triptychurilor „daco-romane" din zona montanistică a provinciei carpatice (cf. bibliografia la fiecare piesă din repertoriul TabCerD).

Pentru d r e p t u l c i v i l (privat) roman, se poate cita din bibliografia mai recentă numai o parte din monografii:

— Max Kaser, *Das römische Privatrecht*, München, I 1955 (ed. a II-a, 1971), II 1957;
— Vladimir Hanga—Mihail Jakotă, *Drept privat roman*, București, Editura didactică și pedagogică, 1964, 392 p.;
— Vladimir Hanga, *Drept privat roman*, București, Editura didactică și pedagogică, 1971, 380 p.;
— C. St. Tomulescu, *Drept privat roman*, București, 1973, 431 p., tratate care toate oferă o amplă și variată bibliografie mai veche sau recentă din domeniul dreptului civil roman.

5. **Persoane și părți**

Textele juridice-economice din tăblițele cerate alburnense conțin un mare număr de nume proprii ale persoanelor fizice care figurează ca „părți" în contracte, convenții și chitanțe, ca martori, chezași, membri de colegiu, ca obiecte ale transacțiilor; antroponimele lor oferă (în cadrul

---

[23] *Klio*, 53, p. 229 ș.a.

[24] Bibliografia generală: CIL, III, p. 921—923; Fischer E., *A Daciai viaszostáblák okleveles gyakorlata*, în *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójára ünnepére*, Budapest, 1938, p. 157—168; Leopold Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts* (Österreichische Akademie der Wissenschaften Denkschriften der Gesamtakademie, Band 2), Wien, 1953, p. 74—78 *Wachstafeln;* E. Pólay, *Die Formalitäten der Urkunden der siebenbürger Wachstafeln*, în *Klio*, 53, 1971, p. 223—238; *DacSzerz*, p. 40—64.

[25] *Klio*, 53, p. 230—232.

[26] Cf. studiile fundamentale mai vechi ale lui Carl Georg Bruns (celebru jurist și romanist german, 1816—1880), *Die Unterschrift in den römischen Rechtsurkunden*, publicat în *Abhandlungen der Berliner Akademie der Wissenschaften*, 1876, p. 41—138, reprodus în ale sale *Kleinere Schriften*, I, Weimar, 1882, p. 37—118 (la p. VI—XXXIII viața și cariera autorului, scrise de fratele său Ivo Bruns); la p. 39—49 *Die Wachstafeln* (Dienstverträge über Arbeiten in den Bergwerken); p. 119—138 *Die sieben Zeugen des römischen Rechts*, după care urmează Georges Ciulei, *La souscription des actes juridiques dans les triptyques de Transylvanie*, în *Annales de la Faculté de droit et des sciences économiques de Toulouse*, Université de Toulouse, 1970, p. 351—355.

[27] Cf. recenzia critică (parțială) asupra acestor aspecte: *Transilvania* (Sibiu), IV 1975, 5, p. 53—56.

unor sisteme) anumite criterii — dar implică și unele dificultăți, echivocuri — pentru determinarea obîrșiei teritorial-etnice și a condiției social-juridice a persoanelor în dreptul roman valabil pe toată întinderea provinciei Dacia. Din punct de vedere etno-lingvistic (comparativ-etimologic) elementele onomastice apar aici de trei categorii:

— romane, sub care se ascund „romani" provinciali imigrați, de orice obîrșie etnică, unii putînd să fie chiar italici, sau băștinași (romanizați), a căror etnicitate reală „neromană" nu poate fi stabilită cu precizie aproape niciodată (din lipsă de indicații antroponimice sau geografic-teritoriale); un tabel cu numele romane din tăblițele cerate și inscripții litice: *Apulum*, VII/1, 1968, p. 314—315 (S. Mrozek);

— grecești, respectiv „orientale", care pot să indice pe unii greci de neam, dar majoritatea erau desigur elemente grecizate din lumea ellenistică-orientală a provinciilor asiatice și africane ale Imperiului roman (*Apulum*, VII/1, p. 315—316);

— illyrice, care indică cu siguranță elemente etnice de această obîrșie (evident și în cazul cînd respectivul personaj poartă nume individual roman și patronimic illyr, ca Maximus Batonis, Saturninus Scenobarbi; sau gentiliciu roman și cognomen illyr, ca Aelius Plator). S-a observat și relevat mai demult că între elementele social-etnice din textele tăblițelor cerate și din inscripțiile litice ale zonei aurifere Alburnus Maior (Roșia Montană) cei mai numeroși erau tocmai illyrii[28], cum îi indică în foarte largă măsură antroponimia lor specifică („națională"), net distinctă față de numeroșii lor vecini (traco-daci, greci, italici, chiar față de celți); majoritatea dintre ei erau evident peregrini, purtînd un singur nume individual illyr sau roman cu patronimic illyr (după vechiul sistem antroponimic „indo-european", ca grecii, tracii ș.a.), puțini dintre ei fiind cetățeni romani, cu nume gentiliciu roman și cognomen illyric, precum amintitul Aelius Plator[29].

Gruparea în sisteme antroponimice a celor trei categorii de materiale onomastice și etnic-lingvistice de mai sus, în legătură cu statutul și situația juridică a persoanelor în cadrul dreptului civil roman din imperiu, este de două feluri:

a) cetățeni romani (cives Romani) pot fi considerați toți cei care au un *nomen gentilicium* roman urmat de un *cognomen* (roman, grecesc, illyric sau de orice altă obîrșie neromană, de ex. Aelius Plator);

b) necetățeni (peregrini), de obîrșie greco-orientală, illyri etc., adică toți provincialii cu un singur antroponim (individual) urmat — dacă erau oameni liberi *(ingenui)* — de un patronimic (numele tatălui său la cazul genetiv) grecesc, illyr etc., sau chiar roman, dar fără vreun nomen gentilicium.

[28] Despre illyrii balcanici și „frații" lor messapici din sud-estul Italiei antice, v. monografia *Illirii. Istoria, limba și onomastica, romanizarea*, de I. I. Russu, București, 1969, 302 p.

[29] Un repertoriu al numelor personale illyre din tabulae ceratae și inscripțiile litice ale zonei Alburnus — Roșia Montană a fost întocmit în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 311—312 (S. Mrozek), apoi în *Apulum*, XII 1974, p. 242—245, în cadrul studiului asupra mineritului aurifer din Dacia (supra, nota 20); cf. și *Dacia*, N.S., II 1958 [1959], p. 259—266 („les castella Dalmatarum de Dacie", C. Daicoviciu = *Apulum*, IV, 1961, p. 51—58).

Acestea constituie în realitate simple indicații poate relative, aproximative, chiar iluzorii în cazurile cînd se vor fi făcut abuzuri, cu însușirea vreunui nomen gentilicium în mod ilegal, neaprobat de autoritățile imperiale[30], situație pe care nu avem de unde să o știm cu precizie la fiecare persoană cu „tria nomina" ale cetățeanului roman. S-a părut util, chiar necesar a repeta și schița din nou aceste noțiuni în prezentul context, lucruri elementare (chiar dacă nu pot fi considerate ca sigure, definitive, absolute), prin faptul că nerespectarea lor a dus la unele confuzii, ca cele pe care le-a comis în anul 1972 eminentul romanist maghiar E. Pólay (din Szeged, Ungaria), care între altele admitea că „numele Bato este un nume frecvent de peregrinus în zona minieră" (*DacSzerz*, p. 71), aserțiune din care pentru el ar rezulta aproape că „peregrinii" ar fi avut anumite nume individuale; dar dacă personajul poartă numai acest antroponim (eventual cu patronimic), fără nomen gentilicium, este de considerat ca „peregrin"; dacă însă are *gentilicium* roman cu un *cognomen* de orice fel ar fi (roman, grecesc, illyric, tracic etc., posibil chiar același *Bato* citat) este cazul unui *cetățean* roman, firește de obîrșie etnic-teritorială illyră, greacă-ellenistică ș.a., cum îl indică destul de precis ultimul element în sistemul său antroponimic adoptat de „tria nomina". În aceleași *DacSzerz*, la p. 72, „între peregrinii de origine greacă figurînd în tăblițele cerate" este înșirat „Claudius Philetus vînzător în tab. cer. XXV [=TabCerD VIII] (din nume însă se poate deduce că el era deja grec romanizat, neavînd numele tatălui în cazul genetiv lîngă al său)"; dar, în realitate, dacă are *nomen gentilicium*, Claudius Philetus (cu cognomen grecesc, adică antroponimul său individual anterior încetățenirii și „romanizării") trebuie considerat chiar ca cetățean la fel ca și cumpărătorul Claudius Iulianus (legionar din XIII Gemina), ori ca alt „graeculus" Iulius Alexander, Aelius Dionysius și alți nenumărați provinciali de prin Orient răspîndiți în toată împărăția romană și mai ales în Italia și la Roma. Același autor-romanist întocmește (*DacSzerz*, p. 272) un tabel antroponimic cu „Aelius Plator, Dasius Breucus, Plator Acceptianus, Saturninus Scenobarbi" urmat de un comentariu confuz (p. 273): „numele ultimelor patru persoane de obîrșie illyrică nu mai apar utilizate à la grecque, ci à la romaine"; în realitate însă: Aelius Plator este un roman-illyr (*Plator* illyric), cu cetățenie romană, nomen gentilicium evident după Aelius Hadrianus împăratul; Dassius Breucus (sau genetiv Breuci) are antroponim individual illyr tipic (banal) cu un ethnicon „Breucus" probabil după tribul illyric din sudul Pannoniei Inferior de unde venea Dassius (ori mai verosimil antroponim-patronimic *Breucus* ce se întîlnește chiar și în Albania antică, deci posibil și în teritoriul tribului Pirustae); Plator Acceptianus antroponim illyric și eventual poreclă romană „Acceptianus"; Saturninus Scenobarbi: un illyr cu nume individual roman și patronimic „național-illyr" Scenobarbus la cazul

[30] Cum indică celebrul pasaj din Suetonius, *Claudius*, 25: „peregrinae conditionis homines vetuit usurpare romana nomina dumtaxat gentilicia"; ar rezulta din atare informație că praenomina (Caius, Lucius, Marcus, Titus ș.a.), ori cognomina (Albinus, Crispus, Festus, Fronto, Maximus, Saturninus etc.) romane puteau să fie luate de provinciali în mod „ilegal", cum ar fi în Dacia illyrii Maximus Batonis, Saturninus Scenobarbi (menționați în tăblițele cerate). Cf. *Illirii* (1969), p. 143—144, cu indicații bibliografice mai ample.

genitiv. În asemenea situații, este evident că toate cele patru personaje menționate erau illyri, cu diferite forme ale antroponimiei, în diferite etape ale procesului lor de romanizare oglindită în antroponimia lor illyro-latină.

Spre a se evita schematizarea și generalizarea tipizantă, fiecare caz de antroponim cu personajul său (ce comportă vreo discuție) din textele tăblițelor cerate va fi analizat și determinat la locul său în comentariul documentului respectiv.

6. Localitățile

Textele „triptychurilor" din zona minieră Alburnus—Roșia Montană conțin cîteva nume g e o g r a f i c e (toponime, localități) * care au fost clasificate grupîndu-se prin însăși funcția lor gramaticală și topografică în două categorii: unele indicînd localități unde s-au încheiat actele respective, altele (ca simple determinative după numele de persoane) arată obîrșia personajelor menționate. Rostul unor asemenea determinative toponimice-topografice nu era înțeles corect, iar obîrșia și semnificația lor n-au apărut limpezi cercetătorilor mai vechi, care le interpretau într-un sens eronat ori treceau în grabă peste atare mențiuni interesante pentru geografia și toponimia antică a Daciei și a Dalmației romane. După studiul introductiv al lui Mommsen (CIL, III, p. 921—923), s-a admis aproape unanim (C. Torma, C. Gooss, AVSL, XIII 1876, p. 323, J. Jung, *RoemRom*, W. Tomaschek, C. Patsch, V. Pârvan ș.a.) că t o a t e numele geografice amintite în tăblițele cerate reprezintă localități d i n D a c i a, anume din zona auriferă, la Alburnus Maior și împrejurimi. Părerea izolată, dar justă, exprimată la 1913 de P. Sticotti, că într-unul din cazuri era o localitate din Dalmatia (*Kavieretium;* ca și *K. Anso*, în inscripția litică CIL, III 1271) a rămas neobservată, fapt ce a dus pe unii erudiți la generalizări și concluzii de ordin social-istoric și etnologic necorespunzător. Astfel V. Pârvan, în marea sa operă documentară și de sinteză *Getica, o protoistorie a Daciei* (București, 1926), p. 272, afirma că „viața de la țară, cu satele dace, nu ne-a fost decît cu totul incidental transmisă de orășenii iubitori de fast și eternizare epigrafică. Între satele rămase încă multă vreme dace și orașele crescute peste noapte din creștet pînă în tălpi pur romane, a rămas aceeași opoziție de obiceiuri și tradiții culturale ca pînă în ziua de azi. De aceea nu trebuie să ne mire că mai mult spun despre viața indigenilor țărani cele cîteva table cerate găsite în regiunea auriferă, rurală, a Munților Apuseni, decît sute de inscripții amănunțite din orașele Daciei". Considerînd de obîrșie autohtonă daco-getică toate (sau aproape toate) numele de localități din „table" (*Getica*, p. 273, 274), el ajunge la concluzia că „împrejurul acestui oraș californian *Alburnos megále* de civilisație internațională, toate satele sunt getice" și că „aflăm pe un teritoriu relativ foarte mărginit, împrejurul Roșiei, o mulțime de nume indigene; acestea trebuie să servească drept simbol pentru bogăția de toponimie indigenă ce a existat în Dacia pre-

* Rezumat al studiului *Numele de localități în tăblițele cerate din Dacia*, în *Cercetări de lingvistică* (Revista Institutului de lingvistică a Academiei, Filiala Cluj), II, 1957, p. 243—249; versiunea franceză în *Revue de Linguistique* (București), 1959, p. 161—168.

romană și romană" [31]. Că atare aserțiuni nu au integral valoare s-a arătat prin analiza mai atentă a materialului documentar în ansamblu, care a eliminat echivocul în ce privește originea numelor și așezarea localităților (respectiv „etnicelor") din tablele cerate [32], prin faptul că în ultimul timp dispunem de mai mulți termeni comparativi și de criterii ceva mai diversificate în cercetarea faptelor și realităților social-etnice și economice din provincia carpato-danubiană și mai ales din zona montanistică-auriferă a Munților Apuseni.

Cum s-a arătat în 1957, localitățile menționate în tăblițele cerate se grupează în două categorii: *A)* cele în care s-au încheiat și parafat actele juridice respective ori se menționau în legătură cu un fapt local și aparținînd evident regiunii noastre (ca „actum Alburno Maiore", „ad stationem Resculi"); *B)* cele puse după vreun nume de persoană, de care depind ca determinative spre indicarea obîrșiei personajului respectiv amintit în contracte (ca „Dasius Verzonis Pirusta ex K a v i e r e t i o", „Plani Verzonis S c l a i e t i s").

A). LOCALITĂȚI DIN DACIA. Despre numele geografice-locale din zona auriferă observa Mommsen „— — — ex his solis locorum indicationibus iure colligas Alburnum Maiorem nomen fuisse vici eius, ubi fuerunt aurariae tabulaeque repertae sunt, Deusara, Cartum, Immenosum maiorem vicorum quorundam proximorum" (CIL, III, p. 213), aserțiune ce era și rămîne integral valabilă.

Alburnus Maior (Roșia Montană), TabCerD I, IV, IX, X, XIII, XVIII; Tomaschek, RE, I 1338; Pârvan, *Getica*, p. 272—273: „numele, deși dintr-o rădăcină ce se găsește și în dacică, «alb» în *Alboca*, *Trans-alba*, pare mai ales după terminație a fi integral articulat latinește" (cf. și p. 278). La Alburnus se menționează un v i c u s P i r u s t a r u m: „quae est Alb(urno) maiori vico Pirustarum" (TabCerD IX), însemnînd că — precum observa Pârvan — „o mahala întreagă purta numele lor: *vicus Pirustarum";*

Cartum, TabCerD VI (a. 139) „actum Karto"; Jung, *RoemRom*, p. 107, *Fasten*, p. 162; Patsch, RE, III 1628; ThLL, onom. II 219; Pârvan, *Getica*, p. 273 „cf. onom. *Kartuza;* răd. cunoscută *kert*, întîlnită și în *Certie* (Cersie, Krati-skara); getic";

Deusara, TabCerD II (a. 162), XIV „actum Deusar(a)e"; Jung, *Fasten*, p. 162; Tomaschek, *Die alten Thraker*, p. 71; Patsch, RE, V 281; ThLL, onom. III 117; Pârvan, *Getica*, p. 273 „cf. numele de persoane *Deospor, Deo-pus, Deo-bizos* etc. și topon. *Diiesure;* getic"; p. 286 *„Deusara* (apa zeilor „Fîntîna Zînelor")". Mommsen încă observase „propter formam conferenda est Germisara, CIL, III 1395" (CIL, III, p. 921);

[31] Pârvan nu se limita numai la asemenea generalizări eronate. El susținea, de exemplu, că „dacicul *Sclaie*, dintr-un document din a. 139 (cer. VI)... dă în românește *Schiai* fără nici o colaborare a numelui *Sclavi(ni)*" (*Getica*, p. 274). Dar încercări ca aceasta (*Sclaieta* din care românesc *claie*, *Getica*, p. 273), ori *Abrud* din... traco-dacicul „Abruttus" și altele de același fel erau produsele unui iluzionism filologic-formalist care ignorează legile fundamentale și criteriile foneticii istorice românești și comparative, fiind lipsite de o bază științifică.

[32] A. Alföldi, *Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum*, Budapest, 1944, p. 15, observa cu justificată nedumerire: „einige Heimatsangaben von dalmatinischen Illyriern sind unklar: ex *Kavieretio*, *Toves*, *Sclaies*, *KANSO*, *Marciniensis*".

Immenosum Maius, TabCerD XI (a. 164) „actum Immenoso Maiori“; Jung, *RoemRom,* p. 107, *Fasten,* p. 162; Vulić, RE, IX, 1107; Pârvan, *Getica,* p. 274 „credem că e o adaptare la tipul roman a unei formaţii cu răd. *men* (Tomaschek, *Thraker,* 23; *Menebria)* şi termin. *-sa, -son* (ori *-za, -zon), menesa, meneza* (cf. *Mieza): in Menesa.* Totuşi rămîne obscură legătura acestor părţi între ele. Non liquet“; adevărată este mai ales ultima formulă, explicaţia lui Pârvan fiind cu totul artificioasă, ireală;

Resculum, TabCerD I (a. 167) „ex libello qui propositus est Alb(urno) maiori ad stationem Resculi“ şi „ad stationem Resculi“; Tomaschek, *Thraker,* p. 69; Vulić, RE, I A, 622 (greşit localizat „heute Zutor bei Klausenburg (Cluj)“); Pârvan, *Getica,* p. 274 „nume clasic thraco-getic, cu răd. *raisko-, rescu-;* cf. numele de femeie *Rescuturme* (CIL, III 1195)“. *Resculum* este evident traco-dacic, de origine topografică, nu antroponimică (nu derivat din nume de persoană, cu toate că elementul *Resc-, Rasc-* ar putea fi acelaşi în numele trace locale şi în cele personale); cf. muntele *Rescynthos* în Tracia (EDR, I, 1923, p. 220; *Glotta,* XIV 1925, p. 103, rîu în Troas *Rhesos;* toate derivatele şi compusele temei *Resc-: LimbaTrD,* p. 116). Numele unui punct topografic mai remarcabil la Alburnus, Resculum putea să fie chiar „locul de adunare a membrilor colegiului“ (O. Fiebiger, *Inschriftensammlung,* N. F., *Denkschriften Akad.* Wien, 1939, nr. 74), sau vreo „statio“ în sens fiscal — ca un punct de vamă [33] —, eventual post de „beneficiarii“, miliţie rurală pentru paza teritoriului şi a căilor de comunicaţie [34]. În 1941, A. Kerényi, *DacSzN,* p. 145, nr. 1703, confecţiona din el un antroponim „illyr-celtic“ **Resculus,* care „astfel a putut fi numit după localitatea dacică *Resculum*“. Dar localitatea „Resculum vicus Anartorum“[?] în textul miliarului din vremea lui Maximinus Thrax (a. 236, CIL, III 8060) descoperit lîngă satul Almaşu Mare (jud. Sălaj, fost jud. Cluj) nu a putut fi verificată din cauza dispariţiei integrale a piesei epigrafice [35], iar identitatea acestui posibil „Resculum“ cu Bologa (jud. Cluj, castru de trupe auxiliare) este cu totul dubioasă.

Se menţionează în tăbliţele cerate alte două localităţi ce nu aparţin însă toponimiei traco-dace:

Cernenus, Iupiter, TabCerD I „magister collegi Iovis Cerneni“, despre care Mommsen observa şovăielnic „cognomen Iovis quod est *Cerneni* ductum fortasse a vico qui hodie dicitur Korna“ (CIL, III, p. 921), aserţiune cu totul lipsită de temei. Jung, *RoemRom,* p. 107, *Fasten,* p. 162 *Cernenum.* După Mowat (RE, III 1948) *Cernenus* ar fi identic cu celticul *Cernunnos.* Pârvan, *Getica,* p. 273 *„Cerna, Cernenus,* cf. *Tsierna* de pe Dunăre. Getic“. Pare a fi o zeitate „orientală“, de prin Asia Mică (Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité,* 1945, p. 154);

Canabae legionis XIII Geminae, TabCerD VII (a. 142), VIII (a. 160) „act(um) Kanab(is) leg(ionis) XIII G(eminae)“, adică la Apulum (Alba Iulia) de ceva mai tîrziu, unde şi-a avut garnizoana această legiune tot timpul cît a staţionat în Dacia.

[33] Despre vămile (stationes portorii) din Dacia romană: SCIV, IV 1953, p. 784—793 (cu amplă bibliografie).
[34] Despre „stationes“ în sens militar-jandarmeresc: *ActMuz,* 1956, p. 121, 124—125.
[35] *ActaMN,* V 1968, p. 452.

Cele dintîi cinci toponime *(Alburnus Maior, Cartum, Deusara, Immenosum Maius, Resculum)* erau, în actele scrise pe tăbliţele cerate, singurele elemente referitoare la realităţile geografice şi la toponimia Daciei. Cu totul alt caracter şi altă obîrşie au numele locale ce se grupează în a doua categorie.

B). LOCALITĂŢI DIN ILLYRIA. În comentariul preliminar la tăbliţele cerate (CIL, III, p. 921), Mommsen făcea justa observaţie: „item *Kavieretium* — et quae hoc componenda esse videntur adscripta ad testium nomina casu secundo concepta vocabula *Marciniesi(s), Sclaietis, Tovetis,* nam in his o r i g i n i s aliquam determinationem latere probabile est“. Majoritatea cercetătorilor erau de părere (în cele mai multe cazuri luîndu-se unii după alţii) că asemenea determinative locale (ethnika—demotika) ale illyrilor din zona minieră a Daciei romane reprezintă nume de sate ori tîrguri din această provincie, în jurul centrului montanistic Alburnus Maior (Roşia). Primul care a întrezărit că în cazul a doi dintre illyrii din Alburnus este indicarea locului lor de obîrşie din patria d a l m a t i n ă a fost P. Sticotti, *Die römische Stadt Doclea in Montenegro* (Schriften der Balkankommission, antiq. Abteilung, VI, Wien, 1913), p. 191: *„K(astro) Anso* (CIL, III 1271) und *K(astro) Avieretio* (cer. VI) im Ablativ dürften sonach die Namen zweier sonst unbekannter Kastelle aus Süddalmatien sein“. Observaţia cercetătorului italo-austriac (nebăgată în seamă de unii, chiar pînă în ultima vreme) [36] se aplică şi celorlalte elemente identice, care urmează după numele personale purtate de illyrii din tăbliţele cerate, fiind — cum bine întrezărea la 1873 Th. Mommsen — un „determinativ al originii“ personajelor respective. Antroponimele illyre ale acestora (*Bato, Dasius, Verzon-* etc.) ne îndreaptă privirile spre sudul Dalmatiei (Muntenegru, Cernagora), în teritoriul locuit de tribul *Pirustae,* care — după documente — se pare că formau majoritatea populaţiei (ori a păturii de sus) între minerii-colonişti stabiliţi în zona auriferă a Munţilor Apuseni ai Daciei romane. Unii dintre ei poartă (ca martori în tablele cerate): numele personal (individual), filiaţia (numele tatălui, la cazul genitiv) şi a treia menţiune, ca: *Sclaietis, Tovetis.* Acest din urmă element onomastic nu poate să indice, precum s-a relevat, decît localitatea de o b î r ş i e, care pentru colonişti recent veniţi în provincia carpatică nu putea fi în Dacia, ci în patria lor natală „balcanică“ [37], de unde au emigrat mereu illyrii mineri spre aurăriile dacice, în acel aflux de populaţie muncitoare sau de organizatori-exploatatori început din primii ani ai provinciei, organizat şi stimulat de cuceritorul Daciei (Eutr, VIII 6,2). Determinativul originii („ethnikon“) acestor illyri dalmatini este exprimat odată prin „ex“ *(ex Kavieretio),* în alte cazuri prin terminaţia *-is,* ce pare echivocă în privinţa formei nume-

[36] Chiar şi în a. 1972, E. Pólay, *DacSzerz,* p. 24, înşiră între localităţile dacoromane *Immenosum Maius, Kartum, Deusara* şi *Kavieretium;* p. 128 *„Kavieretium* din împrejurimile lui Alburnus Maior“. Cf. părerile lui Érdy şi Kandler, infra, p. 190.
[37] S-a formulat şi ipoteza că aceste nume de localităţi ale illyrilor ar putea să fi fost eventual transpuse în Dacia de coloniştii-mineri dalmatini, ca „vicus Pirustarum“ (supra, p. 187): „d'autre part on ne peut pas écarter l'éventualité qu'un nom de localité, Kavieretium ou K(astellum) Avieretium, d'origine dalmate méridionale, ait pu être transplanté en Dacie, dans la région métallifère, en même temps que s'y établissaient des mineurs arrivés du hameau dalmate dont ils étaient originaires“, C. Daicoviciu, *Dacia,* II, 1958, p. 263 (*Apulum,* IV, p. 55).

lui, căci ea poate fi un ablativ plural la declinarea I (ori a II-a?) sau genitiv singular al declinării a III-a a unui derivat adjectival în *-is*, acordat cu numele semnatarului (martor); deci *Sclaietis* ar fi ablativ la *Sclaieta* (plur. fem.; ori *Sclaietae?)* sau genitiv al aceleiași forme mai scurte (imparisilabic) *Sclaies, Toves,* cum scriu unii cercetători (de ex. Mommsen, CIL, III, p. 960; Alföldi, *loc. cit.*). Mai probabilă totuși este prima alternativă, după analogia derivatelor toponimice illyre în *-et-*.

Cavieretium, TabCerD VI (a. 139) „de Dasio Verzonis Pirusta ex Kavieretio; ex Kaviereti". Jung, *RoemRom,* p. 107, *Fasten,* p. 162; Patsch, RE, III, 1805—1806. Considerat localitate în Dacia, populată în parte (sau în majoritate) de Pirustae: „vicus Daciae, prope Alburnum Maiorem situs, quem habitabant Pirustae Dalmatae", ThLL, onom. II, 284. Mai întîi, la 1856, Erdy [38], apoi Sticotti în 1913 relevau că este o localitate din Dalmatia de sud, propunînd lectura *K(astro) Avieretio* după analogia lui *K(astrum) Salthua* într-o inscripție din Muntenegru (ILS, 9412). Asemenea lectură pentru *Kavieretium* nu este însă admisibilă [39]. Pârvan, *Getica,* p. 273 (celto-illyr.). *Cavieretium* este de pus în legătură cu un nume de trib, ca derivat cu sufix -er- -et- (cf. *Dass-ar-et-,* trib illyr), dintr-un element radical existent în etnonimul illyr. *Cavi* (Plin., *NatHist,* III, 2; Livius, XLIV 30), din sud-estul Dalmatiei;

Sclaietae, TabCerD VI „Plani Verzonis Sclaietis". Jung, *Fasten,* p. 162; Patsch, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien,* VI 1899, p. 265,3; Pârvan, *Getica,* p. 273 (supra, nota 31). Krahe îl considera în 1929 ca antroponim illyric;

Marcinium, TabCerD VI „Liccai Epicadi Marcinie(n)si". Pârvan, *Getica,* p. 273: „*Marcinium,* cf. *Marke-rota.* Getic". În realitate, trebuie să fie un toponim (în Illyria) posibil în legătură cu antroponimul roman *Marcinius* (W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen,* 1904, p. 188);

Nocnetae(?), TabCerD VI „Anneses Andunocnetis", pare (după analogia lui *Sclaietis* și *Marciniesis* din aceeași serie de martori) să conțină un toponimic; eventual *Andu(nis?) Nocnetis,* derivat cu sufix *-t;*

Tovetae, TabCerD V (a. 162) „Batonis Pr[— — —]vi Tovetis", lectură nu tocmai sigură („T prius dubium"). Jung, *Fasten,* p. 163; neexplicat; Pârvan, *Getica,* p. 273; ori *Iovet-?,* cf. *pagus Iovista* în Pannonia;

Geldonae(?), TabCerD I (a. 167) „Aeli Platoris Geldonis" ar putea fi toponim illyr, cu toate că lipsește orice analogie acceptabilă; cf. totuși fragmentarul *Gerd— — —* (?), *Wiss. Mitt. Bosn.,* XI 1909, p. 149. Pentru unii (J. F. Massmann, E. Förstemann, O. Fiebiger), *Geldo* ar fi antroponim . . . germanic; cu totul neverosimil.

Aceste determinative etnice-demotice apar caracteristice pentru remarcabila conștiință a obîrșiei teritorial-etnice a illyrilor stabiliți în Dacia, dintre care cei mai mulți își păstrează cu tenacitate antroponimia atavică

[38] *ErdViaszLap* (1856), p. 19: „Dasius Pirusta erat ex Kavieretio. De Caviis populo Illyrici apud Livium haec habentur: inde fratre Caviorum gentem vi, aut terrore subigendam cum mille peditibus — — — misso — — —"; Kandler, MCC, I, 1856, p. 261: „Dasius Sohn des Verzonius, seiner Nation ein Piruster aus der Gemeinde Cavieretius; was im nördlichen Theile des heutigen Albanien gelegen wäre". Cf. *Illirii,* p. 186.

[39] *Dacia,* II, 1958, p. 261—263 (=*Apulum,* IV, p. 53—57, *Dacica* (1970), p. 325—333, Daicoviciu).

(„națională"); dovadă că aveau — cel puțin în prima și a doua generație — puternice legături continui cu neamul și patria natală Dalmatia și chiar cu localitățile în care se născuseră și de unde au venit în Dacia romană: numele acelor obscure sate ori tîrguri balcanice (despre care lipsește orice altă mențiune documentară și care ar fi rămas total necunoscute fără pomenirea lor în tăblițele alburnense) erau folosite de „părțile" sau martorii (testes, signatores) contractelor încheiate în patria lor adoptivă carpato-danubiană drept distinctive (ca un fel de „domo") față de eventualii omonimi. În zona auriferă a Daciei, illyrii — mai ales Pirustae — alcătuiau o numeroasă și puternică enclavă, adevărată „grupă etnică", probabil relativ izolată (cel puțin în prima jumătate a veacului al II-lea e.n.) de restul populației. Precum s-a relevat (AISC, IV 1944, p. 198—207; V 1949, p. 285—287; supra, p. 184), majoritatea elementelor illyre cu antroponimie sau de etnicitate sigură, evidentă, în ansamblul provinciei Dacia, aproximativ 65—70% din total, se aflau în regiunea montanistică auriferă la Alburnus Maior (Roșia Montană).

7. Limba latină în tăblițele cerate

Textele din table cerate erau redactate cu formulări „consacrate", juridice (deci ținînd în ansamblu de niște „șabloane") ale dreptului roman generalizat și aplicat în imperiu, cu unele nuanțe și diferențieri locale sau momentane, de circumstanță. Deci construcția frazei nu poate să fie originală, spontană și oarecum „inedită"; dar unele forme de limbă: fonetice, morfologice (mai puțin cele sintactice) pot să fie locale sau provinciale chiar din Dacia carpato-danubiană. Ele au fost remarcate și studiate ca atare mai demult sau de curînd; dar nu e necesar, nici posibil a prezenta aici un nou studiu amănunțit asupra tuturor „abaterilor", „barbarismelor" întîlnite în redactarea sau gravarea textelor juridice-economice ale tăblițelor cerate, pentru care ar fi suficient a se menționa bibliografia românească respectivă. În prealabil însă e necesar a repeta și evoca observațiile substanțiale formulate cu măiestria de totdeauna de către Th. Mommsen: erorile de limbă apar destul de frecvente, cum era de așteptat în niște acte concepute de oameni mai modești într-o vreme de început a decadenței romanității; „meșteșugul" scrierii era destul de răspîndit, încît — în afară de „minerii" care declară „că nu știu să scrie" — cei interesați (oameni modești, smeriți) pare că ei înșiși scriau propriile lor contracte; din partea lor erau de așteptat unele „barbarisme" în textul juridic consacrat (. . .) [40]. Cu toate barbarismele destul de frecvente, se poate considera că actele juridice erau în majoritate scrise pe tăbliță de către unii „specialiști" (grefieri,

[40] „Sermonis vitia passim offenduntur, ut expectandum fuit in instrumentis conceptis in provincia ab hominibus tenuioribus labentibusque iam rebus Romanorum; ut fortasse magis notabilis sit scribendi ars tam late diffusa (nam praeter metallarios, qui se litteras scire negant omnes, ut hoc in ipsam operarum locationis formulam reciperetur n. IX. X. XI, tenuiores illi instrumenta videntur ipsi sibi conscripsisse) quam admissi ab iis hominibus barbarismi. Pleraque instrumenta sine dubio concepta sunt ad formas antiquas a iuris peritis publice editas, unde cautiones vulgares, ut mutui, depositi, empti in summa re recte et plene scriptae reperiuntur, cum instrumenta non aptata ad eiusmodi normam, ut edictum magistrorum collegi de collegio eo tolendo, tota perversa sint et barbara, item quae in formis illis mutari debuerunt, ut iis de quibus agitur negotiis aptarentur, passim inveniantur aut non mutata aut corrupta (etc.)", CIL, III, p. 923.

juriști etc.), care cunoșteau atît normele generale din dreptul Imperiului roman, cît și limba latină cultă a păturilor sociale superioare și mijlocii.

Un studiu mai amănunțit — dar aparent cam alungit, chiar prolix (nu destul de sistematizat) — despre „limba vulgară din Tablele cerate" a dat în 1890 filologul bucureștean G. Popa (—Lisseanu, *TablCer*, p. 155—181 = *Romanica*, p. 253—262); în legătură cu „limba latină din peninsula balcanică", unele forme au fost relevate și explicate de filologul-lingvist ieșean Alexandru Philippide, *Originea românilor*, vol. I, Iași, 1923, p. 478—503, ca și de H. Mihăescu, *Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman*, București, Editura Academiei, 1960, 327 p. (ed. a II-a, sub tipar). Formele vulgare și aberante de cuvinte și expresii din textele „cerate" ale Daciei vor fi relevate la locul lor, în comentariul fiecărui document juridic-economic, în repertoriul nostru de mai jos; e un minimum strict necesar într-o publicație de documente, dar departe de a fi suficient pentru cunoașterea cît mai amplă și reală a felului cum vorbirea romană cultă și cea populară din provincia Dacia se oglindește în textele juridice și în terminologia oficială a unor acte de importanța celor conținute în tăblițele cerate alburnense. Rămîne deci o sarcină de însemnătate deosebită pentru filologi-romaniști studiul temeinic și amănunțit al formelor de limbă populară („aberante") din tăblițele cerate, ca și al lexicului lor, ținînd seamă de succesiunea cronologică a documentelor, după cum este necesar un studiu detaliat al întregii antroponimii, în directă legătură cu dreptul și instituțiile juridice romane provinciale aplicate în Dacia.

B. REPERTORIUL TĂBLIȚELOR CERATE

31.— TabCerD I. — *Declarația (proces-verbal) pentru autodizolvarea asociației de înmormîntare* (exemplum edicti de tollendo collegio funeraticio), triptych de table cerate, păstrat întreg (toate trei plăcuțele), 16×13 cm, descoperit la a. 1788 într-o galerie părăsită a minei Sf. Iosif (redeschisă în sec. al XVIII-lea) pe muntele Letea (lîngă Roșia Montana); „hier fand nun einer derselben [mineri] drei alte Holzbücher (fakönyv) [cărți de lemn], von denen eines unsere Holztafeln sind. Gegen ein gutes Trinkgeld trat der Arbeiter dieses eine der aufgefundenen Holzbücher dem Bergmeister Kovács ab ———", G. Wenzel, în *Wiener Jahrb. der Literatur*, 111 (1845), p. 104—105; după G. Aranka, *A' magyar nyelvmivelő társaság munkáinak első darabja*, Sibiu, 1796, 8, p. 141; după altă informație, „es soll das Triptychon auch vorn durch eine Schnur fest verbunden, dazu mit einem Siegel geschlossen, obenein in Leinwand eingewickelt gewesen sein", Massmann, *Gelehrte Anzeigen*, München, 1841, p. 102, citate în CIL, III, p. 924—945 (plus alte versiuni și bibliografie). Tăblițele triptychului au fost achiziționate pe loc de amintitul P. L. Kovács (tehnician-miner în Abrud), au trecut apoi la un St. Lázár și vîndute arheologului-anticar clujean Samuel Literati Nemes; cumpărate de N. Jankovich (1835), acesta le-a vîndut cu 2000 florini Muzeului Național Maghiar la Budapesta, unde se păstrează.

9 februarie 167.

După Aranka, Massmann, *Libellus aurarius* (1841), p. 153; J. Jerney, *Tudománytár*, VI, 1842, p. 294; Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 188—191; *InschrDac*, 623; *ArchFilolIst*, 1867, p. 72—77 (T. Cipariu, text latinesc, traducere românească); CIL, III, p. 924—927, I; FIRA, p. 393—394, nr. 177; *TablCer*, p. 24, nr. 13 = *Romanica*, p. 164—165, nr. 13 (text lat.), p. 128=228 (trad. rom.); AFM, II/1, p. 505—506; *TriptTrans*, p. 116—117 (text lat. și trad. rom.); FIRAnt, III, p. 114—115. Înainte de textul actual, exista o altă scriere, din care se văd resturi și litere.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Descriptum et recognitum factum ex libello, qui propositus
erat Alb(urno) maiori ad statione Resculi, in quo scriptum erat
id quod i(nfra) s(criptum) est.
Artemidorus Apolloni magister collegi Iovis Cerneni et
Valerius Niconis et Offas Menofili questores collegi eius-
dem posito hoc libello publice testantur:
ex collegio s(upra) s(cripto), ubi erant ho[m](ines) LIIII, ex eis non plus
remasisse ad Alb(urnum) quam quot h(omines) XVII: Iulium Iuli quoque
commagistrum suum ex die magisteri sui non accessisse
ad Alburnum neq(ue) in collegio: seque eis qui pre-
sentes fuerunt rationem reddedisse et si quit
eorum abuerat reddedisset sive funeribus:

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

et cautionem suam, in qua eis caverat, recepisset:
modoque autem neque funeraticis sufficerent
neque loculum aberet neque quisquam tam magno
tempore diebus, quibus legi continetur, convenire
voluerint aut conferre funeraticia sive munera:
seque i[d]circo per hunc libellum publice testantur,
ut, si quis defunctus fuerit, ne putet se colle-
gium abere aut ab eis aliquem petitio-
nem funeris abiturum.
Propositus Alb(urno) Maiori V idus Febr(uarias) imp(eratore) L(ucio)
Aur(elio) Vero III et Quadrato co(n)s(ulibus).
Act(um) Alb(urno) maiori.

Forme de limbă aberante („vulgare")

r. 2 „statione" în loc de corect *stationem* (cum este pe exter.); r. 5 „Menofili" scriere romană a numelui grecesc *Menophilus;* „questores" formă populară pentru *quaestores;* r. 8 „remasisse" în loc de *remansisse;* r. 10 „presentes" în loc de *praesentes;* r. 11 „quit" în loc de *quid;* r. 12 „abuerat" în loc de *habuerat;* consecvent în r. 15 „aberet" în loc de *haberet,* r. 20 „abere" pentru *habere.*

Fig. 80 — TabCerD I, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 924 ; foto Magy. Nemz. Múz.)

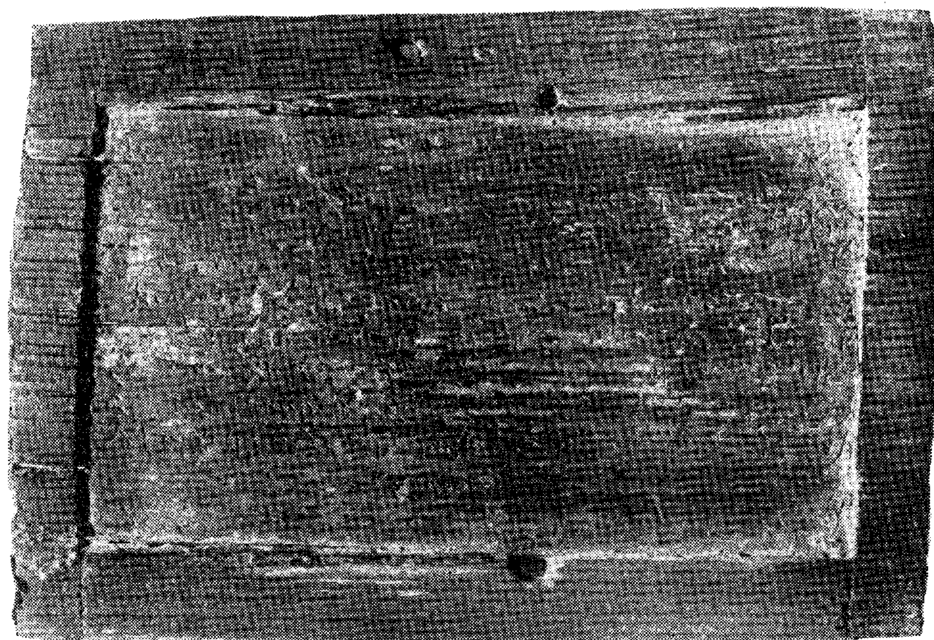

Fig. 81 — TabCerD I, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 924 ; foto Magy. Nemz. Múz.)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Descriptum et recognitum
factum ex libello, qui propo-
situs erat Alb(urno) maiori ad statio-
nem Res   culi, in quo scrip-
tum   erat id quot i(nfra)
s(criptum) est.
Artemidorus Apolloni magister
collegi Iovis Cerneni et Valerius
Niconis et Offas Menofili questo-
res collegi eiusdem
posito hoc libello publice testantur
ex collegis s(upra) s(criptis), ubi erant
homin(es) LIIII,
ex eis non plus remasisse Albur(ni)
quam quot homin(es) XVII:

L(uci) Vasidi Victo-
ris
C(ai) Secundini Legitimi
Stertini Rustici
Aeli Platoris
Geldonis
— — — — — — — — — —
Ulpi Felicis
Septembris Platoris

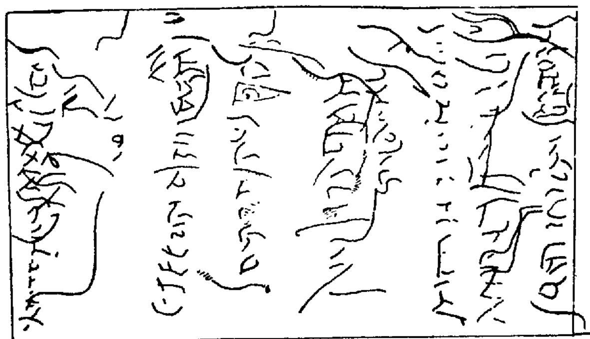
Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

Iulium Iuli quoque commagistrum suum
ex die magisteri sui non accessisse ad Alburnum neq(ue)
in collegio: seque eis qui presentes fuerunt ratio-
nem reddedisse et si quit eorum abuerat redde-
disset sive funeribus,   et cautionem suam, in qua
eis caverat, recepisset: modoque autem neque fu-
neraticis sufficerent neque loculum aberet neq(ue)
quisquam ta[m magno tempore diebus qui]bus legi
contine   tur   convenire voluerint aut confer-
re funeraticia   sive munera:
seque idcirco per hunc libellum publice testantur, ut, si quis
defunctus fuerit, ne putet se collegium abere aut
ab eis aliquem petitionem funeris abiturum.
Propositus Alb(urno) maiori V idus Febr(uarias) imp(eratore) L(ucio)
Aur(elio) Vero III et
Quadrato co(n)s(ulibus).   Act(um) Alb(urno) maiori.

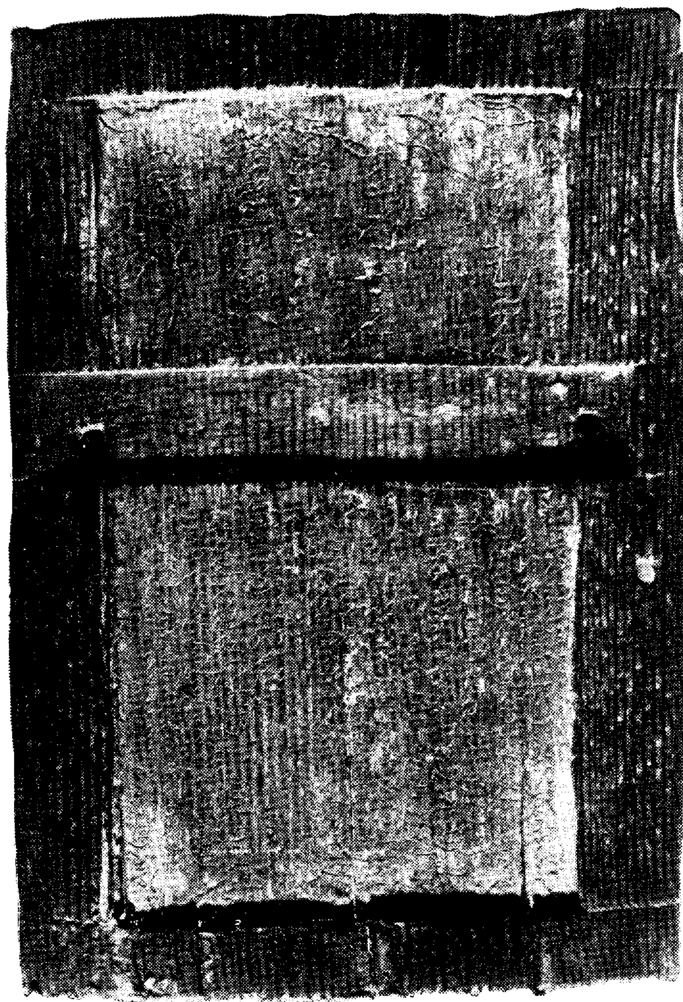
În tabelul martorilor, la nr. 1, sub numele lui L. Vasidius Victor, au fost identificate resturi din numele textului precedent: *Antonius Maximus* („sub hoc nomine antiquiorem scripturam agnovit Zangemeister hanc ANTONIVS MAX / V/S, id est *Antonius Maximus*“, nume care lipsește în indice, CIL, III, p. 960 și 2335).

Forme de limbă aberante:

r. 5 „quot“ în loc de *quod;* r. 8 „Menofili“ și „questores“ ca în inter. r. 5; r. 11 „ex collegis s(upra) s(criptis)“ în loc de singular (cum este în inter. r. 7); r. 12 „remasisse“ în loc de *remansisse;* r. 16 „presentes“ în loc de *praesentes;* r. 17 „si quit“ în loc de *si quid;* „abuerat“ ca și „aberet“ (r. 20), „abere“ (r. 25), „abiturum“ (r. 26) consecvent fără *h-*, ca și în ex. inter.

b

a

Fig. 82 — TabCerD I, exempli exterioris pagina prior, *a*) foto (CIL, III, p. 926; Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (CIL, III, p. 926)

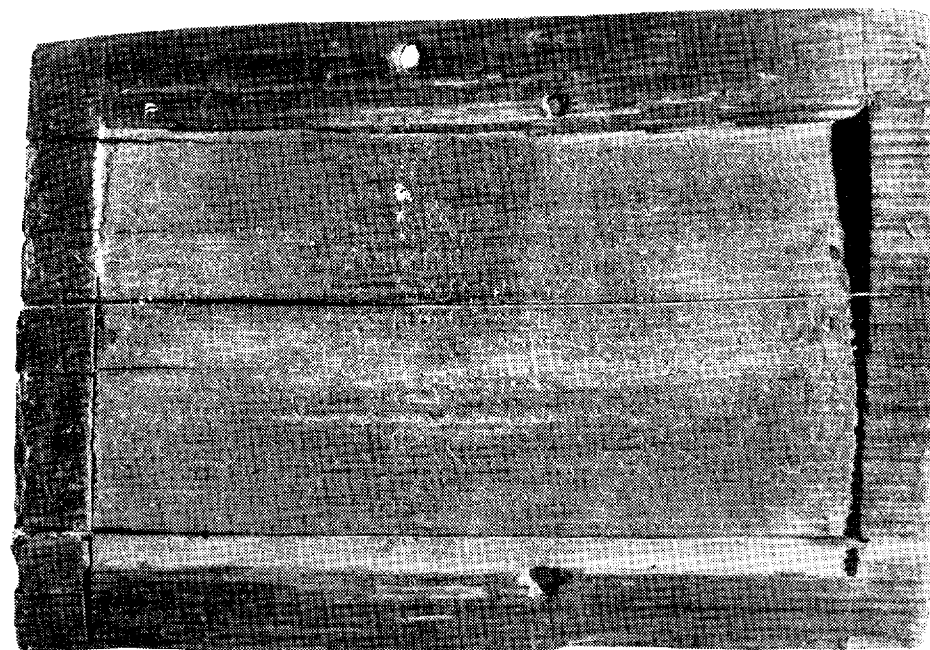

Fig. 83 — TabCerD I, exempli exterioris pagina posterior (CIL, III, p. 926; foto Magy. Nemz. Múz.)

T r a d u c e r e:

„Copiat şi colaţionat din procesul verbal ce era afişat în Alburnus Maior la *statio* Resculum, în care se afla scris tot ce este scris mai jos Artemidorus (fiul) lui Apollonius, magistru al (colegiului) lui Iupiter Cernenus şi Valerius (fiul) lui Nico şi Offas (fiul) lui Menofilus, cvestori ai colegiului aceluiaşi prin acest act mărturisesc în public: (că) în colegiul amintit mai sus, din care făcuseră parte 54 de bărbaţi, dintre ei nu au mai rămas la Alburnus decît 17 oameni, că şi Iulius (fiul) lui Iulius commagistrul său, din ziua magistraturii (alegerii) sale n-a mai venit la Alburnus şi nici pe la colegiu; iar că el însuşi (Artemidorus) înaintea celor care au fost prezenţi şi-a încheiat socotelile şi că ceea ce (banii) avea de la ei le-a restituit sau (îi cheltuise) pentru înmormîntări, şi că a primit înapoi, în faţa lor, (banii) ce depusese ca garanţie; iar acum (fondurile) nu mai erau de-ajuns nici pentru înmormîntări, nici nu mai are vreun loc (pentru mormînt) şi nimeni de multă vreme nu a mai voit să se întrunească în zilele cînd trebuia sau să aducă cotizaţiile de înmormîntare ori contribuţiile necesare; drept aceea, prin acest act ei declară în public că, dacă vreunul (din membrii colegiului) se va sfîrşi din viaţă, să nu se considere că mai există colegiu sau că vreunul va mai avea dreptul să ceară (banii) pentru înmormîntare din partea lor.

Afișat la Alburnus Maior în ziua a cincea dinaintea idelor (lunii) februarie, (anul) cînd împăratul Lucius Aurelius Verus pentru a treia oară
și Quadratus (erau) consuli".

Persoanele figurînd în document: Artemidorus (fiul) lui Apollonius, Valerius (fiul) lui Nicon, Offas (fiul) lui Menophilus erau greco-orientali, necetățeni romani (peregrini); al doilea poartă nume individual roman *Valerius*, dar prin acest singur element și prin indicarea filiației arată că nu era cetățean (nomen gentilicium nefiind urmat de un cognomen); același lucru se constată despre Iulius fiul lui Iulius. Semnatarii actului (prin peceți), ca martori — poate un fel de comitet ori prezidiu al colegiului (desființat în 167) — erau (afară de ultimul) cetățeni romani: Lucius Vasidius Victor, Caius Secundinius Legitimus, Aelius Plator (cognomen illyr, deci evident illyr încetățenit sub Aelius Hadrianus sau Aelius Antoninus Pius), Geldonis (patronimic sau toponim illyr), Ulpius Felix, Stertinius Rusticus; peregrinus este September Plator(is acesta probabil patronimic, evident illyr).

ArchFilolIst, 1867, p. 72—77; *Romanica*, p. 222—237; *TriptTrans*, p. 117—120; J. Biró, *Das Collegium funeraticium in Alburno Maiore*, în *Gesellschaft und Recht im griechisch-römischen Altertum*, Berlin, II, 1969, p. 1—19; *DacSzerz*, p. 200.

32.— TabCerD II. — *Contract de împrumut* (? Cautio fortasse crediti), triptych tabla II, descoperită la 1854, într-o galerie la mina Sf. Simion de pe Muntele Cîrnicul Mare (versantul spre satul Corna), împreună cu alte 10 tăblițe, unde s-ar fi găsit și un cuptor, o masă, scaune tăiate în stîncă etc. („intra cuius parietes ad certam normam politos inventus est furnus ut videtur metallurgicus, mensa, varia item sedilia ex solida rupe excisa", CIL, III, p. 929); dintre tăblițe, la cele mai multe scrisul era complet corodat. Muz. Budapesta. 150 × 100 mm.

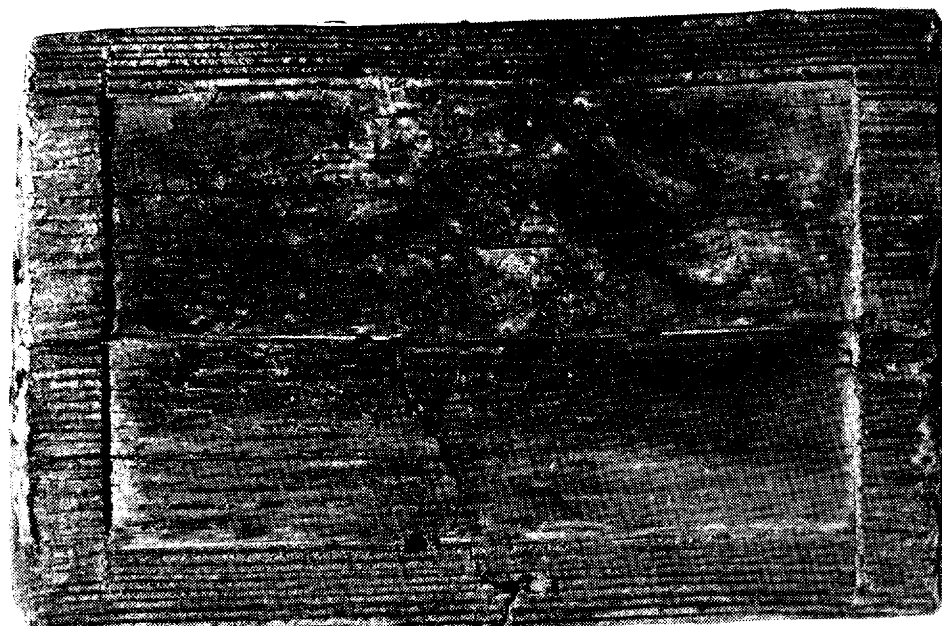
17 septembrie 159.

CIL, III, p. 928—929, II; AFM, II/1, p. 506—507.

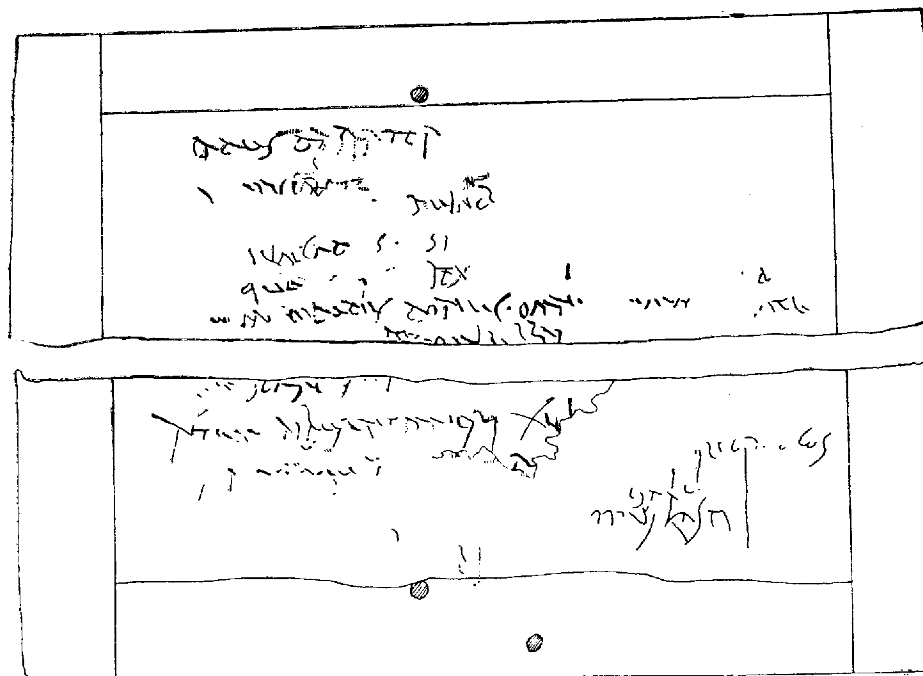
Exempli interioris pagina posterior

(Tăblița era scrisă pentru a doua oară: „tabella rescripta est cernunturque utrimque vestigia scripturae anterioris, ut nonnumquam utrum huius an illius sint reliquiae dubitare possis, praesertim in pagina interiore, cuius magna pars cera nunc caret. Sed in ea pagina quae v. 4 et 5 mediis quaeque v. 5 et 6 extremis et quae in inferioris fragmenti parte dexterioare extant vestigia, certe ad anteriorem inscriptionem referenda erunt. Altera pagina ceris prorsus nudata est", K. Zangemeister, CIL, III, p. 929).

— — — *[Epi]cadus* — — — *rtor* — — — — — — — — — — — — — —
— —
— —
— —
— — — — — — — — — — — — — *quo* — — — — *ha* — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — *Cerd(?)onis donec omn* — — — —
— —
— —
Actum Alburno maiori XV [kal.] — — — — —
— —

a

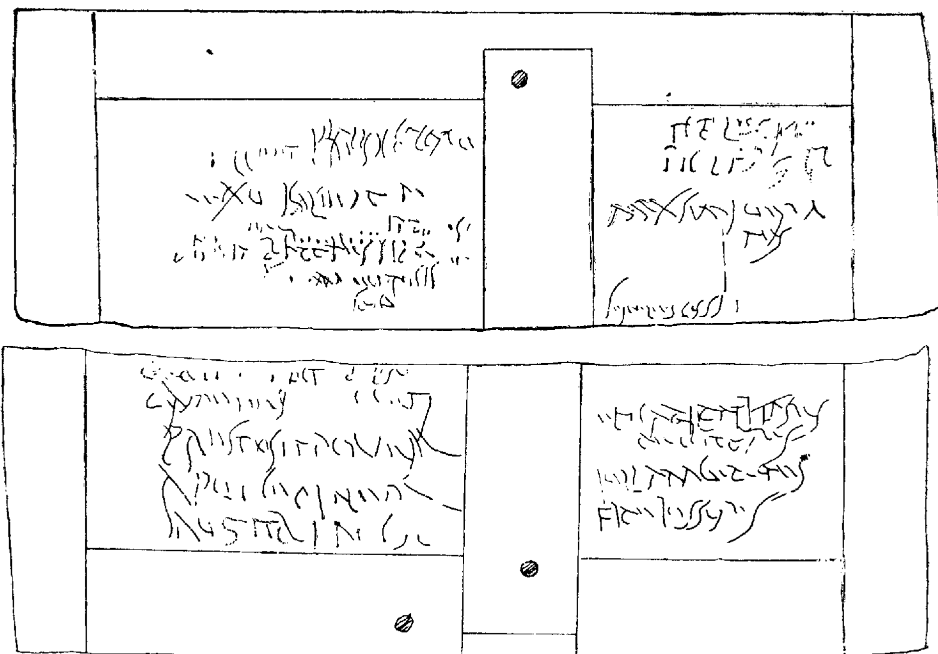

b

Fig. 84 — TabCerD II, exempli interioris pagina posterior, *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (CIL, III, p. 928)

a

b

Fig. 85 — TabCerD II, exempli exterioris pagina prior, *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (CIL, III, p. 928)

Exempli exterioris pagina prior

[Quinti]llo et Prisco co(n)s(ulibus)
XV kal(endas) [Octobr.?]
[Andu]eia Batonis f(?)ide
— — — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — —

ce[d?]it — — — — — —
— — — — — — — — — — — *ti*
prest[o sit?] — — *m*
Apu[l.] Cerialem
augebi — — — — — —

hel — — *ci*
— — *pici [Felicis?]*
Maxsimi Vera-
nis
Servilius C(a?)ssi
Epicadi — — — — —
debitoris
Iuli Macedonis
fideiussoris

Starea de conservare a piesei este submediocră; din text nu s-au putut citi (de către K. Zangemeister) decît data și o parte din numele proprii. Contractanții erau desigur mineri, necetățeni (peregrini) cu antroponime în majoritate illyre, din care au putut fi determinate *Epicadus* debitorul (cu patronimic *Bato?*), *Andueia Batonis;* cetățean roman era Apuleius Cerialis; dintre martori, numele nr. 1 și 2 (cetățeni?) nu pot fi descifrate, 3 și 4 erau peregrini (mineri illyri, cu nume și patronimic romane), 5 este debitorul menționat, 6 chezașul Iulius Macedo fideiussor cetățean roman, posibil de obîrșie orientală sau mai curînd greco-balcanică.

Comentar juridic-romanistic: *DacSzerz*, p. 155—160.

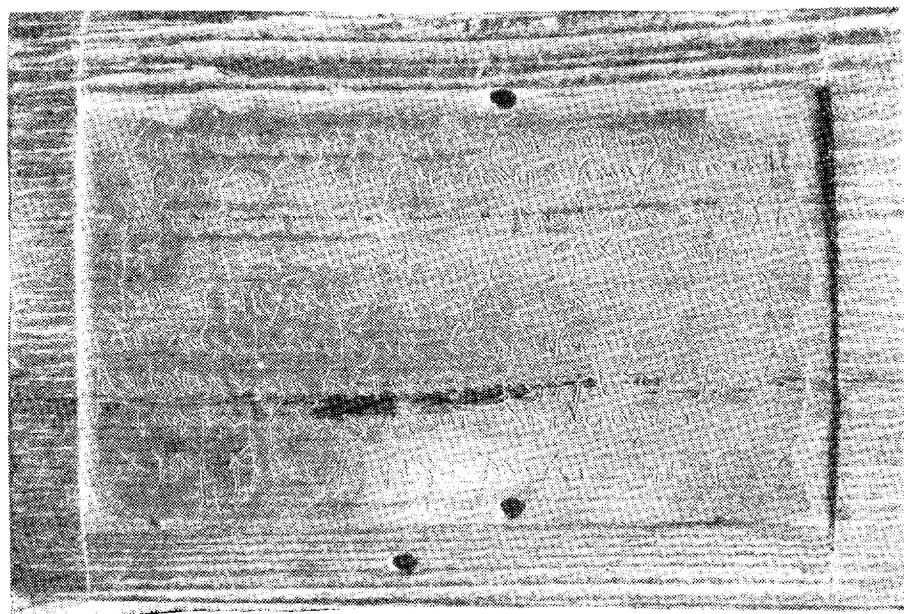
33.— TabCerD III. — *C o n t r a c t de împrumutare* (sau de „economie"-„depozit", „Sparvertrag", după R. Röhle), triptych de table cerate descoperit la a. 1855 în galeria de mină Sf. Ecaterina. Primele două tăblițe la Muz. Cluj, a treia în Muz. Blaj. 140 × 95 mm.

20 iunie 162.

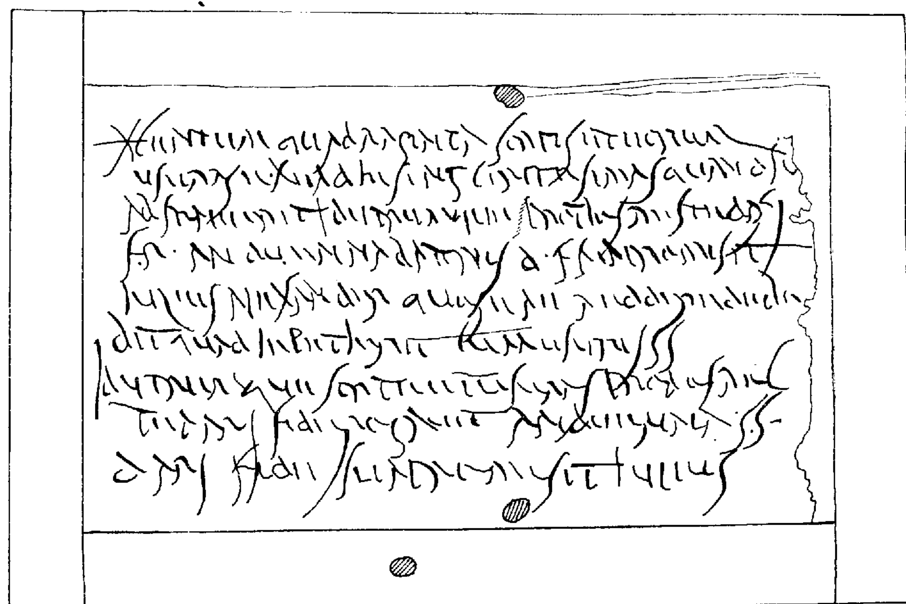
AnnGymnBlas, 1858 (lectură greșită); *ErdM*, I, 1861, p. 79—80 (H. L. Finály); *InschrDac*, 628; *ArchFilolIst*, 1867, p. 116—117 (T. Cipariu); CIL, III, p. 930—932, III (cautio crediti); FIRA, p. 352, nr. 153 (pecunia certa credita); *TextDrR*, p. 845—846, nr. 1; *TablCer*, p. 22—23, nr. 9 = *Romanica*, p. 162, nr. 9; AFM, II/1, p. 507—508; *TriptTrans*, p. 40—41 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 395; *RömRum*, p. 166—167, E 165—166, pl. 26—27; *CivRRom*, p. 183, E 203—204; *DacSzerz*, p. 275 (text lat. și trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

✗ centum quadraginta sortis et eorum
usuras ex ea die sing(ulas) centesimas, quandiu
abstinuerit, id utrumque probos recte dari
f(ide) r(ogavit) Anduenna Batonis, d(ari) f(ide) sua promisit
Iulius Alexander: quos eae reddere debe-
bit, qua die petierit, cum usuris s(upra) s(criptis).
Id utrumque sorte et usuras probos rec-
te dari fide rogavit Anduenna s(upra) s(cripta)
dari fide sua promisit Iulius

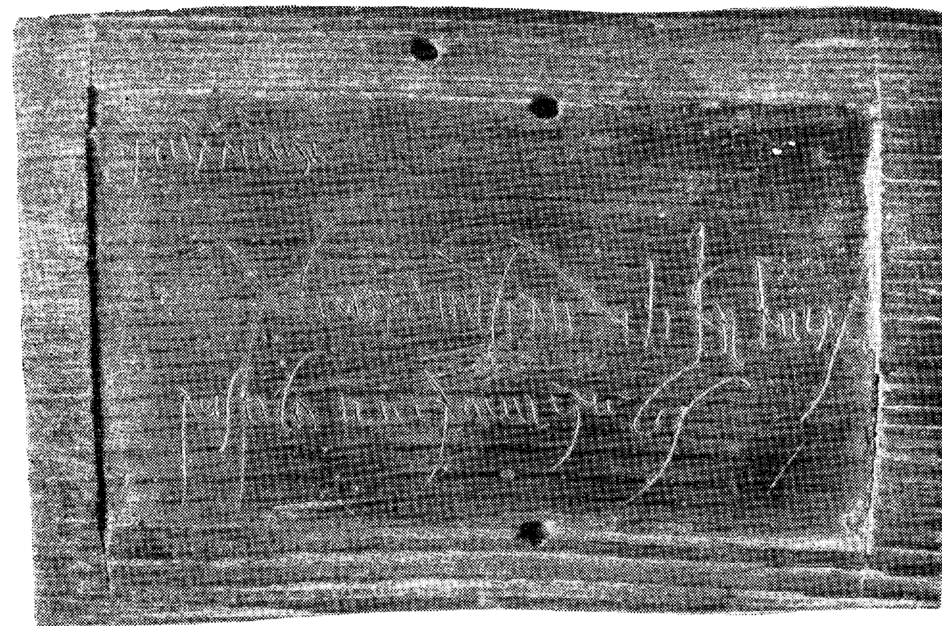

a

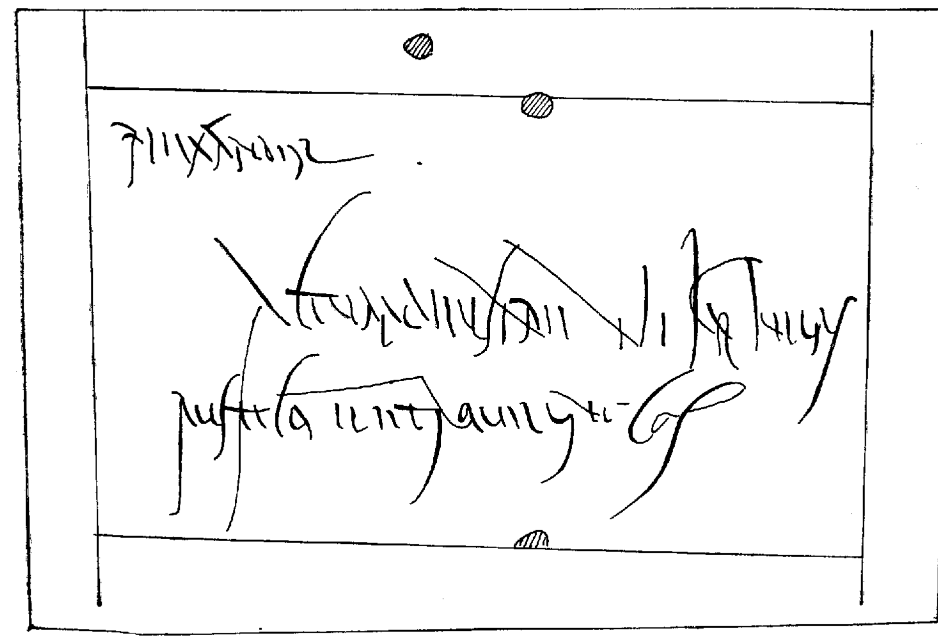

b

Fig. 86 — TabCerD III, exempli interioris pagina prior, *a*) fotografie, *b*) desen (CIL, III, p. 930)

a

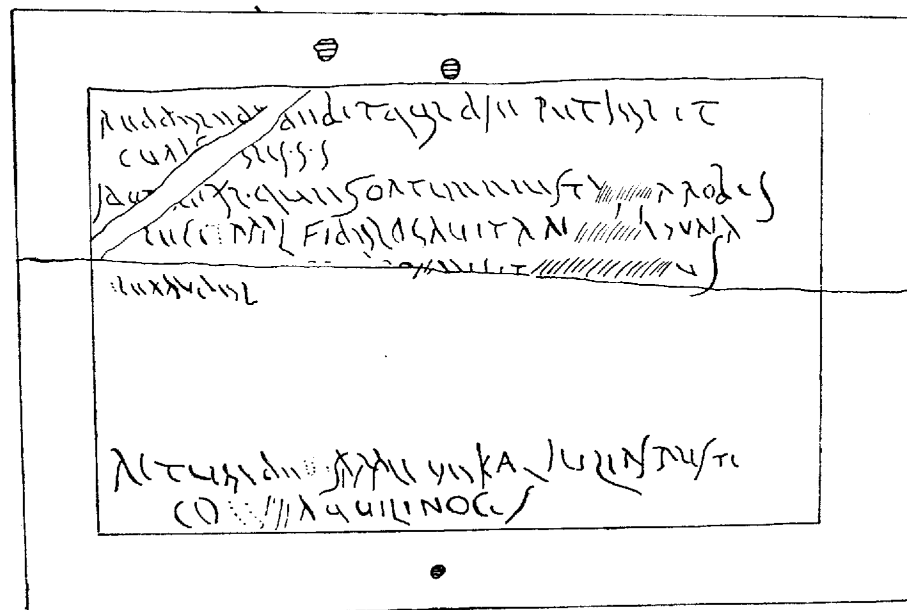

b

Fig. 87 — TabCerD III, exempli interioris pagina posterior, *a*) fotografie, *b*) desen (CIL, III, p. 930)

a

b

Fig. 88 — TabCerD III, exempli exterioris pagina posterior, *a*) foto (V. Wollmann), *b*) desen (CIL, III, p. 932)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

Alexander.
Actum Deusar(a)e XII kal(endas) Iulias
Rustico II et Aquilino co(n)s(ulibus).

Forme de limbă aberante:
r. 7 „sorte" (ca acuzativ) în loc de *sortem* (cum este în exter. r. 13); r. 11 „Deusare" ca genitiv locativ în loc de corect *Deusarae* (exter. r. 17).

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

⁎ [centum qu]adragin-
ta sorti[s] et eorum
[us]uras ex ea [d]ie
[sing(ulas) centesi-]
mas, id utrumq[ue]
[pro]bos recte dari
[fid]e rogavit An[du-]
enna Batonis, dari
fide promisit Iulius
Alexander: quos eae

Iul(ius) Max — — — —
Luci — — — — — — —
-ureli S — — —
— — — *Veri* — —
Va — *si* — — — —
I — — *Nicomi* — — —
⁎ centum [qua-
draginta]
Iul. Alexandri
— — — — — — —

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

reddere debebit, qua die petierit
cum [usu]ris s(upra) s(criptis).
Id ut[ru]mque sortem et us[uras] probos
recte dari fide rogavit An[due]nna
[s(upra) s(cripta), dari fide sua] promisit [Iuli]us
Alexander.
Actum De[u]sarae [X]II kal(endas) Iulias Rusti-
co II [et] Aquilino co(n)s(ulibus).

Extrinsecus in triptycho (tab. 3')

pe fața externă a tăbliței a III-a (neacoperită cu ceară) este scris la marginea de sus cu cerneală

⁎ CXXXX in Iulium Alexandrum.

Fig. 89 — TabCerD III, exempli exterioris extrinsecus (CIL, III, p. 932)

T r a d u c e r e :

„(Suma de) denari 140 capital şi cu cuvenitele
dobînzi din acea zi cîte o centesimă (12%) pe timpul cît
îi va fi reţinut, ambele acele sume în bani buni, după lege, va trebui să-i restituie
pe buna sa credinţă a cerut Anduenna a(l?) lui Bato; a promis că va da pe buna sa credinţă
Iulius Alexander; această sumă va trebui să o dea
în ziua cînd îi va cere, împreună cu cametele respective.
Ambele sume: capetele şi dobînzile însemnate mai sus, în monedă bună,
legal, a cerut pe buna sa credinţă Anduenna mai sus scrisă,
pe buna sa credinţă a promis (că va da) Iulius
Alexander.
(Contractul) încheiat la Deusara, în ziua a 12-a înainte de calendele (lunii) iulie
(anul cînd) Rusticus pentru a 2-a oară şi Aquilinus (erau) consuli".

Părţile contractante erau: un illyr (ori femeie?), de condiţie juridică peregrină Anduenna Batonis şi cetăţeanul roman cunoscut la Alburnus şi în Dacia (CIL, III, 8077, 1); lista martorilor conţine mari lacune; din nume a putut fi citită o parte: (1) Iul(ius) Max[im-?], civis romanus; (2) Luci— — —, echivoc; (3) Aureli S— — —, civis romanus (posibil chiar de spiţă italică, avînd nomen gentilicium *Aurelius* înainte de Marcus Aurelius Antoninus); (4) — — — VERI — — —, echivoc; (5) Va-si— — — —, echivoc; (6) I— — Nicomi- ar putea fi I[uli] Nicome[d-] fiind cetăţean de obîrşie greco-orientală, sau dacă Nicomi- este patronimic, ar fi peregrinus; (7) Iulius Alexander, debitorul, civis romanus.

Comentar juridic: *TriptTrans*, p. 41—47; *DacSzerz*, p. 105—109, 155—160.

34.— TabCerD IV. — *C o n t r a c t de împrumut* în limbă greacă, pe o tăbliţă cerată cu laturile 162×95 mm, tabla a treia dintr-un triptych, descoperită la a. 1786 în galeria minei aurifere Laurenţiu-Igren (proprietatea lui Gheorghe Iancu), la Roşia Montană, împreună cu altă tabelă ce s-a distrus în timpul uscării la foc, şi cu un condei pentru scris („diese Tafel befindet sich seit dem Ende des vorigen Jahrhunderts auf dem Museum des bischöflichen Seminarii zu Karlsburg. Noch leben in Verespatak Menschen, welche sie damals, als sie in einem alten trocknen Bergwerk gefunden ward, gesehen haben. Man hat dabei zugleich einen Griffel zum Schreiben gefunden, den die Walachen Conde nannten, weil sie sich eines ähnlichen bedienen, den sie warm machen, um mit Wachs ihre Ostereier zu beschreiben", Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 187—188). Din colecţia episcopiei romano-catolice, piesa a trecut în colecţia Bibliotecii Battyaneum (Alba Iulia), unde se păstrează (inv. nr. 871, nr. nou 2935).

Dr. Detlefsen, *Über ein griechisches Urkundenfragment auf einer Wachstafel in Siebenbürgen*, în SBAkWien, XXVII, 1858, p. 89—108, cu desen şi traducere-întregire greacă şi latină a textului grecesc; *InschrDac*, 624; CIL, III, p. 933, IV (cautio graece scripta fortasse crediti); FIRA, p. 353, nr. 154 (pecunia certa constituta; text gr. şi trad. lat.); *TextDrR*, p. 863, nr. 1; *TablCer*, p. 23, nr. 11 = *Romanica*, p. 163, nr. 11 (text gr. şi trad. lat.); AFM, II/1, p. 504—505; *Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, I, nr. 539; *TriptTrans*, p. 31—32 (desen, trad. lat. şi rom.); FIRAnt, III, p. 397—398; *StCom*, 12, 1965, p. 66—68 (text gr. şi trad. lat.); *DacSzerz*, p. 276 (text gr. şi trad. magh.).

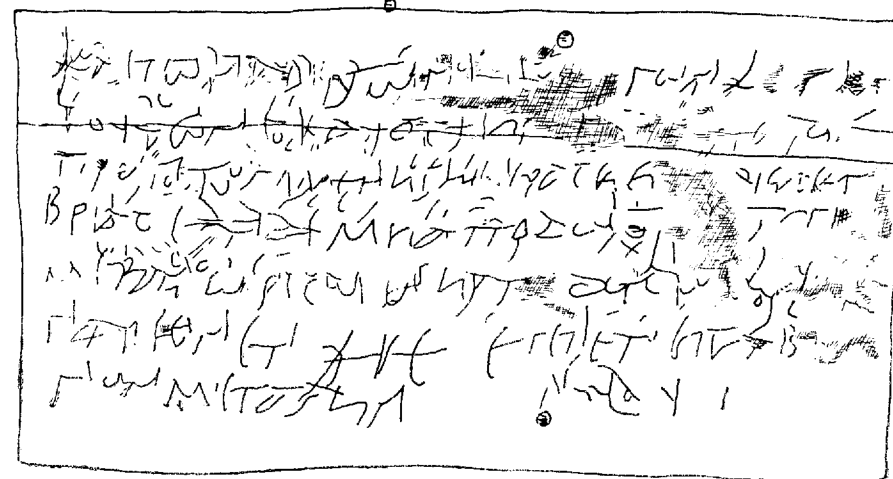
Textul grecesc era al doilea, scris peste un alt text, latinesc (al unui act-document anterior), din care s-au recunoscut cîteva litere în colţul

drept de jos „Act Alb. aj...s" etc., cum a observat Detlefsen („Reste der früheren Schrift... Unten in der rechten Ecke der Tafel auf dem von der letzten Hand freigelassenen Raume erkennt man deutlich die aus den früher von uns enklärten Tafeln bekannten Zügen Act. alb. aj...s, die natürlich Act. Alb[urni] *majoris* zu ergänzen ist... Vom eigentlichen Text der früheren Urkunden liest man zwischen Z. 4 und 5 der neuesten Schrift zu Anfang die lateinischen Buchstaben *sum*, weiter hinten *xsi* und an anderen Stellen ebenfalls einzelne Buchstaben, aus denen sich nicht einmal ein ganzes Wort, geschweige denn ein Satz gewinnen lässt. Einige Buchstaben älterer Hand scheinen indess griechisch zu sein, wie unter τη am Schluss vom Z. 4 besonders die charakteristische Form eine Ψ hervortritt, dem ein α vorausgeht, ein ι zu folgen scheint", SBAkWien, XXVII, p. 91—92).

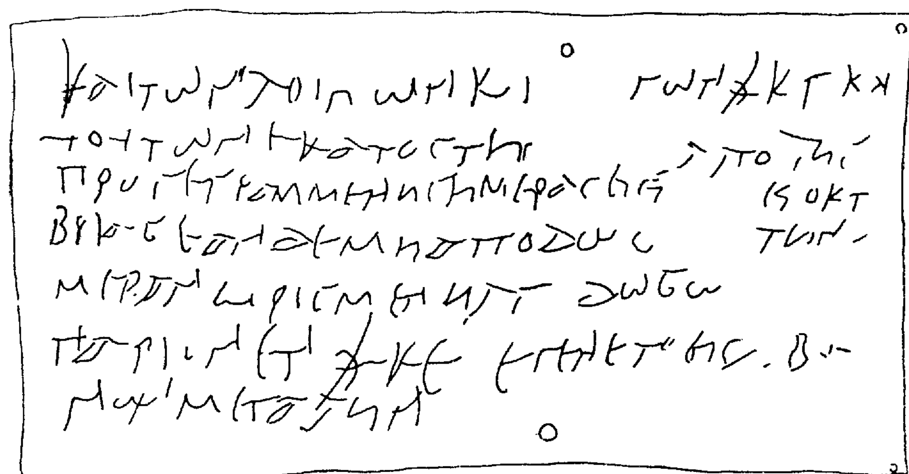
Exempli exterioris pagina posterior

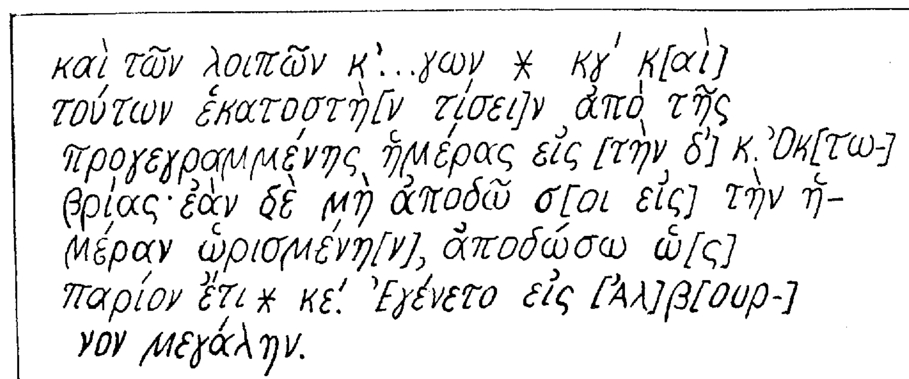
a

b

c

καὶ τῶν λοιπῶν κ᾽...γων ✱ κγ᾽ κ[αὶ]
τούτων ἑκατοστὴ[ν τίσει]ν ἀπὸ τῆς
προγεγραμμένης ἡμέρας εἰς [τὴν δ᾽] κ. Ὀκ[τω-]
βρίας· ἐὰν δὲ μὴ ἀποδῶ σ[οι εἰς] τὴν ἡ-
μέραν ὡρισμένη[ν], ἀποδώσω ὡ[ς]
παρίον ἔτι ✱ κε᾽. Ἐγένετο εἰς [Ἀλ]β[ουρ-]
νον μεγάλην.

d

Fig. 90 — TabCerD IV, *a*) foto (V. Wollmann), *b*) desen integral, cu cele două versiuni de text (Detlefsen), *c*) desenul textului grecesc (al doilea) al contractului (Detlefsen), *d*) transcrierea și lectura întregită a textului grecesc păstrat

T r a d u c e r e:

Partea inițială (lipsă) a fost întregită de către Detlefsen astfel:

„[Gaius Tito. Rerum quas mihi te traditurum esse promisisti die hac vel illa, pretium tibi me daturum esse die hac vel illa (wahrscheinlich a.d. IIII k. Oct.) promitto, scilicet pro parte earum ✱ tot vel tot]“, considerat neverosimil de Mommsen („quae quamquam ingeniose excogitata sunt, non omnino satisfacere iuris prudentes non negabunt ———“, CIL, III, p. 933), dar partea păstrată e tradusă în latinește:

„et pro reliquis ——— XXII et
horum centesimam (usuram) me soluturum ex
die supra scripta in diem IV k. Octo-
bres; si vero tibi non reddidere in di-
em constitutum, reddam pro
accessione amplius denarios XXV. Actum Albur-
ni Maioris“.

Traducere românească

„———————————
și pentru restanțe ——— ——— 23 denari și
din aceștia a suta parte (= 12%) voi achita începînd cu
ziua scrisă mai înainte pînă în ziua a 4-a dinaintea calendelor octombrie (28 sept.); iar dacă nu-ți voi restitui în
ziua stabilită, voi achita și un
plus de 25 denari. S-a încheiat (contractul) la Alburnus Maior“.

Semnificativ și foarte important din punct de vedere cultural apare acest document prin faptul că între minerii din zona auriferă a Daciei unii (desigur cei veniți din Orient, mai ales Asia Mică și zona Egeei) întrebuințau limba greacă pentru redactarea convențiilor și actelor juridice încheiate între ei. Din cele 25 de tăblițe cerate cunoscute pînă azi în Dacia (textul păstrat integral sau parțial) aceasta este redactată în grecește, iar pe un contract numele și semnătura apar cu litere grecești (TabCerD VIII).

Comentar juridico-romanistic: SBAkWien, XXII, 1858, p. 89—108; *TriptTrans*, p. 32—35; *DacSzerz*, p. 122—123, 155—160.

35. — TabCerD V. — *C o n t r a c t de împrumut*, triptych de table cerate din care la mina Sf. Ecaterina s-au descoperit în a. 1855 primele două plăci, 170×83 mm, cu trei fețe scrise: textul complet al ex. interior și prima pagină din textul exterior (în aceeași galerie au fost aflate mai multe alte tăblițe cerate, opaițe, unelte, vase, coșuri etc.). Se păstrează în Muz. Budapesta.

20 octombrie 162.

ErdViaszLap, (1856), p. 18—21, semnalează tăblița cerată reproducînd-o în clișeu-desen (pl. II 2—4), fără a încerca vreo lectură, cu remarca binevoitoare „si cui lubet, legat et exponat breve hoc triptychum, parte mea veri nominis meritum nulli denegabitur“; cf. MCC, I, 1856, p. 260; SBAkWien, XXIII 1857, p. 628 (Detlefsen); *ErdM*, I, p. 80 (Finály); *InschrDac*, 629; *ArchFilolIst*, 1867, p. 101—102; CIL, III, p. 934—935, V (cautio crediti); FIRA, p. 352, nr. 153,2 (pecunia certa credita); *TextDrR*, p. 846, nr. 2; *TablCer*, p. 23, nr. 10 = *Romanica*, p. 162—163, nr. 10; *DacProv*, II, p. 446—448 (text lat., desen); AFM, II/1, p. 508—509; *TriptTrans*, p. 47—48 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 394; *CrestStatDr*, p. 215 (trad. rom.); *DacSzerz*, p. 276 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1′)

✱ LX, q(ua) d(ie) p(etierit), p(robos) r(ecte) d(ari) f(ide) rogavit Iulius Alexander, dari f(ide) p(romisit) Alexander Cari, et se eos ✱ LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s(unt), mutuos numeratos accepisse et debere se dixit.

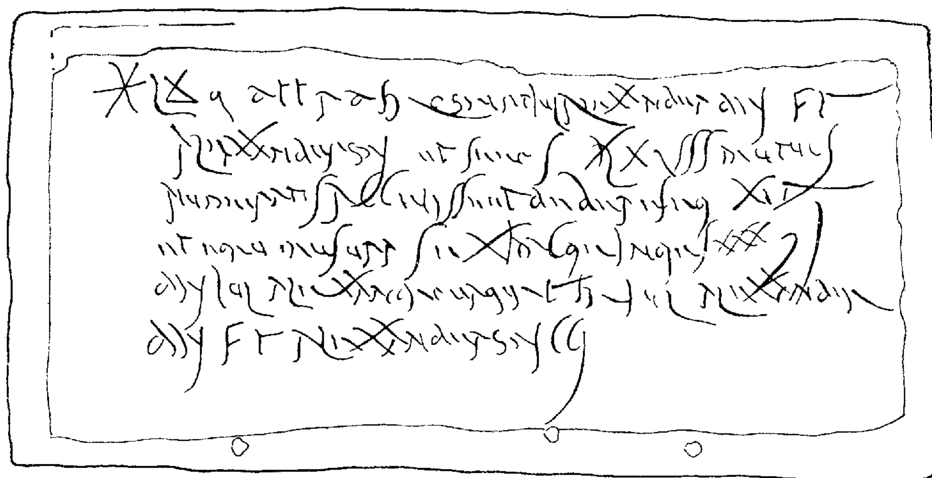

Fig. 91 — TabCerD V, exempli interioris pagina prior (desen după Detlefsen; în CIL, III, p. 934 foto)

Et eorum usuras ex hac die in dies XXX Ↄ I
dari Iul(io) Alexandro e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) f(i-de) r(ogavit) Iul(ius) Alexander,
dari f(ide) p(romisit) Alexander Caricci.

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

Id fide sua esse iussit Titius Primitius d(ie) s(upra) s(cripta) s(ortem)
c(um) u(suris) r(ecte) p(robe) s(olvi).
Act(um) Alb(urno) maiori XIII k(alendas) Novembr(es)
Rustic(o) II et Aquilino c[o](n)s(ulibus).

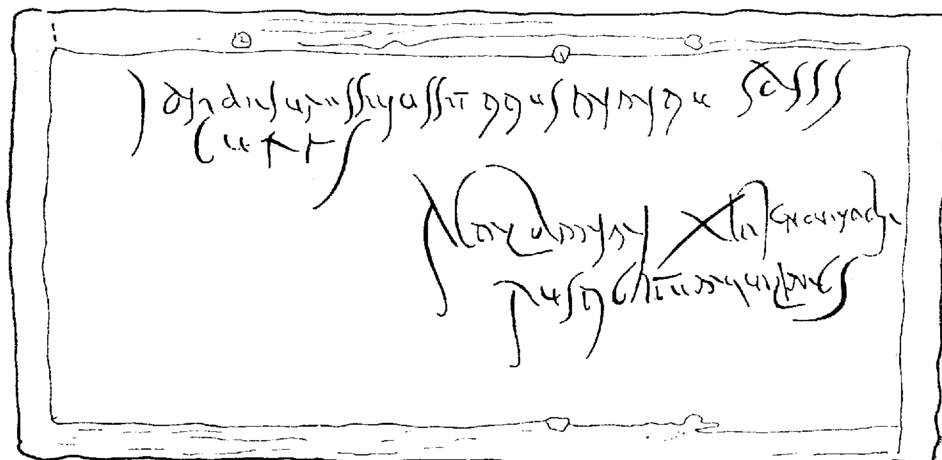

Fig. 92 — TabCerD V, exempli interioris pagina posterior (Detlefsen)

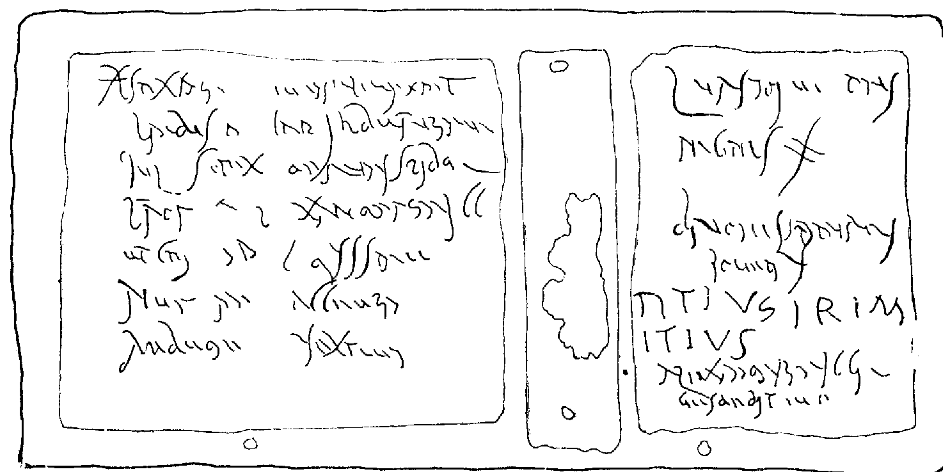

Fig. 93 — TabCerD V, exempli exterioris pagina prior (Detlefsen)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2').

✱ sexsagi[nt]a, qua die petierit
probos recte [da]ri fide rogavit
Iulius Alexander, dari fide
prom[isi]t Alexander Caricci
et se e[os] ✱ LX, q(ui) s(upra) s(cripti) s[unt] mu[tuo]s
numera[tos] acce[pi]ss[e et]
debere [se d]ixit. E[t eo-]
rum u[suras]

L(uci) Vasidi Vi[c]toris
— — — ctati — as
Batonis Pr— — — vi
Tovetis
Titius Prim-
itius
Alexandri Caricci i[p-]
sius debitori[s].

Traducere:

„(Suma de) 60 denari în ziua cînd îi va cere, (în bani) buni, legal a cerut să i se dea pe bună credință Iulius Alexander; a promis pe buna sa credință să-i dea Alexandru (fiul) lui Carus (Cariccius?), și (pentru faptul) că acei denari 60 ce se menționează mai sus, ca împrumut i-a primit în numerar și îi datorează, el a recunoscut.
Iar dobînzile lor din această zi pînă în 30 de zile de 1 la sută(?) să dea lui Iulius Alexander respectiv celui căruia îi va aparține acel lucru (bun) a cerut pe bună credință Iulius Alexander să dea pe buna sa credință a promis Alexander al lui Cariccius(?).
Acest lucru l-a garantat pe (buna sa) credință Titius Primitius, ca în ziua mai sus scrisă capetele (capitalul) împreună cu dobînzile să fie plătite legal cu (bani) buni.
Încheiat la Alburnus Maior în ziua a 13-a dinaintea calendelor (lunii) noiembrie (în anul cînd) Rusticus pentru a doua oară și Aquilinus (erau) consuli".

Contractanții erau: creditorul Iulius Alexander, cetățean roman (cunoscut și din alte acte „cerate"; cf. TabCerD III), debitorul Alexandru al

lui Carus (Cariccius?), posibil originar de prin Orient de condiţie juridică peregrină (purtînd un singur nume individual urmat de patronimic); martorii par a fi fost majoritatea cetăţeni romani, în orice caz numiţii Lucius Vasidius Victor şi Titius Primitius (acesta putînd să fie provincial illyr, încetăţenit şi cu gentiliciu romano-illyr Titius); evident illyr de condiţie juridică peregrină este Bato Pr — — — — Tovetis, ultimul element onomastic fiind un toponim-demotikon din Dalmatia.

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 48—50; Pólay E., *A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában*, în *Acta Universitatis Szegediensis*, Acta Juridica et Politica, tom. X, fasc. 5, 1963, p. 19—20; *DacSzerz*, p. 98, 106—109, 155—160, 203.

36. — TabCerD VI. — *Contract de vînzare-cumpărare a unei fetiţe-sclave*, triptych de table cerate din care primele două plăci (160 ×143 mm) au fost descoperite la a. 1855, într-o galerie la mina Sf. Ecaterina (la Roşia Montana; împreună cu TabCerD V). Se păstrează în Muz. Budapesta. Resturi dintr-o scriere anterioară vizibile, fiind reutilizată.

17 martie 139.

ErdViaszLap (1856), p. 14—15 (cu lectura greşită; cf. supra, p. 169, nota 10); MCC, I, 1856, p. 260—261 (P. Kandler, text cu lectură ameliorată faţă de a lui Erdy); SBAkWien, XXIII 1857, p. 605 (Detlefsen); *ErdViaszLap* (1859), p. 1—2 (lectură ameliorată); *InschrDac*, 625; *ArchFilolIst*, 1867, p. 50—51; CIL, III, p. 937, VI şi p. 2215, după *EphEpigr*, IV 1881 (rectificări de lectură în r. 7, 8, 13); FIRA, p. 330, nr. 131 (emptio puellae); *TextDrR*, p. 850, nr. 3; *TablCer*, p. 18—19, nr. 2 = *Romanica*, p. 156—157, nr. 2; AFM, II/1, p. 509—510; *TriptTrans*, p. 52—53 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 283—285; *CrestStatDr*, p. 212—213 (861, trad. rom.); *SclavDacR*, p. 266—267, nr. 119 (text lat., trad. rom.); *DacSzerz*, p. 277 (text lat., trad. magh.). Muz. Budapesta.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Maximus Batonis puellam nomine
Passiam, sive ea quo alio nomine est, an-
circiter p(lus) m(inus) empta sportellaria
norum sex emit mancipioque accepit
de Dasio Verzonis Pirusta ex Kavieretí[o]
✱ ducentis quinque.
Iam puellam sanam esse a furtis noxisque
solutam, fugitiuam erronem non esse
praestari. Quot si quis eam puellaam
partemve quam ex eo quis evicerit,
quominus Maximum Batonis quo-
ve ea res pertinebit habere possi-
dereque recte liceat, tum quanti
ea puella empta est, tam pecuniam

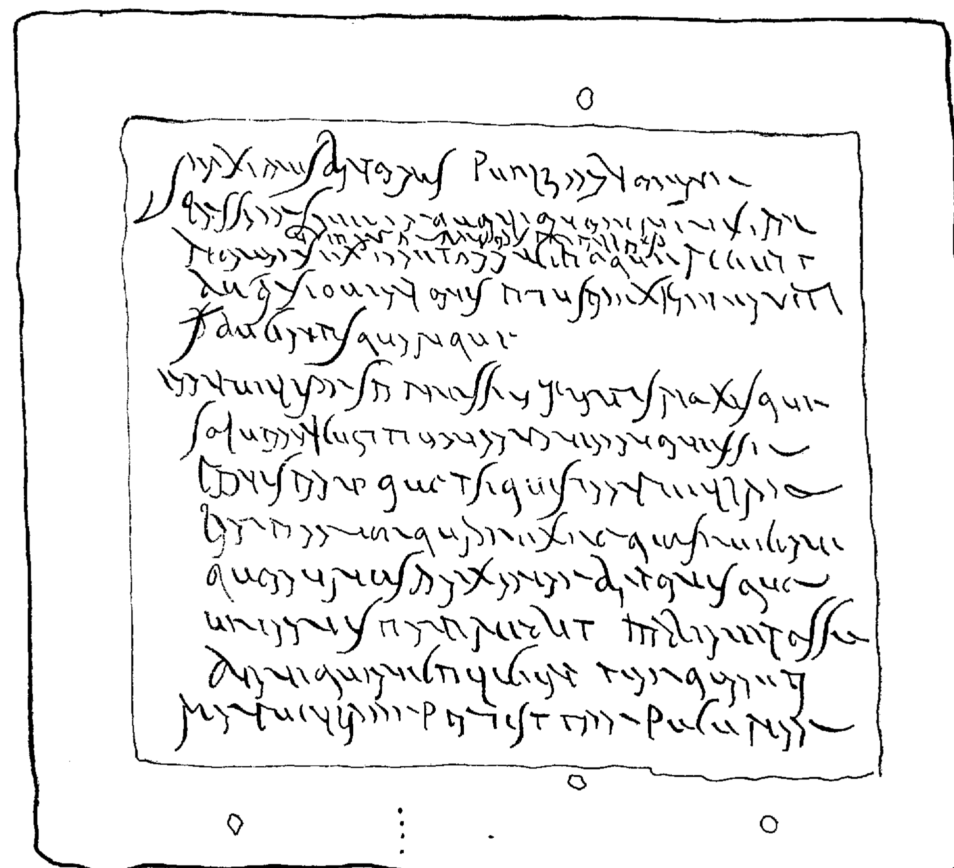

Fig. 94 — TabCerD VI, exempli interioris pagina prior (Detlefsen; CIL, III, p. 936 foto)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

et alterum tantum dari fide rogavit
Maximus Batonis, fide promisit Dasius
Verzonis Pirusta ex Kavieretí.
Proque ea puella, quae s(upra) s(cripta) est, ✱ ducen-
tos quinque accepisse et habere
se dixit Dasius Verzonis a Maximo Batonis.
Actum Karto XVI k(alendas) Apriles
Tito Aelio Caesare Antonino Pio II et Bruttio
Praesente II co(n)s(ulibus).

În „pagina prior", rîndul 3 al „manuscrisului" se intercalează după cuvîntul *sex* din rîndul următor (fiind adăugat de scriitor după ce l-a omis la prima scriere).

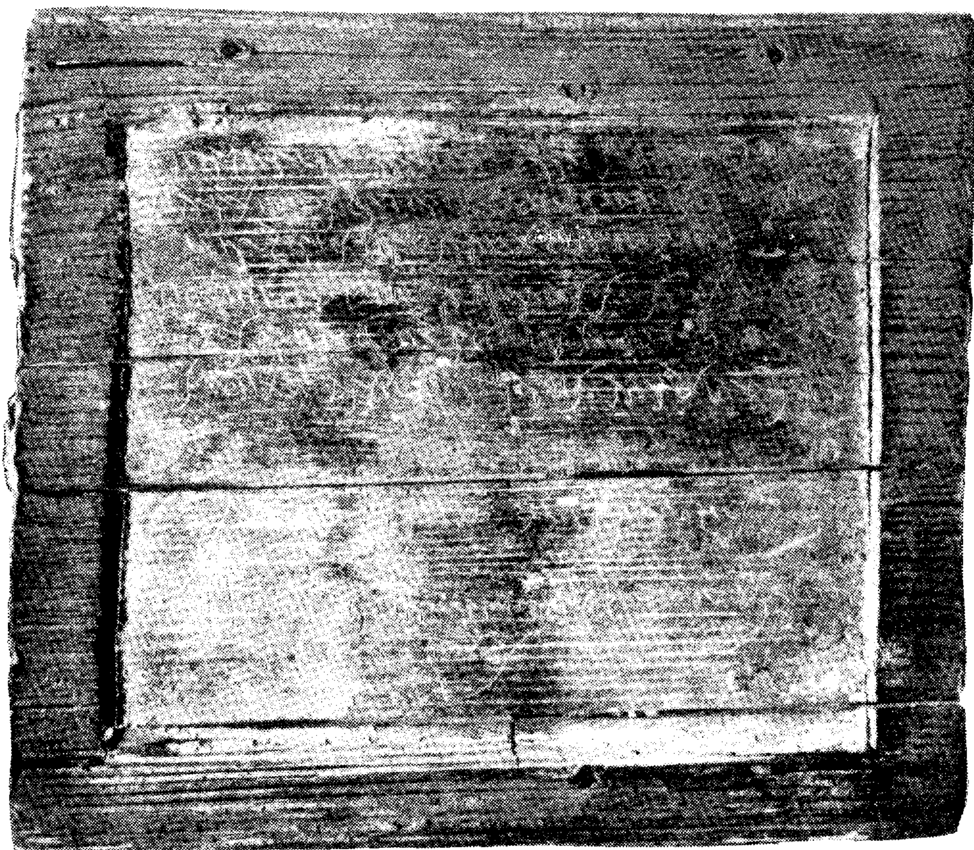
Forme aberante de limbă (sau de scriere) ar fi în r. 6 „iam" în loc *eam* (rezultată eventual din omiterea unei haste verticale); r. 8 „puellaam" neglijenţă grafică; r. 9 „eo" în loc de *ea*.

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Maximus Batonis puellam
nomine Passiam, sive ea
quo alio nomine est, anno-
rum circiter p(lus) m(inus) sex, emp-
ta sportellaria, emit man-
cipioque accepit de
Dasio Verzonis Pirusta
ex Kavieretio ✱ *ducen-*
tis et quinque.
sanam esse,
Eam puellam furtis no-
xaque solutam, fugi-
tivam erronem non
esse praestari. Quot

Maximi Ve-
neti princi-
pis
Masuri Messi
dec(urionis)
Anneses An-
dunocnetis
Plani Verzo-
nis Sclaietis

Liccai Epicadi
Marciniesi
Epicadi Plaren-
tis qui et Mico

a

Fig. 95 — TabCerD VI, exempli interioris pagina posterior, *a*) foto (CIL, III, p. 396; Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (Detlefsen)

si quis eam puellam
partemve quam ex eo
quis evicerit, quo
minus Maximum Ba-
tonis quove ea re[s]

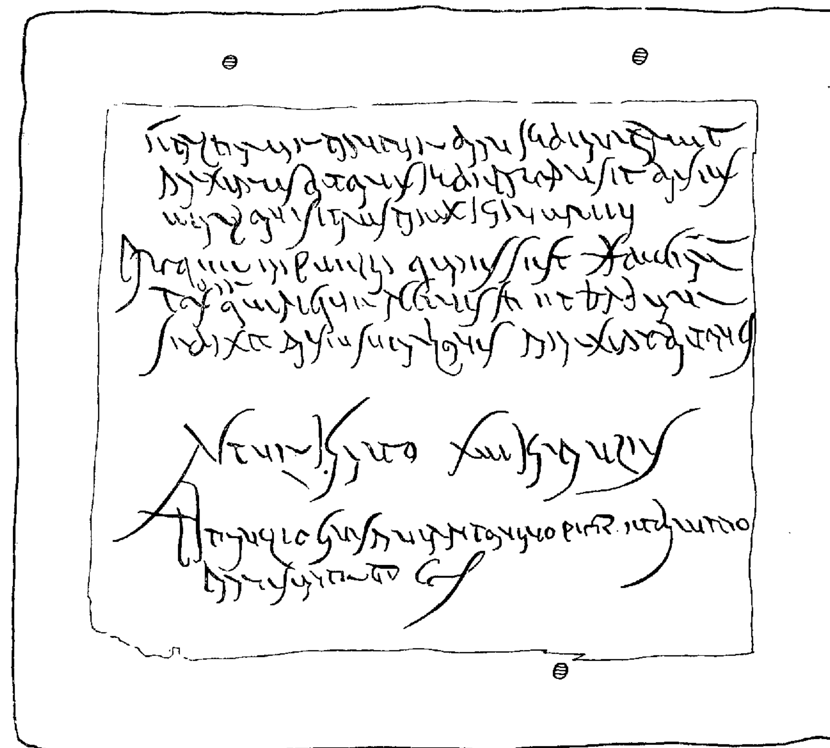
Dasi Verzonis
ipsius vendi-
toris

(continuarea textului se afla
pe pagina posterior, dispărută)

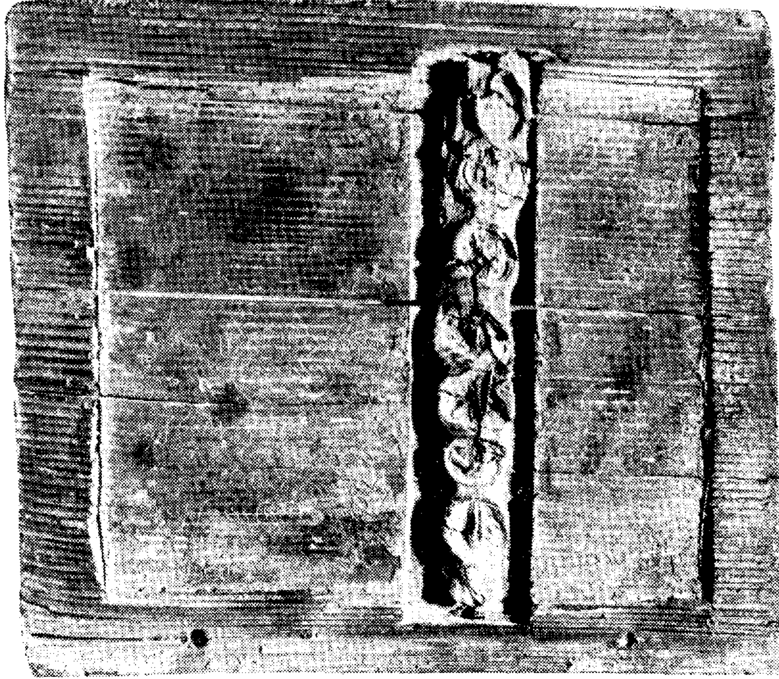
Între r. 9 și 10, cuvintele *sanam esse* au fost intercalate după scrierea textului (omisiune grafică), fiind de citit după *Eam puellam* din r. 10; r. 15 „ex eo" in loc de *ex ea*.

Traducere:

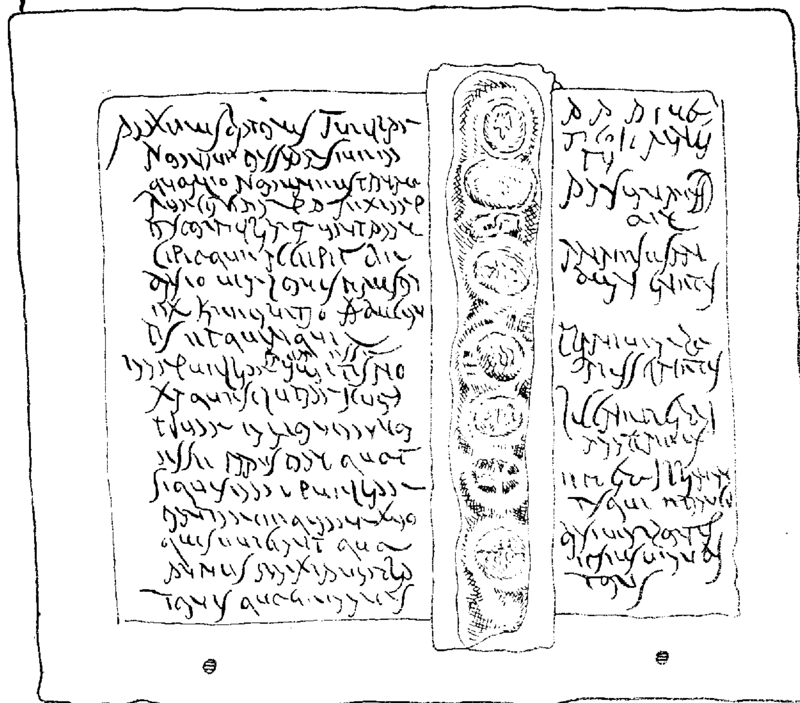
„Maximus (fiul) lui Bato a cumpărat o copilă (sclavă) cu numele de
Passia, respectiv cu vreun alt nume (în vîrstă) de vreo
șase ani, luată *sportellaria* (prunc găsit) și a primit-o prin mancipație
de la Dasius (fiul) lui Verzo Pirustul din Kavieretium
(cu prețul) denari două sute și cinci.
(Pentru faptul) că acea copilă e zdravănă, nu e hoață, nu face pagube,
că nu este fugită (din altă parte), că nu vagabondează
se dă garanție. Iar dacă cineva (în stăpînirea) asupra acelei copile
sau în parte, ar provoca vreo turburare

b

a

b

Fig. 96 — TabCerD VI, exempli exterioris pagina prior, *a*) foto (CIL, III, p. 938; Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (Detlefsen)

așa încît să nu fie în măsură Maximus al lui Bato, respectiv cel căruia acel lucru (copila-sclavă) îi va aparține, să o aibă și stăpînească legal, atunci, cu cît acea copilă a fost cumpărată, acea sumă de bani și încă odată pe atît a cerut pe bună credință să i se dea Maximus al lui Bato, promis-a pe bună credință (să dea) Dasius al lui Verzo Pirustul din Kavieretium. Și că pentru copila ce este scrisă mai sus, (suma de) denari două sute și cinci a primit și îi are (asupra sa) a recunoscut Dasius al lui Verzo, din partea lui Maximus al lui Bato. Încheiat în Kartum cu 17 zile înainte de calendele (lunii) aprilie (anul cînd) Titus Aelius Caesar Antoninus Pius a 2-a oară și Bruttius Praesens pentru a 2-a oară (erau) consuli".

Toate personajele menționate în contract: părțile (vînzător-cumpărător) și martorii erau i l l y r i și desigur mineri din zona Alburnus, purtînd antroponime tipice din Illyria (Dalmatia); nume romane au numai cumpărătorul Maximus (patronimic illyr: Bato), iar dintre martori nr. 1 Maximus fiul unui Venetus (antroponim veneto-illyric) și ambele nume (personal și patronimic) romane Masurius Messi. Toți erau de condiție juridică peregrini; dar este de notat adoptarea de antroponime romane (Maximus, Masurius, Mess(i)us, mai mult cognomina, în funcție de nume individual), începutul procesului de romanizare. Indicarea obîrșiei cu ethnicon „Pirusta ex Kavieretio", „Sclaietis", „Marciniesis" a fost analizată mai sus (p. 189). Calitatea și titlul de „princeps" al lui Maximus Veneti, „decurio" al lui Masurius Messi (primii doi în tabelul de martori) se referă la funcții („magistraturi") ale acestor fruntași în cadrul comunității etnice illyre; „*princeps* ad honorem opinor pertinet, ut *decurio* dicitur testis alter; conferri possunt tituli hominum Dalmatarum CIL, III 1322 *princ(ipis) adsignati ex m(unicipio) Splono* et 2774 *principis municipi Riditarum*" (Mommsen, CIL, III, p. 939). Despre *T. Aurelius Aper Delmata princ(eps) adsignato ex m(unic.) Splono* (CIL, III 1322, la Ampelum—Zlatna): *StCl*, IX 1967, p. 182—194 (E. Popescu).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—77; *ActaAnt*, X 1962, p. 384—397 (*Sklaven-Kaufverträge auf Wachstafeln aus Herculanum und Dakien*, de E. Pólay); *Apulum*, IX, 1971, p. 443 (*Les prix dans les mines d'or de Dacie au IIe siècle de n.è.*, de St. Mrozek); *DacSzerz*, p. 112, 116, 128, 144—155 (cu bibliografie mai amplă).

37. — TabCerD VII. — *C o n t r a c t de vînzare-cumpărare a unui copil-sclav*, triptych întreg, descoperit la a. 1854 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina lîngă Roșia Montana; dimensiuni: lungime (orizontal) 116, înălțime o latură 76, alta 72 mm, grosime 3—4 mm. Muz Blaj.

16 mai 142.

AnnGymnBlas, 1855, p. 2; 1857, p. 2 (lista martorilor; T. Cipariu); *ArchFilolIst*, 1867, p. 46 (T. Cipariu); după *AnnGymnBlas*, textul a fost reprodus de Neigebaur în 1856, Ackner și Seidl, 1856; Mommsen, 1857 ș.a.;

SBAkWien, XXIII 1857, p. 603—604 (Detlefsen); *InschrDac*, 626; CIL, III, p. 940—943, VII + p. 2215, după *EphEpigr*, IV, p. 188; FIRA, p. 329 (emptio pueri); *TextDrR*, p. 849—850, nr. 2; *TablCer*, p. 17—18, nr. 1 = *Romanica*, p. 155—156, nr. 1; AFM, II/1, p. 510—511; *TriptTrans*, p. 51—52 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 285—287; *CrestStatDr*, p. 213 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 266, nr. 118 (text lat., trad. rom.); *DacSzerz*, p. 278 (text lat., trad. magh.); *InscrPannDac*, nr. 267.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1′)

Dasius Breucus emit mancipioque accepit
puerum Apalaustum, sive is quo alio nomine
est, n(atione) Grecum, apocatum pro uncis duabus
✱ DC de Bellico Alexandri, f(ide) r(ogato) M(arco) Vibio Longo
esse
Eum puerum sanum traditum furtis noxaque
solutum, erronem fugitium caducum non esse
prestari; et si quis eum puerum, q(uo) d(e) a(gitur)
partenve quam quis ex eo evicerit, q(uo) m(inus)
emptorem s(upra) s(criptum) eunve ad q(uem) ea res pertinebit
uti frui habere possidereq(ue) recte liceat:
tunc quantum id erit quod ita ex eo evic-
tum fuerit

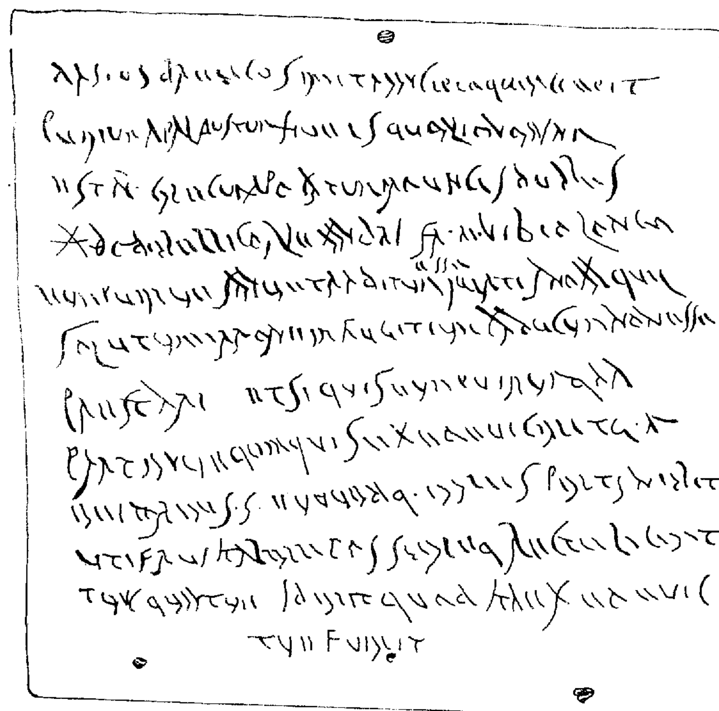

Fig. 97 — TabCerD VII, exempli interioris pagina prior (CIL, III, p. 940)

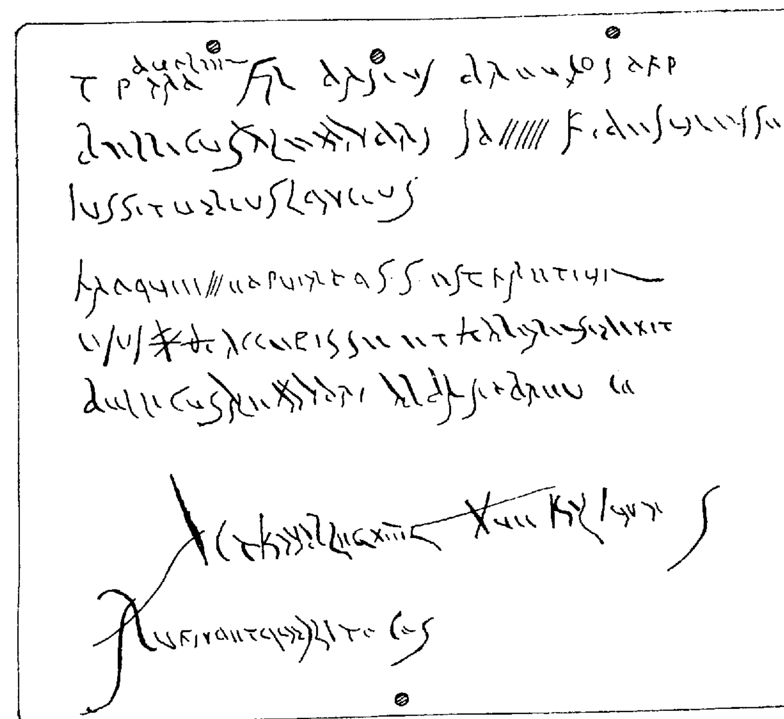

Fig. 98 — TabCerD VII, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 940)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

duplam
t(antam) p(ecuniam) p(robam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit) Dasius
Breucus, d(ari) f(ide) p(romisit)
Bellicus Alexandri. Id[em] fide sua esse
iussit Vibius Longus.
Proque eo puero, q(ui) s(upra) s(criptus) est, pretium
eius ✱ DC accepisse et habere se dixit
Bellicus Alexandri ab Dasio Breuco.
Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII g(eminae) XVII kal(endas) Iunias
Rufino et Quadrato co(n)s(ulibus).

Forme de limbă și scriere:

r. 1 „Dasius Breucus“ după formă pare a fi un antroponim individual urmat de un ethnicon, dar în ex. exter. r. 19 „Dasius Breuci“ pare a fi un patronimic (la genitiv); r. 3 „Grecum“ în loc de *Graecum;* „apocatum“ este scris în ex. exter. *a[po]chatum;* verbul „esse“ dintre r. 4 și 5 este adăugat ulterior, se intercalează după *traditum* din r. 5; r. 6 „fugitium“ pentru *fugitivum;* r. 7 „prestari“ în loc de *praestari;* r. 8 „partenve“ în loc de *partemve;* r. 9 „eunve“ în loc de *eumve.*

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Dassius Breucus [emit man-]
cipioque accepit [pu]e[rum]
Apalaustum, sive is quo ali[o]
nomine est, n(atione) Grecum, a[po-]
chatum pro uncis duabus,
✱ DC de Bellico Alexandri
f(ide) r(ogato) M(arco) Vibio Longo
Eu[m puer]um sanum traditum
[esse] furtis noxaque so-
[lutu]m, erronem fugiti-
vum kaducum non esse
prestari et si quis eum pu-
erum, q(uo) d(e) a(gitur), partemve
quam quis ex eo evicerit

Appi Procli vet(erani)
leg(ionis) XIII g(eminae)
Antoni Celeris
Iul(i) Viatoris
Ulp(i) Severi-
ni
L(uci) Firmi Primiti-
vi
M(arci) Vibi Longi
fideiussor(is)
Bellici Alex[a]n-
dri vendit(oris)

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.)

quo minus emptorem s(upra) s(criptum) eumve ad quem ea res
pertinebit uti frui habere possideretque rec-
te liceat: um quantum id erit, quod ita ex eo e-
victum fuerit, tantam pecuniam duplam
probam recte f(ide) r(ogavit) Dassius Breuci, d(ari) f(ide) p(romisit)
Bel-

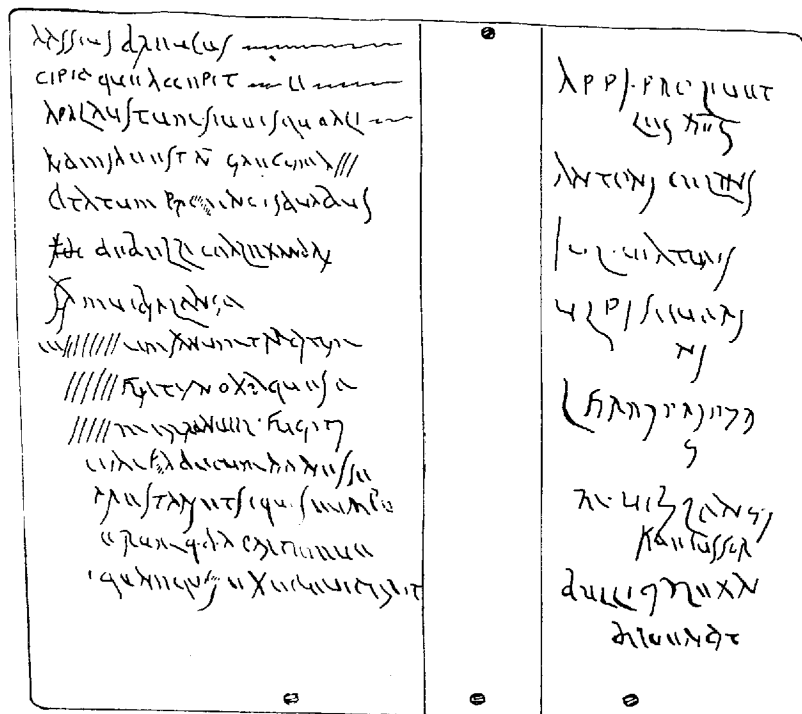
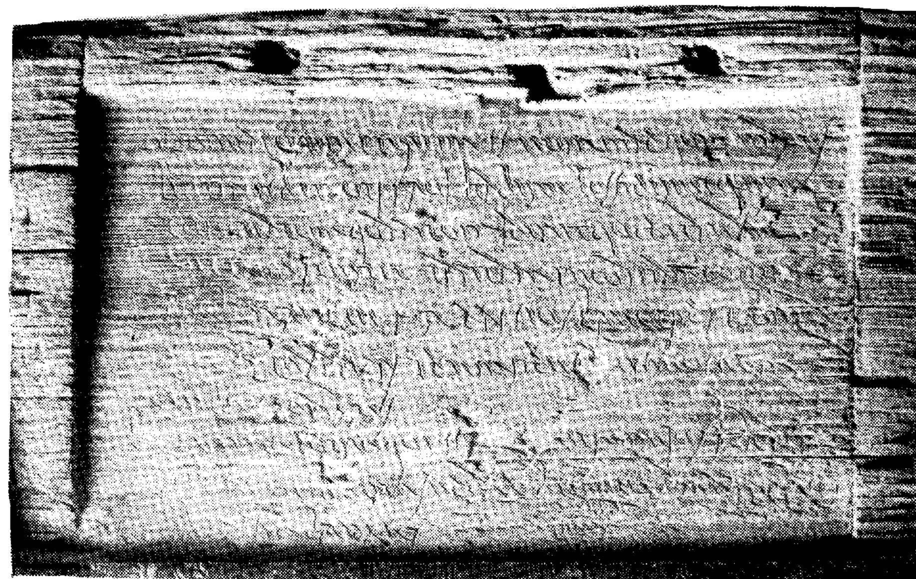
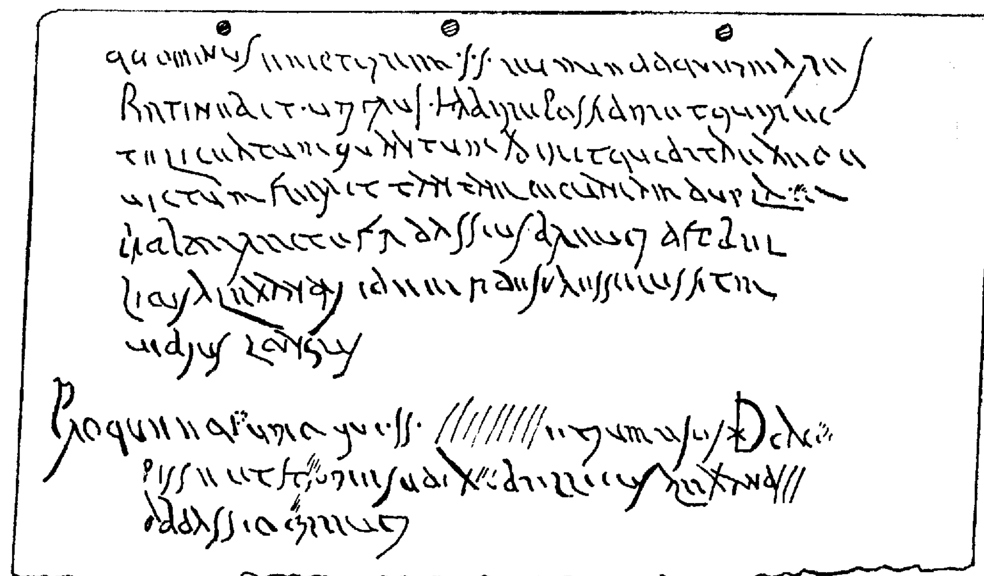

Fig. 99 — TabCerD VII, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 942)

a

b

Fig. 100 — TabCerD VII, exempli exterioris pagina posterior, *a*) foto (V. Wollmann), *b*) desen (CIL, III, p. 942)

licus Alexandri. Idem fide sua esse iussit M(arcus)
Vibius Longus.
Proque eo puero, qui s(upra) s(criptus) [est, pr]etium eius ✱ *DC acc[e-]*
pisse et habere se dix[i]t Bellicus Alexand[ri]
ab Dassio Breuci.

Forme de limbă și scriere:

r. 1, 19 și 24 numele illyric este scris cu *-ss-*, *Dassius*, variantă ce apare în Dacia numai în unele inscripții litice; r. 11 „kaducum" e scris cu *k-* precum *kalendae;* r. 12 „prestari" în loc de *praestari;* r. 16 „possideretque" este în loc de *possidereque* (cum e corect în ex. inter. r. 10); r. 17 „liceat um" în loc de *liceat tunc* (ex. inter. r. 10—11), omiterea unui *t-* fiind oarecum explicabilă prin prezența lui în cuvîntul precedent *liceat*.

Traducere:

„Dasius (al lui?) Breucus a cumpărat și prin mancipațiune a primit
un copil (sclav) Apalaustus, sau cu vreun alt nume ce
este, de neam grec, trecut în chitanță pentru două uncii
(cu prețul) denari 600, de la Bellicus (fiul) lui Alexandru, fiind întrebat
pe bună credință (chezaș) M. Vibius Longus.
(Pentru faptul) că acel copil (sclav) este predat sănătos, că spre furtișag și cauzare de pagube
nu e înclinat, că nu-i vagabond nici fugit (din altă parte) sau bleg
se dă garanție; iar dacă cineva în ce privește pe acel copil formînd obiectul prezentului contract, (integral)
sau parțial (în vreo privință) va interveni turburînd așa fel încît
cumpărătorul menționat mai sus, respectiv cel căruia lucrul acela (sclavul) îi va aparține
să nu se folosească, să-l aibă și stăpînească legal;
atunci, la cît se va ridica paguba provocată de evicțiune
atîția bani buni și încă odată atît a cerut legal să i se dea pe bună credință Dasius Breucus, să dea pe bună credință a promis
Bellicus (fiul) lui Alexandru. Același lucru pe buna sa credință l-a
chezășuit Marcus Vibius Longus.
Și că pentru acel copil ce este scris mai sus prețul
lui denari 600 i-a primit și îi are (asupra sa) a recunoscut
Bellicus al lui Alexandru din partea lui Dasius Breucus.
Încheiat în canabe legiunii XIII Gemina, în ziua a 17-a înainte de calendele (lunii) iunie
(anul în care) Rufinus și Quadratus (sînt) consuli".

Contractul de vînzare-cumpărare a copilului-sclav *Apalaustus* s-a încheiat și parafat în așezarea civilă (*canabae*, satul-orășel sau tîrg) de lîngă castrul legiunii XIII Gemina (orașul municipium, apoi colonia Apulum de mai tîrziu, din jumătatea a doua a sec. al II-lea). Cumpărătorul Dasius (Dassius) Breucus (sau Breuci) era un illyr necetățean (peregrinus) cu nume individual și ethnicon sau patronimic „naționale", din Dalmatia; el era domiciliat foarte probabil la Alburnus fiind unul din numeroșii mineri illyri; vînzătorul probabil vreun greco-oriental cu nume roman (Bellicus) și patronimicul greco-oriental (Alexander), peregrinus și el, dar locuitor (cel puțin la data încheierii contractului) în canabae legionis XIII Geminae, nu la Alburnus unde i s-a găsit contractul. Antroponimele purtate de martori apar deosebit de semnificative și elocvente, toți, inclusiv chezașul Vibius Longus, erau cetățeni romani,

desigur locuitori onorabili, de vază și încredere în canabae, în număr de șase personaje, din care primul precizează că este veteran din legiunea XIII Gemina; probabil că și ceilalți proveneau tot din rîndurile armatei romane ori erau în vreo legătură cu garnizoana. Admițînd că vînzătorul Bellicus era locuitor (probabil stabil, cu vechime) în canabae, este foarte probabil că de aici illyrul Dasius Breucus a cumpărat sclavul și l-a dus la Alburnus, împreună cu exemplarul său din contractul de cumpărare, ascuns pe la a. 166/7 în galeria de mină astupată și abandonată. Un caz identic este contractul de vînzare-cumpărare TabCerD VIII.

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—77; *ActaAnt*, X 1962, p. 383—397; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (prețul sclavilor); *DacSzerz*, p. 113, 116, 117, 144—155.

38. — TabCerD VIII. — *Contract de vînzare-cumpărare a unei sclave* (cautio de muliere empta), triptych de tăblițe cerate, descoperit la a. 1855 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina de lîngă Roșia Montană (împreună cu alte tăblițe și obiecte; TabCerD V). Se afla (a. 1873) în proprietatea lui T. Cipariu, apoi în Muz. Blaj.

4 octombrie 160.

ArchFilolIst, 1867, p. 49 (T. Cipariu); CIL, III, p. 959, XXV (cautio de muliere empta, cu explicația în comentar „triptychum hoc, quod vidi apud dominum Timotheum Cipariu, sed ut describerem ab eo impetrare non potui (vide p. 923)", unde spunea: „abest ab ea triptychon continens cautionem de muliere empta inventum a. 1855 (etc.)"; dar apoi la p. 959: „sero intellexi ab eodem typis editum esse a. 1867 in ephemeride ipsius *Archiviu pentru filologia și istoria*, n. 3 (1867 Mart. 15) p. 49. Inde repetii, nec puto multos errores ab editore commissos esse; nam pro talium instrumentorum natura facillime hoc legitur et praeterea ad eandem fere formam concepta est atque supra n. VII editum"; de aceea, piesa a fost pusă de Mommsen ca un fel de *addenda*, la urma tuturor; locul ei este însă aici, ca TabCerD VIII); SBAkWien, 77 1874, p. 427—428 (O. Hirschfeld, rectificări de lectură după examinarea piesei la Blaj; reproduse în *EphEpigr*, II 1875, p. 467 și în CIL, III, p. 2215); FIRA, p. 330—331, nr. 132 (emptio ancillae); *TextDrR*, p. 850, nr. 41; *TablCer*, p. 20, nr. 4 = *Romanica*, p. 158—159; AFM, II/1, p. 519—521; *TriptTrans*, p. 53—54 (text lat., trad. rom.); *FIRAnt*, III, p. 287—288; *CrestStatDr*, p. 211—212 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 267—268, nr. 120 (text lat., trad. rom.); *StCom*, 12, 1965, p. 68, nr. 27 (textul ex. exter. pagina prior, lista martorilor); *DacSzerz*, p. 284—285 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Cl(audius) Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae centuria) Cl(audi) Mari emit mancipio-
que accepit mulierem nomine Theudotem, sive ea
quo alio nomine est, n(atione) Creticam, apochatam pro uncis
duabus, ✱ *quadringinta viginti de de Cl(audio) Phileto*
f(ide) r(ogato) Alexandro Antipatri.
Eam mulierem sanam traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si
quis eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), partemve quam quis ex ea
quid evicerit, q(uo)m(inus) emptorem s(upra) s(criptum) eumve at quem
ea res pertinebit, uti frui habere possidereque recte
liceat, tunc, quantum id erit, quot ita ex ea quit

Fig. 101 — TabCerD VIII, exempli interioris pagina prior, foto (după I. Baltariu)

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

evictum ablatunve fuerit, sive quot ita licitum
non erit, tantam pecuniam probam recte dari f(ide) r(ogavit)
Cl(audius) Iulianus mil(es) s(upra) s(criptus), d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus.
Id fide sua esse iussit. Alexander Antipatri.
Inque ea mulierem, quae s(upra) s(cripta) est, pretium eius ✱ *CCCCXX*
accepisse et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio
Iuliano mil(ite) s(upra) s(cripto).
Act(um) canab(is) leg(ionis) XIII G(eminae) IIII nonas Octobres Bradua
et Varo co(n)s(ulibus).

Forme de limbă (grafie) aberante:
r. 4 „de" este repetat; r. 5 în formula „f(ide) r(ogato)" *r* este scris în formă de *a;* r. 8 „at" în loc de *ad;* r. 10 „quot" și „quit" în loc de *quod, quid;* r. 11 „ablatunve" în loc de *ablatumve;* „quot" în loc de *quod;* r. 15 „ea mulierem" în loc de *eam mulierem.*

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2′)

Claudius Iulianus mil(es) leg(ionis) XIII G(eminae centuria) Claudi Mari
emit mancipioque accepit mulierem nomine Theu-
dotem, sive ea quo alio nomine es, n(atione) Creticam,
apochatam pro uncis duabus, ✱ *quadringentis*
viginti de Cl(audio) Phileto f(ide) [r(ogato)] Alexandro Antipatri.
Eam mulierem sanam traditam esse emptori s(upra) s(cripto): et si quis

eam mulierem, q(ua) d(e) a(gitur), partenve q(uam) q(uis) ex ea quis
evicerit, q(uo) m(inus) emptorem s(upra) s(criptum) eumve, ad quem ea
res pertinebit, uti habere possidereq(ue)
recte liceat, tunc quantum id erit

la marginea dreaptă sigiliile și numele martorilor:

Val(eri) Valentis
g. XIII g.
Vari A[t]ae
Cn(aei) ionysi vet(erani)
Ael(i) D leg(ionis)
s — — — ris
Pauli ictorini
Iul(i) ΑΝΔΡUS
ΑΛΕ ΑΤΡΙ
ΑΝΤ — ΑΥΚΤωΡ
CEK AVI
CEΓ 0 Phileti vendi-
Cl(au toris ibsius

Exempli exterioris pagina posterior p. 3 r.)

quot ita ex ea evictum ablatunve fuerit, sive quot licitum
non erit, t(an)t(am) p(ecuniam) probam recte f(ide) r(ogavit)
Cl(audius) Iulianus mil(e s(upra) s(criptus),
d(ari) f(ide) p(romisit) Cl(audius) Philetus.
Id fide sua esse iussit Alexander Antipatri.
Inque eam mulierem, quae s(upra) s(cripta) e pretium eius ✱
CCXX accepisse
et habere se dixit Cl(audius) Philetus a Claudio iano mil(ite) s(u-pra) s(cripto).
Act(um) kanab(is) leg(ionis) XIII G(eminae) IIII as Octobres Bra-
dua e ro co(n)s(ulibus).

Forme aberante de grafie și de limbă:

r. 2 în lista martorilor „g. XIII g." era explicat Mommsen „fuit opinor [mil(es)] vel [7 le]g(ionis) XIII G(eminae)", Hirschfeld „vor g. XIII g. scheint nichts gestanden zu haben"; r. 3 o nomine es" în loc de *est;* r. 8—11 este rectificat de Hirschfeld nscris cu litere latine (fiind text latinesc): *Alexandrus Anti[p]atri* o(n)d[us] *auctor segnavi;* r. 13 „ibsius" pentru *ipsius* cu „sonorizarea i *p;* r. 11 „quot" în loc de *quod,* „ablatunve" în loc de *ablatumve* ex. inter.).

Traducere:

„Claudius Iulianus, ostaș în legiunea a XIII-a Gem centuria lui Claudius Mar(i)us, a cump prin mancipațiune a luat în primire o femeie (sclavă) cu num dote, fie cu vreun alt nume, de obîrșie (născută) din Creta, tre hitanță pentru două uncii, cu (prețul) 420 denari, de la Cl iletus

chezaş fiind Alexandru (fiul) lui Antipater.
(Că) acea femeie a fost predată sănătoasă cumpărătorului amintit mai sus; iar dacă
cineva îl va turbura în stăpînirea acelei femei de care este vorba, (integral) sau în vreo parte (privinţă),
astfel încît cumpărătorul menţionat mai sus respectiv cel căruia
acel lucru (femeia-sclavă) îi va aparţine, să nu o poată folosi, să nu o stăpînească şi aibă în posesiune legal
atunci la cît se va ridica valoarea
evicţiunii şi împiedicarea stăpînirii (lucru care nu este îngăduit
să se întîmple), atîţia bani buni legal să i se dea pe buna credinţă a cerut
Claudius Iulianus ostaş din legiune mai sus menţionat, să-i dea pe buna sa credinţă a făgăduit Claudius Philetus.
Acel (lucru) pe (buna) sa credinţă a garantat Alexandru al lui Antipater.
Cu privire la acea femeie menţionată mai sus, preţul ei denari 420
a declarat că l-a primit şi îl are Claudius Philetus de la Claudius
Iulianus, ostaşul mai sus scris.
Încheiat în canabele legiunii XIII Gemina, în ziua a 4-a înainte de nonele (lunii) octombrie, (cînd) Bradua
şi Varus (erau) consuli". Pe pagina IV a triptychului, (peceţile şi
numele) „lui Valerius Valens, ostaş (sau centurion?) în legiunea a
XIII-a Gemina, (a) lui Cnaeus Varius A[t?]a, Aelius Dionysius veteran
din legiune, Paulin(i)us S— — —r—(?), Iulius Victorinus, Alexandru (fiul)
lui Antipater, ca *secundus auctor* (chezaş) semnai, Claudius Philetus
vînzătorul însuşi".

Cumpărătorul era ostaş activ (miles) în legiunea XIII Gemina, iar obiectul transacţiei este o *mulier*-sclavă din Creta, Theudote (Theodote), desigur femeie de casă (gospodină) pentru menajul său în *canabae* (satul-orăşel-tîrg lîngă cetatea legiunii); vînzătorul — posibil chiar negustor de sclavi — este un greco-oriental Philetus, naturalizat şi romanizat ca cetăţean roman cu nume gentiliciu Claudius, probabil locuitor în zona montanistică din Alburnus Maior (numai astfel putîndu-se explica prezenţa contractului de vînzare-cumpărare în galeria de mină de aici; cf. TabCerD VII). Chezaşul (secundus actor: „fideiussorem ob evictionem dare, quem vulgo auctorem secundum vocant", Ulpian, *Digest*, 21, 2, 4 pr., citat în CIL, III, p. 959) era evident un peregrinus greco-oriental Alexander (fiul) unui Antipater; el îşi punea semnătura pe contract cu litere greceşti, dar în propoziţie latină-romană; domiciliul său (domus) putea să fi fost tot în zona montanistică-auriferă, dar posibil şi în canabae la Apulum (unde nu lipsesc inscripţiile litice în limbă greacă, *StCom*, 12, p. 58—64, după cum ele există la Alburnus — Roşia şi Buciumi—Izbita etc.). Martorii contractului erau locuitori fruntaşi în canabae, dintre ei unul fiind ostaş (sau gradat, ofiţer?) activ în legiune, Valerius Valens, un veteran Aelius Dionysius; ceilalţi probabil tot în vreo legătură cu legiunea, garnizoana sau cu obştea de „canabenses".

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 66—67; *ActaAnt*, X 1962, p. 383—397; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (preţul sclavilor); *DacSzerz*, p. 116, 118, 126, 144—155.

39. — TabCerD IX. — *Contract de vînzare-cumpărare a unei jumătăţi de case*, triptych de table, 187 × 113 mm, descoperit la a. 1855 într-o galerie de mină, Sf. Ecaterina, la Roşia Montană. Se păstrează în Muz. Budapesta.

6 mai 159.

SBAkWien, XXIII, 1857, p. 638 (Deltefsen); *ErdViaszLap* (1859), p. 5; *InschrDac*, 627; *ArchFilolIst*, 1867, p. 117 (Cipariu); CIL III, p. 945, VIII; FIRA, p. 331—332, nr. 133 (emptio domus); *TextDrR*, p. 851—852, nr. 5; *TablCer*, p. 19, nr. 3 = *Romanica*, p. 157—158, nr. 3; *DacProv*, II, p. 440; AFM, II/1, p. 511—512; *TriptTrans*, p. 55—56 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 289; *CrestStatDr*, p. 212 (860, trad. rom.); *DacSzerz*, p. 279—280 (text lat., trad. magh.). Tăbliţele au urme ale unei scrieri anterioare, reutilizate.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

Andueia Batonis emit manci[pioque accepit]
domus partem dimidiam interantibus partem [dex-]
tram, que est Alb(urno) maiori vico Pirustar[um in]t[er] ad[fines Platorem Accep-]
tianum et Ingenum Callisti ✱ *trecentis de Veturi[o Valente].*
Eam domus partem dimidiam, q(ua) d(e) a(gitur), cum su[is s]aepibus sae-
pimentis finibus aditibus claustris fienestris ita uti
clao fixsa et optima maximaque est, h(abere) r(ecte) l(iceat).
[E]t si quis eam domum partemve quam quis [e]x [ea]
evicerit, q(uo) m(inus) Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a) r(es) p(ertinebit) h(abere) p(ossidere)
u(suque) c(apere) r(ecte) l(iceat), qu[o]d ita licitum n[o]n erit, t(antam)
p(ecuniam) r(ecte) d(ari) f(ide) r(ogavit). Andueia Batonis, fide promisit
Veturius Valens. Proque ea do[mu partem]
[dim]idiam pretium ✱ *CCC Vetur[ius V]ales*

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r.)

a[b A]n[du]ei[a Ba]tonis accepiss[e et] ab[ere se dixit.]
Convenitq(ue) int[e]r eos, [uti] Veturius Va[lens pro ea]
domo tributa usque ad recensum dep[e]n[dat.]
Act(um) Alb(urno) maiori prid(ie) nonas Maias
Qui[n]tillo et Prisco co(n)s(ulibus).

Forme aberante de limbă şi grafie:

r. 2 ca şi 3 ex. exter. „interantibus" este pentru *intrantibus (intro, intrare* „a intra"); r. 3 „que" în loc de *quae;* r. 4 „Ingenum" în loc de *Ingenuum* (ambele forme frecvente în inscripţii); r. 6 „fienestris" în loc de *fenestris* (din *fenestra* „fereastră"); r. 7 „clao fixsa" în loc de *clavo fixa;* r. 13 „Vales" în loc de *Valens* nu e o raritate; r. 14 „abere" în loc de *habere* (general şi constant în declaraţia colegiului din a. 167, TabCerD I).

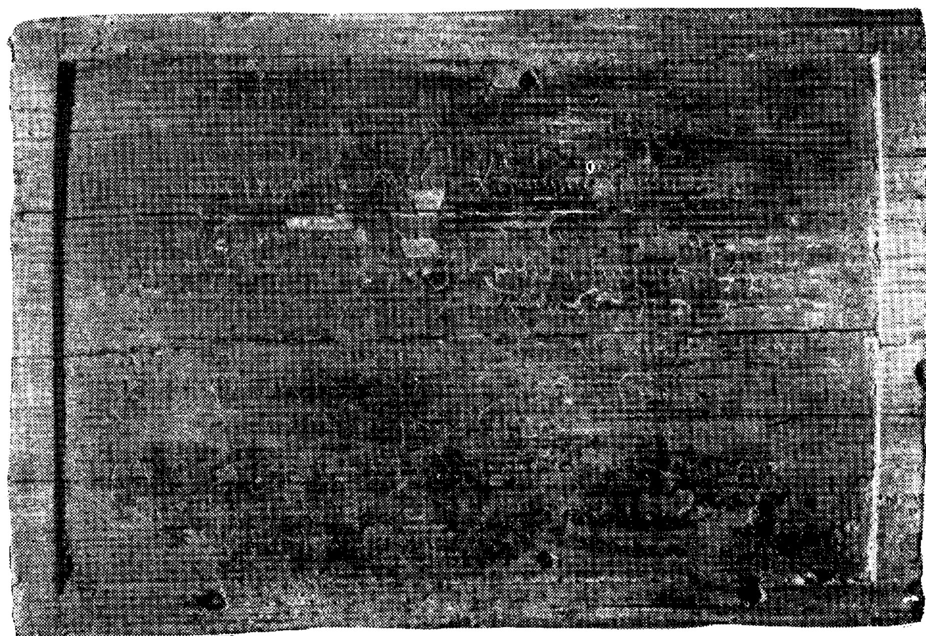

Fig. 102 — TabCerD IX, exempli interioris pagina prior, foto (CIL, III, p. 944; Magy. Nemz. Múz.)

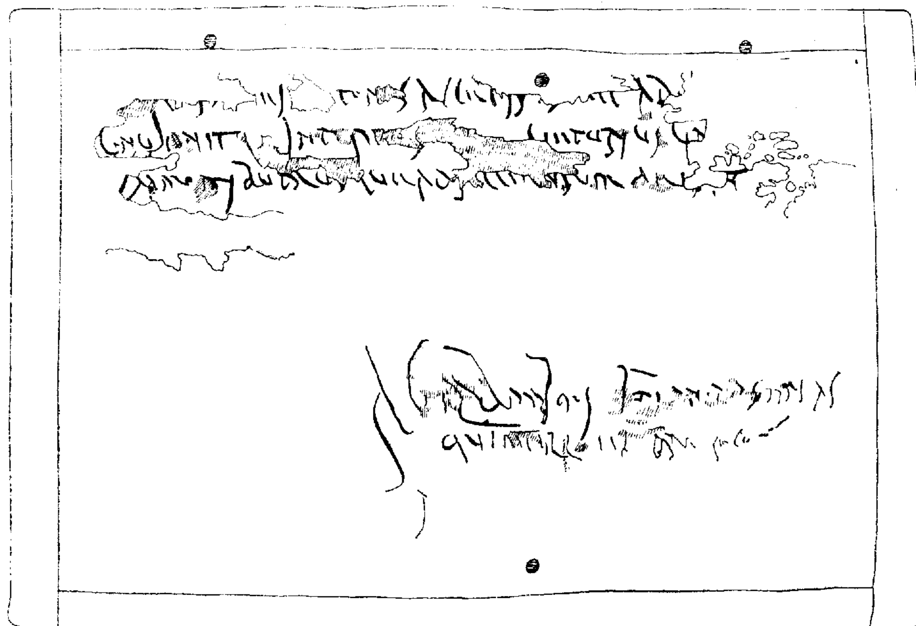

Fig. 103 — TabCerD IX, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 944)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Andueia Batonis emit manci-
pioque accepit domus par-
tem dimidiam interantibus
parte dextra, que est Albur-
no maiori vico Pirustarum
inter adfines Platorem Ac-
ceptianum et Ingenum Cal-
listi filium et si qui ali adfi-
nes sunt et viam publicam
✶ trecentis de Veturio
Valente.
Eam domum, q(ua) d(e) a(gitur), cum suis
saepibus saepimentis fini-
bus aditibus claustris

L. Vasidius V[i]c-
tor sig(navit)
T(iti) Fl(avi) Felicis
M(arci) Lucani Melio-
ris
Platoris Carpi
T(iti) Aureli Prisci
Batonis Annaei
Veturi Valentis vendi-
toris

Exempli exterioris pagina posterior (tab. 3 r.).

[fienestris ita uti clao fixa et optima]
ma[x]i[ma]q[ue e]st, Andueia Batonis habere recte liceat. Et si
quis eam domum partem dimidiam partemve quam quis
ex ea evicerit, quo minus Andueia Batonis e(ive) a(d) q(uem) e(a)
r(es) p(ertinebit)
habere possidere usuque capere recte l[i]ceat, qu[o]d
ita licitum non erit, tum quantum id erit,.
qu[od ita habere possidere licitum non erit,] t(antam) p(ecuniam)
r(ecte) d(ari) fide rogavit Andueia Batonis, dari fide
promisit Veturius Valens.
Proque ea [do]mu dimidia pretium ✶ CCC Veturius
[Va]lens ab Andueia Batonis accepisse et abere se
dixit. Convenitq(ue) inter eos, uti Veturius Vale[n]s
pro ea domo usque ad recensum tributa depe[n]dat.
Act(um) Alb(urno) maiori prid(ie) non(as) [M]aias Quintillo et Prisco
co(n)s(ulibus).

Forme aberante de limbă și grafie:

r. 3 „interantibus" ca în r. 2 a ex. inter.; r. 4 „que" în loc de *quae;* r. 8—9 cuvintele *filium et si qui ali adfines sunt et viam publicam* lipsesc în ex. inter.; r. 12 „eam domum" este o scurtare pentru *eam domus partem dimidiam* din ex. inter. r. 5, iar în r. 17 este *eam domum partem dimidiam,* în r. 24 însă *pro ea domu dimidia;* r. 25 „abere" în loc de *habere* cum este în r. 16, dar greșit și în ex. inter. r. 14.

T r a d u c e r e:

„Andueia a lui Bato a cumpărat și primit prin mancipațiune jumătatea parte dintr-o casă, partea din dreapta de la intrare, (casă) ce se află la Alburnus Maior în satul (cartierul) Piruștilor, între vecinii Plator Acceptianus și Ingenuus fiul lui Callistus, precum și alți vecini care ar fi și drumul public, cu prețul denari trei sute de la Veturius Valens

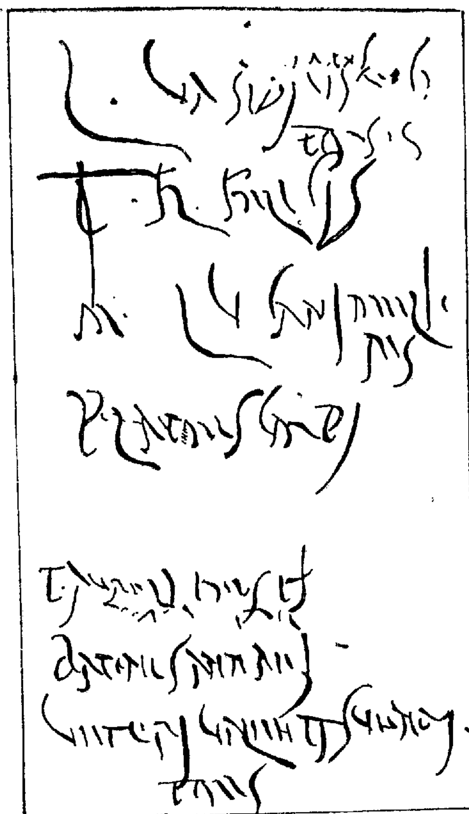
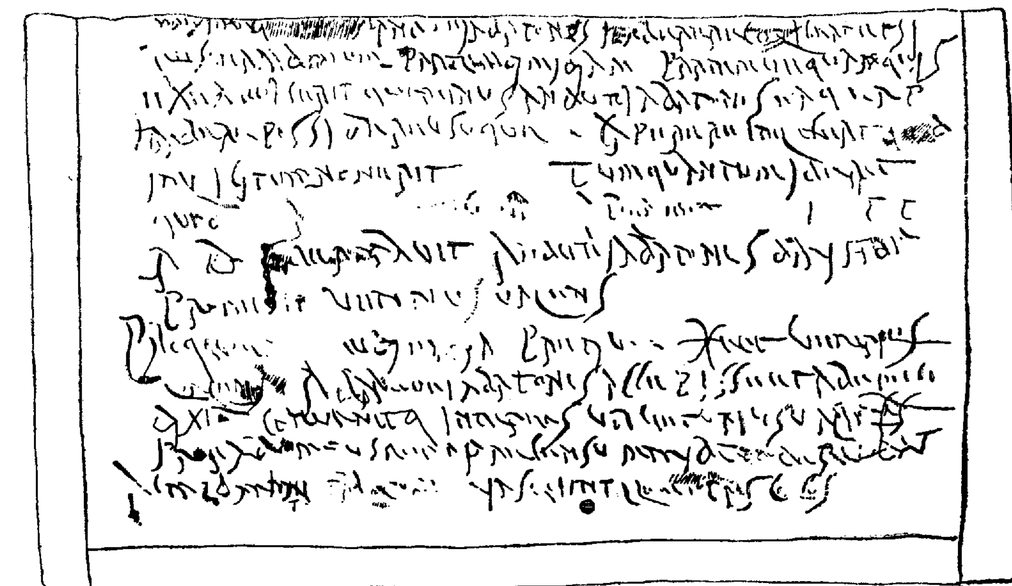

Fig. 104 — TabCerD IX, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 946)

Fig. 105 — TabCerD IX, exempli exterioris pagina posterior (CIL, III, p. 946)

Acea jumătate de casă ce formează obiectul contractului, împreună cu gardurile ei, incintele, termini (limite), intrări, spații închise, ferestre, așa precum este clădită și fără nici o stricăciune să-i fie îngăduit legal să o aibă Andueia a lui Bato. Iar dacă cineva îl va tulbura în stăpînirea casei sau a unei părți din ea, așa fel încît Andueia lui Bato, respectiv persoana căreia va aparține acel bun să nu poată să-l aibă, stăpînească, să-l usucapeze legal (lucru ce n-ar fi îngăduit să se întîmple), cu atît (adică la cît se va ridica paguba evicțiunii), atîția bani a cerut legal de bună credință să i se dea Andueia a lui Bato, pe bună credință a promis (să dea) Veturius Valens. Și pentru acea casă partea jumătate, prețul denari trei sute a declarat Veturius Valens (că) a primit de la Andueia a lui Bato și are banii în posesiunea sa. S-a convenit apoi între ei, ca Veturius Valens pentru acea casă el să plătească impozitul (tributum) pînă la (viitorul) recensămînt. Încheiat la Alburnus Maior, în ajunul nonelor (lunii) mai (anul cînd) Quintillus și Priscus (erau) consuli".

În lista martorilor, primul precizează că a semnat numele său *(signavit)*, ceilalți au numele la genitiv (stampila lui...), inclusiv vînzătorul Veturius Valens.

Cumpărătorul (sau nume de femeie?) Andueia a lui Bato, de condiție juridică peregrină, era de origine și cu antroponime illyrice, evident dintre numeroșii mineri din zona Alburnus Maior; vînzătorul cetățean roman Veturius Valens; „jumătatea de casă" (vechiul proprietar își rezerva deocamdată cealaltă jumătate, în care probabil locuia) se afla în cartierul illyrilor Pirustae (vicus Pirustarum) din Alburnus. De remarcat precizia pedantă cu care se indică nu numai vecinii de stradă (unul illyr Plator, al doilea greco-oriental cu nume individual roman Ingenuus, patronimicul grecesc Callistus, ca și „alți vecini") și „drumul obștesc" (via publica), dar și elementele construcției, „anexele"-dependințe în stare bună cum trebuia să fie dată casa în primire cumpărătorului. Martorii erau patru cetățeni romani (cu „tria nomina), doi fiind illyri, Plator Carpi și Bato Annaei.

Comentariu juridic-romanistic: *DacSzerz*, p. 118, 121, 139—143; *Apulum*, IX 1971, p. 443 (prețul casei).

40. — TabCerD X. — *Contract de muncă* (de servicii, închirierea forței de muncă), triptych din care s-a găsit tabella II, 158 × 85 mm. Se păstrează în Muz. Budapesta.

(23?) octombrie 163.

CIL, III, p. 948, IX (cautio de operis locandis); FIRA, p. 370, nr. 165, 2 (locatio operarum); *TablCer*, p. 22, nr. 7 = *Romanica*, p. 161, nr. 7; *DacProv*, II, p. 432; AFM, II/1, p. 513; *TriptTrans*, p. 84 (text lat., trad. rom.); *ActaMN*, VIII 1971, p. 555—556, a (text lat., trad. rom., G. Ciulei); *DacSzerz*, p. 280 (text lat., trad. magh.).

Este pagina a 2-a din exemplum interius în care se cuprindea întreg textul, iar pe „contrapagina" sa (care era pagina 1 a exemplarului exterior) se disting abia cîteva litere alături de șirul sigiliilor puse de martori; ceea ce era considerat de Mommsen ca un indiciu că pagina 1 (fața internă a tăbliței I) nu era scrisă.

Exemplum interius (tab. 2')

Laelia[no] et [Pa]store co(n)s(ulibus) X.. k[a]l(endas) Novembr(es) Adiutor Macari scripsi rogatus [co]ram ipso pra[e]senti L(ucio) Ulpio Valerio, quia s[e] litteras scire negavit, it q[uod] dixit se loca[sse] et locavit Socrationi S[o]c(r)atis [op]eras suas ex [ha]c [d]ie in i[dus] sequentes anno uno ✱ *[sept?]aginta. Mer[c]edes suis tem[poribus solv]entu[r].*

Quas operas sanas valentes [ede]re debebit — — — — — — — — — — [con]ductor — — inpedierit — — — — — — — — — — — — — — — [d]ebe[bit] — — — — — — — — — — — — — — dis- [c]edere vel cessare — cessatis — [aut?] —

A[ct.? A]l[b.?] ma[iori?].

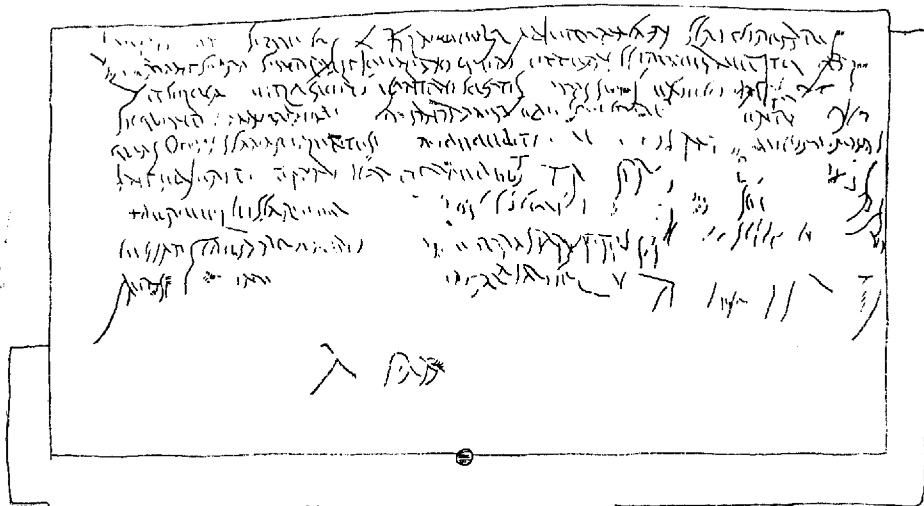

Fig. 106 — TabCerD X, exempl. inter. (CIL, III, p. 948)

T r a d u c e r e:

„(In anul cînd) Laelianus şi Pastor (erau) consuli, a 10-a (?) zi înaintea calendelor lui noiembrie, Adiutor (fiul) lui Macarius am scris la cererea şi în prezenţa lui Lucius Ulpius Valerius, deoarece (acesta) a spus că nu ştie să scrie, cele declarate (anume) că se angajează şi a închiriat lui Socratio (fiul) lui Socrates forţele sale de muncă de azi pînă la idele următoare de timp de un an, pentru denari şaptezeci(?). Plăţile se vor face la termenele stabilite.

Aceste lucrări (munci) va trebui să le presteze vîrtos şi în putere — — — arendaşul—(?); (dacă?) va împiedica — — — va trebui — — — plece sau să întrerupă —

Încheiat la Alburnus(?) Maior(?) — — —".

Persoanele contractante: un cetăţean roman (neştiutor de carte sau cel puţin incapabil să scrie, dacă eventual putea să citească) Lucius Ulpius Valerius (care purta eronat drept cognomen un nomen gentilicium, Valerius, ce probabil îi servise înainte de „încetăţenire" ca singur nume individual, la fel ca de ex. Iulius fiul lui Iulius, din TabCerD I); arendaşul (conductor) era un grec-oriental, foarte probabil specialist în minerit, venit din Dalmatia sau de prin Orient (Thasos, Asia Mică, Grecia?), Socratio (fiul) unui oarecare Socrates, la fel ca scriitorul-redactor al actului juridic Adiutor al lui Macarios (cu patronimic grecesc), ambii fiind de condiţie juridică peregrină (necetăţeni).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 86—91; Pólay E., *Három munkabérszerződés a római Dáciából* (Drei Arbeitsverträge aus dem römischen Dazien), în *Acta Universitatis Szegediensis, Acta Juridica et Politica*, tom. IV, fasc. 5, Szeged, 1958, p. 3—33; *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 25 (G. Ştefan); *Apulum*, VII 1968, p. 317—321 (St. Mrozek; cu bibliografie mai amplă); *ActaMN*, VIII 1971, p. 555—560; *DacSzerz*, p. 170—200; 292—293 (bibliografie).

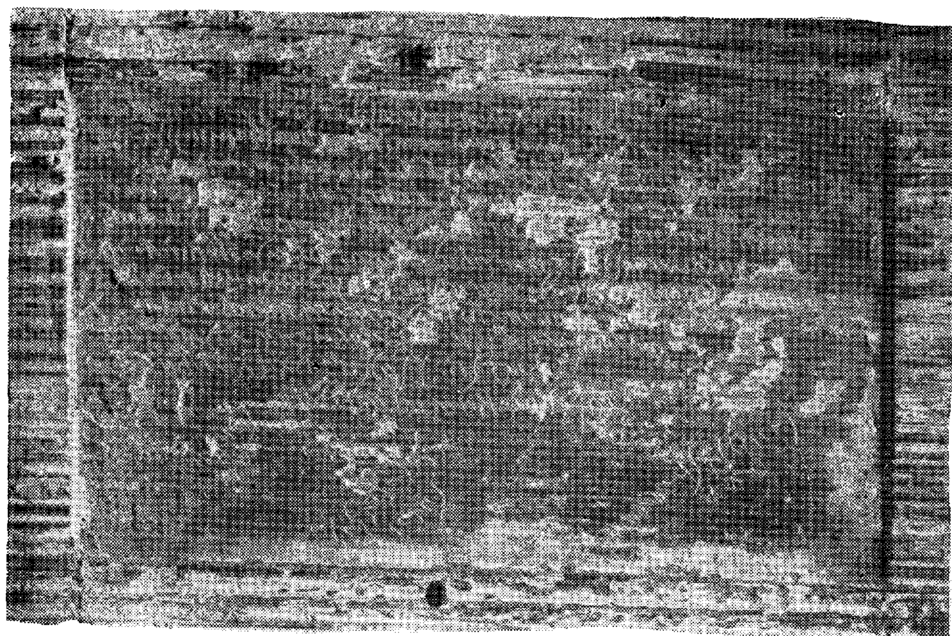
41. — TabCerD XI. — *C o n t r a c t de muncă* (de servicii, închirierea forţei de muncă) în mină de aur, triptych, una din tăbliţe, descoperită (împreună cu alte tăbliţe) la 1854, în mina Ohaba Sf. Simion (Roşia Montană). Donată de minerul-tehnician L. Diószegi Muzeului din Cluj. 120 × 80 mm.

20 mai 164.

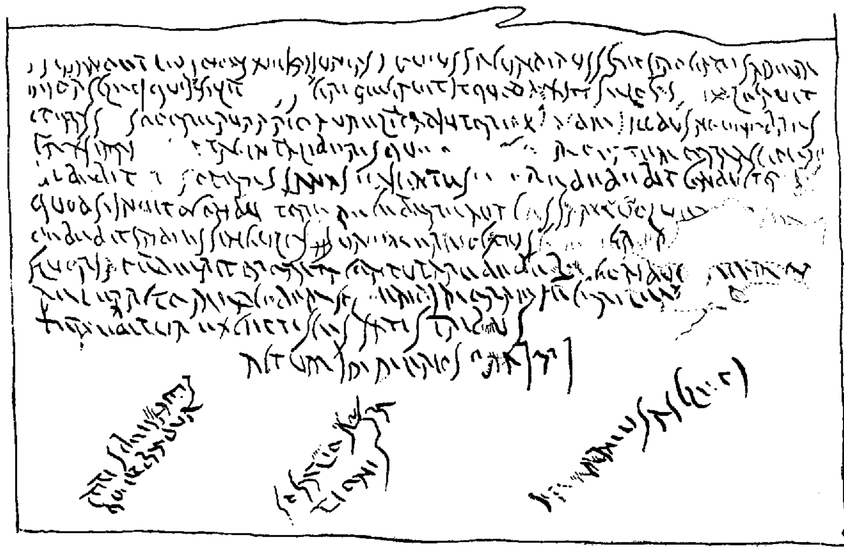
ErdM, I, 1859—1861 (1861), p. 83—85 (Finály H.L.); *ArchFilolIst*, 1867, p. 158—159 (T. Cipariu); CIL, III, p. 948, X (cautio de operis locandis opere aurario); FIRA, p. 370, nr. 165 (locatio operarum); *TextDrR*, p. 860; *TablCer*, p. 21—22, nr. 6 = *Romanica*, p. 160—161, nr. 6; *DacProv*, II, p. 430; AFM, II/1, p. 513—514; *TriptTrans*, p. 84 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 466—467; *CrestStatDr*, p. 213—214 (trad. rom.); *Classical Philology*, 43, 1948, p. 231—242 (Berger, citat în *DacSzerz*, p. 10); *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 24—25; *ActaMN*, VI 1969, p. 515—516 (text lat., comentar R. Röhle); VIII 1971, p. 556 (text lat., trad. rom., G. Ciulei); *DacSzerz*, p. 280—281 (text lat., trad. magh.).

În unele locuri se văd urmele unei scrieri anterioare, deci tăbliţa este „refolosită" pentru contractul păstrat în forma actuală.

[Macri]no et Celso co(n)s(ulibus) XIII kal(endas) Iunias Flavius Secundinus scripsi rogatus a Memmio Asclepi, quia se lit[ter]as scire negavit, it quod dixsit se loca-s[se] et locavit operas s[ua]s opere aurario Aurelio Adiutori ex ha[c] die [in] idus Novembres proxsimas [✱ *se]ptaginta liberisque* (sau *cibariisque*) ✱ *[HS Mer]c[ede]m per [t]empora accipe[re] debebit. Qu[as] operas sanas v[ale]ntes [ed]e[re] debebit conductori [s(upra) s(cripto)]. Quod si invito condu[c]tore decedere aut c[e]ssare volue[rit dare] debebit in dies singulos [H]S V num(mos) (a)ere octus[s(is)] c[ond]uct[or]i. [Si laborem]*

a

b

Fig. 107 — TabCerD XI, *a*) foto, *b*) desen (CIL, III, p. 948)

fluor inpedierit, pro rata c[o]nputare de[bebit c]onduc[tor. Si t]empo-
re peracto mercedem sol[v]endi moram fecerit, ead[em] p[oena]
tenebitur exceptis cessatis tribus.
Actum Immenoso maiori.

Titus Beusantis qui et Bradua	*Socratio Socrationis*	*[M]emmius Asclepi.*

Forme aberante de limbă și grafie:

r. 2 „it quod" în loc de *id quod;* „dixsit" în loc de *dixit,* ca și r. 4 „proxsimas" în loc de *proximas,* cu „întărirea" lui *x,* fenomen ce nu este o raritate în inscripții; r. 8 „inpedierit" pentru *impedierit.*

În r. 4 și 7—8, Röhle propunea lecturi diferite, ce nu pot fi confirmate, nici infirmate; în r. 4 „liberisque" (lectura lui Mommsen) a fost emendat de J. Carcopino (*Revue de Philologie,* XI 1937, p. 102) în *cibariisque* „și alimente" ce pare a se potrivi ceva mai bine în text; dar Röhle admite: *liberisque* ✱ *[HS Mer]c[edem].*

Traducere:

„(În anul cînd) Macrinus și Celsus (erau) consuli, ziua a 13-a înainte de calendele lui iunie, (eu) Flavius Secundinus am scris solicitat de către Memmius (fiul) lui Asclepius, care a declarat că nu știe să scrie, ceea ce a spus el (anume) că s-a angajat închiriind munca sa în lucrări la minele de aur lui Aurelius Adiutor începînd din această zi pînă la idele (lunii) noiembrie proxime, pentru denari 70 și alimente(?). Simbria va trebui să o primească la termenele stabilite; muncă ce va trebui să fie prestată vîrtos și cu putere arendașului (conductor) scris mai sus. Dacă fără învoirea arendașului ar vrea să se retragă (Memmius) ori să înceteze munca, (el) va fi obligat să dea pentru fiecare zi cîte cinci sesterți (numărați?) opt ași(?); dacă apa (inundarea) va împiedica (desfășurarea muncii), (totul) va trebui să fie calculat proporțional. Arendașul dacă la termenul împlinit va întîrzia cu plata, la penalizare identică va fi supus, după trei întîrzieri[?].
Încheiat la Immenosum Maius.

Titus (fiul) lui Beusas poreclit și Bradua	Socratio (al) lui Socration	Memmius al lui Asclepius".

Dintre persoanele menționate, Aurelius Adiutor conductor (arendaș) este cetățean roman (cu nomen gentile), posibil chiar de spiță italică; ceilalți trei erau necetățeni (peregrini): Memmius Asclepi care se angaja ca muncitor era probabil oriental, cu patronimic grecesc; Titus Beusantis qui et Bradua era evident illyr (patronimic Beusas-), iar Socratio Socratis (Socrationis?) greco-oriental probabil identic cu omonimul din TabCerD X; „scriitorul" jurist-grefier redactor al contractului era cetățean roman, provincial cu oarecare vechime în această calitate, după împărații Flavi: Flavius Secundinus, ca atare evident imigrat și el (sau părinții lui) în provincia Dacia, după a. 106.

Comentar juridic-economic (cf. TabCerD X): *TriptTrans,* p. 86—91; *Acta Univers. Szeged., Acta Jurid. et Econ.,* IV, 5; *AnUnivB,* Istorie, IX 1960, p. 24—25; *Apulum,* VII/1, 1968, p. 317—321 (bibliografie); *ActaMN,* VIII 1971, p. 557—560; *DacSzerz,* p. 170—200.

42. — TabCerD XII. — *Contract de muncă* (de servicii, închirierea forței de muncă) în mină de aur, triptych din care s-a găsit tăblița I, 142 × 65 mm, fragmentară (lipsă partea superioară și cea inferioară). Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 949, XI; FIRA, p. 370—371, nr. 165, 3 (locatio operarum); *TablCer*, p. 22, nr. 8 = *Romanica*, p. 161—162, nr. 2; AFM, II/1, p. 514—515; *TriptTrans*, p. 85—86 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 468; *ActaMN*, VIII 1971, p. 556 (text lat., trad. rom., G. Ciulei, cu eroarea de traducere „per ... m Restitutum agnom(ine) Seniorem“ redat prin „de Restitutus fiul lui Senior“, în loc de „— — — Restitutus poreclit și Senior“); *DacSzerz*, p. 281—282 (text lat., trad. magh.).

Exemplum interius (tab. 1′)

— — — — — — — — — — — — — — — — — — —
„[Mar?]cus scripsi per — — — m Restitutum agnom(ine)
Senioris quia se litter[a]s scire negavit fatetu[r]
se locasse et [l]oca[v]it oper[as s]uas opere auri ouis
— — — — — — quidquit opus fuerit ex hac die in id[u]s
Novemb(res) proximas venturas Tito Beusantis qui
et Bradua ✱ *centum quinque. Ex qua mer-*
cede a[d]huc in cesso accepit ✱ *viginti quin-*
qu[e]. Reliqua(m) mercedem per tempora
acci[pe]re debebit. Quas operas sanas valen-
tes edere debebit conductori s(upra) s(cripto). Quod si
in[vit]o conductore a re cessa[b]it in dies
— — — — — — — — — — — — — — — — — —

Forme aberante de limbă și scriere:

r. 2 — — — *cus* a fost întregit „fortasse *Dor*cus“ Zangemeister; dar e posibil mai frecventul *Marcus;* r. 5 „quidquit“ pentru *quidquid;* r. 9 „reliqua mercedem“ ar fi un acuzativ fără *-m;* „oius“ de la sfîrșitul r. 4 **nu** poate fi explicat nici întregit, dat fiind că nu se poate citi cuvîntul următor.

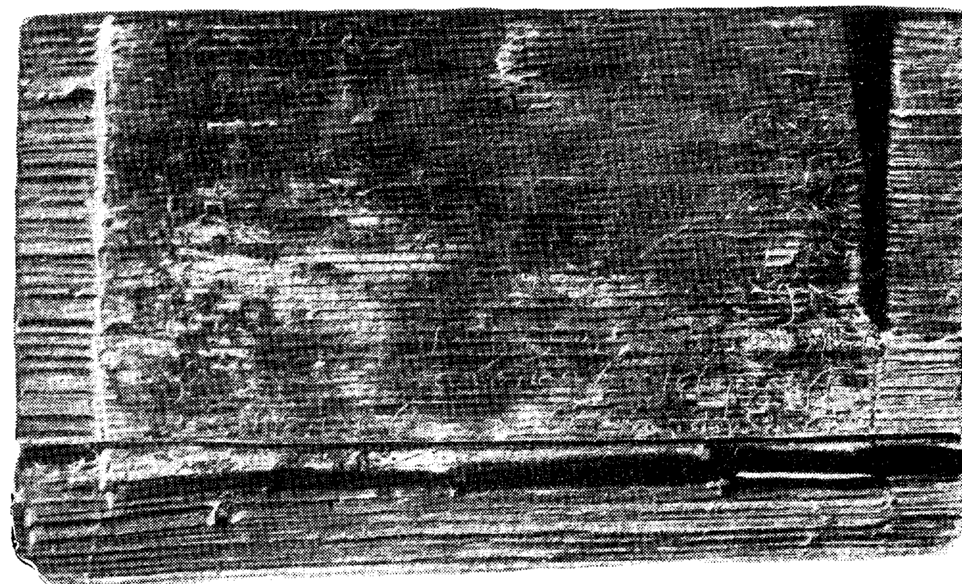
Traducere:

„(Eu) [?Mar]cus am scris (acest act) fiind rugat de [?Aeliu]s Restitutus poreclit și
Senior, care a recunoscut că nu știe să scrie: el mărturisește
că s-a angajat pe sine închiriind forțele sale de muncă pentru extragerea aurului — — —
— — — oricît va fi nevoie, din ziua de azi pînă la idele
(lunii) noiembrie viitoare proxime, lui Titus (fiul) lui Beusas care
(e numit) și Bradua, pentru denari una sută cinci. Din această simbrie pînă acum, înainte de a începe munca, a primit denari douăzeci și
cinci. Restul de plată (salar) la timpul stabilit
va trebui să-l primească. Atare muncă vîrtos și cu pu-
tere va trebui să o depună pentru arendașul amintit mai sus. Iar dacă
fără învoirea arendașului va abandona munca, (atunci) zilnic
[— — — — — — — — — va trebui? — — — — — — — — — — — — — —]“.

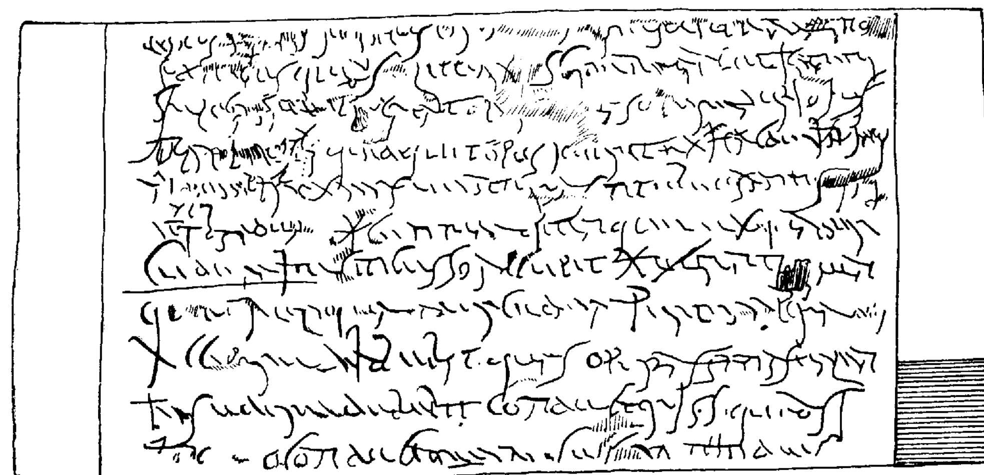
Din persoanele menționate în textul juridic fragmentar, primul era vreun sclav sau libert (? cu un singur nume, posibil oriental-graeculus Dorcus, sau Marcus?) desigur vreun virtuos scrib și „jurist“ sau

iscusit grefier roman, care scrie textul actului-contract de muncă al cetățeanului roman [Aelius, Iulius?] Restitutus, analfabet, ce-și angaja forța de muncă arendașului peregrinus illyr Titus Beusantis qui et Bradua, același cu martorul-chezaș din contractul precedent (TabCerD XI).

Comentar romanistic-juridic (cf. TabCerD XI): *TriptTrans*, p. 86—91; *AnUnivB*, Istorie, IX 1960, p. 25; *Apulum*, VII/1, 1968, p. 317—321 (cu bibliografie mai amplă); *ActaMN*, VIII 1971, p. 557—560; *DacSzerz*, p. 170—200.

a

b

Fig. 108 — TabCerD XII, exempl. inter., *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (CIL, III, p. 949)

43. — TabCerD XIII. — *C o n t r a c t de depozit* (depositum, cautio depositi), triptych din care s-a găsit numai tăblița I, 165 × 81 mm. Muz. Budapesta.

29 mai 167.

CIL, III, p. 949, XII; FIRA, p. 353, nr. 155 (pecunia certa commendata); *TextDrR*, p. 863—864, nr. 2; *TablCer*, p. 24, nr. 12 = *Romanica*, p. 164, nr. 12; AFM, II/1, p. 515; *TriptTrans*, p. 35—36 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 391; *CrestStatDr*, p. 215 (trad. rom.); *DacSzerz*, p. 282 (text lat., trad. magh.).

În r. 1 și 5 se disting urme ale scrierii anterioare, deci placa a fost reutilizată pentru textul juridic al doilea (cel actual, citit de Mommsen și Zangemeister).

Exemplum interius (tab. 1′)

Vero III Quadrato cons(ulibus) IIII kal(endas) Iunias
✱ quinquaginta L commendatos Lupus Ca-
rentis dixit se accepisse et accepit a Iulio
[Al]exandro, quos ei reddere deb[e]t
sine ulla controversia.
Actum Albur[no] maiori — — — —

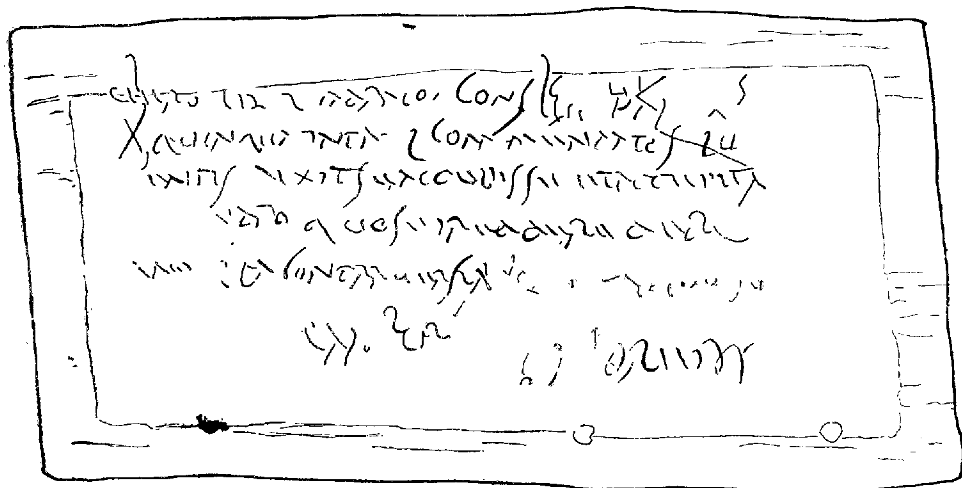

Fig. 109 — TabCerD XIII, exempl. inter. (desen după foto, CIL, III, p. 949)

Forme grafice și de limbă:

r. 1 „cons.“ în loc de obișnuitul „cos.“ este foarte rar în inscripții; lectura adoptată pentru numele debitorului (patronimic) nu e sigură „Carentis“ („littera *r* dubia“, Mommsen).

T r a d u c e r e:

„(În anul cînd) Verus a 3-a oară (și) Quadratus (erau) consuli, a patra zi înainte de calendele (lunii) iunie (suma) denari cincizeci, Lupus (fiul) lui Ca-

rens(?), a declarat că a primit și (de fapt) a primit din partea lui Iulius Alexander, (bani) pe care trebuie să-i restituie fără nici o controversă.
Încheiat la Alburnus Maior — — — — — —“

Contractanții erau un peregrinus (illyr sau oriental mai curînd, ori autohton?) miner cu numele Lupus (fiul) unui Carens(?), de altă parte cunoscutul Iulius Alexander, un „capitalist“ (om de bani gata și afacerist) din zona montanistică-auriferă; TabCerD III).

Comentar romanistic-juridic: *TriptTrans*, p. 36; *DacSzerz*, p. 226—229.

44. — TabCerD XIV. — *C o n t r a c t pentru înființarea unei bănci* (asociație cămătărească, cautio societatis), triptych de table cerate, din care primele două tăblițe (162×85 mm) au fost găsite la a. 1855 în galeria din mina Sf. Ecaterina de pe muntele Letea (la Roșia Montană). Se afla în Muz. Berlin (cumpărată din Muz. Colegiului reformat de la Aiud).

28 martie 167.

InschrDac, 630; *ArchFilolIst*, 1867, p. 141—142 (T. Cipariu); CIL, III, p. 950—951 XIII; FIRA, p. 376—377, nr. 171 (societas); *TextDrR*, p. 862—863; *TablCer*, p. 20—21, nr. 5 = *Romanica*, p. 154—160, nr. 5; *DacProv*, II, p. 442; AFM, II/1, p. 515—516; *TriptTrans*, p. 78—80 (text lat., trad. rom.); FIRAnt, III, p. 481-482; *CrestStatDr*, p. 214—215 (trad. rom.); *SclavDacR*, p. 260—261, nr. 121 (text lat., trad. rom); *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438 *(Ein Gesellschaftsvertrag aus dem römischen Dakien*, de E. Pólay); *DacSzerz*, p. 283—284 (text lat., trad. magh.).

Exempli interioris pagina prior (tab. 1′)

Inter Cassium Frontinum et Iulium
Alexandrum societas dani[st]ariae ex
X kal(endas) Ianuarias q(uae) p(roximae) f(uerunt) Pudente e[t] Pollione co(n)s(ulibus) in
prid[i]e idus Apriles proximas venturas ita conve-
n[i]t ut quidq[ui]d in ea societati ab re
natum fuerit lucrum damnumve acciderit,
aequis portionibus s[uscip]ere debebunt.
In qua societate intuli[t Iuli]us Alexander nume-
ratos sive in fructo ✱ [qu]ingentos et Secundus
Cassi Palumbi servus a[ctor] intulit — ducentos
pr — — — — tin — —
sexaginta septem — — — — — — — — s — — c — — um — — — s

Exempli interioris pagina posterior (tab. 2 r)

— — ssum Alburno — — — — — — — — d[ebe]bit.
In qua societ[ate] si quis d[olo ma]lo fraudem fec[isse de-]
prehensus fue[rit], in a[sse] uno ✱ unum — — — — — — — — —
[denarium] unum ✱ XX — — — — — alio inferre deb[ebi]t
et tempore perac[t]o de[duc]to aere alieno sive
summam s(upra) s(criptam) s[ibi recipere sive,] si quod superfuerit,
dividere d[ebebunt?]. Id d(ari) f(ieri) p(raestari)que stipulatus est
Cassius Frontin[us, spopon]dit Iul(ius) Alexander.

De qua re dua paria [ta]bularum signatae sunt.
[Item] debentur Lossae ✕ L, quos a socis s(upra) s(criptis) accipere debebit.
[Act(um) Deusa]r(a)e V kal(endas) April(es) Vero $\overline{III}$ et Quadrato co(n)s(ulibus).

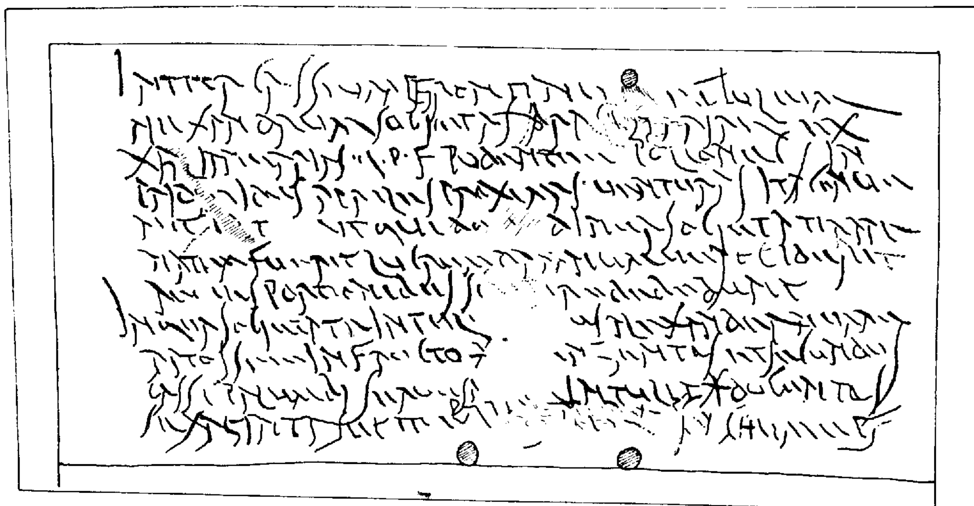

Fig. 110 — TabCerD XIV, exempli interioris pagina prior (CIL, III, p. 950)

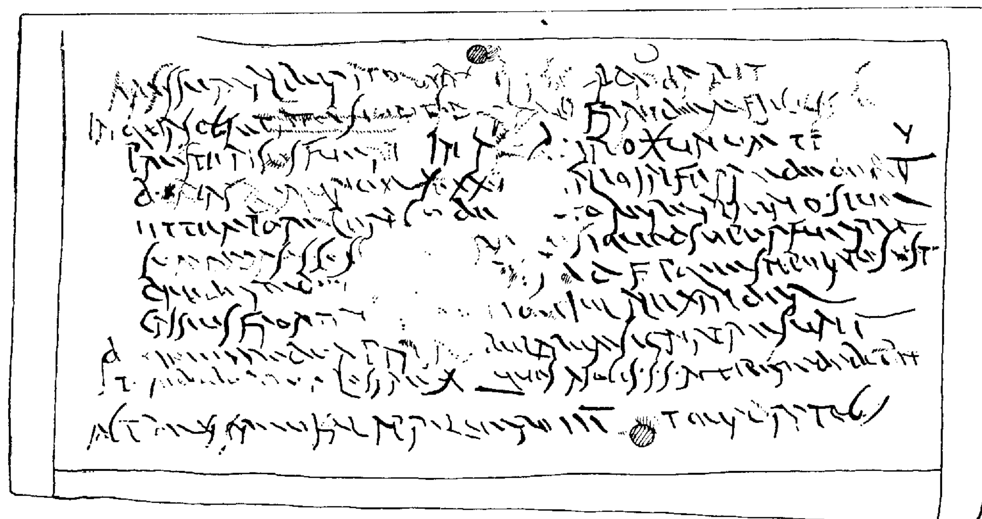

Fig. 111 — TabCerD XIV, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 950)

Exempli exterioris pagina prior (tab. 2')

Inter Cassium Frontinum et
Iul[i]um [Alexandrum societa]s dan[i]-
s[tariae]

(restul textului pe această pagină este aproape complet corodat, ilegibil: „ex hac pagina ceris prorsus denudata quae proponuntur agnovit Zangemeister; praeter ea multa vestigia incerta supersunt", Mommsen, CIL, III, p. 951).

Forme grafice și lingvistice:

r. 2 „societas danistariae", după restituirea lui Zangemeister, este o combinație hibridă latino-greacă („cogitans de negotio *mutuis pecuniis dandis et pignoribus accipiendis,* ut est in *digestis* 14, 5, 8 — — —; verba barbare mixta ex elementis Graecis Latinisque et proprietas iuris vocabulorum male neglecta ab huius generis instrumentis non abhorrent", Mommsen, *ibid.);* r. 5 „in ea societati" în loc de *societate* (cum este în r. 8); *ab re / natum* era citit în CIL, III, p. 951 „arre natum", corectat de Hirschfeld („pro *ar/renatum* tabula denuo collata Otto Hirschfeld legit *ab re / natum* (cf. Bruns, FIRA, ed. a VI-a, p. 314)", CIL, III, p. 2215); r. 7 începutul era citit cu întregire *[?mi]ssum* de Zangemeister.

Traducere:

„Între Cassius Frontinus și Iulius Alexander o întovărășire pentru împrumutări (de bani) cu dobîndă, (începînd) din (ziua) a zecea înainte de ultimele calende ale (lunii) ianuarie, cînd Pudens și Polio erau consuli, pînă în ajunul idelor lui aprilie proxime viitoare, a fost astfel încheiată încît orice ar fi fost arvunit în acea societate și vreun cîștig sau vreo pagubă se va produce (acestea) în părți egale vor trebui să și le însușească și suporte. În care asociere a adus Iulius Alexander (bani) numerar sau dobînzi denari 500, iar Secundus sclavul-actor (administrator-împuternicit) al lui Cassius Palumbus a adus denari două sute șasezeci și șapte pentru [— — — — ?] Frontinus (?) (?) trimis în Alburnus — — — —? va trebui — — — —(?) Dacă în această societate careva cu vicleșug va face vreo fraudă și va fi prins, pentru un as — — — un denar — — — — (pentru) un denar — — — 20 denari (?) — — — va trebui să dea celuilalt, iar după trecerea termenului, scăzînd sumele datorate vor trebui sau să primească suma (de bani) scrisă mai sus sau dacă va fi un excedent vor trebui să-l împartă (între ei). Ca să fie dat și împlinit a cerut prin stipulație Cassius Frontinus, a promis prin sponsio Iulius Alexander. Cauză (convenție) pentru care au fost semnate două exemplare identice de tăblițe.

[De asemenea] se datorează lui Lossa denari 50, pe care va trebui să-i primească de la asociații scriși mai sus.

[Încheiat la Deusar]a, a 5-a zi înainte de calendele lui aprilie cînd Verus a 3-a oară și Quadratus (erau) consuli".

Părțile contractante erau doi cetățeni romani: Cassius Frontinus și omul de afaceri binecunoscut (în zona montanistică-auriferă la Alburnus) Iulius Alexander, al doilea contribuind cu 500 denari la constituirea „capitalului social" al acestei „bănci"; remarcabil este aportul sclavului Secundinus (actor-administrator de avere al lui Cassius Palumbus) de 267 denari, pe care — cum spune textul — îi aducea „la bancă" în numele său personal, adică din partea sa (nu ca împuternicit al stăpî-

nului său, patronus, cum înțelegea Pólay), fiind cazul unui „administrator de moșie (avere)“ cu o situație materială foarte bună, dispunînd adică de „economii și rezerve“ substanțiale în monedă lichidă la al său *peculium*. Contribuția pecuniară a primului asociat Cassius Frontinus a fost după toată probabilitatea menționată în rîndul 10 al textului degradat și lacunos al convenției. Despre numele *Lossa* (citit „Cossa“ de Cipariu și de alții, ca Arangio-Ruiz, *La società nel diritto romano*, Napoli, 1950, p. 146, citat în *DacSzerz*, p. 216) a observat Pólay că era un peregrinus (necetățean), miner, numele fiind pentru dînsul necunoscut din altă parte („seinem Namen nach mag er ein peregrinus gewesen sein. Seinem Beruf nach Bergarbeiter. Sein Name kommt auf anderen Wachstafeln oder in aderen Urkunden nicht vor“, *ActaAnt*. VIII 1960, p. 431), aserțiune ce nu este integral corectă: numele apare în Dacia pe o cărămidă scrisă în ruinele castrului auxiliar de lîngă Gherla: *Los(sa)*, *ArchÉrt*, XII 1892, p. 169—170 (*ActaMN*, I 1964, p. 480—481).

Comentar juridic-romanistic: *TriptTrans*, p. 80—82; *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438; *DacSzerz*, p. 124, 200—226; despre termenul juridic roman al „stipulației“, atestat aici textual în rîndul 18 *stipulatus est Cassius Frontinus*, cf. Pólay E., ***A stipulatio szerepe az erdélyi viaszostáblák okiratanyagában***, în *Acta Universitatis Szegedinensis, Acta Juridica et Politica*, tom. X, fasc. 5, Szeged, 1963, p. 3—30.

45. — TabCerD XV. — *Contract de asociere* (?, cautio fortasse societatis), triptych pagina I (tăblița I), 175×85 mm. Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 952, XIV; AFM, II/1, p. 516. Textul foarte corodat, cu mari lacune, din care K. Zangemeister a putut să citească puține cuvinte și nume proprii.

Exempli interioris pagina prior (tab. 1')

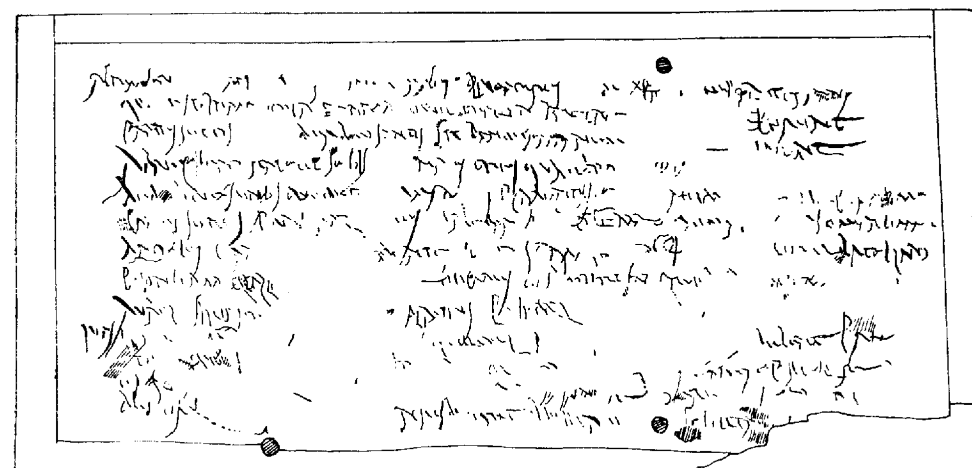
Actum cor — — — — — — — — — *m* — — — — — — — — — — — —
qu — — — *est in m* — — — — — — — — — — — — — — *[int]ulerunt*
partes — — *[Bra]dua Beusantis [spopondit]* — — *anum* — — *erti*
ab Ael(io) Fortunato et socis — — — — *quae* — — — — — —
debeb[it] — — — — — *Plarentis* — — — *nem* — — *p.[unci]am*
— *semiunciam*
— *[B]ato Liani(?)*
p. unciam qu — — — — — — — — — — — — — — — *[p. . u]nciam*
Aurel(i-) Sil — — — — — — — *Flavius* — — — — — — — — —
[Qu]as —
— — — — — — — — — — — — — — — — *[de]bebunt pr* — —
— —
— —

Prevalează antroponimele illyre: Bato, Beusas, Plares, Lianus(?), purtate de mineri imigrați din Dalmatia, de condiție juridică peregrină; dar figurau în document și cetățeni romani: Aelius Fortunatus, Aurelius Sil-, — — — Flavius, ca în majoritatea actelor juridice din tăblițele cerate.

Comentar juridic-romanistic: *ActaAnt*, VIII 1960, p. 417—438; *DacSzerz*, p. 200—226.

a

b

Fig. 112 — TabCerD XV, exempli interioris pagina prior, *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (CIL, III, p. 952)

46. — TabCerD XVI. — *Listă cu sume de bani și cumpărături* (de produse agro-alimentare; index pecuniarum acceptarum rerumque emptarum), două tăblițe descoperite la a. 1855 într-o galerie a minei Sf. Ecaterina la Roșia Montana. În anii următori (după 1857) se aflau în muzeul colegiului reformat din Aiud, unde au fost văzute de Mommsen, lectura textului a fost făcută în cea mai mare parte de K. Zangemeister. Prima tăbliță are colțul din dreapta rupt (lipsă), a doua marginea din dreapta.

CIL, III, p. 933, XV; *TablCer*, p. 25 = *Romanica*, p. 165—166, nr. 14 (plasează documentul la... Huniedoara [!]); AFM, II/1, p. 516—517.

Pagina prior

IIII non(as) April(es) — — — — — — — — —	
pr(idie) non(as) April(es)	*ac* — — — — — — — —
VII idus April(es)	*a* — — — — — — — —
idibus April.	*acc* — — — — — — —
XVII kal(endas) Maias	*acce* — — ✱ *XX* —
XV kal(endas) Maias	*acce[p]it* ✱ *XXII*
XIII kal(endas) Maias	*pensio* ✱ *XXV*
VIII kal(endas) Maias	*accepi* ✱ *XXV*
VII kal(endas) Maias	*accepi* ✱ *XX*
IIII kal(endas) Maias	*accepi* ✱ *XXV*
kal(end.) Maias	*accepi* ✱ *XX* — — —
— — — *non(as) Maias*	*accepi* — — — —
p[rid(ie)] non(as) Aug. XXIII	

Pagina posterior

pr(idie) kal. Maias ex	✱ *CLXVI*	
agnos n(umero) V	✱ XVIII	
porcellum	✱ V	
panem candid(um)	✱ II — —	
thus prim(um) S	✱ II[I]?	
— — — ƒ III —	✱ II	
— — — — — — —	✱ XCV — —	
— — — — G III	✱ XX[XV?]—	
peganinum	✱ I2	
impensam	✱ S2	
aceti ƒ I	✱ S	— — — —
salem et cep(am)	✱ S—2	✱ CL — —
— — — — — — —	✱ IIS	✱ CLX —
— — — — — — —	✱ II	

„Pagina prior" conține sumele colectate („subiectae denariorum summae collectae videntur ex singulis iis quae praecedunt", Zangemeister), iar „pagina posterior" mărfurile și produsele cumpărate din suma de 166 (sau 169) denari, poate în vederea unor serbări cu banchet, cum ar fi fost Larales la 1 mai (arminden) după aprecierea aceluiași erudit („indicantur res coemptae ex summa denariorum 166 vel ad summan 169, fortasse in usum Laralium k(alendis) Maiis celebrandorum. Singula pretia quae supersunt: 18+5+2+2+2+95+35) [aut 22]+ $1\frac{1}{24}+\frac{13}{24}+\frac{1}{2}+\frac{15}{24}$ $+2^1/_2+2$ collecta efficiunt $166\frac{5}{24}$ aut $153\frac{5}{24}$; praeterea lacunae versuum 15, 17—21 absumere potuerunt denarios 1, 2, 2, 2, 4, 4 [aut 2], id est ad summum 15").

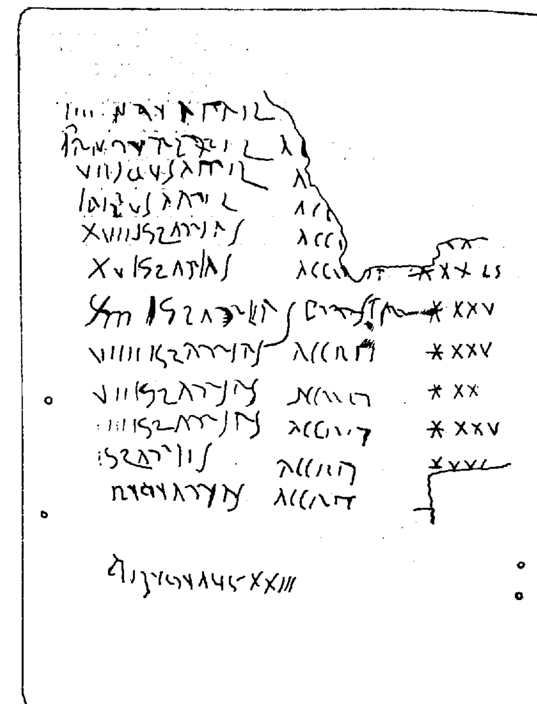

Fig. 113 — TabCerD XVI, pagina prior (CIL, III, p. 953)

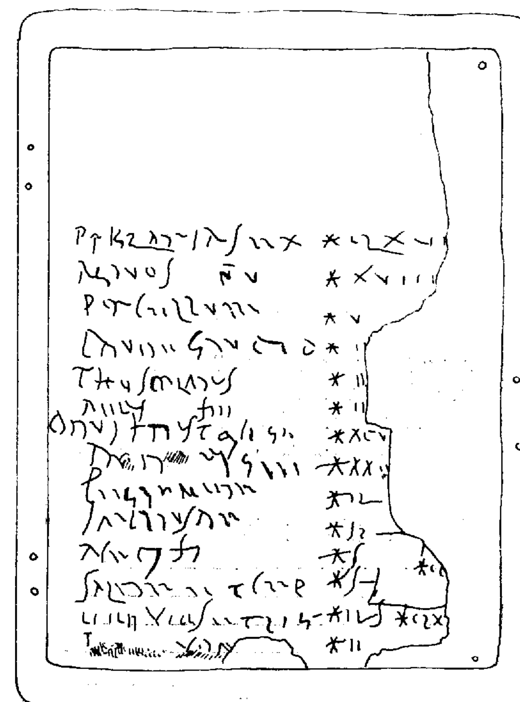

Fig. 114 — TabCerD XVI, pagina posterior (CIL, III, p. 953)

În rîndul 19 „*meri* proposuit Zangemeister"; r. 20 „[vini] — — — — Q II G II proposuit Zangemeister, cogitans de amphoris sive quadrantibus II heminis II, id est heminis CXCIV, pretium videri fuisse ⁎ XCVII id est pro singulis amphoris ⁎ XLVIII, pro singulis heminis sestertiorum binorum. Sed vide ne eiusmodi pretium in hoc vino nimium sit, cum vini boni amphoram Plinius 14, 4, 56 computet ad sestertios centum"; r. 21 „aut XXXV aut XXII"; r. 22 „id est *denarium semiunciam*, scilicet ut eius semunciae as sit ipse denarius"; r. 23 „id est *denarium semissem semunciam*"; r. 9 „ — — — — — *s et lig(ulas)* proposuit Zangemeister", CIL, III, p. 953.

Traducere:

„La 2 aprilie — — — — — — — —
la 4 aprilie pr — — — — — — —
la 7 aprilie p — — — — — — —
la 13 aprilie pr — — — — — —
la 15 aprilie am primit denari 20—
la 17 aprilie a primit denari 22
la 19 aprilie plată denari 25
la 23 aprilie am primit denari 25
la 25 aprilie am primit denari 20
la 28 aprilie am primit denari 25
la 1 mai am primit denari 20—
la — — mai am primit — — — —
la 4 august 23"

Pagina posterior

„La 30 aprilie, din denari 166 (169? am cumpărat):
miei cinci (cu) denari 18
un purcel denari 5
pîine albă denari 2—
tămîie calitatea I denari 3—
— — — 1½ sextula denari 2—
— — — — — — — — — denari 95 (sau 97)
— — — — — — — — — denari 20 (sau 35)
virnanț (salată) denari 1 și 1/24
simbrie (materiale?) 13/24 denari
oțet ½ sextula ½ denari — — — — —
sare și ceapă 15/24 denari denari 150—
— — — — — — — — — 2 și ½ denari denari 160—

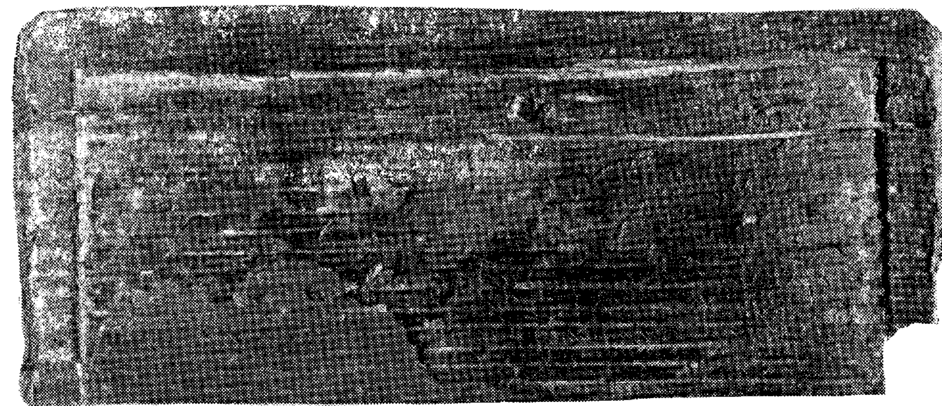
Apulum, IX 1971, p. 444—447 (prețurile produselor); *DacSzerz*, p. 203.

47. — TabCerD XVII. — *Contract de asociere* (? cautio), triptych tabella I, de 142×62 mm. Textul este foarte corodat, marginea de jos lipsește; par a se distinge urme dintr-o scriere anterioară. Muz. Budapesta.

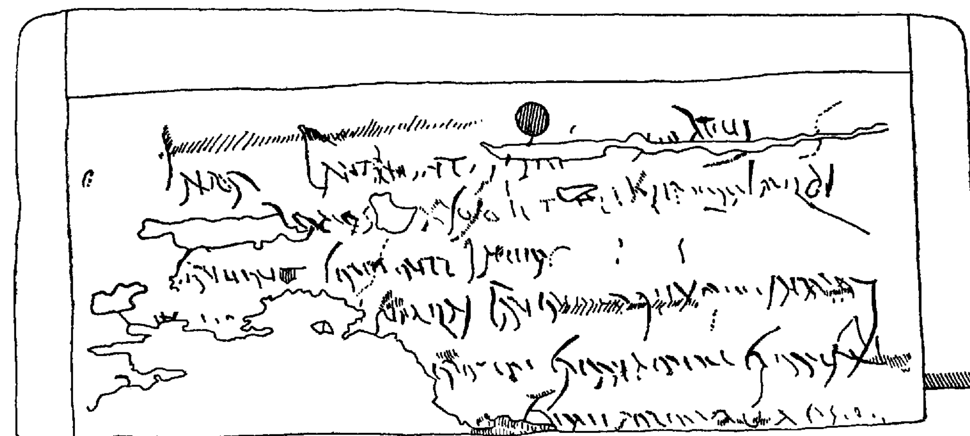
CIL, III, p. 954, XVI, cu desen după Zangemeister, lectură parțială; AFM, II/1, p. 517.

Exempli interioris pagina prior

Inter P(ublium) Ant(onium) — — — — — — — — — — — —
— — — *[dies?]* — — X — — — — — — — — — — — — —
convenit conven[it inter?] — — — — — — — — — — — —
[Ut ?] — — — — *s[i]milai [pari ?]* — — — — — — — — — —
— — — — — — — — — — — — — — — *[cremi porcei cremi?]* —
— — — — — — — — — — — — — *[cremi porcei?]* — — — — — —

a

b

Fig. 115 — TabCerD XVII, exempli interioris pagina prior, *a)* foto (Magy. Nemz. Múz.), *b)* desen (CIL, III, p. 954)

O reexaminare foarte atentă și competentă a originalului ar permite descifrarea mai multor cuvinte, eventual chiar recuperarea majorității textului.

48. — TabCerD XVIII. — *Contract*, tăbliță cerată, descoperită în a. 1854 la mina Ohaba-Sf. Simion lîngă Roșia Montană, împreună cu alte tăblițe (v. TabCerD II). Muz. Cluj. 137 × 68 mm.

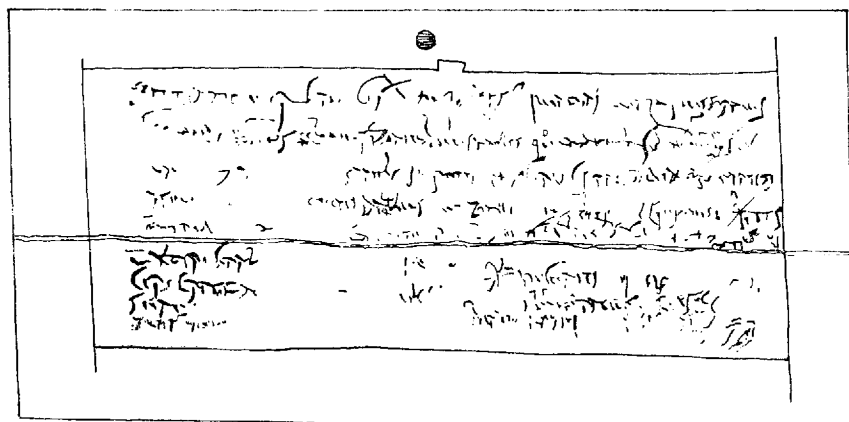
6 februarie 131.

ErdM, I, 1861, p. 85 (H. L. Finály); CIL, III, p. 954, XVII, desen și lectură parțială date de K. Zangemeister (după o fotografie primită din Cluj); AFM, II/1, p. 518.

[Po]ntiano [et] Rufino co(n)s(ulibus) VIII idus Februarias Valerius Firmus
s[cripsi rogatus ab] Verzone Beusantis quod(?) di — — s nu — —
— — — — — Beusantis iure — — — agro gra — — quod — —
— — suos feren — — — — retio Dasius Verzonis — — in — os c
— — — — r — — — — — — — i — — id — — — r — — — — —
ex viro gra — — — — ide — — — — — — ✱ viginti — q — —
gro gra — — — — — — — — — Beusantis — — — f — — —
fere — — — — — — — — [Al]burno maiori — — — — — — —

a

b

Fig. 116 — TabCerD XVIII, *a*) foto, *b*) desen (CIL, III, p. 954)

Din partea citită a textului lacunar, rezultă că în afară de „scriitorul“-jurist Valerius Firmus (cu frumos nume de cetățean roman italic), toate persoanele ce figurează în contract erau străini (peregrini) illyri, fiecare avînd nume personal (individual) și patronimic illyre: Verzo (fiul) lui Beusas, un alt — — — Beusantis ca patronimic, Dasius (fiul) lui Verzon-și alt Beusas cu aceeași funcție antroponimică. Primul romano-illyr Verzo Beusantis era parte în contract (de muncă?) și neștiind să scrie apelează la serviciile și competența scriitoricească-juridistică a cetățeanului Valerius Firmus.

49. — TabCerD XIX. — *Contract* de vînzare (sau de împrumut cu dobîndă), triptych din care s-a păstrat numai una din tăblițe (mai probabil a treia decît prima), 154×106 mm, fracturată în două bucăți. Păstrată în Muz. Budapesta, unde a fost desenată de K. Zangemeister.

CIL, III, p. 955, XVIII, suprafața scrisă fiind foarte corodată, Mommsen și Zangemeister nu prezintă nici o lectură; dar reexaminarea mai atentă a originalului ar permite o lectură parțială; AFM, II/1, p. 518.

50. — TabCerD XX. — *Contract* de vînzare (sau de împrumut cu dobîndă?), triptych din care s-a păstrat tăblița I, de 161×66 mm. Se păstrează în Muz. Budapesta, unde a fost desenată de K. Zangemeister, citind cîteva cuvinte pe care le reproduce.

CIL, III, p. 955, XIX; AFM, II/1, p. 518.

Exempli interioris pagina prior

— — — — — — — [co(n)]s(ulibus) XII kal(endas) novembr(es)
— — — — — — — — — — — — — — — coram signaturis
— — — — avit — — — — — — — — — est — — — uti
pr[e?]s[e]n — — t a — — — — — — — — — — aput(?) Cerialem
— — — — — — — — — — — — — — — — t Flavium Valentem.

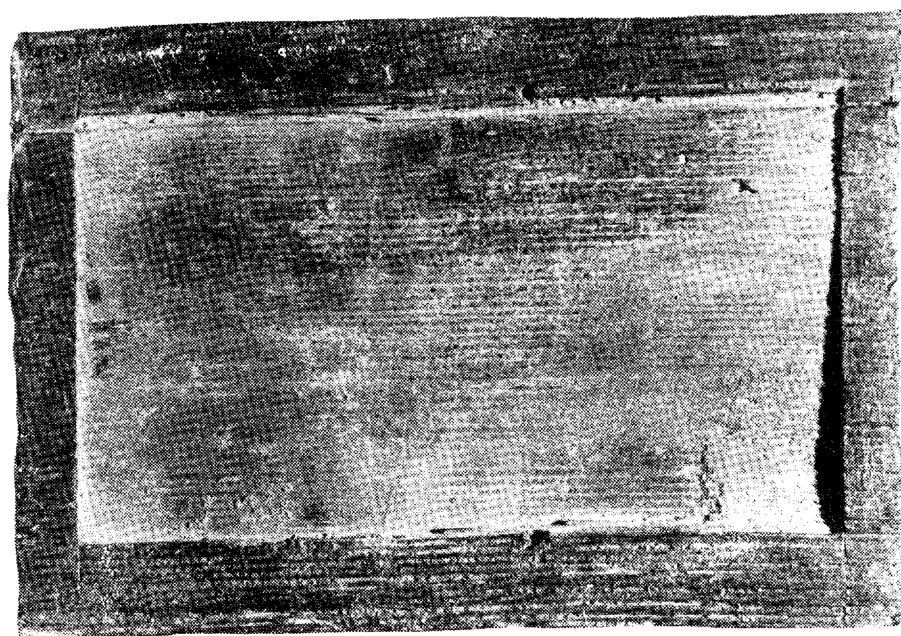
Nu s-a putut întregi nimic în afară de data (ziua, luna: „cu 12 zile înainte de calendele lui noiembrie“) și numele Cerialis cu Flavius Valens, lectura textului fiind îngreunată și de existența unor rînduri (în număr de opt) dintr-o scriere anterioară, din care nu se poate descifra nimic.

51. — TabCerD XXI. — *Contract de vînzare-cumpărare* (mai curînd decît de împrumut), tăblița II, fragmentară (numai cu numele martorilor), provenind probabil din descoperirea de tăblițe cerate făcută în a. 1855, la mina Sf. Ecaterina. Se păstra în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost desenată și descifrată la 1857 de Mommsen. 212 × 145 mm.

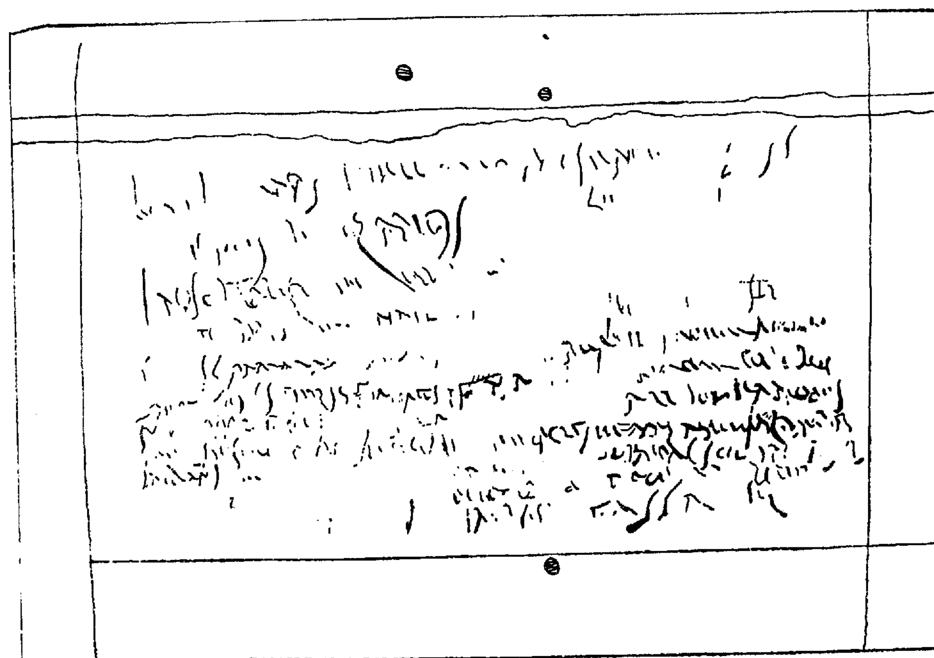
CIL, III, p. 956, XX; AFM, II/1, p. 518.

Exempli exterioris pagina prior

— — — — — Aepica[di]
[agn]ovit
Tere[n]t — — — — —
agnovi[t]
Terenti Liga — — —
agnovit

a

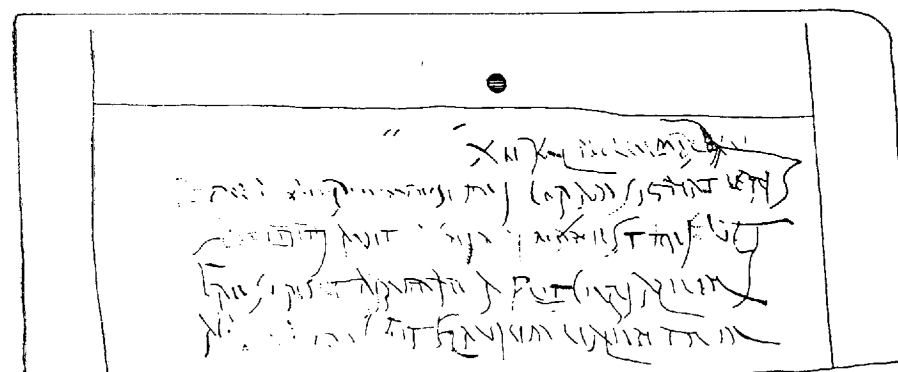

b

Fig. 117 — TabCerD XIX, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 955)

a

b

Fig. 118 — TabCerD XX, a) foto (Magy. Nemz. Múz.), b) desen (CIL, III, p. 955)

Dasantis Loni qui et — — —
Saturnini Scenobarbi
Sexti Im — — — *ali*
10. *Batonis Annaei ipsius*
— — — — — — — (?).

În jumătatea stîngă a acestei pagini, ca și pe contrapagină (care conținea partea a doua, sfîrșitul textului juridic al ex. interior) Mommsen nu a putut să deslușească decît resturi îndoielnice de litere.

Antroponimia celor șapte martori arată persoane de condiție juridică peregrină, din care unul poartă nume individual roman și patronimic illyr: Saturninus Scenobarbi; dar martorii 2 și 3, dacă Terenti este genitivul numelui gentiliciu roman Terentius urmat de un cognomen (roman sau illyr, grec) pot să fie de condiție juridică „civis Romanus"; nr. 1 avea sau nume individual illyr (ceea ce este mai probabil) și patronimic tot illyr Aepicadus (variantă „hiperlatinizantă" cu *Ae-* în loc de E-), ori acest din urmă element era cognomen la un nomen gentilicium roman (Aelius, Iulius, Flavius?), fiind deci un cetățean roman; nr. 4

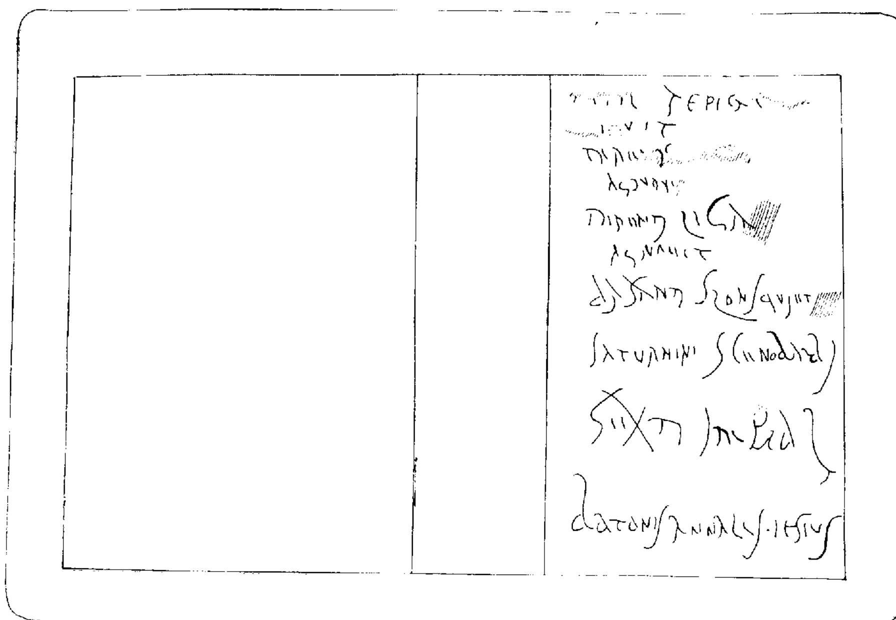

Fig. 119 — TabCerD XXI, exempli exterioris pagina prior (CIL, III, p. 956)

Dasas Loni qui et — — — avea un „signum" foarte probabil roman; nr. 6 cu nume individual Sextus și probabil patronimic trebuie să fi fost peregrinus; nr. 7 Bato Annaei poate să fie chiar vînzătorul, dacă după numele și patronimicul său se mai poate admite un rînd, în care să fi fost „venditoris"; ar fi deci *Batonis Annaei ipsius [venditoris]*, exact ca la contractele de vînzare-cumpărare (TabCerD VI, VII, VIII și IX).

52. — TabCerD XXII. — *Contract de împrumut (?)*, tăblița II a unui triptych de table cerate, fragment (rupt și lipsă la marginea de sus și de jos), descoperit probabil împreună cu TabCerD V, la a. 1855, în galeriile minei Sf. Ecaterina lîngă Roșia Montană. Se păstra prin a. 1857 în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost văzută și desenată în acel an de Mommsen, care observa că pe aceeași pagină a tăbliței (atît deasupra, cît și sub rîndul citit) se află urmele unei scrieri mai vechi, iar pe fața cealaltă (adică: exempli exterioris pagina prior) se observă resturi ale scrierii, tăblița fiind reutilizată. 150 × 55 mm.

CIL, III, p. 957, XXI („descripsi. In hac pagina praeterea adfuerunt tam supra quam infra scripturam recentiorem antiquioris vestigia. Altera pagina praeter sigillorum vestigia utrimque scripturae reliquias habuit, quas tempore urgente enotare non potui" Mommsen); AFM, II/1, p. 519.

Exempli interioris pagina posterior

act(um) Alburno maiore

Traducere

„încheiat (contractul) în Alburnus Maior"

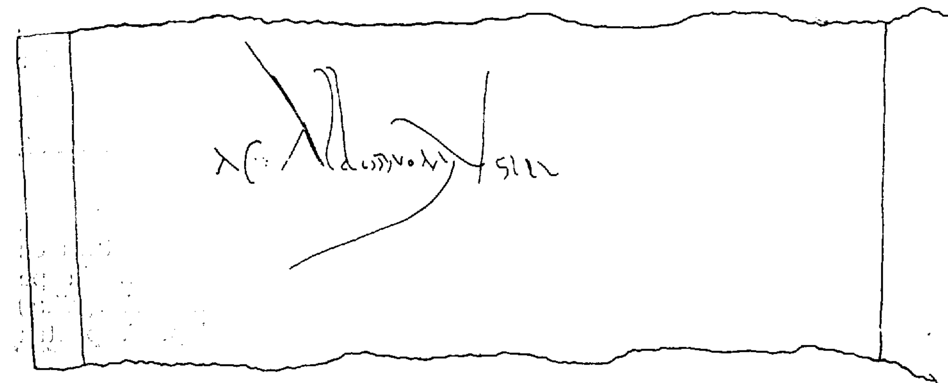

Fig. 120 — TabCerD XXII, exempli interioris pagina posterior (CIL, III, p. 957)

53. — TabCerD XXIII. — *Tăbliță din lemn de alun*, fragment, făcînd parte dintr-un grup de „7 foi" (risipite pe la diverse persoane din zona montanistică și pierdute), descoperite în prima jumătate a veacului al XIX-lea; avea scris cu cerneală un text ce n-a putut să fie descifrat. Se afla pe la a. 1850 în colecția lui M. J. Ackner la Gușterița (Sibiu), care informa în a. 1856 că deținea două fragmente de tăblițe din lemn scrise (5 rînduri) cu cerneală palidă.

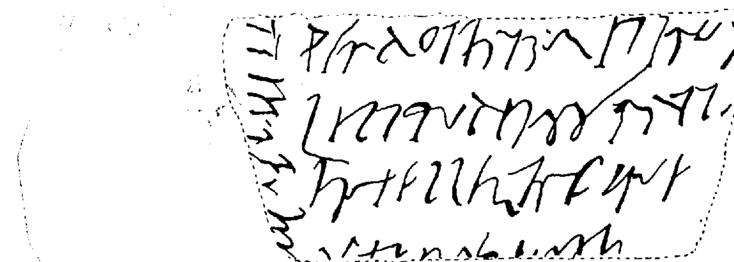

Fig. 121 — TabCerD XXIII (CIL, III, p. 957)

J. F. Neigebaur într-o scrisoare din 14 aprilie 1849 spunea: „kleines Holztäfelchen, Fragment von Haselnussholz, 1/2 Linie dick, 1824 in Verespatak gefunden; es sollen sieben Blätter gewesen sein, ein kleines Buch darstellend, dieser Rest bei Ackner"; MCC, I 1856, p. 18 (M. J. Ackner); CIL, III, p. 957, XXII, unde este reprodusă și informația destul de vagă și cam confuză dată la tipar de Neigebaur, *Dacien* (1851), p. 191: „um das Jahr 1820 ward in dem Bergwerke Gross-Kirnik oberhalb der Stadt Verespatak [Roșia Montană] in der unteren S. Ladislaus-Grube ein alter Schacht aufgeräumt. Auf der Sohle desselben fand man in Cement- oder Vitriolwasser mehrere kleine Täfelchen von Lindenholz, die auf beiden Seiten beschrieben waren. Zwei dieser 3 Zoll langen und 1½ Zoll breiten Täfelchen erhielt von dem Finder Johannes Winkler der katholische Pfarrer Toth in Verespatak, der sie dem Bergbeamten Gretze in Offenbánya [Baia de Arieș, jud. Alba] gab; eine von diesen

hat der Verfasser am 5 April 1847 in der Sammlung des Pfarrers Ackner in Hammersdorf [Gușterița] abgeschrieben"; asemenea informații despre documente pierdute ori încă „neregăsite" au totuși o importanță (chiar numai „statistică") pentru ilustrarea numărului relativ destul de mare al tăblițelor scrise și altor materiale arheologice romane ce s-au descoperit în galeriile de mină din preajma localității Roșia Montană; AFM, II/1, p. 519.

54. — TabCerD XXIV. — *Tăbliță cerată dintr-un triptych*, 166×112 mm, prima din cele trei plăci. Una din fețe are adîncitura cu chenar pentru scriere, trei orificii și resturi de text cu cerneală pe nouă rînduri, din care în r. 2 Zangemeister a descifrat numele *Aur(elius) P[a]rthenius;* partea cealaltă (ce nu era destinată și adaptată pentru

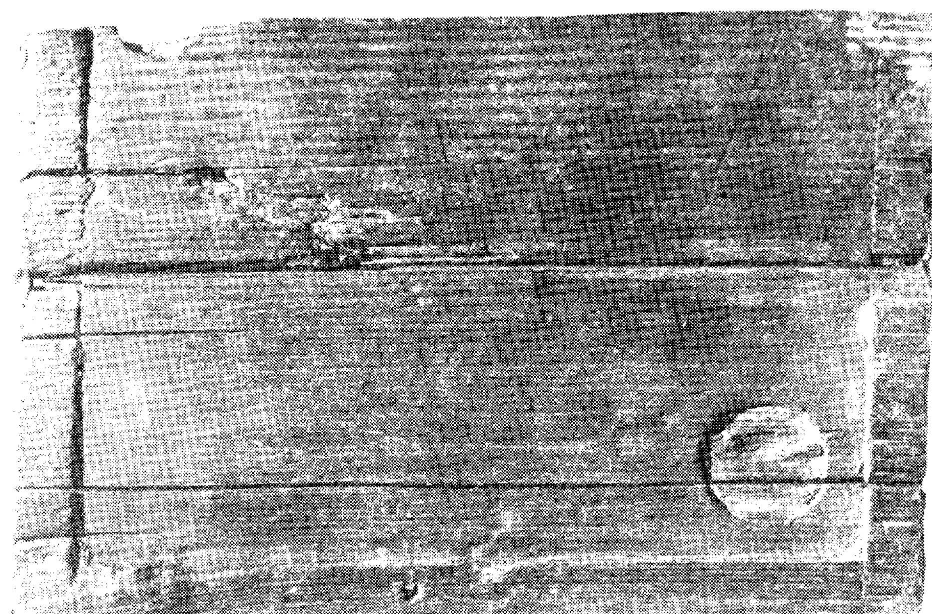

a

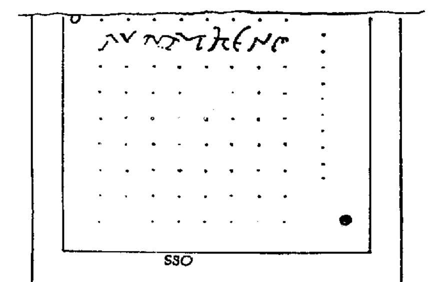

b

Fig. 122 — TabCerD XXIV, pagina exterior, *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desenul textului (după foto și după CIL, III, p. 958)

a

b

Fig. 123 — TabCerD XXIV, pagina interior, *a*) foto (Magy. Nemz. Múz.), *b*) desen (după CIL, III, p. 958)

scriere) are un text cu litere arse *T(iti) Iuli Saturnin(i) conduct(oris) Illyr(ici) ann(o?) VI.* — Se află în Muz. Budapesta.

CIL, III, p. 955, XXIII; AFM, II/1, p. 519.

Primul personaj menționat, *Aurelius Parthenius*, poate să fi fost unul din martorii unui contract; al doilea este *T(itus) Iulius Saturninus, conductor publici portorii Illyr(ici)*, adică „șeful" serviciului vamal din zona Illyricum, *publicum portorium Illyrici*, despre care cf. *ArchÉrt*, 1940, p. 179, nr. 79 (A. Dobó); SCIV, IV, 1953, p. 787—792.

55. — TabCerD XXV. — *Tăbliță cerată*, fragmentară, se păstrează jumătatea din dreapta; descoperită probabil în a. 1855 într-o galerie la mina Sf. Ecaterina din Roșia Montană. Se afla prin anii 1855—1870 în colecția lui T. Cipariu la Blaj, unde a fost văzută și de

Hirschfeld în 1873. O față nu era adaptată pentru scriere, pe cea scrisă se află două rînduri, sfîrșitul lor, cu litere capitale.

MCC, I, 1856, p. 158 (M. J. Ackner, după o scrisoare a lui T. Cipariu); *ArchAnz* (al lui Gerhard), 1856, p. 192; CIL, III, p. 958, XXIV; SBAkWien, 77, 1874, p. 427 (O. Hirschfeld); AFM, II/1, p. 519.

[— — — — V]erani t(e)r(tiae) p(artis)?
[— — — —]o Vind(ius) Var(o)?

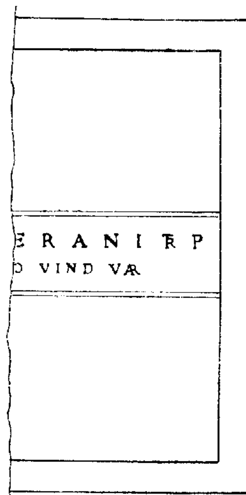

Fig. 124 — TabCerD XXV (CIL, III, p. 958)

Mommsen observa: „cogitavi de *tr(ibus) p(ublicis)*; sed coniectura est parum certa. — Vindius consul a. 138 auctor iuris non ignobilis cognomine dicitur Verus (vita Pii c. 12), non Varus; de eo igitur ne cogites“ (CIL, III, p. 958). De fapt fragmentul epigrafic menționează pe Q. Sabinius Veranus, șeful serviciului vamal din Illyricum, în vremea lui Antoninus Pius; dar rostul piesei și al textului nu e clar. *ArchÉrt*, 1940, p. 170, nr. 80; SCIV, IV, 1953, p. 792.

Tabel de concordanță
a tăblițelor cerate din CIL, III = I.D.R. I (TabCerD)

CIL, III	TabCerD	CIL, III	TabCerD
p. 924—927, I	= I	p. 952, XIV	= XV
p. 928—929, II	= II	p. 953, XV	= XVI
p. 930—932, III	= III	p. 954, XVI	= XVII
p. 933, IV	= IV	p. 954, XVII	= XVIII
p. 934—935, V	= V	p. 955, XVIII	= XIX
p. 936—939, VI	= VI	p. 955, XIX	= XX
p. 940—943, VII	= VII	p. 956, XX	= XXI
p. 944—947, VIII	= IX	p. 957, XXI	= XXII
p. 948, IX	= X	p. 957, XXII	= XXIII
p. 948, X	= XI	p. 958, XXIII	= XXIV
p. 949, XI	= XII	p. 958, XXIV	= XXV
p. 949, XII	= XIII	p. 959, XXV	= VIII
p. 950—951, XIII	= XIV		

Abreviationes et litteratura epigraphica

Abrevieri și bibliografie

Ackner, M. I. v. InschrDac

ACMIT = Anuarul Comisiunii monumentelor istorice. Secția pentru Transilvania. Cluj, (I) 1926—1928 (1929), (II) 1929 (1930), (III) 1930—1931 (1932), IV 1932—1938 (1938)

ActaAnt = Acta Antiqua Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, I 1951 sqq.

ActaArch = Acta Archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae. Budapest, I 1951 sqq.

ActaMN = Acta Musei Napocensis. Cluj-Napoca, I 1964 (1965), II 1965 (1966), III 1966 (1967), IV 1967, V 1968, VI 1969, VII 1970, VIII 1971, IX 1972, X 1973, XI 1974, XII 1975

ActMuz = Activitatea muzeelor. Cluj, 1955, 1956 (în continuare: ProblMuz)

AEM = Archaeologisch-epigraphische Mittheilungen aus Österreich-Ungarn. Wien, I 1877 — XX 1896

AFM, II/1 = Alsófehér vármegye történelme, de B. Cserni, în Alsófehér vármegye monográfiája, II/1, Aiud (Nagyenyed), 1901

AIIA = Anuarul Institutului de istorie și arheologie. Cluj-Napoca, XIV 1971, XV 1972, XVI 1973, XVII 1974, XVIII 1975 (vol. I—XIII 1958—1970 cu titlul mai scurt Anuarul Institutului de istorie din Cluj)

AIIN = Anuarul Institutului de istorie națională. Cluj, I 1921—XI 1947

AISC = Anuarul Institutului de studii clasice. Cluj (Sibiu), I 1928—1932 (1933), II 1933—1935 (1936), III 1936—1940 (1941), IV 1941—1943 (1944), V 1944—1948 (1949)

AJA = American Journal of Archaeology. Baltimore

AnnÉp = Année Épigraphique (în Revue Archéologique; din a. 1965 ca publicație separată anuală). Paris

AnnGymnBlas = Annales Gymnasii gr. catholici maioris Blasiensis pro anno scholastico MDCCCLV, MDCCCLVII, MDCCCLVIII (1855—1858)

AnUnivB = Analele Universității C. I. Parhon. Seria Științe sociale, Istorie, 16, anul IX, 1960 (p. 19—28: G. Ștefan, Cu privire la forța de muncă în exploatarea minelor de aur din Dacia; TabCerD X, XI, XII), București

Apulum = Apulum. Buletinul Muzeului regional Alba Iulia, I 1942, II 1946, III 1949, IV (Studii și comunicări) 1961, V 1965, VI 1967, VII 1968, VIII 1970 (1971), IX 1971, X 1972, XI 1973, XII 1974, XIII 1975

Arangio-Ruiz v. FIRAnt

ArchAnz = Archaeologischer Anzeiger (Jahrbuch des deutschen archaeologischen Instituts). Berlin, 1889 sqq.

ArchÉrt = Archaeologiai Értesítő. Budapest, I—XIV 1869—1880; seria nouă I 1881 sqq.

ArchFilolIst = Archivu pentru filologia si istoria (T. Cipariu). Blasiu (Blaj), 1867, 1868

ArchIug = Archaeologia Iugoslavica. Beograd, I 1954 sqq.

ArchKözl = Archaeologiai Közlemények. Budapest, I 1859—XXII 1899

ATÉvk = Az alsófehér-megyei történelmi, régészeti és természettudományi társulat évkönyve. Kolozsvár (Cluj) și Gyulafehérvár (Alba Iulia), I 1888—XVIII 1917

Athenaeum = Athenaeum. Studi periodici di letteratura e storia dell'antichità. Pavia (vol. XXXVI 1958)

AVSL = Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt (Sibiu)

Baltariu, I. v. TriptTrans

Banatica = Banatica (Muzeul județean). Reșița, I 1971, II 1973, III 1975

Beitr = Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa, de C. Patsch, V/2: Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan, în SBAkWien, 217, 1 (1937)

BIAB = Bulletin (Izvestiia) de l'Institut archéologique bulgare. Sofia, I 1921 sqq.

Bruns, C. G. v. FIRA

Buciumi = Castrul roman de la Buciumi (E. Chirilă, N. Gudea, V. Lucăcel, C. Pop; Muzeul Zalău). Cluj, 1972 (versiunea germană: Das Römerlager von Buciumi, ibid.)

Cass. Dio = Cassius Dio Cocceianus (ed. Ph. Boissevain, Berlin)

CeltSpr = Alt-celtischer Sprachschatz, de Alfred Holder. Leipzig, Teubner, I 1896 (A—H), II 1904 (I—T), III 1914 (U—Z, *Nachträge*)

Chirilă, E. v. Buciumi

CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin, 1863 sqq. (cf. supra, p. 54—60)

CivRRom = Civiltà romana in Romania. Roma, 1970 (cf. RömRum)

CongrEpigrV = Acta of the fifth international Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge, 1967. Oxford, 1971

CongrEpigrVI = Akten des VI. Internationalen Kongresses für Griechische und Lateinische Epigraphik, München, 1972 (VESTIGIA, Bd. 17). München, 1973

ContHd = Contribuții la cunoașterea regiunii Hunedoara. Deva, 1956 (= Sargetia, III)

CrestStatDr = Crestomație pentru studiul istoriei statului și dreptului R.P.R., întocmită de Vladimir Hanga. București, Editura de stat pentru literatură economică și juridică, 271 p.

Dacia = Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. București, I 1924—XII 1948. Nouvelle série: Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, I 1957 (1958) — XIX 1975

Dacica (1970) = C. Daicoviciu, Dacica. Studii și articole privind istoria veche a pămîntului românesc. Cluj (1970)

Dacien (1851) = Dacien aus den Ueberresten des classischen Alterthums, de J. F. Neigebaur. Kronstadt (Brașov), 1851

DacMalv = Știri nouă din Dacia Malvensis, de Vasile Pârvan, în Analele Academiei Române, tom. XXXVI, Mem. secț. ist., 1913, p. 39—68 (extras, p. 1—30)

DacPannInf = Dacia și Pannonia Inferior în lumina diplomei militare din a. 123, de I. I. Russu. București, Editura Academiei R.S.R., 1973, 123 p.

DacProv = Dacia Provincia Augusti, de Király Pál. Nagybecskerek (Becicherecul Mare, azi Zrenjanin), I 1893, II 1894

DacSzerz = A Dáciai viaszostáblák szerződései, de Pólay Elemér. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1972, 320 p., cu rezumate în limba rusă și germană (p. 321—333, 335—347)

DacSzN = A daciai személynevek (Die Personennanem von Dazien), de A. Kerényi (Dissertationes Pannonicae, I 9). Budapest, 1941 (1942), 303 p.

DictAnt = Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Ch. Daremberg — Edm. Saglio. Paris, 1877 sqq.

Digest = Digesta Iustiniani augusti, recognovit adsumpto in operis societatem Paulo Kruegero, Th. Mommsen, vol. I—II. Berlin, 1870

dipl = diplomă militară romană (CIL, XVI)

DiplD = diplomă militară a provinciei Dacia (supra, cap. III)

Disl = Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus, W. Wagner. Berlin, 1938

Dolg = Dolgozatok — Travaux. Kolozsvár (Cluj), I 1910—IX 1918.

DolgSz = Dolgozatok — Travaux. Szeged (Seghedin), I 1925 sqq.

Domaszewski, A. v. RangRömH

EDR = Ephemeris Dacoromana. Annuario della Scuola Romena di Roma. Roma (Bucureşti), I 1923—X 1945

EphEpigr = Ephemeris Epigraphica. Berlin, I 1872—IX 1913

Epigr = Epigraphica. Rivista italiana di epigrafia (A. Calderini). Milano, I 1939 sqq.

EpigrSt = Epigraphische Studien. Bonn — Düsseldorf, 1—9 (1967—1972)

ErdM = Erdélyi Múzeum. Kolozsvár (Cluj), I 1859 sqq.

ErdViaszLap (1856) = Erdélyben tatált viaszos lapok. De tabulis ceratis in Transsilvania repertis, commentatus est Dr. Ioannes Érdy. Pest, 1856, 21 p.

ErdViaszLap (1859) = Erdélyben talált viaszos lapok (tabulae ceratae) és magyar őstörténeti vizsgálatok dr. Érdy Jánostól, öt kőnyomattal, kiadta Magyari Kóssa Sámuel. Pest, 1859, 63 p.

Érdy, J. v. ErdViaszLap

Exempla = Exempla scripturae epigraphicae Latinae, ed. Ae. Huebner. Berlin, 1885

FIRA = Fontes iuris Romani antiqui, edidit Carolus Georgius Bruns, pars prior, Leges et negotia, post curas Theodori Mommseni septimum edidit Otto Gradenwitz. Tubingae, 1909

FIRAnt = Fontes iuris Romani Anteiustiniani, Pars III Negotia, V. Arangio-Ruiz, Florentia, 1943 (non vidimus)

FMIL = Foaia pentru minte, animă şi literatură. Braşov (v. supra, p. 49)

Girard, P. F. v. TextDrR

Gradenwitz, O. v. FIRA

Gudea, N. v. Buciumi

Hanga, V. v. CrestStatDr

HdT = Hunyad vármegye története, irták Kuun Géza, Torma Zs., Téglás Gábor. Budapest, I, 1902 (singurul volum apărut; epoca romană a fost scrisă de Téglás G.)

Holder, A. v. CeltSpr.

HTRTÉ = A Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat évkönyve. Deva, I 1882 — XXII 1914

Huebner, A. v. Exempla

Illirii = Illirii. Istoria, limba şi onomastica, romanizarea, de I. I. Russu, Bucureşti 1969

ILS = Inscriptiones Latinae selectae, ed. H. Dessau. Berlin, I 1892, II 1902, III 1916

InschrDac = Die römischen Inschriften in Dacien, M. J. Ackner — F. Müller. Wien, 1865 (supra, p. 51—52)

InscrLatIug = Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt, Anna et Jaro Šašel. Ljubliana, 1963

InscrPannDac = Inscriptiones extra fines Pannoniae Daciaeque repertae ad res earundem provinciarum pertinentes, Arp. Dobó (Dissertationes Pannonicae, I 1), ed. a II-a. Budapest, 1940 (ed. a III-a stereotipă, f.a.), ed. a IV-a aucta et emendata, 1975 (cf. *ActaMN*, XII, 1975)

IstDobr = Din istoria Dobrogei. Bucureşti, I 1965 (D. Berciu — D. M. Pippidi), II 1968 (R. Vulpe — I. Barnea)

IstRom = Istoria României. Bucureşti, Editura Academiei, I 1960

IzvIstRom = Izvoare privind istoria României (Fontes ad historiam Dacoromaniae pertinentes), Bucureşti, I, 1964; II, Izvoarele istoriei României (Fontes historiae Dacoromanae), 1970

JCC = Jahrbuch der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, I 1856 sqq.

JÖAI = Jahreshefte des österreichischen archaeologischen Institutes. Wien, I 1898 sqq.

JRS = The Journal of roman studies. London, I 1911 sqq.

jud. = judeţ

Jung, J. v. Fasten, RoemRom

Király, P. v. DacProv

Klio = Klio. Beiträge zur alten Geschichte. Lipsca, I 1901 sqq. (XXXVII 1959, p. 196—215: DiplD XIII)

Közl = Közlemények az erdélyi nemzeti múzeum érem- és régiségtárából. Szerkeszti Roska M. Kolozsvár (Cluj), I 1941—IV 1944

LapidMBan = Lapidarul Muzeului Banatului, de M. Moga şi I. I. Russu. Muzeul Banatului, Timişoara, 1974, 104 p.

LimbaTrD = Limba traco-dacilor, de I. I. Russu. Bucureşti, 1959; ed. a II-a 1967 (cf. SprThrD)

Lucăcel, V. v. Buciumi

Macrea, M. v. Viaţa DR

MagIstDac = Magazin istoric pentru Dacia (A. T. Laurianu; supra, p. 48)

MatArh = Materiale şi cercetări arheologice. Bucureşti, I 1953, II 1956, III 1957, IV 1957, V 1959, VI 1959, VII 1961, VIII 1962, IX 1970, X 1973

MCC = Mittheilungen der k.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, I 1856 sqq.

MemD = In memoriam Constantini Daicoviciu. Cluj, Editura Dacia, 1974

MKÉrt = Múzeumi és könyvtári értesítő. Budapest, I 1907 — XII 1918

Moga, M. v. LapidMBan

MonHHist = Monumenta Hungariae Historica. Budapest

MythLex = Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (W. H. Roscher). Leipzig, Teubner, 1884—1937

Neigebaur, J. F. v. Dacien (1851)

OltR = Oltenia romană, de D. Tudor. București, 1942; ed. a II-a 1958; ed. a III-a 1968

OmD = Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani. București, Editura Academiei, 1960

OrTrgSate = Orașe, tîrguri și sate în Dacia romană, de D. Tudor. București, Editura științifică, 1968 [cf. *ActaMN*, VI 1969, p. 537—544]

Patsch, C. v. DacMalv

Pârvan, V. v. Beitr

P.I.R. = Prosopographia Imperii Romani saec. I, II, III (E. Groag, A. Stein). Berlin, Leipzig, I 1933, II 1936, III 1943, IV 1952—1966 (L. Petersen), V 1970

Pólay, E. v. DacSzerz

Pop, C. v. Buciumi

Popa-Lisseanu v. Romanica, TablCer

ProblMuz = Probleme de muzeografie. Cluj, 1960 și [1964]

RangRömH = Die Rangordnung des römischen Heeres, Alfred v. Domaszewski; 2. durchgesehene Auflage. Einführung, Berichtigungen und Nachträge von Brian Dobson. Köln—Graz, 1967, 375 p.+LXII p. de B. Dobson (ediția I apăruse în 1908)

RE = Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft (Pauly — Wissowa — Kroll etc.). Stuttgart, I 1893 sqq. S = Supplementband

ReichsbD = Die Reichsbeamten von Dazien, de Arthur Stein. Budapest, 1944

ReichsbNor = Die Reichsbeamten von Noricum und ihr Personal bis zum Ende der römischen Herrschaft, de Gerhard Winkler (SBAkWien, Philos.-histor. Klasse, 261, 2). Wien, 1969, 181 p.

RevMuz = Revista muzeelor. București, I 1964, II 1965 (număr special, p. 387—499), III 1966, IV 1967, V 1968 sqq.

RevRHist = Revue Roumanie d'Histoire. București, I 1962 sqq.

RoemMitt = Mittheilungen des kaiserlichen deutschen archaeologischen Instituts. Roemische Abtheilung. Roma, I 1886 sqq.

RoemRom = Roemer und Romanen in den Donauländer, de Julius Jung. Innsbruck, 1877, ed. a II-a 1887

Romanica = Romanica. Studii, filologice și arheologice de G. Popa-Lisseanu. București (Publicațiunile Casei Școalelor. Biblioteca secundară nr. 48), 1925, p. 155—262 tablele cerate descoperite în Transilvania (reproducere stereotipă după TablCer, 1890)

RömRum = Römer in Rumänien. Ausstellung des Römisch-Germanischen Museums Köln und des Historischen Museums Cluj. Köln, 1969 (catalogul expoziției arheologice-epigrafice în Colonia, dusă la Roma în 1970: CivRRom)

Russu, I. I. v. DacPannInf, Illirii, LapidMBan, LimbaTrD, SprThrD

Sargetia = Sargetia. Buletinul Muzeului județului Hunedoara, publicat de O. Floca. Deva, I 1937, II 1941, III (ContHd) 1956, IV 1966, V 1968, VI 1969, VII 1970, VIII 1971, IX 1972, X 1973, XI 1975

SBAkWien = Sitzungsberichte der Akademie. Wien

SCIV = Studii și cercetări de istorie veche. București, I 1950 sqq.; din a. 1974: SCIVA = Studii și cercetări de istorie veche și arheologie, 25, 1974 sqq.

SclavDacR = Istoria sclavajului în Dacia romană, de D. Tudor (Biblioteca istorică, II). București, Editura Academiei, 1957, 310 p.

SCN = Studii și cercetări de numismatică. București, I 1957—VI 1974

SCȘIași = Studii și cercetări științifice. Iași

SprThrD = Die Sprache der Thrako-Daker, de I. I. Russu (trad. germ. de H. Beer). București, Editura științifică, 1969

StCl = Studii clasice. București, I 1959—XVI 1974

StCom = Studii și comunicări, 12, Arheologie—istorie. Muzeul Brukenthal, Sibiu, 1965; 13, 1967; 14, 1969; 18, 1974

Stein, A. v. ReichsbD

Századok = Századok. A magyar történelmi társulat évkönyve. Budapest

TabCerD = Tabulae Ceratae Dacicae (supra, cap. IV)

TablCer = Tablele cerate descoperite în Transilvania. Studiu de George Popa. București, 1890, 186 p. (reprodus aproape integral în *Romanica*)

Téglás, G. v. HdT

TextDrR = Textes de Droit romain, publiés et annotés par Paul Frédéric Girard, V[e] édition revue et augmentée. Paris, 1923

ThLL = Thesaurus linguae Latinae, Lipsca, Teubner, 1900 sqq.; onom. = onomasticon
Transilvania = Transilvania (revista Astrei). Sibiu
TRÉrt = Történelmi és régészeti értesítő. Timişoara, I 1885 — XXXIII 1917
TriptTrans = Tripticele din Transilvania. Contribuţii la istoria dreptului român, de Ion Baltariu. Aiud, 1930, 124 p.
Tudor, D. v. OltR, OrTrgSate, SclavDacR
ViaţaDR = Viaţa în Dacia romană, de M. Macrea. Bucureşti, Editura ştiinţifică, 1969
Wagner, W. v. Disl
Winkler, G. v. ReichsbNor

Semne diacritice în transcrierea inscripţiilor

— între paranteze rotunde ( ): litere (cuvinte, pasaje) întregite, dezlegate;
— între paranteze unghiulare [ ]: litere corodate (lipsă, în fractură, dispărute din antichitate);
— o cifră arabă urmată de un asterisc (33*) indică o inscripţie falsă (supra, p. 55—56).

INDICES

(numeri 6—256 indicant paginas voluminis)

I. RES, VOCABULA, NOMINA PROPRIA AEVI ANTIQVI MATERII, CUVINTE, NUME PROPRII ANTICE

a(nnus) aug(ust-) celt(ic-) co(n)s(ul) f(ilius) illyr(ic-) leg(ion-) legat(us) proc(urator) thr(ac-) trib(unus) v(ide)

II. NOMINA PROPRIA MEDII AEVI ET RECENTIORIS AETATIS NUME PROPRII MEDIEVALE ȘI MODERNE

A. URBES, PAGI, REGIONES, FLUMINA LOCALITĂȚI, ȚINUTURI, ȚĂRI, APE

B. AVCTORES, VIRI DOCTI, ANTIQVITATVM CVLTORES AUTORI, CERCETĂTORI, ANTICARI

(cf. bibliografia, p. 257—264)